

Міністерство освіти і науки України
Київський національний лінгвістичний університет

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАПРАНОВ ЯН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 811.1+21/.22+511+34

ДИСЕРТАЦІЯ

ДІАХРОНІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ І ВЕРИФІКАЦІЯ СТУПЕНІВ СПОРІДНЕННЯ НОСТРАТИЧНИХ МОВ

(на матеріалі етимонів *HuḲa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV)

10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Я. В. Капранов

Науковий консультант

Корольова Алла Валер'янівна
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Капранов Я. В. Діахронічна інтерпретація і верифікація ступенів споріднення ностратичних мов (на матеріалі етимонів *HuḲa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство”. – Київський національний лінгвістичний університет, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2021.

У дисертаційному дослідженні розроблено новий **ностратично-квантитативний підхід** до здійснення діахронічної інтерпретації і подальшої квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов на матеріалі п'ятох етимонів *HuḲa “око та ін.” (В. М. Ілліч-Світич), *wol[a] “великий” (С. А. Старостін), *wete “вода” (А. Б. Долгопольський), *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.” (А. Р. Bomhard), *marV “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. Р. Bomhard).

У роботі систематизовано теоретичні здобутки ностратичної лінгвістики – одного з напрямів лінгвістичної макрокомпаративістики, спрямованого на вивчення дивергентних, дивергентно-конвергентних (ДК), конвергентно-дивергентних (КД), змішаних взаємозв'язків мовних сімей, що мають статус ностратичних, – і застосовано положення цієї науки до наукової інтерпретації ключових понять дисертації із позиції квантитативної макрокомпаративістики. Обґрунтовано необхідність апробації термінів “діахронічна інтерпретація” і “квантитативна верифікація” в їх когнітивно-лінгвомакрокомпаративному розумінні як найбільш оптимальних дескрипцій для представлення діахронічних ДК і КД фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів, зафіксованих у ностратичному матеріалі, а також для подальшого моделювання імовірних сценаріїв змішаного розвитку (генетичного і контактного) аналізованих етимонів у ностратичних мовах.

Запропоновано оптимальне визначення для терміна ностратичний етимон – теоретично і практично оформлений гіпотетичний фонологічний,

морфонологічний і семантичний структурний комплекс допрамовного стану, що є вихідною основою для алтайської, афразійської, індоєвропейської, дравідійської, картвельської, уральської та ін. мовних сімей, що мають статус ностратичних. Уперше застосовано цей термін для визначення ступеня(-ів) споріднення ностратичних мов, який у цьому аспекті є фіксатором одного із типів взаємозв'язку ностратичних мов (сценарію(-ів) дивергентного, дивергентно-конвергентного, конвергентно-дивергентного розвитку мов), що відображає(-ють) різні зміни й трансформації відповідників, починаючи від допрамовного стану до мовного стану через еволюцію прамовних станів різних рівнів.

Теоретична концепція дисертаційного дослідження ґрунтується на ідеї регулярного (що відповідає дії закону) і нерегулярного (торкається лише певних відповідників, слів та ін.) характеру, закладену ще представниками лінгвокомпаративного напрямку (переважно для індоєвропейістики), основні постулати яких були перенесені у площину макрокомпаративістики, зокрема у плані фіксації фонологічних, морфонологічних і семантичних ознак на матеріалі реконструйованих етимонів мовних сімей і мовних груп.

Розроблено нове методологічне підґрунтя для виконання діахронічної інтерпретації фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів у ностратичному матеріалі й квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: тип – вид – відношення, за результатами якої було сконструйовано універсальну графоаналітичну мережу дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного споріднення ностратичних мов на вертикальній і горизонтальній траєкторіях руху, тобто: 1) відношення між ностратичним етимоном (Ностр) до кожної з семи мовних сімей: алтайської (Алт), афразійської (Афр), дравідійської (Драв), ескімосько-алеутської (ЕА), індоєвропейської (ІЄ), картвельської (Карт), уральської (Урал) взагалі (горизонтальний напрямок), а також 2) відношення між Алт, Афр, Драв, ЕА, ІЄ, Карт, Урал зокрема (вертикальний напрямок).

На вертикальній і горизонтальній траєкторіях руху зафіксовано як близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом нижче 0,30, сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом вище 3,20) – переважання ДК (субстратний прояв) над КД (суперстратний прояв) закономірностями, так і далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом вище 0,30, сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом нижче 3,20) – переважання КД (суперстратний прояв) над ДК (субстратний прояв) закономірностями.

На вертикальній траєкторії руху зареєстровано близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень з такими відстанями: від Ностр до Алт ($S = 0,30 / L + D = 3,50$), Афр ($S = 0,30 / L + D = 3,50$), ЕА ($S = 0,30 / L + D = 6,00$).

Більшою мірою близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень зафіксовано за результатами ДК закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V середнього П переднього $P > V$ верхнього П заднього P; V в ауслауті: V центрального P (редукція) $> V$ нульового ступеня / заднього P, переднього P; C в анлауті: апроксимант $> C$ нульового ступеня; C в ауслауті: велярна – увулярна; б) комбінаторні процеси в ауслауті: нульовий ступінь $>$ регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак; морфонології: а) структура: закон про триелементну структуру $>$ закон про шестиелементну структуру; б) статус складу: в анлауті і ауслауті: закон про відкритий склад $>$ закон про закритий склад; в) закон альтернативі V в ауслауті: нульовий ступінь $>$ альтернатива; семантики: семантичний зсув.

Меншою мірою близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень зафіксовано за результатами КД закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси C в анлауті: ларингальна теорія; C в ауслауті: альвеолярний латеральний апроксимант сонорний, альвеолярна

проривна глуха, альвеолярний вібрант сонорний; б) комбінаторні процеси в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак; морфонології: а) структура: закон про триелементну структуру; семантики: семантична незаперечність.

На вертикальній траєкторії руку зареєстровано далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень з такими відстанями: від Ностр до Карт ($S = 0,33 / L + D = 3,00$), Драв ($S = 0,41 / L + D = 2,50$), Алт ($S = 0,43 / L + D = 2,33$), ІЄ ($S = 0,45 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 1,00$), Афр ($S = 0,57 / L + D = 2,33$).

Більшою мірою далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень зафіксовано за результатами КД закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V середнього П і / або центрального Р, V середнього П переднього Р, V середнього П заднього Р / V верхнього П заднього Р; V в ауслауті: нульовий ступінь, V нижнього П центрального Р, редукція *V / *a; С в анлауті: ларингальна теорія, білабіальна проривна придихова / назальна сонорна / апроксимант дзвінкий; С в ауслауті: фарингальна фрикативна глуха, велярна проривна глуха, альвеолярний латеральний апроксимант сонорний, альвеолярний вібрант сонорний, альвеолярна проривна глуха; б) комбінаторні процеси в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак, лабіальна + дорсальна, лабіальна + V нижнього П центрального Р; в ауслауті: дорсальна + V нижнього П центрального Р; морфонології: а) структура: закон про триелементну структуру; б) статус складу: в анлауті: закон про відкритий склад, закон про закритий склад; в ауслауті: закон про відкритий склад; в) закон альтернації V в анлауті: альтернація; семантики: семантична незаперечність.

Меншою мірою далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень зафіксовано за результатами ДК закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V верхнього П заднього Р > V середнього П переднього Р /

дифтонгізація, V середнього П > V нижнього П, V нижнього П > V середнього / верхнього П, V переднього Р > V центрального / заднього Р, V центрального Р > V заднього Р, V заднього Р > V переднього / центрального Р; V в ауслаті: редукція > нульовий ступінь / V середнього П переднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія > нульовий ступінь / закон Рамстедта-Пелью; апроксимант / проривна > нульовий ступінь / фрикативна; С в ауслаті: глуха > дзвінка; гуттуральна > дорсальна; б) комбінаторні процеси в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак > акомодация з фіксацією палатальних і / або лабіальних ознак / процес зіяння / дифтонгізація; в ауслаті: нульовий ступінь > регресивна акомодация з фіксацією лабіальних і / або палатальних ознак, нульовий ступінь > повна і / або контактна асиміляція, ларингальна теорія, епентеза; морфології: а) структура: закон про триелементну структуру > закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру; б) статус складу в анлауті: закон про відкритий склад > закон про закритий склад; в) закон альтернації V в анлауті: нульовий ступінь > альтернація; С в ауслаті: нульовий ступінь > альтернація, альтернація > нульовий ступінь; семантики: семантичний зсув.

На горизонтальній траєкторії руку зареєстровано близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень з такими відстанями: між Алт і Драв ($S = 0,14 / L + D = 4,00$), Афр ($S = 0,18 / L + D = 4,00$), ІЄ ($S = 0,24 / L + D = 3,20$); між Афр і Карт ($S = 0,18 / L + D = 4,00$); між Драв і ЕА ($S = 0,18 / L + D = 6,00$).

Більшою мірою близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень зафіксовано за результатами ДК закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V верхнього П заднього Р \diamond білабіальний апроксимант дзвінкий / V середнього П переднього Р, V середнього П заднього Р \diamond V нижнього П центрального Р, редукція \diamond нульовий ступінь; С в анлауті: лабіальна > нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond лабіальна / ларингальна теорія, лабіодентальна \diamond білабіальна, лабіодентальна фрикативна \diamond білабіальна проривна; С в ауслаті: велярна

<> увулярна, дзвінка <> глуха, фарингальна <> велярна; комбінаторні процеси в анлауті: акомодация з фіксацією палатальних ознак <> нульовий ступінь, нульовий ступінь <> регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак <> нульовий ступінь; морфології: а) структура: закон про триелементну структуру <> закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про шестиелементну структуру; б) статусу складу: в анлауті: закон про відкритий склад <> закон про закритий склад, закон про закритий склад <> закон про відкритий склад; в) закон альтернації V в анлауті: альтернація <> нульовий ступінь, нульовий ступінь <> альтернація; C в ауслауті: нульовий ступінь <> альтернація, альтернація <> нульовий ступінь; семантики: семантичний зсув.

Меншою мірою близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень зафіксовано за результатами КД закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси C в анлауті: ларингальна теорія, лабіальні; C в ауслауті: дорсальні, передньоязикові, фрикативні; V і / або C в анлауті: лабіальний <> вокалічний, вокалічний <> лабіальний; б) комбінаторні процеси: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак; морфології: а) структура: закон про двоелементну структуру, закон про триелементну структуру; б) статус складу: в анлауті: закон про закритий склад; в ауслауті: закон про закритий склад; семантики: семантична незаперечність.

На горизонтальній траєкторії руку зареєстровано далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень з такими відстанями: Алт і EA ($S = 0,40 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,38 / L + D = 3,00$), ІЄ ($S = 0,41 / L + D = 2,00$), Драв ($S = 0,47 / L + D = 2,67$); Афр і ІЄ ($S = 0,36 / L + D = 2,60$), Драв ($S = 0,50 / L + D = 3,00$), Урал ($S = 0,53 / L + D = 2,33$); Драв і Урал ($S = 0,33 / L + D = 3,00$), ІЄ ($S = 0,40 / L + D = 2,60$); EA і ІЄ ($S = 0,33 / L + D = 2,50$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 2,00$); ІЄ і Урал ($S = 0,60 / L + D = 1,50$).

Більшою мірою далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень зафіксовано за результатами КД закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V верхнього П заднього Р, V середнього П переднього Р, V нижнього П центрального Р, V заднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія, альвеолярні сонорні, лабіальні дзвінки, лабіальні назальні сонорні; С в ауслауті: альвеолярні проривні / вібранти глухі / дзвінки / сонорні, лабіальні глухі; б) комбінаторні процеси в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак / надаючи придиховості; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; морфонології: а) структура: закон про триелементну структуру; б) статус складу: в анлауті: закон про відритий склад, закон про закритий; в ауслауті: закон про відкритий склад, закон про закритий склад; в) закон альтернації V в анлауті: альтернація; семантики: семантична незаперечність.

Меншою мірою далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень зафіксовано за результатами ДК закономірностей, відображених на рівні фонології: а) позиційні процеси V в анлауті: V нижнього П центрального Р \diamond V середнього / верхнього П переднього / заднього Р, V верхнього П заднього Р \diamond V нижнього П центрального Р, V заднього Р \diamond V переднього Р, V заднього Р \diamond V переднього Р; V в ауслауті: V верхнього П переднього Р \diamond V середнього П заднього Р, V переднього Р \diamond V заднього Р; С в анлауті: лабіальна \diamond глайд / дифтонгізація, лабіодентальна – білабіальна, фрикативна \diamond проривна; С в ауслауті: дзвінка \diamond глуха; б) комбінаторні процеси в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; морфонології: а) структура: закон про двоелементну структуру \diamond закон про триелементну структуру, закон про триелементну структуру \diamond закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про

п'ятиелементну структуру / закон про шестиелементну структуру, закон про шестиелементну структуру \diamond закон про триелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про п'ятиелементну структуру;
 б) статус складу: в анлауті: закон про відкритий склад \diamond закон про закритий склад, закон про закритий склад \diamond закон про відкритий склад; в ауслауті: закон про відкритий склад \diamond закон про закритий склад, закон про закритий склад \diamond закон про відкритий склад; закон альтернації V в анлауті: альтернація \diamond нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond альтернація; V в ауслауті: альтернація \diamond нульовий ступінь; C в ауслауті: альтернація \diamond нульовий ступінь; семантики: семантичний зсув.

Ключові слова: діахронічна інтерпретація, квантитативна верифікація, ностратично-квантитативний підхід, ностратичні мови, ступінь споріднення, дивергентно-конвергентний розвиток, конвергентно-дивергентний розвиток, вертикальна і горизонтальна траєкторії.

ABSTRACT

Kapranov Y. V. Diachronic Interpretation and Verification of Degrees of Nostratic Languages Relationship (Case Study of Etymons *HuḲa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV). – Manuscript.

Thesis for Doctor of Sciences Degree in Philology, Specialty 10.02.17 – “Comparative, Historical and Typological Linguistics” – Kyiv National Linguistic University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

This thesis represents a new **Nostratic-Quantitative Approach** to the implementation of diachronic interpretation for five Nostratic etymons: *HuḲa “eye, etc.” (V. M. Illich-Svitych), *wol[a] “big” (S. A. Starostin), *wete “water” (A. B. Dolgopolsky), *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “fire, etc.” (A. R. Bomhard), *marV “tree” (A. R. Bomhard, A. B. Dolgopolsky, V. M. Illich-Svitych, S. A. Starostin).

This thesis systematises theoretical achievements of Nostratic Linguistics as one of the fields in Linguistic Macrocomparative Studies. It is aimed at exploring both the diachronic relationships among Nostratic language families. It also applies the provisions of this field to the scientific interpretation of key notions of the thesis from the standpoint of Quantitative Macrocomparative Studies. The necessity of testing the terms of “diachronic interpretation” and “quantitative verification” as the key notions for representation of diachronic divergent-convergent and convergent-divergent phonological, morphological and semantic transformations observed in the Nostratic data material has been reasoned in Cognitive Linguistic Macrocomparative understanding, as well as further modelling of probable scenarios of mixed development (genetic and contact) of the analysed etymons in the Nostratic languages.

Two definitions for the following notions have been proposed: a) *Nostratic etymon* is a theoretically and practically designed hypothetical phonological, morphological and semantic structural complex of the pre-*proto-language* state, i.e. the starting point for Nostratic Altaic, Afro-Asiatic, Indo-European, Dravidian, Kartvelian, Uralic language families; b) *the degree of Nostratic languages relationship* is a fixator of one of the types of relationships of Nostratic languages,

i.e. the scenario of divergent, divergent-convergent, convergent-divergent, mixed language development. It reflects the various changes and transformations of the correspondences: from the pre-*proto-language* state to the *language* state through the evolution of the *proto-language* states in different levels.

The theoretical fundamentals of this thesis deal with the idea of regular and irregular correspondences formulated by the representatives of Linguistic and Comparative Studies, the main of them being transmitted to the Linguistic Macrocomparative Studies in terms of phonological, morphological and semantic features based on the data material of both the reconstructed etymons for language families and their groups.

New methodological provisions have been suggested for performing the diachronic interpretation of phonological, morphological and semantic transformations and matches in the Nostratic data material, as well as quantitative verification of degrees of Nostratic languages relationship in the following triad: type – kind – relation. According to the results obtained such vertical and horizontal trajectories have been constructed: 1) relationship between Nostratic (Nostr) and one of seven language families: Altaic (Alt), Afro-Asiatic (Afras), Dravidian (Drav), Eskimo-Aleutian (EA), Indo-European (IE), Kartvelian (Kart), Uralic (Ural) in general (horizontal direction) and 2) relationship between Alt, Afras, Drav, EA, IE, Kart, Ural in particular (vertical direction).

The close (trivial) relationships (according to G. V. Rauschenbach the reference interval is 0,00 – 0.30, the sum of indicators according to V. I. Levenstein and T. Sorensen with a reference interval above 3.20), i.e. the predominance of DC (substrate manifestation) over CD (superstratum manifestation) laws, as well as the distant (conventional) relationships (according to G. V. Rauschenbach the reference interval is above 0.30, the sum of indicators according to V. I. Levenstein and T. Sorensen a reference interval is below 3.20), i.e. the predominance of CD (superstratum manifestation) over DC (substrate manifestation) laws have been registered in the vertical and horizontal trajectories.

The close (trivial) relationships have been registered in the vertical trajectory with the following distances: between Nostr and Alt ($S = 0.30 / L + D = 3.50$), Afras ($S = 0.30 / L + D = 3.50$), EA ($S = 0.30 / L + D = 6.00$).

The close (trivial) relationships have been registered according to the results of DC laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the anlaut: mid front V > close back V; V in the auslaut: central V (reduction) > zero degree V / back, front; C in anlaut: approximant > zero degree C; C in the auslaut: velar > uvular; b) combinatorial processes in the auslaut: zero degree > regressive accommodation with fixation of labial / palatal features; morphonology: a) structure: law on three-element structure > law on six-element structure; b) status of syllable: in the anlaut and auslaut: law on the open syllable > law on the closed syllable; c) law on alternation of V in the auslaut: zero degree > alternation; semantics: semantic shift.

The close (trivial) relationships have been registered according to the results of CD laws at the level of phonology: a) positional processes of C in the anlaut: laryngeal theory; C in the auslaut: sonorous alveolar lateral approximant, voiced alveolar plosive, sonorous alveolar vibrant; b) combinatorial processes in the anlaut: regressive accommodation with fixation of labial features; morphonology: structure: law on three-element structure; semantics: semantic indisputability.

The distant (conventional) relationships have been registered in the vertical trajectory with the following distances: between Nostr and Kart ($S = 0.33 / L + D = 3.00$), Drav ($S = 0.41 / L + D = 2.50$), Alt ($S = 0.43 / L + D = 2.33$), IE ($S = 0.45 / L + D = 2.00$), Ural ($S = 0.50 / L + D = 1.00$), Afras ($S = 0.57 / L + D = 2.33$).

The distant (conventional) relationships have been registered according to the results of CD laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the anlaut: mid and / or central V, mid front V, mid back V / close back V; V in the auslaut: zero degree V, open central V, reduction of *V / *a; C in the anlaut: laryngeal theory, bilabial plosive inspiratory / nasal sonorous / voiceless approximant; C in the auslaut: voiced pharyngeal fricative, voiced velar plosive, sonorous alveolar lateral approximant, sonorous alveolar vibrant, voiced alveolar

plosive; b) combinatorial processes in the anlaut: regressive accommodation with fixation of labial / palatal features, labial + dorsal, labial + open central V; in the auslaut: dorsal + open central V; morphonology: a) structure: law on three-element structure; b) status of syllable: in the anlaut: law on the open syllable, law on the closed syllable; in the auslaut: law on the open syllable; c) law on alternation of V in the anlaut: alternation; semantics: semantic indisputability.

The distant (conventional) relationships have been registered according to the results of DC laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the anlaut: close back V > mid front V / diphthongisation, mid V > open V, open V > mid V / close V, front V > central V / back V, central V > back V, back V > front V / central V; V in the auslaut: reduction > zero degree V / mid front V; C in the anlaut: laryngeal theory > zero degree C / Ramstedt-Peliot law; approximant C / plosive C > zero degree C / fricative C; C in the auslaut: voiceless > voiced; guttural > dorsal; b) combinatorial processes in the anlaut: regressive accommodation with fixation of labial features > accommodation with fixation of palatal and / or labial features / hiatus / diphthongisation; in the auslaut: zero degree > regressive accommodation with fixation of labial and / or palatal features, zero degree > complete and / or contact assimilation, laryngeal theory, epenthesis; morphonology: a) structure: law on three-element structure > law on two-element structure / law on four-element structure; b) status of syllable in the anlaut: law on the open syllable > law on the closed syllable; c) law on alternation of V in the anlaut: zero degree > alternation; C in the auslaut: zero degree > alternation, alternation > zero degree; semantics: semantic shift.

The close (trivial) relationships have been registered in the horizontal trajectory with the following distances: between Alt and Drav (S = 0.14 / L + D = 4.00), Afras (S = 0.18 / L + D = 4.00), IE (S = 0.24 / L + D = 3.20); Afras and Kart (S = 0.18 / L + D = 4.00); Drav and EA (S = 0.18 / L + D = 6.00).

The close (trivial) relationships have been registered according to the results of DC laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the anlaut: close back V <> sonorous bilabial approximant / mid front V, mid back V <> open

central V, reduction \diamond zero degree V; C in the anlaut: labial \diamond zero degree, zero degree \diamond labial / laryngeal theory, labiodental \diamond bilabial, labiodental fricative \diamond bilabial plosive; C in the auslaut: velar \diamond uvular, sonorous \diamond voiced, pharyngeal \diamond velar; combinatorial processes in the anlaut: accommodation with fixation of palatal features \diamond zero degree, zero degree \diamond regressive accommodation with fixation of palatal features; in the auslaut: regressive accommodation with fixation of labial features \diamond zero degree; morphonology: a) structure: law on three-element structure \diamond law on two-element structure / law on four-element structure / law on six-element structure; b) status of syllable: in the anlaut: law on the open syllable \diamond law on the closed syllable, law on the closed syllable \diamond law on the open syllable; c) law on alternation V in the anlaut: alternation \diamond zero degree, zero degree \diamond alternation; C in auslaut: zero degree \diamond alternation, alternation \diamond zero degree; semantics: semantic shift.

The close (trivial) relationships have been registered according to the results of CD laws at the level of phonology: a) positional processes C in the anlaut: laryngeal theory, labial; C in the auslaut: dorsal, forelingual, fricative; V and / or C in the anlaut: labial \diamond vocal, vocal \diamond labial; b) combinatorial processes: regressive accommodation with fixation of labial features; morphonology: a) structure: law on two-element structure, law on three-element structure; b) status of syllable: in the anlaut: law on the closed syllable; in the auslaut: law on the closed syllable.

The distant (conventional) relationships have been registered in the horizontal trajectory with the following distances: between Alt and EA (S = 0.40 / L + D = 2.00), Ural (S = 0.38 / L + D = 3.00), IE (S = 0.41 / L + D = 2.00), Drav (S = 0.47 / L + D = 2.67); Afras and IE (S = 0.36 / L + D = 2.60), Drav (S = 0.50 / L + D = 3.00), Ural (S = 0.53 / L + D = 2.33); Drav and Ural (S = 0.33 / L + D = 3.00), IE (S = 0.40 / L + D = 2.60); EA and IE (S = 0.33 / L + D = 2.50), Ural (S = 0.50 / L + D = 2.00); IE and Ural (S = 0.60 / L + D = 1.50).

The distant (conventional) relationships have been registered according to the results of CD laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the

anlaut: close back V, mid front V, open central V, back V; C in the anlaut: laryngeal theory, sonorous alveolar, voiceless labials, sonorous labial nasals; C in the auslaut: alveolar plosives / voiced vibrant / voiceless / sonorous, voiced labials; b) combinatorial processes in the anlaut: regressive accommodation with fixation of labial / palatal features / having aspiration; in the auslaut: regressive accommodation with fixation of palatal features; morphonology: a) structure: law on three-element structure; b) status of syllable: in the anlaut: law on the open syllable, law on the closed syllable; in the auslaut: law on the open syllable, law on the closed syllable; c) law on alternation of V in the anlaut: alternation; semantics: semantic indisputability.

The distant (conventional) relationships have been registered according to the results of DC laws at the level of phonology: a) positional processes of V in the anlaut: open central V \diamond mid V / close front V / back V \diamond V front P; V in auslaut: V upper P front P \diamond V middle P rear P, V front P \diamond V rear P; C in anlaut: labial \diamond glide / diphthongization, labiodental \diamond bilabial, fricative \diamond plosive; C in the auslaut: voiced \diamond voiceless; b) combinatorial processes in the anlaut: regressive accommodation with fixation of labial features \diamond regressive accommodation with fixation of palatal features; in the auslaut: regressive accommodation with fixation of labial features \diamond regressive accommodation with fixation of palatal features; morphonology: a) structure: law on two-element structure \diamond law on three-element structure, law on three-element structure \diamond law on two-element structure / law on four-element structure / law on five-element structure / law on six-element structure, law on six-element structure \diamond law on three-element structure / law on four-element structure / law on five-element structure; b) status of syllable: in the anlaut: law on the open syllable \diamond law on the closed syllable, law on the closed syllable \diamond law on the open syllable; in the auslaut: law on the open syllable \diamond law on the closed syllable, law on the closed syllable \diamond law on the open syllable; c) law on alternation V in the anlaut: alternation \diamond zero degree, zero degree \diamond alternation;

V in the auslaut: alternative $\langle \rangle$ zero degree; C in the auslaut: alternative $\langle \rangle$ zero degree; semantics: semantic shift.

Keywords: diachronic interpretation, quantitative verification, Nostratic-Quantitative approach, Nostratic languages, degree of relationship, divergent-convergent development, convergent-divergent development, vertical and horizontal trajectories.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділ у монографії, опублікований у країні,

що входить до Організації економічного співробітництва та розвитку:

1. Капранов Я. В., Корольова А. В. Діахронічна верифікація фонологічних, граматичних і семантичних переходів ностратичного етимону *Huḳa “око, бачити”. *Наукові досягнення країн Європи в галузі філологічних досліджень*. Латвія: Izdevniecība “Baltija Publishing”, 2020. С. 310–326.

Стаття у науковому виданні,

що включено до категорії А Переліку наукових фахових видань України:

2. Kapranov Y. Methodological Algorithm for Diachronic Interpretation of Nostratic *mar-a ‘tree’ (based on the data taken from A. R. Bomhard’s “A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European”). *Advanced Education*. Kyiv, 2018. Issue 10. P. 198–205.

Статті у виданнях,

проіндексованих у базах даних SCOPUS / Web of Science:

3. Kapranov Y. V. Antropogenesis Triad “Brain – Conscience – Language” As Cultural Determiner. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*. K.: Milenium, 2017. P. 62–66.

4. Kapranov Y. Hypothetical Versions on Antropogenesis Localization of the First Populations of the Homo. *Logos*. Vilnius, 2018. No. 94. P. 149–158.

5. Kapranov Y., Korolyova A., Tolcheyeva T., Vasko R. Human Language as a Natural Artifact of Planetary-Noospheric Mind: Coevolutionary-Macromutational Reinterpretation. *Amazonia Investiga* / ed. D. F. A. Campillo. Colombia: Universidad de la Amazonia, 2020. Vol. 9(34). P. 17–23.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

6. Капранов Я. В. Наукові дискусії щодо ностратичної гіпотези походження мов. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2016. IV(21). Issue 98. С. 68–71.

7. Капранов Я. В. Реконструкція і діахронічна інтерпретація як методологічні операції відтворення і аргументації правовних конструктів у лінгвістичній макрокомпаративістиці. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2017. V(39). Issue 143. С. 30–33.

8. Капранов Я. В. Фиксация степени родства ностратического этимона *Huḳa в языках индоевропейской, алтайской и афразийской языковых семьях (по версии В. М. Иллич-Свитыча). *Res Humanitariae*. Klaipeda, 2020. С. 184–195.

Стаття у науковому виданні,

що включено до категорії Б Переліку наукових фахових видань України:

9. Капранов Я. В. Презентація наукових результатів квантитативної ностратичної верифікації ступенів споріднення афразійської, індоевропейської і картвельської мовних сімей. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* / гол. ред. Р. В. Васько. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2020. Т. 23. № 2. С. 58–71.

Статті у наукових виданнях,

включених до Переліку наукових фахових видань України:

10. Капранов Я. В. Процедура реконструкції індоевропейського етимону лексеми *water* в етимологічному словнику англійської мови. *Проблеми зіставної семантики* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 117–122.

11. Капранов Я. В. Співвідношення понять “лексичне гніздо” / “словотвірне гніздо”, “генетичне гніздо” й “етимологічне гніздо” в етимологічній лексикографії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* / гол. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. Т. 18. № 1. С. 79–87.

12. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття “прамова” у порівняльно-історичному мовознавстві. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* / гол. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. Т. 18. № 2. С. 70–76.

13. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття ностратичної прамови у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2015. Вип. 13. С. 86–92.

14. Капранов Я. В. Витлумачення терміна “етимон” як знакового утворення прамовного стану. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Філологічна”* / уклад.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2016. Вип. 61. С. 65–68.

15. Капранов Я. В. Інтерпретація змісту поняття “архетип” у лінгвокомпаративістиці. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія Філологічні науки* / гол. ред. О. Семенюк. Кіровоград, 2016. Вип. 146. С. 73–76.

16. Капранов Я. В. Ностратична лінгвістика: історія, сучасний стан і перспективи розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2016. Вип. 14. С. 78–89.

17. Капранов Я. В. Когнитивно-синергетические принципы конструирования словарной микроструктуры в этимологическом словаре (на материале *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* в 2 т.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2017. Вип. 15. С. 103–119.

18. Капранов Я. В. Гіпотетичні версії щодо географічної локалізації ностратичної прамови. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / гол. ред. М. П. Пантук. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 17. С. 140–153.

19. Капранов Я. В. Методи виявлення ступенів споріднення мов. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2017. Вип. 16. С. 113–125.

20. Kapranov Y. V. Diachronic Interpretation of Nostratic Etymon *wol[a] Based on Proto-Indo-European *(e)wel- (Gr hw- / ew-) and Proto-Altaic *ulu (~ -o) forms (according to S. A. Starostin's Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*. Kyiv, 2018. Vol. 17. P. 68–80.

21. Капранов Я. В. Фіксація генетичних відповідників етимонів *mo-du (< *mor-du) і *mō у мовах монгольської і тунгусо-маньчжурської груп алтайської мовної сім'ї. *Лінгвістичні студії*. Дніпропетровськ, 2018. Вип. 36. С. 26–31.

22. Капранов Я. В. Архетип та етимон як когнітивно-прамовні протоструктури. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Філологічна”* / уклад.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2018. Вип. 4(72). С. 92–95.

23. Kapranov Y. V. Degree of Affinity Between the Korean *mōi(h), *mōró and Japanese *móri against the Altaic *mōr[u] “tree, forest” (According to Starostin's Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*. Kyiv, 2018. Vol. 18. P. 61–73.

24. Kapranov Y. V. Diachronic Interpretation of Phonomorphological and Semantic Regularities of Nostratic (Based on *Huḳa “eye”). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*. Kyiv, 2019. Vol. 19. P. 74–89.

25. Капранов Я. В. Методологічна процедура діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу (з орієнтацією на морфонологію і фонологію).

Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія “Філологія, педагогіка, психологія”. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2020. Вип. 39. С. 53–62.

Тези доповідей на наукових заходах різних рівнів:

26. Капранов Я. В. Відображення фонематичного принципу орфографії в етимологічних гіпотезах слів української мови. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 01–03 квіт. 2015 р.. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 235–236.

27. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття ностратичної прамови у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. *Мир язика – мир в язику*: матер. III Междунар. науч. конф., Киев, 29–30 октября 2015 г. / Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. Киев, 2015. С. 71–72.

28. Капранов Я. В. Моноцентристська гіпотеза походження мови. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 30 бер. – 01 квіт. 2016 р. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 128–130.

29. Капранов Я. В. Ностратична макросім'я на тлі інших гіпотетичних макросімей. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 29–31 березня 2017 р. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 119–121.

30. Капранов Я. В. Ностратична прामова як примордіальна структура. *Філософія мови та нові тенденції в перекладознавстві й лінгвістиці*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 06–07 квітня, 2017 р. Київ: Вид. центр НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 197–200.

31. Капранов Я. В. Славянские параллели в языках ностратической макросемьи (на материале словаря В. М. Иллича-Свитыча “Опыт сравнения ностратических языков”). *Балтийские и славянские языки и диалекты в Центральной Европе*: матер. междун. науч. конф., посвященной 85-летию проф. Анатолия Павловича Непокупного (1932–2006), Вильнюс, 20–21 апреля, 2017 г. Вильнюс, 2017. С. 5–6.

32. Капранов Я. В. Методологія пошуку споріднення мовних сімей у В. М. Ілліча-Світича. *Світ мови – світ у мові*: матер. III міжнар. наук. конф., Київ, 26–27 жовтня 2017 р. Київ, 2017. С. 74–78.

33. Капранов Я. В. Конструювання Nostratic Dictionary А. Б. Долгопольського як одного з джерел макрокомпаративістики. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матер. XVIII міжнар. наук. інтернет-конференції, Переяслав-Хмельницький, 27–28 жовтня, 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 18. С. 316–318.

34. Капранов Я. В. Апробація методу діахронічної інтерпретації у макрокомпаративістиці. *Наука і вища освіта*: матер. XXVI міжнар. наук. конф. студентів і молодих учених, Запоріжжя, 15 листопада 2017 р. Запоріжжя, 2017. С. 224–225.

35. Kapranov Y. V. Methodological Procedure for Identification of Degrees of Language Affinity in Linguistic Comparative and Macro-Comparative Studies (According to the Version of S. A. Burlak and S. A. Starostin). *Идеи. Поиски. Решения*: сб. ст. и тезисов XI междунар. науч.-практ. конф. преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов, Минск, 22 ноября 2017 г.: в 7 ч. / БГУ, Филологический фак., Каф. английского языкознания; редкол.: Н. Н. Нижнева (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2017. Ч. 2. С. 78–83.

36. Капранов Я. В. Міжнародна база даних “Вавилонская башня” як пошукова система для вивчення ностратичних етимологій. *Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління*: матеріали I міжнар. наук.-прикл. конф. (засобами відео-Інтернет-конференц-зв’язку), Київ, 25 квітня 2018 р. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 26–27.

37. Капранов Я. В. Фіксація ступенів мовного споріднення у межах дравідійської мовної сім’ї. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 11–13 березня 2018 р. К.: Вид. центр КНЛУ, 2018. С. 125–127.

38. Капранов Я. В. Фонетичні закони як методологічний інструмент верифікації мовного споріднення. *Перспективи розвитку філологічних наук*:

матер. V міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 02–03 листопада 2018 р. Харків, 2018. С. 83–84.

39. Капранов Я. В. Семантична реконструкція як процедура відновлення давнього значення слова. *Паралелі та контрасти: мова, культура, комунікація*: матер. II всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 02 листопада 2018 р. Одеса, 2018. С. 36–39.

40. Капранов Я. В. Когнати і міжмовні відповідники: термінологічне співвідношення. *Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Румунія, Бая-Маре, 21–22 грудня 2018 р. Бая-Маре, 2018. С. 131–133.

41. Капранов Я. В. Дія положень ларингальної теорії в індоєвропейському *h^uek^u- / *heuk- та афразійському *Hwq- етимонух. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу*: матер. V міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 23–24 травня 2019 р. Луцьк, 2019. С. 43–46.

42. Капранов Я. В. Структура консонантного кореня в афразійських мовах (на прикладі етимону *Hwq- “знати”). *Світ мови – світ у мові*: матер. V міжнар. наук. конф., Київ, 24–25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 66–69.

43. Капранов Я. В. Оцінка близькості двох мов: рішення про спорідненість (за математичним алгоритмом Г. В. Раушенбаха). *Корпусна лінгвістика: діджиталізація в науці та освіті*: матер. II Міжнар. наук.-прикл. конф. (засобами відео-Інтернет-конференц-зв’язку), Київ, 6 грудня, 2019 р. Київ, 2019. С. 13–15.

44. Капранов Я. В. Комп’ютерні бази даних як інформаційно-пошукові ресурси з глобальних етимологій. *Ad orbem per linguas. До світу через мови*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 17–18 червня 2020 р. К.: Вид. центр КНЛУ, 2020. С. 112–113.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	10
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	17
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	30
ВСТУП	36
РОЗДІЛ 1 НОСТРАТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЙ МАСОВОГО СПОРІДНЕННЯ МОВ У МАКРОКОМПАРАТИВІСТИЦІ	56
1.1 Дивергентний процес розвитку довербальної протомови представників роду <i>Ното</i>	56
1.1.1 Географічна локалізація “колиски людства”	57
1.1.2 Антропогенезна тріада “мозок – мислення – друга сигнальна система” у представників роду <i>Ното</i>	62
1.2 Дивергентно-конвергентний процес переходу від (до-)ностратичної протомови до ностратичної прамови	69
1.2.1 Маршрути міграцій представників роду <i>Ното</i> як закономірний процес дивергенції (до-)ностратичної єдності	70
1.2.2 Гіпотези зародження чотирьох макросімей у контексті теорії моно- і полігенезу	75
1.3 Конвергентно-дивергентний процес формування ностратичної теорії походження мов	82
1.3.1 Чотири стадії розвитку ностратичної лінгвістики: від гіпотези до теорії	82
1.3.2 Наукові дискусії щодо ностратики: аргументи “за” і “проти” ..	94
1.4 Масове споріднення мов як фактор ностратичної єдності: тип – ступінь – відношення	100
1.4.1 Дивергентний, дивергентно-конвергентний, конвергентно- дивергентний <i>типи</i> споріднення ностратичних мов	103
1.4.2 Близький і далекий <i>ступені</i> споріднення ностратичних мов ...	109

1.4.3	Тривіальні, помітні й конвенціональні <i>відношення</i> між ностратичними мовами	111
1.5	Ностратична прмова як примордіальна структура	112
1.5.1	Архетип та етимон як когнітивна і мовна праформи	113
1.5.2	Когнати як однокореневі ностратичні праформи	123
1.5.3	Ностратичний архетип та його реконструйовані прмовні генетичні й контактні рефлекси	125
1.6	Фонологічні (фонетичні), морфонологічні (граматичні) і семантичні закономірності розвитку ностратичних мов	131
	Висновки до розділу 1	135
	РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ДІАХРОНІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ І КВАНТИТАВНОЇ ВЕРИФІКАЦІЇ СТУПЕНІВ СПОРІДНЕННЯ НОСТРАТИЧНИХ МОВ	133
2.1	Аргументація вибору етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь та ін.”, *maḡV “дерево” для ностратичного дослідження	141
2.2	Історіографія методологічних технік доведення масового споріднення у ланцюзі ‘мова – група – сім’я – макросім’я’: від порівняльно-історичного методу до методу діахронічної інтерпретації	144
2.3	Сучасні методологічні ідеї у сферах вивчення ступенів масового споріднення: від археології до феноменології	160
2.4	Методологічний інструментарій математичної і комп’ютерної лінгвістики для виконання процедури квантитативної верифікації ступенів споріднення нестатичних мов	171
2.4.1	Комп’ютерні (електронні) бази даних мов як інформаційні ресурси з глобальних етимологій	171
2.4.2	Математичні методи діахронічної верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення	175

2.4.3	Комп'ютерні (автоматизовані) методи діахронічної верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення . . .	182
2.5	Комплексна методика вимірювання ступенів споріднення ностратичних мов для етимонів *HuḲa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево”	187
2.5.1	Методологічний алгоритм виконання процедури діахронічної інтерпретації фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичному матеріалі (на прикладі етимону *HuḲa “око та ін.”)	189
2.5.2	Методологічний алгоритм виконання процедури квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: тип – метрика – відношення (на прикладі етимону *HuḲa “око та ін.”)	205
	Висновки до розділу 2	214
	РОЗДІЛ 3 ДІАХРОНІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОНОЛОГІЧНИХ, МОРФОНОЛОГІЧНИХ І СЕМАНТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ У НОСТРАТИЧНИХ ЕТИМОНУХ *HuḲa, *wol[a], *wete, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-), *marV	217
3.1	Стислий огляд методологічного алгоритму процедури діахронічної інтерпретації фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичному матеріалі (для етимонів *HuḲa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево”)	217
3.2	Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *HuḲa “око та ін.” (за версією В. М. Ілліча-Світича)	219
3.2.1	Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів	219

3.2.2	Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів	231
3.2.3	Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів	234
3.3	Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна)	241
3.3.1	Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів	241
3.3.2	Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів	262
3.3.3	Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів	265
3.4	Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *wete “вода” (за версією А. Б. Долгопольського)	274
3.4.1	Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів	274
3.4.2	Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів	289
3.4.3	Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів	292
3.5	Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь та ін.” (за версією А. Р. Бомхарда)	298
3.5.1	Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів	298
3.5.2	Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів	308
3.5.3	Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів	310
3.6	Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *maḡV “дерево” (за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)	315
3.6.1	Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів	315
3.6.2	Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів	332
3.6.3	Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів	334
	Висновки до розділу 3	338

РОЗДІЛ 4	КВАНТИТАТИВНА ВЕРИФІКАЦІЯ	СТУПЕНІВ	
	СПОРІДНЕННЯ	НОСТРАТИЧНИХ	МОВ (на матеріалі етимонів
	*NuḶa, *wol[a], *wete, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-), *marV)		345
4.1	Стислий огляд методологічного алгоритму процедури	квантитативної верифікації фонологічних (фонетичних),	
	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	матеріалі для реєстрації ступенів споріднення ностратичних	
	мов (для етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”,	*wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь та ін.”, *marV	
	“дерево”)		345
4.2	Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних),	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	
	матеріалі для ностратичного етимону *NuḶa “око та ін.”	(за версією В. М. Ілліча-Світича)	346
4.3	Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних),	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	
	матеріалі для ностратичного етимону *wol[a] “великий”	(за версією С. А. Старостіна)	353
4.4	Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних),	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	
	матеріалі для ностратичного етимону *wete “вода” (за версією	А. Б. Долгопольського)	367
4.5	Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних),	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	
	матеріалі для ностратичного етимону *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь	та ін.” (за версією А. Р. Бомхарда)	377
4.6	Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних),	морфонологічних і семантичних процесів у генетичному	
	матеріалі для ностратичного етимону *marV “дерево”	(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського,	

В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)	386
Висновки до розділу 4	392
ВИСНОВКИ	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	405
СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ І ДОВІДНИКОВИХ ДЖЕРЕЛ	450
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	455
ДОДАТКИ	457
Додаток 1. Уніфікована система транскрипції Глобальної лексикостатистичної бази даних “Вавилонская башня”	455
Додаток 2. Ностратичні статті для етимонів *NuḶa “око, бачити”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь”, *marV “дерево”	461
Додаток 3. Матриці фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі для етимонів *NuḶa “око, бачити”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь”, *marV “дерево”	489
Додаток 4. Результати обчислення фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі у проекції до Ностр *NuḶa “око, бачити”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-) “вогонь”, *marV “дерево” (за алгоритмами Г. В. Раушенбаха, В. І. Левенштейна, Т. Соренсена)	502
Додаток 5. Універсальна гіпотетична графоаналітична мережа дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного споріднення ностратичних мов з вертикальною і горизонтальною траєкторіями руху	529

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВТК – вертикальна траєкторія руху
- ГРЗ – горизонтальна траєкторія руху
- ДВ – діахронічна верифікація
- ДІ – діахронічна інтерпретація
- ДК – дивергентно-конвергентний тип споріднення
- ДМФІ – діахронічна морфологічна інтерпретація
- ДСІ – діахронічна семантична інтерпретація
- ДФІ – діахронічна фонологічна інтерпретація
- ЕГ – етимологічне гніздо
- КД – конвергентно-дивергентний тип споріднення
- ЛШ – алгоритм В. І. Левенштейна
- НВ – ностратична(-і) величина(-и)
- РШ – алгоритм Г. В. Раушенбаха
- СН – алгоритм Т. Соренсена
- УСТ – Уніфікована система транскрипції для Глобальної лексикостатистичної бази даних “Вавилонская башня”
- STARLING – Глобальна лексикостатистична база даних “Вавилонская башня”

Умовні символи і їх пояснення

- * – астеріск, зірочка, що позначає реконструйовану форму – архетип / етимон або вокалічний і / або консонантний конструкт
- / – слеш, що позначає прийменник “або”
- > – права, закрита кутова дужка, що позначає перехід (дивергентно-конвергентний / конвергентно-дивергентний, фонологічний, морфологічний, семантичний і т. ін.)
- ⟷ – ліва, відкрита кутова дужка + права, закрита кутова дужка, що позначають взаємозв’язок / взаємовідношення ностратичних величин

Ностратичні мови, прамови, відповідники мов, діалекти, діалектизми

авестійск. – авестійська мова

азербайджан. – азербайджанська мова

Алб – албанська мова

Алт – алтайська сім'я, алтайські мови, алтайська прामова, алтайський архетип / етимон

Афр – афразійська сім'я, афразійські мови, афразійська прамова, афразійський архетип / етимон

Балт – балтійська група, балтійські мови, балтійська прамова, балтійський архетип / етимон

баоаньск. – баоанська мова

Грец – грецька мова, грецький архетип / етимон

Двн.-грец. – давньогрецька мова, давньогрецький архетип / етимон

двн.-інд. – давньоіндійська мова

діал. – діалект, діалектний варіант

Драв – дравідійська сім'я, дравідійські мови, дравідійська прамова, дравідійський архетип / етимон

Зах.-Сем. – західно-семітська група, західно-семітські мови, західно-семітська прамова, західно-семітський архетип / етимон

ЕА – ескімосько-алеутська сім'я, ескімосько-алеутські мови, ескімосько-алеутська прамова, ескімосько-алеутський архетип / етимон

ІЄ – індоєвропейська сім'я, індоєвропейські мови, індоєвропейська прамова, індоєвропейський архетип / етимон

Інуп – інупікська група, інупікські мови, інупікська прамова, інупікський архетип / етимон

Картв – картвельська сім'я, картвельські мови, картвельська прамова, картвельський архетип / етимон

Кельт – кельтська група, кельтські мови, кельтська прамова, кельтський архетип / етимон

Кор – корейська мова, корейська прामова, корейський архетип / етимон

Монг – монгольська група, монгольські мови, монгольська прамова, монгольський архетип / етимон

Ностр – ностратична сім'я / макросім'я, ностратичні мови, ностратична прамова, ностратичний архетип / етимон

ПДД – південно-давідійська група, південно-давідійські мови, південно-давідійська прамова, південно-давідійський архетип / етимон

ПНД – північно-дравідійська група, північно-дравідійські мови, північно-дравідійська прамова, північно-дравідійський архетип / етимон

Сем – семітська прамова, семітський архетип / етимон

Слов – слов'янська група, слов'янські мови, слов'янська прамова, слов'янський архетип / етимон

Сх.-Куш. – східно-кушитська група, східно-кушитські мови, східно-кушитська прамова, східно-кушитський архетип / етимон

Тел – телугу мова, телугу прамова, телугу архетип / етимон

ТМ – тенгусо-маньчжурська група, тенгусо-маньчжурські мови, тенгусо-маньчжурська прамова, тенгусо-маньчжурський архетип / етимон

Тох – тохарська група, тохарські мови, тохарська прамова, тохарський архетип / етимон

турецк. – турецька мова

Тюрк – тюркська група, тюркські мови, тюркська прамова, тюркський архетип / етимон

Урал – уральська сім'я, уральські мови, уральський архетип / етимон

ЦентрЧад – центральночадська прамова, центральночадський архетип / етимон

Юпік – юпікська група, юпікські мови, юпікська прамова, юпікський архетип / етимон

Япон – японська мова, японська прамова, японський архетип / етимон

Фонологічні (фонетичні) показники**Вокалізм (V – вокалічний конструкт)**

врх – верхнє піднесення

Д – процес делабіалізації (неогубленості)

здн – задній ряд

Л – процес лабіалізації (огубленості)

Л / Д – процеси лабіалізації (огубленості) / делабіалізації
(неогубленості)

нжн – нижнє піднесення

П – піднесення / зсув по вертикалі

пер – передній ряд

Р – ряд / зсув по горизонталі

срд – середнє піднесення

ФПВ – фонологічні (фонетичні) процеси вокалізму

цнр – центральний ряд

Консонантизм (С – консонантний конструкт)

Абрупт – абруптивні

Альвеол – альвеолярні

Апрокс – апроксиманти

Африк – африкати

Білаб – білабіальні

Вел – веллярні

Вібр – вібранти

Г – глухість, глухий консонант

Глот – глотальні

Гут – гуттуральні

Д – дзвінкість, дзвінкий консонант

Дент – дентальні

Дорс – дорсальні

Імпоз – імплзивні

Лаб – лабіальні

Лабіодент – лабіодентальні

Лат. апрокс – латеральні апроксиманти

Лат. афр. – латеральні африкати

Лат. фрик – латеральні фрикативні

МТ – місце творення

Надгорт – надгортанні

Наз – назальні

Палат – палатальні

Перяз – передньоязикові

Постальв – постальвеолярні

Прор – проривні

Ретроф – ретрофлексні

С – сонорність, сонорний консонант

СТ – спосіб творення

Увул – увулярні

Фаринг – фарингальні

Флеп – флепи

ФПК – фонологічні (фонетичні) процеси консонантизму

Фрик – фрикативні

Морфонологічні показники

2 – закон про двоелементну структуру етимону

3 – закон про триелементну структуру етимону

4 – закон про чотириелементну структуру етимону

ВС – закон про відкритий склад

ДФК – додаткова формальна категорія

ЗА – закон альтернації вокалічних і / або консонантних морфонема

ЗМС – загальна морфонема структура

ЗС – закон про закритий склад

ОФК – основна формальна категорія

L – преформант

R – постформант

Семантичні показники

АРХ – архісема

ЛСВ – лексико-семантичний(-і) варіант(-и)

ЛСГ – сексико-семантична(-і) група(-и)

ВСТУП

Дисертація присвячена вивченню діахронічної інтерпретації і квантитативної верифікації ступенів споріднення алтайської, афразійської, дравідійської, ескімосько-алеутської, індоєвропейської, картвельської, уральської мовних сімей шляхом виявлення фонологічних, морфонологічних та семантичних закономірностей у ностратичних етимоних *HuḶa “око” (В. М. Ілліч-Світич), *wol[a] “великий” (С. А. Старостін), *wete “вода” (А. Б. Долгопольський), *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь” (А. R. Bomhard), *marV “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. R. Bomhard).

Ностратична гіпотеза (В. А. Дибо, А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, О. С. Мельничук, С. А. Старостін, І. Хегедюш, С. Є. Яхонтов, А. R. Bomhard, M. Stachowski та ін.), яка була однією з “провідних лінгвістичних теорій ХХ ст.” (Т. М. Гарипов), на сучасному етапі продовжує перевірятися з урахуванням здобутків нового *когнітивно-макрокомпаративного напрямку* (Р. В. Васько, Л. П. Дронова, А. В. Корольова, В. І. Кушнерик, Г. С. Старостін, Н. О. Стефанова, О. О. Черхава та ін.), маючи потужне наукове підґрунтя для її переконливого доведення. Останнім часом до ностратичної макросім’ї почали включати найдавніші реліктові мови, з-поміж яких, зокрема, й *шумерська мова* (Р. В. Васько, А. R. Bomhard, J. C. Kerns). Це надало змогу по-новому *інтерпретувати* раніше одержані результати реконструкції як окремих мовних груп: *балтійської* (Ю. В. Откупщіков, В. М. Топоров), *монгольської* (І. О. Грунгов, Г. Д. Санжеев), *слов’янської* (С. Б. Бернштейн, Х. Бірнбаум, П. С. Кузнєцов, О. М. Трубачов), *тунгусо-маньчжурської* (В. О. Аврорін, Є. А. Хелімський), *юпикської* (St. Jacobson, M. Krauss, O. Miyaoka, A. Pascal, I. Reed) та ін., так і цілих мовних сімей: *алтайської* (М. О. Баскаков, Є. Д. Поліванов, О. М. Щербак, G. Doerfer), *дравідійської* (М. С. Андронов, В. Krishnamurti), *індоєвропейської* (Т. В. Гамкрелідзе, Б. Дельбрюк, А. Мейє,

О. С. Мельничук, І. М. Тронський, J. Роконпу), *картвельської* (Г. А. Климов, Н. Fähnrich), *уральської* (В. В. Напольских, Є. А. Хелімський).

Реконструкція прамовних станів різних рівнів стимулювала науковців до пошуку споріднення об'єднань, більших за мовну сім'ю, на зразок *бореїнської* (*австричної* (J. D. Bengtson, W. Schmidt), *америндської* (J. Greenberg, M. Ruhlen, E. Sapir, M. Swadesh), *афразійської* (І. М. Дьяконов, В. Я. Порхомовський, С. А. Старостін, J. Greenberg), *сино-кавказької* (С. А. Старостін, В. Шеворошкін, M. Ruhlen, A. Trombetti), *нігеро-сахарської* (*нігеро-кордофанської* (В. К. Бабаєв, Г. С. Старостін та ін.), *ніло-сахарської* (L. Bender, Ch. Ehret, J. Greenberg) та ін.

При цьому статус окремих макро- і гіперсімей (*австралійської* (В. І. Беліков, S. Anderson, A. Capell), *алародійської* (K. Ostir, A. Svanidze), *баско-іберійської* (X. Balester, R. R. Jesús, E. B. Ferrer), *васконської* (D. H. Steinbauer, Th. Vennemann), *індо-тихоокеанської* (О. О. Леонт'єв, A. Abbi, T. Crowley, R. M. W. Dixon), *індо-уральської* (М. О. Живлов, О. С. Касьян, Г. С. Старостін, A. Kloekhorst, T. Pronk), *койсанської* (Н. В. Громова, Г. С. Старостін, J. F. Maho), *урало-алтайської* (О. Є. Анікін, М. Расянен та ін.)) тощо залишається дискусійним і продовжує тестуватися з урахуванням нових даних археології (P. E. Grine, J. Schultz та ін.), установлення якого сприятиме коректному завершенню макрогенеалогічної класифікації мов світу.

У дисертації зроблено спробу довести ступені споріднення мов *ностратичної макросім'ї*. Термін “ностратика” був ужитий данським лінгвістом Х. Педерсеном у 1903 р., а згодом обґрунтований у працях італійського лінгвіста А. Тромбетті, проте закріпився серед науковців у 60-х рр. ХХ ст., коли В. М. Ілліч-Світич (учений з Інституту мовознавства АН СРСР) зацікавився цією проблематикою і продовжив розроблення ностратичної теорії, концепцію якої опублікував у роботі “Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)” (Ілліч-Свитыч 1971–1984).

У перебігу тривалих дискусій було сформульовано нову дефініцію поняття *ностратична макросім'я* і зроблено припущення про масове споріднення шістьох мовних сімей Євразії й Африки: індоєвропейської, картвельської, афразійської, уральської, алтайської, дравідійської (В. А. Дибо).

Дослідження в цій галузі тривають і дотепер, а склад ностратичної макросім'ї був розширений у 1995 р. американським ученим А. Р. Бомхардом, який разом зі своїм колегою Дж. К. Кернсом уклав ностратичний словник “The Nostratic Macrofamily: A study in Distant Linguistic Relationship”, де ностратичні етимології були виведені на основі матеріалу вже сімох сімей: афразійської, алтайської, дравідійської, індоєвропейської, картвельської, уральської, фіно-угорської, окремих найдавніших мов (шумерської й етрусської) і мовних єдностей (еламо-дравідійської).

Наразі ностратична лінгвістика послуговується результатами проведеної етимологічної обробки різних ностратичних версій, які вдалося зафіксувати в таких джерелах: 1) “О всеобщем родстве языков” (О. С. Мельничук); 2) “Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)” (В. М. Ілліч-Світич); 3) “The Nostratic Macrofamily: A Study in Distant Linguistic Relationship” (A. R. Bomhard, J. C. Kerns); 4) “Nostratic Dictionary” (А. Б. Долгопольський); 5) міжнародний Інтернет-проект “Глобальная лексикостатистическая база данных “Вавилонская Башня”” (С. А. Старостіна); 6) “A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics with Special Reference to Indo-European” (A. R. Bomhard) та ін.

Окреме й найважливіше питання, що потребує подальшого омислення в ностратичці, – це розроблення нових теоретико-методологічних положень, на засадах яких можна буде систематизувати закони розвитку ностратичних мов від єдиного джерела – *ностратичної прамови* (В. А. Дибо, А. Б. Долгопольський, Я. В. Капранов, І. І. Пейрос, С. А. Старостін, A. R. Bomhard, V. Blažek).

Така постановка проблеми у другій половині ХХ ст. спонукала представників ностратичної лінгвістики переглянути ключові принципи щодо *родинних зв'язків мов* (див. Церетели 1968) й запропонувати дещо іншу *методологію дослідження масового споріднення мов* (Г. С. Старостін, J. Greenberg, P. Newman, D. Ringe), позначену терміном **діахронічна інтерпретація**, під яким його автор О. Семереньї (“Введение в сравнительное языкознание”, 1980) та його послідовники (Л. П. Дронова, Г. А. Климов та ін.) розуміли “подальший крок у реконструкції етимонів”, спрямований на залучення так званих передпрамов (англ. *preprotolanguages*): прамовних станів другого (етимону сім'ї) і ще більш хронологічно віддаленого порядку [...] (Климов 1988).

Термін “діахронічна інтерпретація” перебуває у стадії оформлення його наукового об'єму (В. М. Мокієнко), адже в перебігу його апробації макрокомпаративісти (D. S. Holt, L. Zawadowski та ін.) вживали й такі його дублети, як “далека реконструкція”, “подальший аналіз” (нім. “weitere Analyse”) (Г. А. Климов), “реконструйований аналіз” (англ. *reconstructive analysis*) (I. Dyen), “прареконструкція” (нім. *Prarekonstruktion*) (H. Penzl), “пояснювальна модель” (В. Schlerath) тощо. Проте найбільш оптимальною для доведення ностратичної спорідненості мов вважаємо дескрипцію “діахронічна інтерпретація”, оскільки на цьому етапі етимологічних пошуків дослідник працює не з реальним мовним субстратом, необхідним для виконання реконструкції (процедури порівняльно-історичного методу) на рівні мовної сім'ї, а оперує архетипами різних мовних сімей (В. П. Нерознак) і має на меті поглибити діахронічну перспективу дослідження за рахунок проникнення в хронологічно дальші періоди прамовних станів.

Виходячи з цього у дисертації запропоновано робоче визначення поняття **діахронічна інтерпретація** для позначення теоретико-методологічного процесу (теоретико-методологічної процедури) доведення масового споріднення ностратичних мов шляхом перевірки (експланаторної інтерпретації) дієвості фонологічних (фонетичних), морфонологічних

і семантичних законів як для генетичного матеріалу, представленого етимологами для реконструкцій різних рівнів, так і для хронологічно віддалених прамовних станів ностратичного рівня.

При цьому для вимірювання ступенів споріднення ностратичних мов необхідною видається процедура **квантитативної верифікації** – комп'ютерного і математичного обчислення вертикальних і горизонтальних траєкторій їхнього розвитку: близького (дивергентно-конвергентного) і далекого (конвергентно-дивергентного) від єдиного прамовного джерела.

Актуальність теми дисертації зумовлена її спрямуванням на вивчення найбільш дискусійної проблематики в історії розвитку лінгвістичної науки – доведенню ностратичного статусу мовних сімей, які відображають набір фонологічних, морфонологічних і семантичних регулярних процесів в їхніх мовах і засвідчують або близький, або далекий ступені споріднення між ними. Необхідність установа ступенів споріднення ностратичних мов залишається одним із основних завдань у теорії моногенезу, вирішення якого надасть змогу розкрити глибинні механізми й сценарії їхнього розвитку (або дивергентно-конвергентного, або конвергентно-дивергентного) і в такий спосіб наблизить сучасну когнітивну макрокомпаративістику до пошуку нової відповіді на досить складне питання походження людської мови загалом та окремих мов як її представників зокрема.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що фонологічні, морфонологічні й семантичні закони є ключовими фіксаторами обґрунтування ступенів споріднення ностратичних мов й показниками для виявлення або дивергентно-конвергентного, або конвергентно-дивергентного їхнього розвитку від ностратичної прамови – спільного джерела походження. Для доведення наукової гіпотези достатніми є п'ять ностратичних етимонів, наявних у базовому списку М. Сводеша, які відображають універсальні уявлення носіїв ностратичної свідомості про такі поняття, як “частина тіла – ознака – природні стихії”.

Зв'язок дисертації із науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Київського національного лінгвістичного університету в рамках наукової теми кафедри германської і фіно-угорської філології імені професора Г. Г. Почепцова “Комунікативно-когнітивний та соціокультурний аспекти функціонування системи мовних одиниць германських і фіно-угорських мов у синхронії і діяхронії”, у рамках фундаментального наукового проєкту “Ноосферно-ностратична реінтерпретація гіпотез походження людської мови” (номер державної реєстрації – 0120U102482, наказ МОН України № 490 від 09.04.2020 р.), що виконується за рахунок видатків Фонду державного Бюджету України в Київському національному лінгвістичному університеті, а також науково-дослідної роботи молодих учених “Архетипно-стереотипні константи мови і мовлення: синхронія та діяхронія” (номер державної реєстрації – 0118U001100, наказ МОН України № 63 від 24.01.2018 р.), що виконується за рахунок видатків Фонду державного бюджету України в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського національного лінгвістичного університету, протокол № 8 від 26 грудня 2018 р.).

Мета дисертації – діяхронічна інтерпретація фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичних етимоних *NuḲa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV з подальшою їх квантитативною верифікацією та встановленням ступенів споріднення між сімома мовними сім'ями: алтайською (Алт), афразійською (Афр), дравідійською (Драв), ескімосько-алеутською (ЕА), індоєвропейською (ІЄ), картвельською (Карт), уральською (Урал).

Реалізація поставленої мети передбачала вирішення таких **завдань**:

– сформулювати теоретичні положення ностратичної теорії, обґрунтувати статус ностратичних мов, визначити термінологічний апарат і методологічний інструментарій ностратичної лінгвістики;

– запропонувати новий ностратично-квантитативний підхід для доведення ступенів споріднення ностратичних мов;

– уточнити науковий об’єм терміна ступінь споріднення ностратичних мов як оптимальної дескрипції-фіксатора їхніх взаємовідношень;

– розробити методологічну процедуру для виконання діяхронічної інтерпретації дивергентно-конвергентних і конвергентно-дивергентних фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів між ностратичними етимонами *NuḶa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV;

– здійснити квантитативну верифікацію фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів й обчислити коефіцієнти показників ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: тип – вид – відношення;

– представити гіпотетичні сценарії дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного розвитку ностратичних етимонів *NuḶa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV;

– сконструювати універсальну гіпотетичну графоаналітичну мережу дивергентно-конвергентних і конвергентно-дивергентних відношень між ностратичними мовами.

Об’єкт дослідження – ностратичні етимони *NuḶa “око та ін.” (В. М. Ілліч-Світич), *wol[a] “великий” (С. А. Старостін), *wete “вода” (А. Б. Долгопольський), *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.” (А. R. Bomhard), *marV “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. R. Bomhard), зафіксовані в джерелах із ностратичних етимологій.

Предмет дослідження – діяхронічні дивергентно-конвергентні й конвергентно-дивергентні процеси фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів та збігів у ностратичних етимоних; комп’ютерне й математичне обчислення коефіцієнтів показників ступенів споріднення ностратичних мов; процедура графоаналітичного унаочнення ступенів споріднення ностратичних мов.

Джерельна база дисертації – джерела з *ностратичних етимологій*: Глобальная лексикостатистическая база данных “Вавилонская Башня” (С. А. Старостин, Г. С. Старостин); Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): в 3 т. (В. М. Иллич Свитыч); A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: with special reference to Indo-European: in 4 Vols (A. R. Bomhard); Nostratic Dictionary (A. Dolgopolsky), а також *етимологій інших мов, зокрема алтайських*: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю: в 2 т. (отв. ред. В. И. Цинциус); An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (G. Clauson); Etymological Dictionary of the Altaic Languages: in 3 Vols. (S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak); Turkish Etymological Dictionary (S. Nişanyan); Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen; ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-Tatarischen Wortschatzes (H. Vámbéry); Mongolian Etymological Dictionary (A. Raiky); *афразійських*: Semitic etymological dictionary: in 2 Vols (A. Militarev, L. Kogan); Hamito-Semitic Etymological Dictionary: Materials for Reconstruction (V. E. Orel, O. V. Stolbova); Etymological dictionary of Gurage (Ethiopic): in 3 Vols. (W. Leslaw); *індоевропейських*: Етимологічний словник германських мов: у 5 т. (В. В. Левицький); Словарь балтизмов в славянских языках (Ю. А. Лаучюте); Indogermanisches etymologisches Wörterbuch: in 2 Bd. (J. Pokorny); Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen (A. Walde); Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive (F. Heidermanns); Etymological Dictionary of Proto-Celtic (R. Matasović); Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (F. Miklosich); Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen (F. Ch. Diez); Griechisches etymologisches Wörterbuch (H. Frisk); *дравидійських*: Dravidian Etymological Dictionary (T. Burrow, M. B. A. Emeneau); *картвельських*: Этимологический словарь картвельских языков (Г. А. Климов); Etymologisches Wörterbuch der Kartwel-Sprachen (H. Fähnrich,

S. Sardshweladse); Kartwelisches Etymologisches Wörterbuch (H. Fähnrich); *ескімосько-алеутських*: Эскимосский этимологикон (О. А. Мудрак); Comparative Eskimo Dictionary with Aleut Cognates (M. D. Fortescue, S. A. Jacobson, L. D. Kaplan); *уральських*: Fenno-Ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic Languages (B. Collinder); Fenno-Ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic Languages (B. Collinder); Uralisches etymologisches Wörterbuch (K. Rédei).

Фактичний матеріал – п'ять ностратичних етимонів із корпусом генетичного матеріалу, поданого в джерелах із ностратичних етимологій та в інших лексикографічних джерелах: 1) *Ностр *HuḶa* “око та ін.” (В. М. Ілліч-Світич): ІЄ – 150, Алт – 100, Афр – 10; 2) *Ностр *wol[a]* “великий” (С. А. Старостін): ІЄ – 230, Алт – 120, Урал – 100, Драв – 200, ЕА – 50; 3) *Ностр *wete* “вода” (А. Б. Долгопольський): Алт – 100, Афр – 20, Драв – 150, ІЄ – 150, Урал – 20; 4) *Ностр *p^haḥ-* (~ **p^həḥ-*) “вогонь та ін.” (А. R. Bomhard): Афр – 20, ІЄ – 150, Карт – 10; 5) *Ностр *marV* “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. R. Bomhard): Алт – 100, Драв – 150, Урал – 20, що належать до основних понять базового списку М. Сводеша.

Методи дослідження. На основі ностратично-квантитативного підходу до аналізу об'єкта наукової праці та методологічних принципів макрокомпаративістики (генетичного й ареального масового споріднення), лексикостатистики (глотохронології: відносного датування М. Бартолі й абсолютного датування М. Сводеша) і квантитативної лінгвістики (універсальності мовних законів) у роботі застосовано комплекс **методів, методик і прийомів** дослідження: 1) макрокомпаративістики: *метод діахронічної інтерпретації* дивергентно-конвергентного або конвергентно-дивергентного розвитку ностратичних етимонів – для виявлення таких закономірностей: а) фонологічних переходів у вокалізмі й консонантизмі; б) граматичних переходів у мовних структурах; в) семантичних переходів на рівні архісем та ЛСВ; 2) структурної лінгвістики: *структурний метод*

(методики *компонентного аналізу* – для інтерпретації історії розвитку семантичної структури ностратичних етимонів – та *дистрибутивного аналізу* – для обґрунтування законів фонемної сполучуваності мовних і прамовних відповідників та фіксації у дериватах і праформах вокалічних і консонантних зсувів і збігів; *морфемно-словотвірний метод* – для інтерпретації морфонологічної структури мовних і прамовних відповідників; 3) зіставної лінгвістики: *зіставно-типологічний метод* – для встановлення *tertium comparationis* (для фонологічних закономірностей – це позиційні й дистрибуційні характеристики, модифікації вокалічних і консонантних фонем; для морфонологічних – це фонемна будова морфемних структур, зокрема основних формальних категорій – пракоренів і додаткових формальних категорій – преформантів і / або постформантів; для семантичних – архісеми; для прикладних операцій (для фонологічних – закони у вокалізмі й консонантизмі, просодично-акцентуаційні процеси; для морфонологічних – закони про дво-, три-, чотириелементні структури, закони про відкритий, закритий склади; для семантичних – ступені збігів та зсувів архісем і ЛСВ) – для подальшого виявлення зсувів й типологічних збігів у ностратичних етимоних та їхньому генетичному й ареальному матеріалі; 4) квантитативної лінгвістики: *математична формула* Г. В. Раушенбаха – для фіксації типу споріднення; *комп'ютерний алгоритм* В. І. Левенштейна і *статистична формула* Т. Соренсена – для обчислення виду споріднення; *графоаналітичний метод* В. Стецюка – для унаочнення відносних і абсолютних генетичних та глотохронологічних зв'язків між ностратичними мовами у вигляді геометричної моделі координат оцінки фонологічних, морфонологічних і семантичних зсувів та збігів.

Наукова новизна одержаних результатів роботи полягає у тому, що в дослідженні *уперше розроблено новий ностратично-квантитативний підхід* для виконання діахронічної інтерпретації і подальшої квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов, що надає змогу завдяки залученню комп'ютерного і математичного інструментарію аргументувати

перевагу генетичного чи ареального ступенів споріднення ностратичних мов; *уточнено* дескрипцію *ностратичний етимон*, під яким розуміється гіпотетично оформлена фонологічна, морфонологічна і семантична допрамовна структура алтайської, афразійської, дравідійської, ескімосько-алеутської, індоєвропейської, картвельської, уральської мовних сімей; *сформульовано нове визначення* поняття *ступінь споріднення ностратичних мов* як фіксатор одного із типів взаємозв'язку ностратичних мов відповідно до сценаріїв дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного їх розвитку, що відображає трансформації або збіги відповідників, для доведення яких розроблено новий алгоритм, названий у роботі *квантитативною верифікацією*, за допомогою якого *обчислено* кількісно-статистичні коефіцієнти фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів, відображених у ностратичному матеріалі, за тріадою тип – вид – відношення.

Уперше в макрокомпаративістиці *апробовано методологічний алгоритм*: діахронічної інтерпретації п'ятьох ностратичних етимонів (*HuḤa “око та ін.” (В. М. Ілліч-Світич), *wol[a] “великий” (С. А. Старостін), *wete “вода” (А. Б. Долгопольський), *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.” (А. R. Bomhard), *marV “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. R. Bomhard), що забезпечив фіксацію: 1) фонологічних переходів і збігів для вокалізму (а) за рядом, б) за піднесенням, в) лабіалізацією / делабіалізацією) і консонантизму (а) за місцем творення, б) за способом творення, в) за участі голосу й шуму); 2) морфонологічних переходів і збігів у межах загальної морфонологічної структури: а) закони про дво-, три-, чотириелементні структури основної морфонологічної категорії; б) закони про відкритий і закритий склади; 3) семантичних переходів і збігів: а) плану змісту етимонів, б) архісеми в різних мовах; а також квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов, що забезпечив доведення їх: а) близького (тривіальні відношення) (Г. В. Раушенбах: від 0,00 – до 0,30; В. І. Левенштейн і Т. Соренсен: від 3,20

і вище) і б) далекого (конвенціональні відношення) (Г. В. Раушенбах: від 0,30 і вище; В. І. Левенштейн і Т. Соренсен: від 0,00 – до 3,20) ступенів споріднення.

Сконструйовано універсальну гіпотетичну графоаналітичну мережу дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного розвитку ностратичних етимонів, де відображено *близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень* на вертикальній (між Ностр і Афр, ЕА) і горизонтальній (між Алт і Афр; Афр і Карт; Драв і ЕА) траєкторіях руху; *далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень* на вертикальній (між Ностр і Алт, Драв, ІЄ, Карт) і горизонтальній (між Алт і ЕА, Драв, ІЄ, Карт, Урал; Афр і ЕА, Драв, ІЄ, Урал; ЕА і ІЄ, Карт, Урал; Драв і ІЄ, Карт, Урал; ІЄ і Карт, Урал; Карт і Урал) траєкторіях руху.

Установлено, що на двох траєкторіях руху на користь *близького ступеня споріднення* свідчать зсуви на рівні фонології: 1) позиційні трансформації у вокалізмі: зсув по горизонталі, зсув по вертикалі, *0 – закон (давньої) моновокалічності, закон редукції – *0; у консонантизмі: місце творення, спосіб творення, закон про ларингальну теорію – закон Рамстедта-Пельо / закон дифтонгізації; 2) комбінаторні трансформації: закон про регресивну акомодацию з фіксацією лабіальних ознак – палатальних ознак; 0 – закон про контактну асиміляцію і дисиміляцію, метатеза, епентеза, зіяння / закон сингармонізму; на рівні морфонології: 1) трансформації загальної морфонологічної структури: закон про триелементний (не-)консонантний корінь; 2) трансформації якості складів: закон про відкритий склад – закон про закритий склад; 3) трансформації ланцюгу(-ів)_альтернантів: вокалічні й консонантні альтернанти – 0; на рівні семантики: трансформації семантичного зсуву. На користь *далекого ступеня споріднення* демонструють збіги на рівні фонології: 1) позиційні збіги у вокалізмі: по горизонталі, по вертикалі, закон лабіалізації / делябіалізації, закон редукції; 2) позиційні збіги у консонантизмі: за місцем творення, за способом творення, за участі голосу й шуму, закон про ларингальну теорію; 2) комбінаторні збіги: закон

про регресивну акомодацию з фіксацією лабіальних / палатальних ознак, дев'яте положення фонологічних заборон У. Жукюа; на рівні морфонології: 1) збіг загальної морфонологічної структури: закон про три- і чотириелементні структури; 2) збіг якості складів: закон про відкритий і / або закритий склад; 3) збіг ланцюгу(-ів) альтернантів: вокалічні альтернанти; на рівні семантики: семантичний збіг.

Доведено гіпотезу про те, що фонологічні, морфонологічні й семантичні закони є ключовими принциповими положеннями для макрокомпаративістики на шляху обґрунтування ступенів споріднення ностратичних мов.

Удосконалено: 1) теоретичну базу ностратичної лінгвістики в аспекті реінтерпретації коеволюційно-макромутаційної гіпотези походження ностратичних мов із позицій лінгвоантропогенезу; 2) методологічну базу макрокомпаративістики в частині розроблення нового методологічного алгоритму для виконання діяхронічної інтерпретації ностратичного етимону, а також квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов; 3) лексикостатистичну базу глотохронології у плані відображення дивергентно-конвергентних і конвергентно-дивергентних відношень між ностратичними мовами як графоаналітичної мережі двох траєкторій їхнього розвитку.

Зміст дисертації сформульовано в положеннях, які **винесено на захист**.

1. Ностратична лінгвістика – самостійна наука з власним інструментарієм: термінологічним (*ностратична макросім'я* – гіпотетична сім'я мов, до якої належать шість і більше сімей Євразії й Африки; *ностратична прмова* – діяхронічно зінтерпретована віртуальна допрамовна сутність, що є вихідною допрамовою-основою для мовних сімей, що мають статус ностратичних) і методологічним (*метод діяхронічної інтерпретації* – науковий шлях для роботи з генетичним матеріалом, що передбачає подальший крок у реконструкції етимонів для представлення її

результатів у вигляді фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів).

Новий апарат ностратичної лінгвістики розробляється із залученням даних когнітивної макрокомпаративістики (С. А. Бурлак, Л. П. Дронова, І. Хегедюш).

2. *Ностратичний етимон* (Ностр) – фіксатор фрагментів допрамовної дійсності для реконструйованих етимонів алтайської (Алт), афразійської (Афр), дравідійської (Драв), ескімосько-алеутської (ЕА), індоевропейської (ІЄ), картвельської (Карт), уральської (Урал) сімей, який позначає теоретично і практично оформлену гіпотетичну фонологічну, морфонологічну і семантичну структуру допрамовного рівня.

3. Апробація матеріалу сімох ностратичних сімей (Алт, Афр, Драв, ЕА, ІЄ, Карт, Урал) із корпусом генетичних даних, які сягають одного з п'ятьох етимонів (Ностр *HuḶa “око та ін.”, Ностр *wol[a] “великий”, Ностр *wete “вода”, Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.”, Ностр *marV “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. R. Bomhard) і позначають основні поняття з базового списку М. Сводеша, надала змогу довести близький (Афр й ЕА) і далекий (Алт, Драв, Карт, ІЄ, Урал).

4. *Діахронічна інтерпретація ностратичної версії* – це процес пояснення дії законів для виведення ностратичного етимону шляхом вивчення його вертикальних і горизонтальних відношень з генетично подібними відповідниками в ностратичних мовах і результат його фіксації в ностратичних джерелах.

5. Для доведення вертикальної (відношення Ностр і етимонів на рівні сім'ї) і горизонтальної (відношення етимонів на рівні сімей) траєкторій руху ностратичних мов від єдиного джерела – ностратичної прамови розроблено нові теоретико-методологічні положення, на засадах яких встановлено дивергентно-конвергентні й конвергентно-дивергентні фонологічні (позиційні й комбінаторні процеси у вокалізмі й консонантизмі), морфонологічні (закон про дво-, три-, чотириелементні структури; закон про

відкритий і закритий склади, закон альтернативності) і семантичні (семантична незаперечність та ін.) закономірності.

6. *Ступінь споріднення ностратичних мов* – показник коефіцієнтів одного з типів взаємозв'язку ностратичних мов відповідно до сценаріїв дивергентно-конвергентного й конвергентно-дивергентного розвитку, що відображає трансформації або збіги серед мовних рефлексів від допрамовного стану до мовного через еволюцію прамовних станів різних рівнів.

7. Процедура квантитативної верифікації, здійснена для обчислення:

а) фонологічних, морфонологічних, семантичних показників за математичною формулою Г. В. Раушенбаха ($S = c / a + b + c$);

б) фонологічних, морфонологічних показників – за допомогою електронного калькулятора В. І. Левенштейна (URL: <https://calculatorium.ru>);

в) семантичних показників – за математичною формулою Т. Соренсена ($D = 1 - 2 * q / A + B$), забезпечила об'єктивність доведення: а) *близького ступеня споріднення* (тривіальні відношення) з коефіцієнтами 0,00 – 0,30 за Г. В. Раушенбахом, 3,20 і вище – сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном; і б) *далекого ступеня споріднення* (конвенціональні відношення) з коефіцієнтами 0,30 і вище за Г. В. Раушенбахом, 0,00 – 3,20 – сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном ностратичних мов.

8. Сконструйована універсальна гіпотетична графоаналітична мережа ДК і КД відношень між ностратичними мовами унаочнює близький (тривіальність) і далекий (конвенціональність) ступені споріднення між ностратичними мовами.

9. Доведено *близький ступінь споріднення* з фіксацією тривіальних відношень між ностратичними мовами на вертикальній (між Ностр і Афр ($S = 0,30$), ЕА ($S = 0,30$)) і горизонтальній (між Алт і Афр ($S = 0,18$); Афр і Карт ($S = 0,18$); Драв і ЕА ($S = 0,18$)) траєкторіях руху. Це засвідчено переважанням ДК закономірностей на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V верхнього піднесення (П) заднього ряду (Р) <> білабіальний апроксимант

дзвінкий / V середнього П переднього Р, V середнього П заднього Р \diamond V нижнього П центрального Р, редукція \diamond нульовий ступінь; С в анлауті: лабіальна $>$ нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond лабіальна / ларингальна теорія, лабіодентальна \diamond білабіальна, лабіодентальна фрикативна \diamond білабіальна проривна; С в ауслауті: велярна \diamond увулярна, дзвінка \diamond глуха, фарингальна \diamond велярна; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак \diamond нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond нульовий ступінь; морфології: а) *структура*: закон про триелементну структуру \diamond закон про дво- / чотири- / шестиелементну структуру; б) *статус складу* в анлауті: закон про відкритий склад \diamond закон про закритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: альтернація \diamond нульовий ступінь; С в ауслауті: нульовий ступінь \diamond альтернація, альтернація \diamond нульовий ступінь; семантики: *семантичний зсув*.

10. Доведено *далекий ступінь споріднення ностратичних мов* шляхом установлення конвенціональних відношень на вертикальній (між Ностр і Алт (S = 0,39), Драв (S = 0,41), ІЄ (S = 0,45), Карт (S = 0,33) і горизонтальній (між Алт і ЕА (S = 0,40), Драв (S = 0,47), ІЄ (S = 0,41), Карт (S = 0,50), Урал (S = 0,38); Афр і ЕА (S = 0,40), Драв (S = 0,50), ІЄ (S = 0,36), Урал (S = 0,53); ЕА і ІЄ (S = 0,33), Карт (S = 0,50), Урал (S = 0,50); Драв і ІЄ (S = 0,40), Карт (S = 0,50), Урал (S = 0,33); ІЄ і Карт (S = 0,50), Урал (S = 0,60); Карт і Урал (S = 0,60). траєкторіях руху. Це засвідчено переважанням КД закономірностей на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V верхнього П заднього Р, V середнього П переднього Р, V нижнього П центрального Р, V заднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія, альвеолярні сонорні, лабіальні дзвінки, лабіальні назальні сонорні; С в ауслауті: альвеолярні проривні / вібранти глухі та ін.; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; морфології: а) *структура*

слова: закон про триелементну структуру; б) *статус складу* в анлауті: закон про відритий / закритий склад; в ауслауті: закон про відкритий / закритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: альтернація; семантики: *семантична незаперечність*.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що запропонована універсальна гіпотетична графоаналітична мережа дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного розвитку ностратичних мов з вертикальною і горизонтальною конфігураціями взаємозв'язків може бути екстрапольована для ідентифікації та подальшої інтерпретації інших ностратичних етимонів, а також етимонів інших мовних гіпер- і макросімей. Нові результати роботи можуть бути використані етимологами й макрокомпаративістами при укладанні джерел із глобальних (ностратичних та ін.) етимологій, у навчальному процесі при викладанні дисциплін: “Загальне мовознавство” (розділи “Синхронія і діяхронія”, “Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи”, “Лексикографія”), “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” (розділ “Проблема походження мови”), “Когнітивна лінгвокомпаративістика і макрокомпаративістика”. Лексикостатистичні операційні процедури дослідження можуть бути залучені для розроблення нової методики аналізу етимонів на базі прикладного інструментарію.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження висвітлювалися на *трьох міжнародних конгресах* за кордоном: VI Міжнародний конгрес білоруських досліджень (Литовська Республіка, м. Каунас, 07–09 жовтня 2016 р.); V Міжнародний конгрес літуаністів “V Międzynarodowym Kongresie Lituanistów” (Республіка Польща, м. Вроцлав, 16–17 травня 2019 р.); XIV Міжнародний конгрес з семіотики “14th World Congress of Semiotics” (Аргентина, м. Буенос-Айрес, 9–13 вересня 2019 р.), *одній всеукраїнській науково-практичній конференції*: II Всеукраїнська науково-практична конференція “Паралелі та контрасти: мова, культура, комунікація” (м. Одеса, 02 листопада 2018 р.) та *двадцяти*

чотирьох міжнародних наукових і науково-практичних конференціях в Україні та за кордоном: Міжнародна науково-практична конференція “Україна і світ: діалог мов та культур” (м. Київ, 01–03 квітня 2015 р., 30 березня – 1 квітня 2016 р., 29–31 березня 2017 р., 11–13 квітня 2018 р.); III Міжнародна наукова конференція “Мир язика – мир в язике памяти д.ф.н., проф. В. И. Гончарова” (м. Київ, 29–30 жовтня 2015 р.); IV Міжнародна наукова конференція “Світ мови – світ у мові” (м. Київ, 26–27 жовтня 2017 р., 24–25 жовтня 2019 р.); X Міжнародна науково-практична конференція “Мови і світ: дослідження та викладання” (м. Кіровоград, 17–18 березня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція “Science without boundaries – development in 21st century” (Угорщина, м. Будапешт, 28 серпня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція “Urgent problems of philology and linguistics – 2017” (Угорщина, м. Будапешт, 29 жовтня 2017 р.); XVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації” (м. Переяслав-Хмельницький, 27–28 жовтня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена 85-літтю проф. Анатолія Павловича Непокупного (1932–2006) “Балтийские и славянские языки и диалекты в Центральной Европе” (Литовська Республіка, м. Вільнюс, 20–21 квітня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Філософія мови та нові тенденції в перекладознавстві й лінгвістиці” (Київ, 06–07 квітня 2017 р., 28–29 березня 2019 р.); XXVI Міжнародна наукова конференція ім. проф. Сергія Бураго “Мова і культура” (м. Київ, 25–27 червня 2017 р.); XXVI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих учених “Наука і вища освіта” (м. Запоріжжя, 17 листопада 2017 р.); XI Міжнародна науково-практична конференція викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів “Идеи. Поиски. Решения” (Республіка Білорусь, м. Мінськ, 22 листопада 2017 г.); I Міжнародна науково-прикладна конференція (засобами відео-Інтернет-конференц-зв’язку) “Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління” (м. Київ, 25 квітня, 2018 р.); Міжнародна наукова конференція

“Социокультурная роль словарей: концептуальность, визуальность, изменение традиции” (Литовська Республіка, м. Вільнюс, 17–18 травня 2018 р.); V Міжнародна науково-практична конференція “Перспективи розвитку філологічних наук” (м. Харків, 02–03 листопада 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми романо-германської філології у контексті антропоцентричної парадигми” (м. Київ, 07–08 листопада 2018 р.); XXIII Міжнародна наукова конференція “The Word: Aspects of Research” (Латвійська Республіка, м. Лієпая, 29–30 листопада 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі” (Румунія, м. Бая-Маре, 21–22 грудня 2018 р.); Звітна науково-практична конференція викладачів, докторантів та аспірантів факультету іноземної філології “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (м. Київ, 13–17 травня 2019 р.); V Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу” (м. Луцьк, 23–24 травня 2019 р.); II Міжнародна науково-прикладна конференція (засобами відео-Інтернет-конференц-зв’язку) “Корпусна лінгвістика: діджиталізація в науці та освіті” (м. Київ, 6 грудня, 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Питання сучасної філології в контексті взаємодії мов і культур” (Італія, м. Венеція, 27–28 грудня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Ad orbem per linguas. До світу через мови” (м. Київ, 17–19 березня 2020 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в *сорока чотирьох публікаціях*, серед яких: *один розділ* у колективній монографії, обсягом 0,67 др. арк., опублікований у країні, що входить до Організації економічного співробітництва та розвитку і / або Європейського Союзу; *одна стаття* в науковому виданні, що включено до категорії А Переліку наукових фахових видань України; *три статті* у виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus / Web of Science; *три статті* у наукових періодичних виданнях інших держав; *одна стаття* у науковому виданні, що включено до

категорії Б Переліку наукових фахових видань України, *сімнадцять статей* у наукових фахових виданнях України та тезах доповідей *дев'ятнадцяти* наукових конференцій та інших наукових заходах.

Особистий внесок здобувача. У наукових працях, опублікованих у співавторстві (номер 1, 5 за списком публікацій), автору належать: методологічний алгоритм діахронічної верифікації фонологічних, граматичних і семантичних переходів ностратичного етимону *HuḞa “око, бачити” з метою фіксації ступенів споріднення ностратичних мов; обґрунтовано гіпотези коеволюційно-макромутаційного походження людської мови.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (504 позиції, з яких 177 – іноземними мовами), списку лексикографічних і довідникових джерел (57 позицій, з яких 37 – іноземними мовами), списку джерел ілюстративного матеріалу (4 позиції, з яких 2 – іноземними мовами) та додатків (ностратичні статті, матриці, універсальна мережа споріднення ностратичних мов і т. ін.). Загальний обсяг роботи – 530 сторінок, обсяг основного тексту – 379 сторінок.

РОЗДІЛ 1
НОСТРАТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ
ТЕОРІЙ МАСОВОГО СПОРІДНЕННЯ МОВ
У МАКРОКОМПАРАТИВІСТИЦІ

1.1 Дивергентний процес розвитку довербальної протомови представників роду *Ното*

Ностратична прामова на сучасному етапі розвитку історичної лінгвомакрокомпаративістики залишається ключовим важелем у розробці нової концепції походження людської мови.

Дати відповідь на ці та інші питання, скориставшись власне лінгвістичними (мовними) даними, неможливо, тому наразі не просто необхідним, а, за словами Л. С. Клейна (1966), навіть “обов’язковим” залишається залучення **міждисциплінарного підходу**, тобто звернення до всіх можливих галузей знань, серед яких: *антропология* (К. Кьюмен), *археология* (Ф. Грайн, У. Юнгерс, І. Шультц), *геногеографія* (О. В. Балановська, О. П. Балановський, О. С. Серебровський та ін.), *культурология* (У. Юнгерс, І. Шультц) та ін., які допоможуть глобальному наукознавству загалом та гуманітарним наукам зокрема вивчити еволюцію розуму людини (*Homo sapiens*).

У цьому контексті згадаємо слова антрополога В. П. Алексєєва, який писав, що “[...] *походження мови* (курсив наш – Я. К.) є екстралінгвістичною проблемою, що перебуває поза межами лінгвістичної науки, комплексною, тобто такою, що вирішується зусиллями різних дисциплін, а, можливо, і взагалі не вирішується не лише на сучасному рівні розвитку науки, а й принципово” (Алексєєв 1974). Дійсно, така версія може мати місце в наукознавстві, бо сам дослідник надає приклад з цього приводу: “відмінності між індоєвропейськими й дравідійськими народами морфологічно настільки є значними, наскільки вони можуть бути в рамках

одного типу: вони входять до різних основних расових підрозділів сучасного людства”. Правда, відповідно до гіпотези, яку захищає автор, “ці два підрозділи включаються в єдиний вихідний расовий ствол, але їх єдність, що є палеоантропологічно задокументованою, сходиться ще до мустьєрської епохи” (Алексеев 1990, с. 162).

Переосмислення гіпотез походження мови і людини дають змогу “побудувати єдину з власною “історією доісторії”, в тому числі й “історією доісторичної культури (протокультури)”” (Брей, Трамп 1990, с. 76, 201), яка вміщується в тріаду “**зародження / походження – розпад – розвиток**” мови / прамови (у даному випадку, ностратичної). Насамперед, розглянемо версії щодо географічної локалізації і часу зародження ностратичної прабатьківщини, тобто ареалу праностратичного глоттогенезу, етногенезу та культурогенезу.

1.1.1. Географічна локалізація “колиски людства”. Якщо визнати вірогідним припущення В. П. Нафікова про те, що “загальна кількість макросімей, на які діляться мови світу, зараз коливається в межах десятка” (Нафіков 2003, с. 36), то висловлені свого часу міркування В. А. Дыбо про те, що “спорідненість макросімей – проблема майбутнього” (Дыбо 1996, с. 76–77), на сьогодні заaktuалізувалися. Про це демонструють дискусійні питання, пов’язані з походженням *ностратичної прамови* як гіпотетичного предка *ностратичної макросім’ї* (див. пр.: Дыбо 1984, 1985; Маленков 2013; Рассоха 2007; Яхонтов 1991; Bomhard 1995), вирішення яких допоможе окреслити нові перспективи як в галузі лінгвістичної макрокомпаративістики загалом і ностратичної лінгвістики зокрема, так і суміжних з ними галузей знань.

Відкритим і дотепер залишається питання з приводу вірогідної локалізації і часу зародження **ностратичної прамови**, адже такі дослідники, як А. Б. Долгопольський (1964), В. А. Дыбо (1984, 1985), А. Г. Маленков (2013), В. Ф. Нафіков (2003), І. М. Рассоха (2007),

В. А. Терентьев (1984), Е. А. Хелімський (1984), С. Є. Яхонтов (1991) та ін., керувалися переважно лінгвістичними (ностратичними) даними.

В. А. Дыбо і В. А. Терентьев припускають, що “найбільш імовірною залишається цифра 11–12 тисяч років до н. е.” (Дыбо, Терентьев 1984, с. 14), тому вони відносять час розпаду ностратичної єдності до періоду **кінця мезоліту – початку неоліту**, тобто приблизно до 8 тис. років до н. е. (там само, с. 18–20). У такий спосіб було висунуто таку версію: “якщо вік ностратичної макросім’ї становить близько 15 тис. років, то, за культурно історичними міркуваннями, – трохи більше 11 тис. років” (там само, с. 14). С. Є. Яхонтов зазначає, що перша дата є більш вірогідною, ніж друга (Яхонтов 1991, с. 13). При цьому А. Б. Долгопольський схиляється до найпізнішого датування – 8 тис. років до н. е. і припускає, що вона могла знаходитися в **Передній і Південній Азії** (Долгопольский 1964). Найбільш раннє датування пропонує Е. А. Хелімський: “[!] цей період відділений від нас не одним десятком тисячоліть, його ареалом був **Південний Прикаспій**” (Хелимский 1984). А. Г. Маленков, розглядаючи “ностратичну лексику, що належить явищам природи, рослинному і тваринному світу” (цит. за пр.: Яхонтов 1991, с. 15), вдалося представити власну картину прабатьківщини носіїв ностратичної прамови, що відповідає **Іранському плоскогір’ю і Анатолії**, з кліматом помірно-посушливим, без сніжної зими і взагалі мінусових температур (принаймні, довгий період часу) (Маленков 2013, с. 45). До речі, ця версія збігається з версією С. Є. Яхонтова (див. пр.: Яхонтов 1991).

Звичайно, на сьогодні існує версія І. М. Рассохи, який керувався виключно археологічними даними. Він припускає, що “необхідно відшукати археологічні ретроспективи – генетичні корені встановлених конкретних археологічних культур у більш ранні епохи” (Рассоха 2007), що дало йому змогу прийти до такого висновку: ностратичній прабатьківщині відповідає **кукрекська культура**, характерна для народів алтайської, афразійської,

дравідійської, індоєвропейської, картвельської, уральської мовних сімей, а також юкагірів (див. пр.: Рассоха 2007).

Думки дослідників сходяться в тому, що час розпаду ностратичної єдності можна віднести до періоду **кінця мезоліту – початку неоліту**, однак розходяться з приводу її гіпотетичної локалізації (**Передня і Південна Азія, Південний Прикаспій** та ін.). Помічаємо, що зазначений період відповідає *епосі плейстоцену*, зокрема *кам'яному віку*, де, як правило, фігурують три періоди: 1) **палеоліт** (давньокам'яний: 1,5 млн. – 12 тис. років до н.е.) – **пізній або верхній** (40 тис. – 12 тис. років до н.е.); 2) **мезоліт** (середньокам'яний: 12 – 8–6 тис. років до н.е.); 3) **неоліт** (новокам'яний: 8 – 5–4 тис. років до н.е.) (див. також праці Л. Л. Залізняка (1999, 2007, 2009)). Спробуємо зосередити увагу на цих трьох періодах і з'ясувати місце і час виникнення першої людської популяції. Відповідно до класифікації Д. Бігана, який виокремив три ступені (ступінь (загін) *Приматів* (40 млн. років тому), ступінь (сімейство) *Гомінід* (19 млн. років тому) і ступінь (рід) *Ното* (6 млн. років тому) (Биган 2003)), мова буде йти про популяцію, що відповідає ступеню (роду) *Ното*, тобто людиноподібним представникам, які могли бути носіями первісної / першої мови (ймовірно, ностратичної).

С. Є. Яхонтов побачив, що передбачувані прабатьківщини шести ностратичних сімей, виокремлених В. М. Ілліч-Світичем, розташовані відносно до цієї області у такий спосіб, що уральська цілком поміщається в її межах, індоєвропейська, картвельська, алтайська прилягають до її меж, і лише афразійська і дравідійська прабатьківщини помітно зміщені на південь (Яхонтов 1991, с. 14) (див. карту у передмові до словника В. М. Ілліч-Світича (1971, с. 45). До розгляду також пропонуємо карту географічного розширення мовних сімей А. В. Долгопольського (Рис. 1).

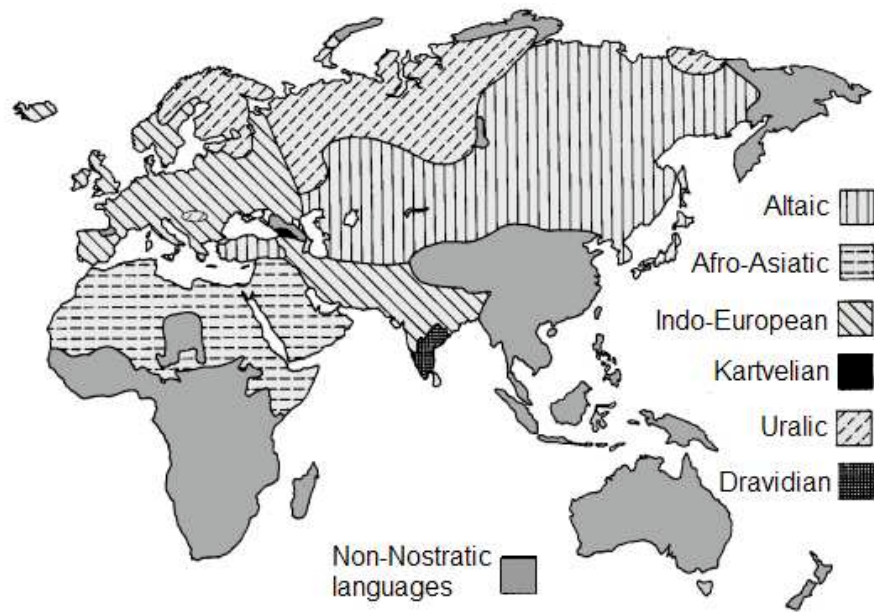

Рис. 1. Географічне розширення ностратичних мов
(за версією А. Б. Долгопольського)

Так чи інакше, проведені антропологічні й археологічні дослідження кінця XX – початку XXI ст. (Anton et al. 2000; Бар-Йозеф 1997; Бутовська 1997; Eswaran et al. 2005; Tattersall 1986) дозволили багатьом ученим (див. праці Б. Блейк, Д. С. Джонсон, Д. Йохансон, В. Кімбел, Р. Уолтер та ін. сформулювати версію щодо ймовірного місця і часу виникнення та існування першої людської популяції. Так, О. О. Зубову вдалося спрогнозувати те, що ареал зародження перших представників роду *Ното* (приблизно від 2,4 до 2,0 млн. років) знаходився на території Африканського континенту (див. праці Ф. Грайне, К. Кьюме, У. Юнгерса, І. Шультц та ін.) і був обмежений землями, що входять тепер до складу Кенії й Ефіопії, частково – Танзанії. Цю територію було гіпотетично окреслено як *колуca людства* (англ. *Cradle of Humankind*, рос. *колыбель человечества*) (Зубов 2011, с. 22), про що демонструють основні знахідки: фрагмент черепа з Кообі Фора, Кенія (KNM-ER 1470) (Leakey 1967, р. 7–9), нижня щелепа людини з Малаві, Кенія (UR 501) (Bromage, Schrenk, Zonneveld 1995, р. 71–108), верхня щелепа людини з формації Хадар, шар Када Хадар, Ефіопія (AL 666–1) (Kimbel et al. 1996, р. 549–561) та ін. Можемо припустити, що виникнення, а згодом і формування першої людської популяції як носія первісної (ймовірно, ностратичної) мови,

яка відносно стабільно перебувала на цій території протягом великого проміжку часу – приблизно від 2,4 до 2,0 млн. років (Зубов 2011, с. 22), відповідає або є навіть нижчою, ніж період палеоліту.

До речі, засади сучасної теорії походження людини сучасного типу з Африки простежуються вже у Ч. Дарвіна, який писав в “Происхождение человека”: “Можна вважати ймовірним, що в минулому Африку населяли вимерлі нині мавпи, родинні (англ. *allied*) горилі і шимпанзе. З огляду на те, що ці два види є найближчими родичами (англ. *allies*) людини, ймовірніше за все, що наші предки жили в **Африці** (напівжирний шрифт наш – Я. К.), ніж на якомусь іншому континенті” (Darwin 1871, p. 191).

Детально вивчивши зазначені вище знахідки, учені (Т. О. Бромейдж, Ф. Шренк, Ф. Зонневелд та ін.), обстоюють версію про те, що спочатку виник один таксон (перша людська популяція – уточнення наше – Я. К.), всередині якого в подальшому відбулися звичайні процеси певної диференціації (Bromage et al. 1995, p. 71–108; Prat et al. 2005 та ін.). На їхню думку, це могли бути *Homo habilis*, *Homo rudolfensis*, *Homo erectus* (*ergaster*) як основні представники ступеня (роду) *Homo* (Sherwood et al. 2002 та ін.), які фігурують у статтях багатьох учених (припущення F. J. Fitch, J. A. Miller, J. O. Mitchell та ін.). Кожен із названих таксонів мав принаймні одну і більше антропологічну, археологічну та ін. характеристики, які відповідають *Homo sapiens*.

О. О. Зубов узяв на себе відповідальність і заявив, що неважливо, хто це були, утім, їхня подальша еволюція, тісно пов’язана з процесами адаптації до мінливих природних умов цього регіону, і весь фізичний і поведінковий комплекс відображає боротьбу за виживання в умовах пліо-плейстоценової африканської “колиски” (Зубов 2011, с. 22–23). До таких процесів можна віднести: 1) перехід до прямого ходіння; 2) розвиток великих пальців кистей рук; 3) зміни у процесі дітонародження; 4) втрата волосяного покриву тіла; 5) подальша еволюція травного тракту, яка викликала іннервацію

міжреберних м'язів; б) втрата явних ікл, розвиток вигину голосового тракту, вдосконалення мускулатури і т. ін. (Алексеев 1974).

Відтак, О. О. Зубов формулює три надзвичайно важливі версії, які, могли відіграти ключову роль у становленні різних видів ступеня (роду) *Homo*, а також їх подальшої еволюції, насамперед, у процесі адаптації у східних регіонах Африки: перша версія – радикальна зміна дієт і харчової стратегії; друга – вдосконалення локомоції на базі набутого сімейством гомінід біпедалізму; третья – початок систематичної обробки каменю і технологічного прогресу (Зубов 2011, с. 23). Названі версії визначили успіх ступеня (роду) *Homo* в боротьбі за виживання (там само), спричиненого *еволюцією кори головного мозку*, який дав поштовх до можливої наявності в них, по-перше, *когнітивних (пізнавальних) здібностей (мислення)*, а по-друге, появи *другої сигнальної системи (мови)*, які в майбутньому сприяли розселенню як у межах, так і поза межами території Африканського континенту.

1.1.2 Антропогенезна тріада “мозок – мислення – друга сигнальна система” у представників роду *Homo*. Погоджуємося зі словами В. П. Нафікова, що **ностратична теорія походження мов** як одна із можливих версій походження людської версії “знайшла відгук у низці суміжних дисциплін: антропології, археології та ін.” (Нафіков 2003, с. 33), тимчасом витокі ностратичної прамови, ймовірно, сягають того періоду, коли відбувалося формування антропогенезної тріади “мозок – мислення – мова” у представників роду *Homo*, кожен складову якої розглянемо нижче.

Перша складова тріади – процес еволюції **кори головного мозку** (далі – мозок). Археологічні знахідки показують (див. про це нашу статтю (Карпанов 2017b, р. 62–66)), що у *Homo habilis* мозок мав об'єм 500–800 см³ (у середньому 650 см³), приблизно таким же був мозок *Homo rudolfensis* (775 см³) і *Homo erectus (ergaster)* (880 см³, або від 750 до 1250 см³). При цьому у *Homo neanderthalensis* обсяг мозку досягав приблизно 1400–

1600 см³, що навіть трохи перевищує середню величину, характерну для *Homo sapiens*, – 1350–1400 см³.

Незважаючи на те, що об'єм мозку у *Homo habilis* (500–800 см³ (у середньому 650 см³)) і *Homo sapiens* (1350–1400 см³) має значну відмінність (майже вдвічі), проведені археологічні дослідження показують, що в *палеоліті* (близько 2,6 млн. років тому – 100 тис. років тому), за версією А. Аліман і Ф. Бордес, *Homo habilis* були першими, хто приступив до виготовлення кам'яних знарядь праці, іменованих артефактами *олдувайської культури*, або *культура гальок* (приблизно 2,6–1,8 млн. років тому) – першої технології, яка розпочала *кам'яний вік* (Аліман 1960; Bordes 1968).

О. О. Зубов переконаний, що *Homo habilis* приступив до виготовлення кам'яних знарядь праці унаслідок наявності *високорозвиненого мозку* (Зубов 2011, с. 28–29). Тут варто згадати думку А. Тернера, який зазначав, що в біологічному відношенні людина протягом періоду свого існування не була вузько спеціалізованою істотою, бо, за його словами, “цьому сприяла особлива форма її еволюції, що, ймовірно, дозволила до певної міри зберегти морфофізіологічну “нейтральність”, у якій чималу роль відіграла кам'яна індустрія” (Тернер 1997, с. 7–21).

Сучасні концепції лінгвоантропогенезу (глотогенезу) пропонують різні гіпотези для пошуків відповіді на питання виникнення людської мови, які так чи інакше обговорюють його в площині виявлення співвідношення між тріадою таких понять, як “природа – соціум – культура” (Є. О. Белов, П. С. Гуревич). На користь обраного вектору дещо нового пояснення (реінтерпретації) основних положень теорії глотогенезу наведемо слушні думки Є. О. Белова, який пише про те, що точка біфуркації, яка розділяє людину розумну (*Homo Sapiens*) від решти представників роду *Homo* та їхніх предків, перебуває на перетині взаємозв'язків природи й культури (Белов, с. 3).

Якщо ж визначати ступінь новизни цієї гіпотези, то її проблематику порушували ще давньогрецькі мислителі, які дискутували навколо природного (теорія фюсей) й штучного / умовного (теорія тесей) характеру походження людської мови і які не заперечували разом із їхніми послідовниками появу мови в людини як результату, по-перше, різних видів її діяльності, переважно трудової, по-друге, “коеволюції мозку й артикуляційно-акустичного апарату людини” (С. А. Бурлак), а, по-третє, якщо більш глибоко розглядати обидві теорії, то можна в них простежити й ідеї Н. Хомського щодо так званої “випадкової мутації”, “імовірного / можливого якогось опромінення космічними променями, що вплинуло на реорганізацію мозку” (Chomsky 2000, р. 4), створивши орган мовлення в мозку ще в австралопітеків, система комунікації яких принципово не відрізнялась від звичайних приматів. При цьому нагадаємо, що Н. Хомський був запеклим критиком теорії еволюції загалом.

Щодо останнього питання, то сам Н. Хомський у найновіших працях припускає, що мовна здатність могла виникнути в результаті незначних змін нейронних мереж мозку, проте їх наслідки виявилися колосальними. Для того, щоб ця зміна закріпилася відбором, потрібно було всього лише кілька тисяч поколінь – якусь “мить”, за вимірами еволюціоністів. За цей час мовна здатність поширилася на всі популяції і стала найважливішою відмінністю людини розумної від решти людських популяцій (Chomsky 2000).

Зазначене вище дає змогу припустити, що біологічна еволюція представників роду (ступеня) *Homo*, за словами І. П. Меркулова, носить переважно характер *нейроеволюції*, тобто еволюції нейронних систем мозку, у ході якої природний відбір йде по когнітивним функціям мозку, оскільки відповідні селективні переваги [...] сприяють адаптації та виживанню людей. Нейроеволюція є тісно взаємопов’язаною з когнітивною еволюцією людських популяцій, тобто з еволюцією їх когнітивних здібностей, з адаптивно цінними змінами в роботі когнітивної системи, в процесах

переробки когнітивної інформації, в домінуючих когнітивних типах мислення і т. ін. (Меркулов 2005, с. 12)

Цілком і повністю можемо стверджувати, що друга ланка тріади – когнітивні (пізнавальні) здібності (мислення) – вже була розвинена у *Homo habilis* та споріднених з ними таксонів, про що засвідчують кам'яні знаряддя праці, які ставали все більш досконалішими і все більш витратними у виготовленні з еволюцією представників роду *Homo*, починаючи від *Homo habilis*: так, якщо олдувайський чопер можна зробити приблизно за 10 ударів, то для ашельського потрібно вже 60, а для виготовлення знарядь верхнього палеоліту необхідно зробити більше двох сотень ударів, розділених на 10–11 різних операцій. Отже, довіра в спільнотах наших предків росла – і це, за припущенням С. Бурлак, є вагомим свідченням поступального розвитку комунікативної системи (Бурлак 2011, с. 106). До речі, за словами археолога Н. Той, “те, що багато форм олдувайських знарядь не обов'язково пов'язані з “моделями мислення” (рос. “мыслительными моделями”), підтвердили експерименти, у яких виготовленням кам'яних знарядь займалися непідготовлені люди” (Н. Той). Виготовляли ці знаряддя в експериментальних умовах і мавпи (Бурлак 2011, с. 119).

Між другою і третьою ланкою фіксуємо проміжний етап, на якому, за версією Р. Фолі, могли існувати **три довербальні протомови**, засновані на перцептивному сприйнятті: 1) практика артикуляції руками (або виготовлення і використання знарядь праці); 2) соціальна організація або мова соціальної взаємодії (яка іноді характеризується як соціальний або емоційний розум); 3) довербальна комунікація, яка передбачає використання певних сигналів за допомогою рук, міміки, жестів, і просодична вокалізація, яка визначається як міметична комунікація (Foley 1994). Кожна з цих протомов репрезентувала примітивну форму комунікації та обробки інформації і стала “когнітивною лабораторією”, де набули інтенсивного розвитку навички комунікації, а також джерелом когнітивного оформлення усного мовлення. Таксони навчалися цим формам протомов, які,

своєю чергою, розглядаються дослідниками як попередні форми адаптації до подальшої мовної діяльності.

Третя ланка тріади – друга сигнальна система (мова) – могла мати місце вже серед представників *Homo habilis*, яка, за версією В. Дублінського, “стала основним видом спілкування”, про що демонструють дослідження фахівців у галузі фізіології мови: так, вчені, вивчавши сліди прикріплення м’язів на черепах цих таксонів (наприклад, череп KNM-ER 1470), відновили морфологію їх щелеп, припустивши, що *Homo habilis* мав масивну мову, коли губи між собою не стикалися, а тому, ймовірно, він міг вимовляти такі голосні, як “і”, “а”, “у”, а також всі фонетичні варіанти звуків “з” і “т” (В. Дублінський). Така мова, ймовірно, могла бути первісною / першою і т. д., хоча ще й не до кінця сформованою в плані фонетики / фонології / граматики і т. ін., і вона могла виникнути паралельно з вдосконаленням складних дій, серед яких використання кам’яних знарядь праці (Calvin 1993; Deacon 1997), про які було згадано на другій ланці тріади. Попри те, що зв’язок мови і праці давно вже перетворився з філософського постулату на науковий факт, значною мірою завдяки працям багатьох авторів, тому мозкові центри контролю мови і рухів провідною рукою морфологічно зблизилися під час антропогенезу (Kimura 1979). На сьогодні серед учених і досі триває дискусія з приводу того, яка категорія (“життєві шуми”, які видає тварина в стані спокою, й емоційні (радість, настороженість, лють)) покладена в основу первісної мови (за В. Дублінським).

Погоджуємося з версією С. А. Бурлак у тому, що, “якщо в якогось з видів гомінідів були знаряддя, значить, у них повинна була бути й мова, щоб навчати нові покоління виготовленню знарядь і поводженню з ними” (Бурлак 2011, с. 105). А зважаючи на те, що кам’яні знаряддя праці ставали досконалішими з кожним новим представником роду (ступеня) *Homo*, можна припустити, що гіпотезам *поступового еволюційного розвитку мови і єдиного “вибуху” у виникненні мовної здатності* представника ступеня (роду) *Homo* протистоїть гіпотеза, згідно з якою процес розвитку мови має три еволюційні

стадії, кожна з яких асоціюється з певними когнітивними і соціальними змінами в житті представників роду *Homo*, а також з їх загальною біологічною еволюцією.

Якщо дотримуватися положення М. Домінгуез-Родріго про те, що розвиток кам'яної індустрії у давніх представників роду *Homo* був тісно пов'язаний із загальним процесом їх еволюції, тобто “великі знаряддя праці [...] увійшли в практику у зв'язку з необхідністю оброблення туш великих тварин, включаючи розколювання кісток для використання кісткового мозку, а також для підвищення рівня захисту в ході зіткнень з конкурентами в боротьбі за м'ясо і далі – для використання у небезпечних видах полювання” (Dominguez-Rodrigo 2000, р. 289–299), можна допустити, що в період уже перших міграцій, тобто з центру “колиски людства” на південь, вони володіли мовою і були здатні до комунікації. Це підтверджується знайденими на півдні області Канжера кам'яних знарядь праці (Ditchfield et al. 1999). При цьому О. О. Зубов констатує якісний прогрес у технології виготовлення цих та ін. кам'яних знарядь праці – перехід від типу Mode 1 до типу Mode 2, тобто до ашельської техніки, що була характерною для людства упродовж наступних багатьох сотень тисяч років (Зубов 2011, с. 32).

Однак, це не всі функції цілеспрямованого застосування обробленого каменю в господарстві найдавнішої людини, які можна віднести на користь мовної діяльності. Так, наприклад, за словами О. О. Зубова, “на сьогодні археологами доведено, що важкі крем'яні рубила використовувалися в описуваний період часу також для обробки дерева” (Зубов 2011, с. 33).

Група археологів на чолі з М. Домінгуез-Родріго, яка працювала в Танзанії (Пеніндж), провела детальне дослідження знарядь ранньо-ашельського типу, застосувавши мікроскопічний фотолітичний аналіз рештків давніх рослин і вивчивши характер пошкодження каменю біля краю виробів. Робота підтвердила встановлене раніше приблизне датування виникнення ашельської техніки – 1,7–1,5 млн. років до сучасності і продемонструвала високу вірогідність її першості в Африці, причому десь

неподалік від “колиски людства”. При цьому, за версією іспанських учених, “розвиток технологічних навичок людства наочно свідчить про вдосконалення складної поведінки цієї гілки гомінідів, що включає цілеспрямовані дії з прогнозуванням очікуваного результату і розширення діапазону господарської практики” (Dominguez-Rodrigo 2000, p. 289–299).

Наприклад, Р. Фолей називає три еволюційні стадії у розвитку мови:

- 1) *революційні зміни в процесі позначення предметів навколишнього світу*: здатність використовувати слова, а тому і класифікувати предмети;
- 2) *революційні зміни в синтаксисі*: поява здатності формулювати складні описи, прагматичну передачу інформації про джерела їжі, родичів і популяції людей, що живуть на відстані;
- 3) *революційні зміни в символічних формах вираження думки за допомогою мови*: ускладнення синтаксису, поява здатності до розповіді легенд, міфів як культурно важливих способів мовного відображення розумових процесів.

При цьому дослідник висуває гіпотетичні аргументи на користь того, що в основі міметичної культури, що існувала до появи вербальної мови, лежать перцепції (Foley 1994). *Принцип подібності*, що був поєднуваною ланкою між міметичною дією і його референтом, за припущенням дослідника, ґрунтувався на акті безпосереднього сприйняття, а базові комунікативні засоби представлялися як реалізовані метафори дії (Foley 1994).

Зазначене вище дає змогу говорити про формування **(до-)ностратичної єдності**, адже знайдені під час археологічних розкопок знахідки – “це залишки більш давнього, доностратичного населення” (Яхонтов 1991, с. 14), які могли спілкуватися мовою, названою О. О. Тюняєвим *гомінідною мовою / мовою гомінідів* (рос. *гоминидный язык*) (Тюняев 2011, с. 67). Дослідник припускає, що ця мова за своїм типом була ізолюючою, а археологічні культури, що відповідають цій мові – це культури гальок і початкові етапи *аббевільської (шельської, ранньоашельської) культури* (там само). Окремі дослідники ототожнюють поняття *гомінідна мова* і *протомова*, пояснюючи, що ця мова є однією зі стадій у розвитку людської мови, на якій лексикон,

який передбачає невелику кількість слів, існує без синтаксису, а висловлювання склалися не більше ніж з п'яти слів (Bickerton 1998, р. 23). Перехід від довербальної протомови до вербальної мови (через стадію вербальної протомови) включав такі етапи: 1) виготовлення знарядь праці; 2) появу соціального розуму; 3) міметичну комунікацію (сигнали за допомогою рук, жести, мова тіла, вокалізація); 4) обмежений вербальний лексикон без синтаксису; 5) повноцінну вербальну мову (включаючи лексикон і синтаксис). При цьому мімезис “встановлює основи для інтенціонального вираження думки у гомінідів, без якого мова не мала б можливості розвиватися як комунікативна система [...]”.

У підсумку, можемо констатувати, що на території Африканського континенту (Кенія і Ефіопія, частково – Танзанія), гіпотетично окресленої як “колиска людства”, відбулося формування високорозвиненої кори головного мозку у представників роду *Ното*, спричинивши виготовлення кам'яних знарядь праці, які ставали все більш досконалішими з кожним новим представником, що дає змогу говорити про формування когнітивних (пізнавальних) здібностей (мислення), а відтак і розвиток другої сигнальної системи (мови) серед представників доностратичної єдності.

1.2 Дивергентно-конвергентний процес переходу від (до-)ностратичної протомови до ностратичної прамови

Науковий інтерес до розробки *ностратичної теорії походження мов*, яка, за словами Т. М. Гарипова, стала “передовою лінгвістичною теорією ХХ ст.” (Гарипов 2008), а також одним із переконливих аргументів на користь *моноцентристської теорії походження Ното sapiens*, потребує залучення здобутків археології, антропології та суміжних з лінгвістикою баз знань. Попри те, що на сьогодні продовжують обстоювати версію про вихід *Ното sapiens* з Африки як найважливіший етап у розселенні людини сучасного виду по всій Планеті (Балановская, Балановский 2009, с. 401)

(див. про це в пункті 1.2.1), що відповідає *теорії про африканське походження Homo sapiens* (Вишняцкий 2005, с. 6), спробуємо простежити маршрути / шляхи ранніх, ймовірно, одних із ранніх міграцій представників роду *Homo*, і місць розташування проміжних прабатьківщин до того моменту, коли ностратичні за мовою народності потрапляють в ті місця, де їх застає історія, які, за версією О. О. Зубова (2011) та ін., відіграли ключову роль у становленні і розвитку *ностратичної* (за версією Х. Педерсена (1903) та ін.) та ін. альтернативних з нею *гіпотез*, а відтак і розробці як моноцентричної, так і поліцентричної, теорій походження *Homo sapiens*.

1.2.1 Маршрути міграцій представників роду *Homo* як закономірний процес дивергенції (до-)ностратичної єдності. Покликаючись на одержані результати вивчення згаданих у попередніх пунктах (наприклад, пункт 1.1) основних археологічних знахідок, О. О. Зубову (2011), А. В. Корольовій (2018) та ін. вдалося встановити і простежити гіпотетичні маршрути ранніх міграцій представників роду *Homo*, починаючи від *Homo habilis* і закінчуючи *Homo neanderthalensis* (Козинцев 2004, с. 8). О. О. Зубов наголошував, що “міграція – це форма адаптації”, а “перманентна міграція як властивість людини, – за його словами, – була щаблем еволюції еволюцій”, що “сприяла розвитку таких магістральних, властивостей антропогенезу, як “інформаційна еволюція”, посилюючи роль процесів пізнання в системі факторів виживання таксона” (Зубов 2011, с. 103).

На сьогодні постулюють дві версії міграційних процесів: як у межах, так і поза межами території Африканського континенту, які у межах археології, антропології та інших баз знань дають змогу назвати гіпотетичний час і місце розпаду (до-)ностратичної єдності.

Перша версія відповідає південному, північному і східному напрямкам міграції представників роду *Homo* в межах території Африканського континенту (Korolyova 2018).

Міграційна активність представників роду *Homo*, як уточнює О. О. Зубов, обмежувалася територією “колиски людства” і періодом 2,0 – 2,2 млн. років до сучасності (Зубов 2011, с. 34). Уже на цьому обмеженому просторово-часовому ареалі можна говорити про наявність мовної активності, яка, ймовірно, і призвела до подій глобального масштабу, пов’язаних з еволюцією представників роду *Homo* в напрямку *Homo sapiens* (наприклад, унікальна адаптивна перебудова в нових швидко мінливих умовах, підготовка морфофізіологічного комплексу до становлення нового, більш прогресивного виду *Homo (erectus) ergaster*, початок виробництва кам’яних знарядь, зокрема перехід від стадії *Mode 1* до стадії *Mode 2* (ашель) (Зубов 2011, с. 34). Найбільш раннім напрямком міграцій на території Африканського континенту, за припущенням О. О. Зубова, був південь, тобто дослідник указує на такий ключовий момент: “найдавніші датування [...] демонструють хронологічну послідовність, фіксуючи поширення людських популяцій із первинного центру (уточнення наше – “колиски людства”) на південь” (Зубов 2011, с. 32) (пізніше 2 млн. років тому (там само)), про що засвідчують південноафриканські екземпляри Stw 53 і SK 847 зі Сварткранса і Стеркфонтейна, де останній відомий як фрагмент черепа *Telanthropus capensis*, який був включений до складу таксона *Homo habilis sensu stricto* (там само, с. 31), хоча за версією П. В. Тобайаса, цей релікт, ймовірно, наближений до *Homo erectus (ergaster)* (Tobias 1991, р. 1–921). Ф. Грайн тривалий час вивчав питання про таксономічний статус примірників Stw 53 і SK 847 і висунув припущення про подібність фрагментів цих черепів між собою, а також про їх ймовірну близькість до *Homo habilis sensu stricto* (Grine 2000, р. 107–117). Очевидно, у цей період відбулося не просто поширення, але розпад другої сигнальної системи (мови), якою, ймовірно, і могла бути ностратична прамова.

Невдовзі після хронологічної межі 2 млн. років до сучасності, в Африці, розпочалася і міграція в північному напрямку з орієнтацією на схід і захід від давньої прабатьківщини (Зубов 2011, с. 32), про що демонструють

такі знахідки, як нижні щелепи з Тигеніф (північний захід, 700 тис. років), череп з Еритреї – Данакіль (схід, понад 1 млн. років), включаючи згадувані вище екземпляри черепів Stw 53 і SK 847 (1,8 млн. років) (Abbate et al. 1998, p. 458–460). Окрім цього, О. О. Зубов зазначає, що в такий віддалений від “колиски людства” регіон Африки – північ і північний захід – людина вперше прийшла понад 1 млн. років тому. Якщо говорити про фізичний тип і таксономічний статус людини, що розселялася по всій території Африканського континенту в період 1,8–1,5 млн. років тому, то це був уже *Homo erectus (ergaster)* (його рання форма), про що можна судити за рештками скелету підлітку з Наріокотоме, датованим цим же проміжком часу. Покликаючись на дослідників, у працях яких датування індонезійських знахідок приписують власне *Homo erectus (ergaster)*, О. О. Зубов установлює, що в описувані періоди часу простежується і східний напрямок внутрішньоафриканських міграцій (Зубов 2011, с. 33). Однак, наприклад, японські антропологи й генетики вкотре переглядають попередні дані й називають менш давні дати початкової міграції людини у Східну і Південно-Східну Азію – десь не раніше за 1 млн. років тому (Hyodo et al. 2002, p. 27–41).

Друга версія відповідає міграції представників роду *Homo* поза межі території Африканського континенту (Kogolyova 2018), тому *афразійська гіпотеза*, за словами В. Я. Порхомовського, “має труднощі при поясненні найдавніших контактів і зв’язків афразійських мов з багатьма мовами Євразії” (Порхомовский 1990, с. 55–57), адже вона знаходиться у тісному зв’язку з *австричною (аустричною)*, яка стала закономірним розвитком інших мов, мовних груп, сімей і т. ін.

Необхідно зазначити, що однією з найвагоміших причин, що могла стати поштовхом для міграцій давніх груп *Homo* з Африки, за версією О. Бар-Йозефа, були *екологічні фактори*. Учений пише, що “перші міграції [...] із Африки були викликані змінами клімату, які відбулися близько 1,6 млн. років тому”, а можливо, – і близько 1,8 млн. років тому. Говорячи

про вплив різких кліматичних змін глобального і, зокрема африканського масштабу, на всі сторони життя представників, він звертає увагу і на характер впливу цього фактору на процеси видоутворення і подальші міграції (Бар-Йозеф 1997, с. 56).

Беручи до уваги найбільш поширені позиції, згідно з якими “вихід” мав місце наприкінці періоду “колиски” на еволюційній стадії *Homo erectus* (*ergaster*), М. Л. Бутовська називає кілька причин розселення ранніх *Homo* поза межі Африки: 1) швидке зростання чисельності населення, в основі якого лежить збільшення тривалості життя; 2) вдосконалення стратегії турботи про дітей; 3) розвиток альтруїзму; 4) прогрес способів видобутку й приготування їжі (освоєння вогню); 5) збільшення розмірів територій, які були заселені різними групами; 6) здатність варіювати харчові стратегії та ін. (Бутовська 1997, с. 25).

Є версії про те, що “люди пішли з Африки не з примусу і не через голод”, а у зв’язку з тим, що “для них це була слухна нагода використати розвинуті адаптаційні можливості з максимальною користю для себе, адже необхідні передумови сформувалися в результаті анатомічних адаптацій, а також завдяки використанню складних знарядь” (Волпофф 1997, с. 38). Останній фактор про знаряддя “ґрунтується на більш загальній і глибокій причині експансії роду *Homo* – прогресивне вдосконалення *мозку*, обсяг якого постійно збільшувався у процесі еволюції. Починаючи зі стадії “колиски” і вже на пізніх етапах існування *Homo rudolfensis* він перевищив 770 см³” (Зубов 2011, с. 43).

Однією з ключових причин називають все ж таки глобальну зміну клімату, що почалася ще в наприкінці міоцену і досягла на той період часу 2,5 млн. років потому *масштабів екологічної катастрофи*. Цей макрофактор включав “похолодання, аридизацію, формування великих відкритих просторів вимирання багатьох видів. А для представників роду *Homo* це означало необхідність суттєвої перебудови всього морфофізіологічного і поведінкового комплексів, властивих предковим формам – *A. africanus*:

збільшення загальних розмірів тіла, подовження ніг у зв'язку з життєво важливим завданням подолання великих відстаней з періодичним переходом на швидкий біг, вдосконалення механізмів терморегуляції” (Зубов 2011, с. 44).

Велике значення для ступеня (роду) *Homo* мав перехід на тваринну, більш калорійну їжу. Кількісне і якісне (що особливо важливо) вдосконалення дієти сприяло прискоренню еволюції в специфічному людському варіанті, а нова стратегія видобутку їжі зумовлювала необхідність постійних тривалих переходів, вдосконалення знарядь тощо. Це і було поштовхом для розширення території, яку займав найдавніший (або найдавніші) вид (види?) роду *Homo* (Зубов 2011, с. 44). Саме тому проведені антропологами С. К. Антон, А. Фачроел, З. Яхді дослідження дають змогу побачити, що площа території, освоєна видом *Homo rudolfensis*, перевищувала площу територію *A. africanus* в 10 разів (!) (Anton et al. 2000, р. 91–102), що, ймовірно, могло викликати експансію виду. Усі ці аспекти прогресу означали формування нового виду, що відповідав системі макрофакторів, які і стали передумовою і стимулом міграції представників роду *Homo* з території Африки (Зубов 2011, с. 44).

Ще одна цікава гіпотеза, що, ймовірно, стала стимулом “виходу” представників роду *Homo* з Африки, – це *географічний фактор* – наявність суміжних з Африкою територій з подібними природними умовами, які були наче продовженням знайомих, добре освоєних африканських земель (Зубов 2011, с. 44–45).

Згадаємо версію І. М. Рассохи, що “у палеоліті-мезоліті Європа і Передня Азія були не менш строкатими в мовному плані, ніж, наприклад, індіанська Америка або Нова Гвінея. Надалі основна частина цих мов зникла, і лише деякі залишили субстратні сліди у відомих мовах”. Так, дослідник допускає, що лише за 25 тис. років епохи пізнього палеоліту мови *Homo sapiens* могли розійтися куди завгодно, причому рухалися племена,

змінювався клімат і т. ін. 25 тис. років, ймовірно, достатній час для розбіжності мов до повного розходження (Рассоха 2007).

Переконаємося у тому, що дві версії маршрутів ранніх міграцій представників роду *Ното*, спричинені переважно тотальною морфофізіологічною перебудовою, тобто пошуку більш придатних умов для життя і виходу зі стресу, відбулося на території Африканського континенту. При цьому вихід поза території Африканського континенту був зумовлений двома основними причинами – екологічний і географічний фактори.

1.2.2 Гіпотези зародження чотирьох макросімей у контексті теорії моно- і полігенезу. Дискусія, пов'язана з походженням людської мови, точиться навколо двох – **теорії моногенезу** (спільне походження) і **теорії полігенезу** (множинне походження) (Шухардт 1950, с. 73).

Перша теорія – теорія моногенезу (від грец. *mónos* – один і *génesis* – народження, походження) – вчення про походження людської мови з одного джерела (Иванов 1990, с. 308) – відповідає твердження про те, що всі мови землі походять від однієї прамови (Барулин 2008, с. 41), яка, за версією О. М. Баруліна, “хоча ще й не реконструйована компаративістами, але вже майже простежується” (там само).

Вяч. Вс. Иванов пропонує два підходи до розуміння сутності *теорії моногенезу*.

Донауковою формою теорії моногенезу можна вважати різного роду міфологічні та релігійні уявлення, згідно з якими у людства була одна мова на початку його існування. Так, ранньою формою цього міфологічного уявлення, пізніше представленого в старозавітному оповіданні про вавилонське змішання мов і в давньогрецькій загадці Едіпа (згідно з якою у людини була “одна мова – голос”), можна вважати давньомесопотамську (шумерську, близько 3 тис. років до н.е.) розповідь про міфологічний час, коли “весь світ, всі люди разом славили бога Енліля однією мовою (*eme-as-àm*)” (Иванов 1990, с. 308).

Сучасний стан теорії моногенезу є тісно пов'язаним з проблемою етногенезу *Homo Sapiens Sapiens*. Відповідно до найбільш поширеної позиції, звукова природна мова є характерною ознакою *Homo Sapiens Sapiens* (ймовірно, одним з головних її відмінностей від попередників). Якщо людина (*Homo Sapiens Sapiens*) з'явилася завдяки одиничній мутації в одному місці Землі (мабуть, близько 100 тис. років тому в Африці, звідки близько 30 тис. років тому вона поширилася дуже нечисленними групами по Західній Євразії), тобто мав місце моногенез *Homo Sapiens Sapiens*, то можливий і моногенез мови (Іванов 1990, с. 308). У зв'язку з цим і дотепер наявною є позиція про те, що місцем походження людей сучасного фізичного типу був певний досить обмежений регіон в Африці, звідки вони згодом розселилися по всій Планеті, поступово витіснивши, а подекуди і знищивши автохтонні популяції представників роду *Homo*, які їм передували.

О. М. Барулін надає тезу одного компаративіста з цього приводу: “що стосується гіпотези про єдину людську мову і її зв'язок з виникненням людини як виду, то вона ґрунтується [...] саме на нерозривності зв'язку з цим і на здоровому глузді, підказували, що таке чудо еволюції, як Людина Розумна, що виникла в результаті збігу маси обставин, у тому числі і випадкових, навряд чи могло тиражуватися (Барулін 2008, с. 41).

Звичайно, різні мови світу демонструють велику кількість елементів, що є схожими за звучанням і значенням. Хоча, за версією О. М. Баруліна, вони є нерівномірно розподіленими, проте яку мову не візьми, у ній є корені і граматичні показники, що мають паралелі в самих різних мовах світу (Барулін 2008, с. 41). Як зазначає О. Ю. Мілітарьов, всі відомі мови в принципі влаштовані схожим чином, їх “глибинна структура” є однаковою, диференційні ознаки простежуються в основному в матеріальній, звуковій “оболонці”. Немає мов, де не було б голосних і приголосних, займенників, дієслів і іменників, підмета, присудка і додатка і т. ін. (Милитарев 2007).

О. М. Барулін згадує С. А. Старостіна, у якого дійсно була така ідея (яку він запозичив у Н. Хомського), що “тіло” мови ділиться на дві складові:

базову частину, загальну для всіх мов землі (за С. К. Шаумяном – генотипічну) і *спеціальну частину*, індивідуальну, різну для всіх мов світу (за С. К. Шаумяном – фенотипічну). Ті ознаки, які С. А. Старостін відносив до генотипічного компоненту, не мають ніякого відношення до того, що вище перераховував О. Ю. Мілітарьов. До базових мовних ознак належать ті, які відрізняють людську мову від інших систем комунікації, зокрема, комбінаторний характер побудови мовних одиниць, наявність рівневої системи, особлива структура мовного знака і т. ін. (Барулин 2008, с. 42).

На сьогодні продовжують обстоювати **теорію моногенезу**, яка, за версією окремих учених (О. В. Балановська, О. П. Балановський, О. С. Серебровський та ін.) зводиться до того, що місцем зародження мови і людини є Африка (теорія “чорної Єви” (Bickerton 1990)) (цит за пр.: Николаева 1996, № 2, с. 80). Це підтверджується і даними сучасної геногеографії, яку О. С. Серебровський назвав наукою історичною, а не біологічною (О. С. Серебровський). Так, наприклад, О. В. Балановська і О. П. Балановський, вивчаючи народи світу з “однобатьківським” ДНК маркером (Y-хромосома, що успадковується по батьківській лінії, і мітохондріальна ДНК – по материнській лінії), спробували реконструювати ланцюжок послідовних мутацій (“від Адама” або ж “від Єви”) (Балановская, Балановский 2009, с. 401). Формулюючи певні припущення, ці дослідники керувалися переважно антропологічним матеріалом і дійшли висновку, що найпершою є мітохондріальна ДНК, що передається за материнською лінією. Цей результат є переконливим аргументом на користь *моноцентристської теорії походження людства*, зокрема його “вихід з Африки” як найважливіший етап у розселенні по Планеті людини сучасного виду (Балановская, Балановский 2009, с. 401).

Ю. Л. Мосенкіс, згадуючи працю “Единство происхождения языка”, зазначає, що її автору А. Тромбетті вдалося обґрунтувати спільне походження мов світу на лексичному і граматичному матеріалі, демонструючи звукову і семантичну близькість мовного матеріалу різних

континентів (цит. за пр.: Мосенкіс 2007, с. 10). Розвиток цієї теорії було продовжено в його працях “Элементы языкознания” (Болонья 1923). До речі, Ю. Л. Мосенкіс у 1994 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук на тему “Проблема единого происхождения языков в истории языкознания” (Мосенкіс 1994), де було розглянуто “історію *моногенетичної теорії мови* (курсів наш – Я. К.), теоретичні основи і принципи реконструкції загальносвітової прамови і запропоновано ряд не досліджених раніше коренів, загальних для багатьох мовних сімей” (Мосенкіс 2007, с. 11).

Припускаємо, що ностратична теорія розвитку мов є одним із вірогідних факторів на користь теорії моногенезу, хоча суперечка між моноцентристами й поліцентристами триває і дотепер, тому є ще далекою від її завершення, особливо серед представників історичної лінгвістики, які зацікавлені питаннями про *моногенез* або *полігенез мов*. Тут варто згадати ключовий аспект проблеми генетичних взаємовідношень між мовними сім'ями, що постає у вигляді дилеми “полігенезу / моногенезу мов”, про що свого часу писав Г. Шухардт: “[...] питання про походження мови диференціюється у такий спосіб: моногенез (спільне походження) / полігенез (різне походження)?” Хоча А. Тромбетті наполегливо виступає за перший вектор пошуку споріднення, але не доводить свої переконання (Шухардт 1950, с. 73).

Друга теорія – **теорія полігенезу**, основні положення якої спробуємо представити.

У праці “Происхождение человека” (1932 р.) антрополог В. І. Равдонікас писав про те, що “є всі підстави вважати, що батьківщиною людини були материки Старого Світу – Європа, Азія і Африка”. Дослідник переконаний у тому, що “людина походить не на всій земній поверхні, а лише там, де водився той вид вищих мавп, який був найближчим предком людини, і де умови для олюднення мавпи склалися найбільш сприятливо” (Равдонікас 1932, с. 53–54). При цьому М. Ф. Нестурх спочатку говорив, що

прабатьківщиною людини могла бути “південна половина Азії з Індомалайською областю, північною половиною Африки й Європи” (Нестурх 1934, с. 200), а згодом уточнив свою позицію, припустивши, що “колиска людства” знаходилася в області “від Передньої Азії й Аравійського півострова, через Індостан і Центральну Азію аж до Індокитаю” (Нестурх 1948, с. 23), тобто він став на позиції азійської прабатьківщини людства. До речі, П. І. Борисковський підтримував позицію В. І. Равдонікаса, однак намагався дещо уточнити територію прабатьківщини людини: південна Азія, південь Європи і велика частина Африки (Борисковский 1950, с. 13).

Я. Я. Рогінський (1949, с. 4), покликаючись на праці Ф. Вайденрейха (Міжнародний Конгрес антропологів, м. Копенгаген, 1938 р.), називає чотири ареали походження людства, а відтак і людської мови: 1) *Південно-Східна Азія* – лінія еволюції гомінідів відбувалася від пітекантропа через нгандонського палеоантропа до вад’якської людини, а потім до австралійських аборигенів; 2) *Східна Азія* – від синантропа до монголоїдої й американської раси; 3) *Південно-Західна Азія* – від палестинських палеоантропів виникли сучасні європеоїди; 4) *Південна Африка* – від родезійської людини виникли негроїди (цит. за пр.: Шулимова 2009, с. 227). Представлені ареали закріпилися у науковому світі і відповідали *теорії політенеzu*, а Ф. Вайденрейха уважали одним із перших учених, який започаткував цю теорію.

Дійсно, еволюційне становлення мови *Homo sapiens* могло відбуватися повсюдно, тобто і в Африці, і в Азії, і в Європі при постійному обміні генетичним матеріалом між популяціями цих регіонів (Вишняцкий 2005, с. 5–6), які так чи інакше відповідають, принаймні, чотирьом (4) гіпотезам щодо великих об’єднань мов: 1) *ностратичній*, 2) *афразійській*, 3) *австричній (аустричній)*, 4) *сино-кавказькій (дене-кавказькій)* (дані взято з офіційного веб-сайту <https://postnauka.ru>), а також їх удосконалення при безпосередньому контактуванні представників роду *Homo*, що відіграло ключову роль в антропогенезі. На сьогодні названі гіпотези вважають або

називають макросім'ями, адже кожна з них об'єднує мови, мовні групи, сім'ї та угруповання різних порядків, а окремі вчені (Г. С. Старостін та ін.) виокремлюють й інші макросім'ї у межах цих макросімей, що інколи призводить до термінологічної дублетності або невизначеності (наприклад, тоді, коли макросім'ю варто кваліфікувати вже гіпер- / над- / суперсім'єю і т. ін.) (див., напр., пр.: Андреев 1986).

Ключові положення *афразійської гіпотези* передбачають вивчення *афразійської (семіто-хамітської) мовної сім'ї* (за версією Дж. Грінберга, С. А. Старостіна та ін., *макросім'ї*), статус якої, так само як і фіксація локалізації її прамови, за словами В. Я. Порхомовського, “залишається відкритим” (Порхомовский 1990, с. 55–57). Однак, розглянувши наявні на сьогодні дві версії локалізації афразійської прабатьківщини, які пропонують учені: перша версія належить І. В. Д'яконову, який локалізує її в області Південно-Східної Сахари і в прилеглих районах Східної Африки і припускає, що в XI–X тис. до н. е. (період мезоліту) ці території були ще сприятливі для життя людини (Diakonoff 1988); друга – А. Ю. Мілітарьову, який локалізує її в Передній Азії і на Аравійському півострові (Милитарев 1984), можна лише припустити поширення прамови (ймовірно, афразійської) або ж її розпад зі Східної Африки до Передньої Азії.

Якщо припустити, що *Homo erectus (ergaster)*, ймовірно, міг переносити і свою мову(-и), то можна говорити про формування окремих *нігеро-кордофанської (нігеро-конголезької, конго-кордофанської), ніло-сахарської, койсанської макросімей* у межах *афразійської гіпотези*.

Що стосується *австричної (аустрічної) гіпотези*, становлення і формування якої відбувалося як на території Африканського континенту, яка, у свою чергу, згодом поширилася на Тайвані, у Південно-Східній Азії (Бруней, Індонезія, Малайзія, Східний Тимор, Філіппіни), Океанії і на Мадагаскарі.

Переконаємося у тому, що основні засади для формування трьох гіпотез – ностратичної, афразійської і австричної (аустрічної) були закладені

на території Африканського континенту, які згодом почали поступово розповсюджуватися по різних континентах.

Окремо варто зупинитися на четвертій гіпотезі – **сино-кавказькій (дене-кавказькій)** – гіпотеза, яка об'єднує кілька мовних сімей та ізольованих мов Євразії та Північної Америки – ключові положення якої полягають у вивченні *сино-кавказької (дене-кавказької) макросім'ї*, запропонованої С. А. Старостіним у 80-х рр. ХХ ст. (однак перші дослідження в цьому напрямку були здійснені ще А. Тромбетті на початку ХХ ст.) (див. також праці Дж. Д. Бенгтсона (1998), М. Рулена (1987) та В. Шеворошкіна (1997) та ін.). Незважаючи на те, що це об'єднання відкидається багатьма лінгвістами (Ларри Траск 2000, р. 85; Campbell 1997, р. 286–288; Goddard 1996, р. 318; Dalby 1998, р. 434), проте користується широкою популярністю серед прихильників глибинної компаративістики (Старостин 2015, с. 313–382). Дослідники припускають, що праатьківщиною носіїв сино-кавказької макросім'ї мов був іранський Загрос¹, на північ від Родючого Півмісяця.

Аналіз наукових праць засвідчує про те, що ініціатива зараз все ж таки на боці прихильників **теорії африканського походження *Homo sapiens*** (Вишняцкий 2005, с. 6), бо люди сучасного або дуже близького до такого фізичного типу з'явилися в Африці вже наприкінці середнього плейстоцену (див. пункти 1.1.1, 1.2.1). Окрім цього, з усіх континентів саме тут знайдено найбільшу кількість рештків представників роду *Homo* перехідного характеру, що дозволяють хоча б в загальних рисах простежити процес трансформації від *Homo habilis* до *Homo sapiens* (Cann et al., 1987; Forster, Matsumura, 2005; Pearson, 2004) та їх подальші міграції.

У підсумку відзначимо, що на сьогодні дискусія щодо моно-і полігенезу походження людської мови, серед яких і *Homo sapiens*, продовжується, адже думки дослідників розходяться: якщо одні називають чотири ареали – Південно-Східна Азія, Східна Азія, Південно-Західна Азія, Південна Африка (Ф. Вайденрейха), що відповідає теорії полігенезу, то інші

¹ Мудрак О. А. История языков. URL: <http://www.polit.ru/article/2005/11/09/mudrak/>

місцем зародження мови і людини називають Африку (О. В. Балановська, О. П. Балановський, Д. Біккертон), що відповідає теорії моногенезу.

1.3 Конвергентно-дивергентний процес формування ностратичної теорії походження мов

Концепція ностратичної теорії походження мов (А. Б. Долгопольський, В. А. Диббо, Х. Педерсен, С. А. Старостін, A. R. Bomhard, J. Greenberg, A. M. Ramer та ін.), продовжує залишатися ключовою у теорії моногенезу (див. пункт 1.2.2), незважаючи на дискусійно-критичні міркування, наприклад, Б. О. Серебреннікова, який, хоча і має низку праць із ностратичної лінгвістики, проте займає здебільшого “антиностратичні” позиції, адже “генетична спорідненість так званих ностратичних мов, – за його словами, – переконливо не є доведеною” (Указ. раб.: 62). На увагу заслуговує і теза про те, що: “на такій великій часовій глибині методи порівняльно-історичного мовознавства не можуть дати вірогідні результати, а тому ностратична теорія є передчасною” (Fortson 2010, p. 12).

1.3.1 Чотири стадії розвитку ностратичної лінгвістики: від гіпотези до теорії. Критичний аналіз наукової літератури як представників компаративістики, так і макрокомпаративістики, дає змогу назвати чотири стадії розвитку *ностратики*, або *ностратичної лінгвістики* / *ностратичного мовознавства* як самостійної галузі знань лінгвістичної макрокомпаративістики, які демонструють про поступовий перехід *ностратичної гіпотези походження мов* у *ностратичну теорію походження мов* (див. також: Капранов 2016).

На допропедевтичній стадії варто відзначити результати **бінарного / попарного порівняння мовних сімей**: *алтайсько-уральські* (Г. Винклера (1884, 1909, 1915), О. Доннер (1874–1888), М. А. Кастрен (1861), Ж. Шимони (1907), В. Шотт (1847, 1859–1871)), *індоєвропейсько-картвельські порівняння*

(Ф. Бопп (1847)), порівняння *індоєвропейських мов з малайсько-полінезійською підгрупою мов* (Ф. Бопп (1847)), *індоєвропейсько-семітські* (Г. Асколі (1864), Ф. Деліч (1873), Г. Моллер (1906), *індоєвропейсько-уральські* (зазвичай лише *індоєвропейсько-фіно-угорські*) (І. Куно (1871), Н. Андерсон (1879), В. Томсен (1963), Ф. П. Кеппен (1890)), *картвельсько-семітські* й *картвельсько-уральські* (А. Глейє (1900), Б. Мункачі (1901)) та ін.) порівняння; як **трьох**: *алтайської, індоєвропейської й семіто-хамітської* (Г. Евальда (1862)), *алтайської, дравідійської й уральської* (Р. Колдуепл (1875)), так і **чотирьох**: *алтайської, індоєвропейської, семіто-хамітської й уральської* (І. Ліндстрем (1852)) **мовних сімей**.

На **пропедевтичній стадії** (з початку і до середини ХХ ст. (до 1950 рр.)) необхідно згадати праці А. Тромбетті, які стали закономірним продовженням напрацювань, отриманих на попередньому етапі, адже до порівняння залучався матеріал уже **шести мовних сімей**: *алтайської, афразійської, дравідійської, індоєвропейської, картвельської, уральської*, на основі якого досліднику вдалося простежити спільні елементи серед *займенників* (1908), *числівників* (1916), *лексичних подібностей* (1915–1919), а також представити зведення *морфологічних, словотворчих і синтаксичних зіставлень* (1923).

Уже на цьому етапі, завдяки науково-історичній праці про тюркську фонологію “*Türkische Lautgesetze*” (1903 р.) учня Г. Моллера – Х. Педерсена, до наукового обігу вводиться термінологічна дескрипція “ностратичний” (від лат. *noster* – наш), тобто, по суті, відбувається формування **ностратичної гіпотези** (а не теорії) **походження мов** – гіпотеза / теорія про ностратичну макросім’ю, що об’єднує мовні об’єднання мов Європи, Азії й Африки, які походять від ностратичної прамови.

На відміну від А. Тромбетті (1908), який припускав спорідненість шести мовних сімей, які мають статус ностратичних (за В. М. Іллічем-Світичем), Х. Педерсен (1931, р. 337–338) намагався довести віддалену / далеку спорідненість лише трьох мовних сімей: *афразійської,*

індоєвропейської й *урало-алтайської* (Гарипов 2008), вважаючи їх ностратичними.

1920–1950 рр. – період, коли формується алтайське мовознавство і детально розробляються порівняльні граматики ностратичних мов (див. праці В. А. Дыбо, В. А. Терентьева (1984), О. М. Щербака (1984) та ін.), які підготували наступний **класифікаційний етап** (II пол. XX ст. (1960 р.)) і для якого характерною є *установка на встановлення можливих реконструкцій ностратичної прамови – реконструкції ностратичних етимонів* (Дыбо, Терентьев 1984) (див. детал. про це в пункті 1.4.3).

З середини 60-х рр. XX ст. інтелектуальний клімат поступово почав змінюватися і лінгвісти знову зацікавилися розслідуванням віддаленого / далекого лінгвістичного взаємозв'язку (Bomhard 1995, р. 1). Інтерес віродився в 1964 р., коли А. Б. Долгопольський опублікував статтю “Гипотеза древнейшего родства языков Северной Евразии. Проблемы фонетических соответствий” у журналі “Вопросы языкознания” (1964 р.), де сформулював **сибіро-європейську гіпотезу** про генетичну спорідненість *алтайських, афроазійських, індоєвропейських, картвельських, уральських і чукотсько-камчатських мов* (Долгопольский 1964). У тому ж році його колега з Інституту мовознавства АН СРСР В. М. Ілліч-Світич публікує наукове обґрунтування спорідненості для подібної за складом ностратичної макросім'ї “Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)” (Иллич-Свитыч 1971–1984), коли ним був зібраний матеріал для цього словника і виданий в окремих наукових публікаціях (там само). Якщо В. М. Ілліч-Світич називав 6 мовних сімей, які є ностратичними, то А. Б. Долгопольський говорив також про включення *чукотсько-камчатських* й *ескімосько-алеутських мов* до їх складу (Bomhard 1995, р. 2).

Як припускає А. Р. Бомхард, напрацювання А. Б. Долгопольського і В. М. Ілліч-Світича, хоча і не без недоліків, продемонстрували, що окремі мови, мовні групи і підгрупи північної і центральної частин Євразії, зокрема

на Індійському субконтиненті і стародавньому Близькому Сході, можуть бути генетично пов'язаними між собою (Bomhard 1995, p. 3), що дало їм змогу, відповідно до пропозиції, зробленої Х. Педерсеном у 1903 р., обґрунтувати припущення про мовні сім'ї, які варто включити до єдиного об'єднання мов, застосовуючи при цьому термінологічну дескрипцію “ностратична макросім'я” (Дыбо, Терентьев 1984, с. 338).

Відтак, **ностратична макросім'я** – об'єднання мов, мовних груп / підгруп, сімей Європи, Азії й Африки, які походять від / сягають ностратичної прамови (визначення наше – Я. К.).

Необхідно зазначити, що до загибелі в автомобільній катастрофі 21 серпня 1966 р. В. М. Ілліч-Світич опублікував попередній звіт про виконану роботу в 1965 р. під назвою “Materials for a Comparative Dictionary of the Nostratic Languages (Indo-European, Altaic, Uralic, Dravidian, Kartvelian, Hamito-Semitic)” (“Матеріали для порівняльного словника ностратических мов (індоевропейської, алтайської, уральської, дравідійської, картвельської, хаміто-семітської мовних сімей)”), де містяться записи 350 коренів (Bomhard 1995, p. 3), хоча планував підготувати більше ніж 600 ностратичних коренів і детально простежити їх розвиток у кожній з мов, де вони були зареєстровані.

Від'їзд А. Б. Долгопольського до Ізраїлю в 1976 р. (з тих пір і до кінця своїх днів він проживав в Хайфе) не припинив своєї роботи. Основною метою вченого стає підготовка фундаментального порівняльного словника ностратичних мов – ідея, розпочата ще В. М. Ілліч-Світичем, чії незавершені рукописи були опубліковані у трьох томах, за редакцією В. А. Дибо (Долгопольский 2013, с. 8). Відтак, праця була підготовлена до друку завдяки зусиллям Р. Булатової, В. А. Дибо і А. Б. Долгопольського, у результаті чого перший том словника з'явився в 1971 р., де представлено 245 словникових статей (Иллич-Свитыч 1971). Другий том, що з'явився в 1976 р., є меншим за обсягом, а тому містить словникові статті з 246 по 353 і завершується переліком індексів до всього матеріалу, свого часу підготовленого самим

В. М. Іллічем-Світичем (Иллич-Свитыч 1976). Нарешті, третій том з'явився в 1981 р. і містить словникові статті з 354 до 378 (Иллич-Свитыч 1981). Як зазначає сам А. Р. Бомхард, хоча жоден з томів не був підготовлений В. М. Іллічем-Світичем, проте представляє колективні зусилля команди вчених (Bomhard 1995, p. 2).

У 1975 р. у видавництві “Orbis” з'явилася стаття, у якій А. Р. Бомхард опублікував кілька досліджень, на основі яких у 1984 р. було видано працю “Toward Proto-Nostratic: A New Approach to the Comparison of Proto-Indo-European and Proto-Afroasiatic” (Bomhard 1984), у якій він намагався показати, що *індоєвропейська й семітська мовні сім'ї* (пізніше розширена з метою включення всіх *афроазійських мов*) можуть мати віддалене / далеке споріднення. Відгуки на цю працю спонукали вченого розширити сферу своїх досліджень, що, з одного боку, стало переходом від класифікаційного етапу до дослідницько-таксономічного, а з іншого, – дало змогу окреслити принципи нового методу, який у світовій лінгвістиці буде названий Дж. Грінбергом “масове (багатостороннє) порівняння” (англ. *long-range comparison*).

На цьому етапі окремо варто зупинитися на дескрипції **“бореальні мови”** (за Н. Д. Андрєєвим), яку час від часу вважають синонімом дескрипції “ностратичні мови”, що є не зовсім коректним. Основні положення викладено в праці “Раннеиндоевропейский праязык” (1986 р.), де Н. Д. Андрєєв зазначав, що ранньоалтайська, ранньоіндоєвропейська й ранньоуральська гілки (таким чином, об'єднуються в макросім'ю, або давній мовний союз, зважаючи на спільність базової лексики і синтаксису), що походять від бореальної прамови (Андрєєв 1986, с. 3–4).

Гіпотеза про бореальну прамову була підтримана і Г. Флемінгом, який опублікував статтю “Proto-Gongan Consonant Phonemes: Stage One” (Fleming 1987, p. 141–159), розширивши це об'єднання, до складу якого відносив афразійські, картвельські, дравідійські мови, “євразійську макросім'ю” Дж. Грінберга – індоєвропейські, уральські, алтайські мови (всі ностратичні

мови в розумінні В. М. Ілліча-Світича), шумерську з еламською і деякими іншими стародавніми мовами Близького Сходу, “макрокавказькі мови” Дж. Д. Бенгтсона (північнокавказькі, баскську та бурушаскі мови), енісейські, сино-тибетські, на-дене, америндські мови (Fleming 2002).

М. Палмайтіс, ностративіст й індоєвропеїст литовського походження, висловив власні міркування з приводу **бореальної єдності**. “Можна припустити, що спочатку *бореальна єдність* (курсив наш – Я. К.) складалася з 2 генетично споріднених діалектів – діалекту Х і діалекту, що поєднував в собі афразійські-індоєвропейські-уральські-дравідійські-алтайські ознаки. У наступну епоху в результаті розпаду первісної афразійської-індоєвропейської-уральської-дравідійської-алтайської єдності і в результаті її контакту з Х утворилися нові прамовні єдності, які знаходилися в стані генетико-контактної спорідненості: урало-алтайська, афро-азіатсько-картвельсько-індоєвропейсько-дравідійсько-алтайська і хатто-хуррито-кавказька” [...]. Дослідник переконаний, що уральські мови швидше можуть сходити ні до уральської, а до урало-алтайської прамови, алтайські – до урало-алтайської і афразійсько-індоєвропейсько-алтайської прамови. “Чисту прамову в традиційному розумінні мають дравідійські мови” (Палмайтіс 1978, с. 55–56). “Деякі сім’ї (наприклад, картвельська) можуть виявитися не спільбореальним фактом, а результатом контактної спорідненості старіших бореальних сімей” (Палмайтіс 1977, с. 27). У цьому контексті Вяч. Вс. Іванов, активно підтримуючи принцип дихотомії в бореальній єдності, розмірковує про алтайські й уральські мови: “Ряд урало-алтайських лексичних ізоглос міг бути інноваціями більш пізнього часу, коли ці мови були поширені на суміжних територіях. Але можливо, що частина урало-алтайських ізоглос насправді є архаїзмами, збереженими або від східно-ностратичної [...], або спільноностратичної (з втратою [...] в західно-ностратичній)” (Іванов 1980, с. 60).

Гіпотезу про бореальні мови М. Д. Андрєєва не варто плутати з гіпотезою про борецькі мови С. А. Старостіна, до складу яких, за його

версією, належать америндські, афразійські, аустричні (австричні), сино-кавказькі (дене-кавказькі) мови. На його думку, деякі дослідники, які працюють над цією гіпотезою, не виключають, що до “борейських” відносяться взагалі всі відомі мови. Якщо це і так, це не доводить, що у людства була єдина прामова і мова виникла рівно один раз (гіпотеза моногенезу) – інші стародавні мови могли вимерти, не залишивши засвідчених нащадків (Бурлак, Старостин 2005).

Г. С. Старостін пише, що робочим терміном “борейської мови” С. А. Старостін і його колеги позначають гіпотетичну мову, носії якої могли жити в Африці або на Близькому Сході 20–25 тис. р. тому. Саме тому, ймовірно, 20–25 тисяч років вони почали розселятися по світу, витісняючи носіїв інших мов, і “оазиси”, що залишилися від попереднього різноманіття, – це *койсанські мови* і *папуаські мови* Нової Гвінеї (за винятком трансновогвінейських мов) (Старостин 2015, с. 29). В американській лінгвістиці цей напрям одержав назву “глобалістики”, суть якої полягає в підборі “всесвітніх етимологій” (англ. *global etymologies*), тобто коренів слів, спільних для всіх відомих макросімей (Бурлак, Старостин 2005).

На **дослідницько-таксономічній стадії** (кінець ХХ ст. (з 1990 р.)) окремі дослідники (В. Блазек, А. Р. Бомхард, Дж. Грінберг, С. А. Старостін та ін.) переглядають наявну на попередньому етапі класифікацію мовних сімей, пропонуючи включити й інші мови, мовні групи, сім’ї та ін., вважаючи їх ностратичними.

А. Р. Бомхард, опублікувавши разом з Дж. К. Керном у 1994 р. ностратичний словник “The Nostratic Macrofamily: A study in Distant Linguistic Relationship” (Bomhard, Kerns 1994), до ностратичної макросім’ї почав відносити: *алтайську, афразійську, дравідійську, індоєвропейську, картвельську, уральську, фіно-угорську сім’ї*, а також *еламо-дравідійську єдність, етрусську та шумерську мови*, на основі яких вдалося представити реконструкції 601 одиницю ностратичної прамови (Bomhard, Kerns 1994). І. М. Рассоха помітив цікаву тенденцію у тому, що реконструкції

А. Р. Бомхарда лише частково, але збігаються з тими, які свого часу надавав В. М. Ілліч-Світич (з 378 кореневих морфем В. М. Ілліча-Світича у А. Р. Бомхарда взято всього 117). При цьому І. М. Рассоха уточнює, що “така розбіжність, безумовно, демонструє про слабку доказовість реконструкцій, проте найголовніше полягає в тому, що сама єдність цих мов, підтверджена незалежними дослідженнями, виглядає дуже переконливо” (Рассоха 2007).

У статті “Indo-European and the Nostratic Hypothesis: History of Research, Current Trends, and Future Prospects” (Bomhard 1995) А. Р. Бомхард надає матеріал для додаткових 29 ностратичних коренів. При цьому дослідник продовжує збирати дані і планує опублікувати ще й інші праці з метою висвітлення ще більше спільних (дублетних) ностратичних коренів.

Звертаємо увагу на те, цей етап відновив жваву дискусію щодо включення до складу ностратичної макросім’ї не лише шести мовних сімей, а навіть й інших мов, мовних груп, сімей та ін., а також перегляду ностратичного статусу вже наявних мовних угруповань.

По-перше, статус **афразійського мовного об’єднання**, яке В. Блажек, А. Р. Бомхард, А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич вважають сім’єю і розглядають її як окрему мовну гілку, що входить до складу ностратичної макросім’ї, а Дж. Грінберг, О. Ю. Мілітарьов, С. А. Старостін вважають її, за словами Д. Дед’ю, “дочірньою / сестринською гілкою” (англ. *sister branch*) (цит. за пр.: Dediu 2006, р. 159), називаючи його макросім’єю, не заперечуючи при цьому її зв’язок з індоєвропейською мовною сім’єю на більш давньому рівні².

По-друге, статус **євразійського** (англ. *Eurasiatic*) (термін Дж. Грінберг) **об’єднання**, яке Дж. Грінберг (2000, 2002) називає макросім’єю, а С. А. Старостін (1999) суперсім’єю: якщо проведені в 1987 р. дослідження Дж. Грінберга продемонстрували, що до **євразійської макросім’ї** належать:

² Старостин С. А., Милитарев А. Ю. *О Древе Языков (обзор мнений)*. URL : <http://thule.primordial.org.ua/starostin-militarev.htm>

індоєвропейські (включаючи хетську), *уральські* (юкагирські), *алтайські* (тюркські, монгольські, тунгуські), *чукотсько-камчатські*, *японсько-корейські*, *ескімосько-алеутські*, *нівхська*, а також *айнська мова* (Greenberg 2000, 2002), то напрацювання С. А. Старостін показують, що до складу **євразійської суперсім'ї** входять три мікросім'ї Старого Світу – *афразійська*, *ностратична* і *китайсько-кавказька*, які, ймовірно, є пов'язаними між собою на більш глибокому діахронічному рівні (Старостин 1999, с. 156).

Зауважимо, якщо говорити безпосередньо про ностратичний статус мов, мовних груп, сімей і т. ін., то, Дж. Грінберг не включає *картвельські*, *афразійські*, *еламо-дравідійські мови* до **євразійської макросім'ї** не тому, що вони не пов'язані між собою, а через те, що ці три об'єднання мають віддалене / далеке відношення до *індоєвропейської мовної сім'ї*, ніж інші, які, поряд з ними, утворюють природну таксономічну підгрупу (Bomhard 1995, p. 3).

Разом з тим, за версією С. А. Бурлак і С. А. Старостіна, відкритим і дотепер залишається питання про ностратичний статус *ескімосько-алеутських*, *еламської*, *етрусської*, *юкагирської*, *чукотсько-камчатських мов* (Бурлак, Старостин, с. 334, 337, 382). Так, якщо С. А. Старостін відносить *етруську мову* до сино-кавказьких / дене-кавказьких мов, то Дж. Грінберг – до кавказьких мов. Тимчасом американському досліднику Д. Макелпіну (McAlpin 1981) належить обґрунтування генетичного споріднення *еламської мови*, представленої пам'ятками III–I тис. до н. е., з *дравідійськими мовами* (Хелимский 1984, с. 39). Тобто мовознавець спробував висунути припущення про спорідненість *еламської мови* не взагалі з ностратичними, а конкретно з *дравідійськими*. Необхідно також враховувати можливу спорідненість з ностратичними мовами ще деяких мов Північно-Східної Азії і Америки: окрім *ескімосько-алеутських*, *юкагирської* і *чукотсько-камчатських мов*, це, за припущенням І. М. Хелімського, ще й *сім'я пенуті* (одна з сімей індіанських мов) (Хелимский 1984, с. 41–42). Деякі мови *сім'ї пенуті* демонструють спорідненість з *індоєвропейськими* (Бурлак, Старостин 2005,

с. 155). Ю. Л. Мосенкіс наводить список паралелей між ностратичними мовами і найвідомішою з *пенуті – мовою майя* (Мосенкіс 2006, с. 12).

Окрім цього, проведені дослідження на цьому етапі показують, що позиція А. Р. Бомхарда (1995) дещо збігається з позицією Дж. Грінберга (2000, 2002), адже А. Р. Бомхард припускає, що ностратична макросім'я включає *афразійську, картвельську, еламо-дравідійську мовні сім'ї*, а також мовні сім'ї *євразійської макросім'ї*. Іншими словами, А. Р. Бомхард розглядає ностратичні мови як найвищий таксономічний рівень. При цьому *афразійська мовна сім'я* стоїть окремо як надзвичайно давня незалежна гілка, бо, за версією А. Р. Бомхарда, “це була перша гілка ностратичних мов, що відокремилася від решти ностратичного мовного співтовариства”. Молодшими, за припущенням ученого, є *картвельська й еламо-дравідійська мовні сім'ї*. Таке гіпотетичне положення підтверджується аналізом лексичного складу, займенникових основ (англ. *pronominal stems*) і морфологічних систем (англ. *morphological systems*), тому *індоєвропейські, урало-юкагирські, алтайські, нівхська, чукотсько-камчатська й ескімосько-алеутська мови* є пов'язаними як група мов, ніж будь-яка з тих, що належить до *афразійських, картвельських й еламо-дравідійських мов*. Це і є причиною того, чому А. Р. Бомхард дотримується позиції Дж. Грінберга у створенні окремої підгрупи євразійських мов у межах ностратичної макросім'ї (Bomhard 1995, p. 3).

Більше того, А. Р. Бомхард, говорячи про ностратичний статус *шумерської мови*, вважає її окремою гілкою ностратичної макросім'ї і, ймовірно, близькою до *еламо-дравідійських мов*. При цьому дослідник не впевнений з приводу *картвельських й еламо-дравідійських мов*. Очевидно, займенникові основи картвельської мовної сім'ї мають тісний взаємозв'язок з тими, що представлені в *євразійській макросім'ї*. З іншого боку, остання нагадує *афразійську мовну сім'ю* через її застосування, наприклад, префіксів. Говорячи про *еламо-дравідійські мови*, то їх займенникові основи мають приблизно таку ж кількість паралелей з *афразійськими*, як *афразійські*

з *євразійськими* або *картвельськими*. Проте, іменникове і дієслівне відмінювання в *єламо-дравідійських мовах* демонструють близький взаємозв'язок з *євразійськими* ніж з *афразійськими мовами*. А. Р. Бомхард схиляється до гіпотетичного положення про те, що *картвельські*, ймовірно, є ближчими до *євразійських мов* (Bomhard 1995, p. 4).

Звичайно, це ще не повний перелік мов, які мають ностратичний статус. Так, у праці “What is Nostratic” (Wescott 1998) Р. В. Уескотт, проаналізувавши праці макрокомпаративістів-ностративісти, представив їх позиції у вигляді таблиці (див. Табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

**Об'єднання мов, мовних сімей,
які мають ностратичний статус, за даними різних учених
(за версією Р. В. Уескотта)**

Мови, мовні сім'ї	Макрокомпаративісти-ностративісти					
	В. І. Ілліч- Світич	А. Б. Долгопольський	С. А. Старостін	В. Блажек	А. Р. Бомхард	Дж. Грінберг (євразійська макросім'я)
Індоевропейська	+	+	+	+	+	+
Урало(- юкагирська)	+	+	+	+	+	+
Алтайська (тюркська, монгольська, юкагирська)	+	+	+	+	+	+
Картвельська	+	+	+	+	+	
(Єламо-)- дравідійська	+	+	+	+	+	
Чукотсько- камчатська			+	+	+	+
Японська і корейська		+	+	+	+	+
Гіляцька				+	+	+
Ескімосько- алеутська			+	+	+	+
Афроазійська	+	+		+	+	
Шумерська					+	
Айнська						+
Всього:	6	7	8	10	11	8

(Wescott 1998)

Як бачимо, якщо дотримуватися традиційної позиції про те, що ностратична мікросім'я включає 6 мовних сімей, то помічаємо, що *індоевропейська*, *уральська* й *алтайська мовні сім'ї* наявні у всіх дослідників а *картвельські* й *дравідійські мови* не простежуються у

Дж. Грінберга. За версією Д. Дедіу, це пов'язано зі статусом *афразійської мовної сім'ї* (Dediu 2006, p. 159), які Дж. Грінберг і С. А. Старостін, як було вже сказано вище, надають іншого статусу. Звертаємо також увагу на те, цей етап значно розширив склад ностратичної мікросім'я: від 6 позицій у В. М. Ілліча-Світича до 10 позицій у В. Блажека і 11 позицій у А. Р. Бомхарда.

На думку А. Б. Бомхарда, А. Б. Долгопольський продовжує робити важливий внесок у дослідження ностратичних мов (Bomhard 1995, p. 2), адже він відбирав будь-яку інформацію й літературу з сотень мов Євразії й Африки, зібравши велику бібліотеку з більше ніж 10 тис. томів: етимологічних словників, граматичних описів, етнолінгвістичних нарисів, книг з історії та етнографії тощо (цит. за пр.: Долгопольський 2013, с. 8). Це дало йому змогу опублікувати “Nostratic Dictionary” (2008 p.) (Nostratic Dictionary 2008).

При цьому С. А. Старостін створив “Вавилонскую Башню” (англ. *Babel Tower*) – глобальну лексикостатистичну базу даних, яка була запущена в 1998 р. як його персональна сторінка. “Вавилонская Башня” перетворилася на міжнародний інформаційний ресурс. Однією зі складових цієї бази є “Ностратична етимологія”, яка була укладена С. А. Старостіним за даними наявних на той час ностратичних словників (В. М. Ілліч-Світич та ін.), так і з залученням нових етимологій, запропонованих самим С. А. Старостіним й іншими учасниками Московської школи компаративістики (STARLING)

У підсумку, можемо констатувати, що ностратична гіпотеза походження мов пройшла чотири послідовні етапи у своєму становленні, а відтак утратила статус гіпотези і стала теорією, що і сформувало *ностратичну лінгвістику* як самостійну галузь знань: від допропедевтичного – порівняння від двох до чотирьох сімей; пропедевтичного – порівняння шести сімей, на якому вводиться термінологічна дескрипція “ностратичний”; класифікаційного – порівняння

шести у В. М. Ілліча-Світича і семи у А. Б. Долгопольського мовних сімей; до дослідницько-таксономічного – розширення складу ностратичної макросім'ї до одинадцяти сімей у А. Р. Бомхарда, встановлення ностратичного статусу *ескімостько-алеутських, еламської, етрусської, юкагирської, чукотсько-камчатських мов* (С. А. Бурлак, С. А. Старостін), розгляд *афразійського* (С. А. Старостін) і *євразійського* (Дж. Грінберг, С. А. Старостін) угруповань етапів.

Пройшовши непростий і тернистий шлях у своєму становленні ностратична теорія походження мов неодноразово піддавалася критиці, ймовірно, через неспроможність методологічного інструментарію наблизитися на досить глибокий хронологічний рівень, а також брак даних окремих мов і т. ін.

1.3.2 Наукові дискусії щодо ностратики: аргументи “за” і “проти”. Хоча *ностратична лінгвістика / ностратичне мовознавство* стала закономірним продовженням лінгвістичного компаративізму і пройшла довгий шлях свого становлення і розвитку, проте містить окремі дискусійні міркування з приводу своєї теорії.

Як було сказано вище (пункт 1.3.1) і описано в одній із наших публікацій³, коли ностратичну лінгвістику сприймали як самостійну галузь знань, окремими дослідниками (Б. О. Серебренніков, G. Doerfer, P. A. Michalove, J. Puhvel, B. Vine та ін.) неодноразово порушувалися дискусії з приводу реальності ностратичної теорії походження мов. Різні фахівці піддавали її критиці, вважаючи її досить спірною або повністю помилковою, і навіть непереконаливою; її висновки не сприймалися багатьма індоєвропейцями і компаративістами (див.: Нерознак 1988, с. 36–38; Clackson 2007, р. 20; Starostin 2013). Ключовим аргументом було те, що на такій великій часовій глибині методи порівняльно-історичного мовознавства не можуть бути застосовні і вони взагалі не працюють. Це призвело

³ Капранов Я. В. Наукові дискусії щодо ностратичної гіпотези походження мов. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2016d. IV(21). Issue 98. С. 68–71.

до науково-методологічних дискусійних моментів, стислий огляд яких розглянемо нижче.

Б. Вайн, приймаючи ностратичну теорію й аналізуючи її у своїй статті “Indo-European and Nostratic” (1991 р.), порушує цілу низку цікавих моментів, пов’язаних безпосередньо з ностратичною лексикою, граматиною (морфологією і функціональними словами), а також з фонологією. У кожному окремому випадку дослідник намагається встановити лексичні чи граматичні відповідники або встановлює навіть обмежений набір фонологічних відповідностей (пов’язаних з ларингалами), пропонуючи власні версії при відхиленні окремих ностратичних припущень (Vine 1991). Зокрема, це ті випадки рідкісних форм, “де гіпотеза про кореневий смисл і значення ІЄ форм демонструють значний ступінь семантичної широти”. Наприклад, це стосується ностратичної основи 168 *kojHa “жир / жирний” і / або “здоровий”, виведеної з ІЄ кореня зі значенням “бути живим” (англ. “be alive”) і уральського кореня зі значенням “жир, жирний” (англ. “grease, greasy, fat”), які В. М. Ілліч-Світич пов’язує між собою, припускаючи, що вони утворені на основі відповідників слов’янських і кельтських мов, які поєднують обидва значення. Б. Вайн уважає аргументи В. М. Ілліч-Світича не дуже переконливими, але при цьому відзначає, що це поодинокий випадок, і додає, що “якби ця конкретна етимологія була би відкинута, то це не зробило б теорію в цілому недієздатною” (Vine 1991, р. 13).

Беручи до уваги випадки, де ностратичні основи є слабо представленими в ІЄ, Б. Вайн припускає, що це простежується в “багатьох випадках” (Vine 1991, р. 14). Проте, дослідники на чолі з А. М. Рамером говорять про те, що Б. Вайн не вказує відсоток випадків, у яких це відбувається, а також не пропонує докази того, що, дійсно, проблема є значно ширшою.

Труднощі, пов’язані з окремими етимологіями є типовими для будь-якої роботи у царині порівняльно-історичного мовознавства, особливо на початкових етапах його розвитку. Звичайно, у кожній конкретній ситуації

можна прийняти позицію Б. Вайна в цілому, не відмовляючись від ностратичної теорії, бо його спостереження можуть бути дуже корисними для глибшого розуміння цієї теорії (Ramer et al. 1998, p. 69). “Водночас більша частина спостережень Б. Вайна містить справедливі критичні зауваження окремих елементів, наведених у працях В. М. Ілліч-Світича, які залишаються тими міркуваннями, на яких теорія потребуватиме перегляду”. Як зауважує А. М. Рамер, “вони є не аргументами проти ностратичної теорії, а тими серйозними зауваженнями, врахування і вивчення яких сприятиме зміцненню цієї теорії” (там само).

Б. Вайн пропонує розглянути ще один випадок – ІЄ *me:ms- “м’ясо”, що має досить незвичайну форму (форма, що містить два елементи). Дослідник припускає, що “це саме той випадок, який потребує додаткових ностратичних даних” (Vine 1991, p. 30). А. М. Рамер сприймає це зауваження і намагається з’ясувати, як саме ностратичні відомості зможуть пояснити два серйозні відхилення цієї форми від тої форми, яку, зазвичай, має ІЄ основа: довгий голосний і кінцевий кластер (Ramer et al. 1998, p. 69–70). Ці обидві характеристики виявилися дуже несподіваними для Б. Вайна, щоб уважати цю ІЄ форму етимомом, який має право на існування. Однак, зазначена складена форма, за версією А. М. Рамер, є редуплікованою від *hme-hms- або утвореною від *(h)me-hms- і в будь-якому випадку її друга частина є регулярним нульовим класом рефлексу запропонованого ностратичного етимону 114 *Nomsa. Якщо припустити, що ностратична реконструкція В. М. Ілліча-Світича була в основному здійснена правильно, то це може призвести, з одного боку, до перегляду встановленого у лінгвістичній практиці алгоритму пошуку ІЄ етимону, а з іншого, – частково погодитися з критикою Б. Вайна (Ramer et al. 1998, p. 70).

Ще один дослідник Дж. Пухвел, який хоча і нехтує ностратичною теорією, проте надає власний критичний коментар щодо зауважень Б. Вайна, пов’язаних з моделлю форми ІЄ етимону. Так, наприклад, ІЄ *He’ m-s-, *Nm-e’ s-, представлені в анатолійських мовах, відбиваються у хетській мові

за допомогою таких відповідників, як *has(s)*- “народжувати; зумовлювати народження, допомагати при народженні”, *hassanu*- “зумовлювати народження, допомагати народити”, *hassant*- “бути народженим”, *hassatar* “зачаття, народження; потомство, нащадок; сім’я (особл. “шляхетна сім’я, королівська сім’я”); матка”. Окремі приклади згаданих вище етимонів представлено в лувійській мові формою *hamsa*- “онук”, а також у складі словосполучення *Hassa hanzassa* “потомство потомства”, тобто “вглиб поколінь”. Окрім цього, ІЄ **He’m-s-*, **Hm-e’s-* простежуються і в інших випадках, зокрема в редукованій формі-іменника **Hme-H(m)s*, що означає “плоть” в інших ІЄ (Puhvel 1992, p. 268–269). Відтак, гіпотетичні положення Б. Вайна щодо реконструкцій В. М. Ілліча-Світича не відхиляють ностратичну теорію, але демонструють необхідність її уточнення, насамперед, у плані алгоритму пошуку ІЄ етимону.

Б. Вайн відреагував на думку Дж. Пухвела, припустивши, що “не може бути кращого способу отримати ІЄ етимон **me:ms-* (<*meH1ms-*) від ностратичного **Homsa* (за версією В. М. Ілліча-Світича) або віднести цю форму до форми хетської мови *hass-* (за версією Дж. Пухвела)” (Vine 1991, p. 30). А. М. Рамер зазначає, що “порушені Б. Вайном питання стосуються спірних ІЄ проблем, а, оскільки його висновки показують взаємозв’язки між ностратичними і хетськими формами, то вони можуть підтримати аргументи на користь пропонованого зв’язку ІЄ та інших ностратичних мов” (Ramer et al. 1998, p. 70).

Критика наступного ученого Г. Дорфера (1973) має фонологічний характер. Дослідник закидає В. М. Іллічу-Світичу питання, пов’язані з розвитком окремих елементів – від африкатів до кластерів, які він запропонував у період розпаду від ностратичних мов до ІЄ. Г. Дорфер припускає, що такий розвиток був типологічно неможливим і не засвідченим у мовах світу, історія якого є відомою широкому загалу науковців (Ramer et al. 1998, p. 70–71). А. М. Рамер (1994), відповідаючи на цю критику, вказує на те, що у реконструкціях картвельської мовної сім’ї, проведених

Г. І. Макаваріані (1960) і Г. А. Климовим (1964), запропоновано саме такий розвиток – від африкатів (грузинська мова) до кластерів, тобто за моделлю шиплячий + смичний (лазька, мегрельська і сванська мови). Якщо прийняти таку тенденцію за основу для того, щоб припустити однаковий розвиток від ностратичних мов до ІЄ, то типологічно більш прийнятний розвиток постулюється у працях з реконструкції К. Х. Шмідта (1961, 1962), де кластери розглядаються як оригінали, а африкати як те, що є їх результатом. Я. Г. Тестелек пропонує аналогічний аналіз реконструкцій картвельської мовної сім'ї (Testelec 1995). Наслідуючи приклад Й. Шмідта (1961, 1962), А. М. Рамер пропонує переглянути реконструкцію В. М. Ілліча-Світича і вважати його ностратичні африкати кластерами, тобто шиплячий + смичний. За версією дослідника, кластери будуть простежуватися в ІЄ і картвельській мовній сім'ї, а також будуть зустрічатися всюди, за винятком грузинської мови (Ramer et al. 1998, p. 71).

П. А. Мічелав обговорює подібний доказ для вихідних кластерів в алтайській мовній сім'ї, де японська мова демонструє *шумні рефлекс*, які відповідають африкатам в інших мовах. За версією дослідника, японський відповідник *tawam-* “вигин, поворот” відповідає давньотюркській і тунгуській формі *sevur-* “вигин, поворот”, а також формі евенкійської мови *сівар-* “поворот, крен”; усі форми зводяться при цьому до праалтайського етимону **sk'epV-* “вигин, вітер” (Michalove 1997). С. А. Старостін реконструює праалтайський початковий **c'-* для таких форм, але ця реконструкція представляє ту ж саму проблему природності, що й японський шумний рефлекс (Старостин 1991). Припустивши, що успадкований кластер є поєднанням шиплячого і смичного, алтайські форми становлять природний шлях розвитку: кластери зазнали спрощення до одиночних смичних в японській мові і розроблені для африкатів в інших мовах Алт (Ramer et al. 1998, p. 71).

Кластер був збережений в ІЄ **(s)kerb(h)* “поворот, крива”, а наявність мобільного *s-* у цій та багатьох інших ІЄ формах, що відповідають

(традиційно реконструйованим) алтайським африкатам, передбачає, що ІЄ сім'я також піддавалася ранньому натиску з боку дослідників, щоб спростити кластери (Ramer et al. 1998, p. 71). При цьому непочатковий кластер, який також зберігся в ІЄ *-rb(h), аналогічно спрощується до *-p- в праалтайському етимоні *sepV-. Як уже зазначалося П. А. Мічелавом, алтайська мовна сім'я – це та мовна сім'я, на прикладі якої можна показати, як був спрощений медіальний кластер у формах з успадкованим початковим кластером. У випадках з вихідними глухими кластерами, алтайська мовна сім'я регулярно втрачає ці медіальні кластери (Michalove 1997).

Окрім цього, у деяких випадках в уральській і афразійській мовних сім'ях простежуються шумні рефлексії, які відповідають ІЄ кластерам (див. пр.: Michalove 1997). За версією А. М. Рамер, можна припустити, що на сьогодні наявні гіпотетичні версії з картвельської, алтайської, уральської і афразійської сімей успадкованих кластерів, які були спрощені в деяких споріднених мовах, які відповідають кластерам в ІЄ, а відтак, необхідно ставитися не критично до встановлених африкатів як вторинних подій у більшій частині картвельської, алтайської й уральської мовних сімей. Критика Г. Дорфера щодо неприродності у розвитку елементів від африкатів до кластерів, за версією А. М. Рамер, не послаблює ностратичну теорію, а потребує просто повторного аналізу (Ramer et al. 1998, p. 72).

Тим часом саме порівняння елементів морфосинтаксису може зіграти важливу роль у встановленні генетичної спорідненості та внутрішньої класифікації мов макросім'ї. Це визнають не лише прихильники, а й критики теорій далекого спорідненості мов: так, на думку Л. Кемпбелла, граматики і особливо парадигматична морфологія є необхідним критерієм для обґрунтування мовного споріднення (Campbell, Poser 2008, p. 4). Ця позиція успішно підтверджується на матеріалі різних мов світу, у тому числі і африканських. Досить сказати, що роль граматичних сходжень при порівнянні мов афразійської сім'ї була надзвичайно великою (Nichols 2010, p. 363). Безумовно, для кожної великої сім'ї мов роль

морфосинтаксичного порівняння варіюється залежно від граматичної будови, властивої її мов, проте ця роль завжди є важливою у тих сферах мови, де граматики перетинається з лексикою.

У підсумку, можемо констатувати, що науково-методологічні дискусії щодо ностратичної теорії походження мов спрямовані не на перегляд наявних версій щодо встановлених ностратичних архетипів / етимонів, а на залучення більшої експланаторної бази, що дасть змогу переконати скептиків у справедливості цієї теорії та продовжити розробку теорії моногенезу на нових реконструкціях, виведених з більшого числа мов, мовних груп, сімей і т. ін. Це спонукає до розгляду прамовного рівня загалом і ностратичного зокрема як гіпотетичного фіксатора віртуальної ностратичної прамовної реальності (термін наш – *Я. К.*).

1.4 Масове мовне споріднення як фактор ностратичної єдності: тип – ступінь – відношення

Лінгвістичний компаративізм на сучасному етапі свого розвитку продовжує вивчення **ступеня близькості мов**, про який свого часу писав С. Я. Яхонтов⁴ і зводився до обґрунтування взаємозв'язку / взаємовідношень мов однієї сім'ї (наприклад, *алтайської* (Баскаков 1981; Котвич 1962; Doerfer 1985; Starostin, Dybo, Mudrak 2003), *афразійської* (Дьяконов 1965; Порхомовский 1982; Greenberg 1963), *дравідійської* (Андронов 1982; Bloch 1946, 1954; Krishnamurti 2003), *картвельської* (Климов 1964; Ониани 1965; Fähnrich 2002), *уральської* (Напольских 1997; Хелимский 2000; Collinder 1965) та ін.), що вкотре доводить позицію С. А. Бурлак і С. А. Старостиним, що “без поняття *мовне споріднення* (курсив наш – *Я. К.*) неможлива генетична класифікація мов і майже ніякі дослідження в галузі мовної історії” (Бурлак, Старостин 2007, с. 4).

⁴ Яхонтов С. Е. Оценка степени близости родственных языков. *Теоретические основы классификации языков мира*. М., 1980. С. 148–157.

У наукових джерелах знаходимо витлумачення дескрипції “мовна спорідненість / мовне споріднення”, або “спорідненість / споріднення мов” (далі – мовне споріднення): 1) “походження мов від однієї спільної мови-предка” (Дурново 1925); 2) “загальна властивість двох або кількох мов, що полягає в тому, що їх питомі мінімальні значущі елементи (кореневі морфеми і афікси) знаходяться в суворо певних відповідностях, що відображають регулярний характер звукових перетворень матеріального фонду, який походить від спільного джерела – прамови” (ЛЭС 1990), які відповідають, як правило, установленню взаємозв’язку / взаємовідношень двох і більше мов, якщо вони “розвиваються зі спільного джерела” (Lehmann 1992, р. 6) – прамови (див. пункт 1.4), певного хронологічного рівня, переважно за допомогою **порівняльно-історичного методу**. Цей підхід і дотепер залишається основоположним переважно для однієї сім’ї (наприклад, лише для алтайської, індоєвропейської, картвельської та ін. сімей).

Проте, незважаючи на те, що “проблема генетичних взаємовідношень між різними мовними сім’ями в порівняльно-історичному мовознавстві ніколи не займала центрального місця” (Мельничук 1991, № 1, с. 27), що пояснювалася О. С. Мельничуком “принциповою невідповідністю компаративістики до виходу за межі окремих мовних сімей” (там само), окремі її представники (див. пункт 1.3.1) намагалися здійснити порівняння двох і більше сімей, що відповідає на сьогодні дескрипції **“віддалене / далеке мовне споріднення”** (Бабаев 2015; Старостин 2015; Vajda 2017), або **“ступеню близькості прамов”** (термін наш – Я. К.), для визначення якого використовують, як правило, методологічні постулати “масового порівняння” Дж. Грінберг (1987, 2001).

У зв’язку з цим пропонуємо ввести до наукового обігу дескрипцію **“масове мовне споріднення”** (термін наш – Я. К.) як таке, що демонструє походження двох і більше архетипів / етимонів, які відображають гіпотетичний регулярний характер звукових трансформацій прамовного фонду, який сягає допрамовного рівня (визначення наше – Я. К.),

для визначення якого використовують, як правило, **метод діахронічної інтерпретації** (за О. Семереньї) та ін. Цей термін було вибрано невипадково, адже він покриває методологічні механізми щодо обґрунтування мовного споріднення сімей, які мають різний макрокомпаративний статус (наприклад, афразійський, бореальний євразійський, ностратичний та ін.), тобто певної кількості макросімей (див. пункт 1.3.1).

Власне для розуміння сутності масового мовного споріднення як фактору ностратичної єдності ключовою дескрипцією дисертації є **ступінь(-ені) споріднення ностратичних мов** – фіксатора(-и) одного із типів взаємозв'язку ностратичних мов, тобто сценарію(-ів) дивергентного, дивергентно-конвергентного, конвергентно-дивергентного, змішаного розвитку мов, що відображає(-ють) різні зміни і трансформації відповідників, починаючи від допрамовного стану до мовного стану через еволюцію прамовних станів різних рівнів (визначення наше – *Я. К.*).

Генетичний матеріал і архетипи різних прамовних рівнів дають змогу ввести **тріаду ступенів масового (ностратичного) мовного споріднення** – “**тип – вид – відношення**” (виокремлення наше – *Я. К.*). Зразу слід зазначити, що, відповідно до конкретного прамовного рівня, тріада установок може бути зафіксована у проєкції до: 1) етимону першого ступеня (наприклад, балтійський, тюркський та ін. архетипи) – рівень однієї мовної групи; 2) етимону другого ступеня (наприклад, алтайський, індоєвропейський та ін. архетипи) – рівень двох і більше мовних груп однієї мовної сім'ї; 3) етимону третього ступеня (наприклад, ностратичний архетип / етимон) – рівень двох і більше мовних груп двох і більше мовних сімей.

За версією М. В. Арапова і М. М. Херца, “уся історична лінгвістика побудована на ретельному розрізненні в кожній мові успадкованих явищ, які дають можливість говорити про спорідненість цієї мови з іншими і про безперервну лінію розвитку, і запозичених елементів, наявність яких дозволяє говорити тільки про вплив однієї мови на іншу”, проте, на їх думку, “поняття спорідненості і запозичення не мають точної експлікації”.

Крім того, спорідненість може бути і менше близьким, а вплив – більш-менш інтенсивним.

1.4.1 Дивергентний, дивергентно-конвергентний, конвергентно-дивергентний типи споріднення ностратичних мов. Перший ступінь мовного споріднення – тип мовного споріднення. Сучасний компаративізм послуговується трьома типами мовного споріднення, виокремлені І. О. Бодуеном де Куртене: якщо перший тип зумовлений **історико-генетичною (часовою) спорідненістю** і пов'язаний із часовою дивергенцією, другий тип – “вторинною спорідненістю” або “свояцтвом” сусідніх мов, пов'язаних між собою спільним географічним субстратом, тобто, **ареальною / контактною спорідненістю**, або **просторовою конвергентністю**; то третій тип – **загальнолюдською спорідненістю**, не залежна ні від генеалогії, ні від історичної спорідненості, ні від контактів у просторі, ні від географії (цит. за пр.: Корольова 2014). Недарма С. А. Старостін, покликаючись на А. Я. Шайкевича, писав, що “споріднені мови – це різні часові та просторові варіанти однієї й тієї ж безперервної лінгвістичної традиції” (Шайкевич 1995, с. 198). Детальніше зупинимося на кожному окремому типі.

Якщо перший тип – **дивергентна спорідненість** – відповідає поняттю *дивергенція*, або *процесу дивергенції* (від лат. *divergentio* – “розходження”) – “розбіжність, віддалення один від одного двох і більше мовних характеристик” (ЛЭС 1990, с. 256); то другий тип – **конвергентна спорідненість** – поняттю *конвергенція*, або *процесу конвергенції* (від лат. *convergentio* – “сходження, наближення”) – “зближення або збіг двох і більше мовних характеристик” (ЛЭС 1990, с. 256). Наведені дефініції вписуються у міркування Зенкова, який говорить, що поняттю *дивергенції* відповідає *процес розщеплення мови / прамови*, а *конвергенції* – *процес консолідації мов / прамов* (Зенков 1998, с. 54). Зазначені вище типи В. О. Виноградов розглядав як у *глотогонічному*, так і в *структурно-діахронічному*, аспектах, які будемо кваліфікувати підтипами у межах кожного окремого типу.

Так, якщо *глотогонічна дивергенція* – розбіжність споріднених мов або діалектів однієї мови внаслідок особливих соціально-історичних умов (міграції, контакти з іншими мовами, географічне чи політичне відокремлення і т. ін.) (ЛЭС 1990, с. 256); то *структурно-діахронічна дивергенція* – діахронічний процес, що призводить до збільшення різноманітності в системі мови внаслідок відокремлення в самостійні інваріантні одиниці тих сутностей, які колись були варіантами однієї одиниці (дивергенція на інваріантному рівні), або внаслідок появи нових варіантів (формальних і смислових) у вже наявних одиниць (дивергенція на варіативному рівні) (ЛЭС 1990, с. 256).

При цьому якщо *глотогонічна конвергенція* – виникнення у декількох мов (як споріднених, так і неспоріднених) загальних структурних властивостей внаслідок досить тривалих та інтенсивних мовних контактів, а також на базі загального субстрату для мов, що конвергують (Конвергенція: <http://tapemark.narod.ru/les/234a.html>); то *структурно-діахронічна конвергенція* – історичний процес, що призводить до зменшення різноманітності в системі мови внаслідок зникнення деяких варіантних або інваріантних відмінностей, наприклад збіг двох і більше фонем: ІЄ *ā, ō, ē > індо-іран. ā. Джерелом структурно-діахронічної конвергенції є зміни позиційних умов реалізації мовної одиниці (там само).

Якщо *дивергентний процес розвитку мов* полягає у встановленні фонетичних / фонологічних, морфологічних і семантичних та ін. закономірностей, то *конвергентний процес розвитку мов* – контактозумовлених закономірностей, тобто ареалу / території, причин (економічні, історичні, соціальні, тощо) мовних контактів та ін. Тут варто також згадати міркування Х. Бірнбаума який писав, що “дивергентні й конвергентні процеси в мовному (прамовному – уточнення наше – Я. К.) розвитку не лише чергуються в часі, але можуть відбуватися і одночасно” (Бирнбаум 1988, с. 44), проте, як засвідчує, наприклад, матеріал

О. С. Городової (2016, с. 20), ступінь прояву одного з них є більш вираженим, ніж інший.

Очевидно, що *дивергентний процес розвитку мов*, за словами В. Ю. Розенцвейг, передбачає опис “зміни в бік диференціації їх характеристик і правил” (Розенцвейг 1972, с. 4), тобто фіксацію закономірностей у мовах, які походять з одного джерела – прамови.

Якщо говорити про макрокомпаративний рівень, де, наприклад, фіксуються закономірності двох і більше прамов (архетип першого і другого рівнів), які, в свою чергу, сягають іншого прамовного рівня (ймовірно, етимону третього рівня), то варто говорити про *дивергентний процес розвитку прамов*. У цьому випадку, слідом за В. А. Дыбо й І. І. Пейрос, “корпус генетично споріднених морфем ностратичних мов” (тобто ностратичних архетипів) також є пов’язаним системою регулярних фонетичних відповідностей (діахронічні), з яких певна частина, за їх словами, “належить до розряду “нетривіальних”, тобто таких, прояв яких в одній мовній сім’ї пояснюється лише в результаті вилучення інформації про характер їх оточення в етимологічно пов’язаних рядах морфем в інших мовних сім’ях” (Дыбо, Пейрос 1985, № 2, с. 55–66). Так, розглянемо приклад, наданий В. М. Іллічем-Світичем, коли відбувається розщеплення індоевропейських гуттуральних (к-образних фонем) на три ряди (велярний -k, лабіовелярний -k^w і палатальний -k’), що отримує пояснення в результаті їх додаткового розподілу відносно алтайського або уральського вокалізму, краще відображає спільноностратичний вокалізм (Іллич-Свитыч 1964).

При цьому поряд з *дивергентним процесом* актуалізується і *конвергентний процес розвитку прамов*, сутність якого полягає у фіксації так би мовити “випадкових збігів” на рівні фонетики, морфології і семантики у реконструйованих етимоних на рівні сімей. Так, наприклад, В. М. Ілліч-Світич говорить про розподіл дравідійських *-г і *г, що пояснюється характером ностратичного голосного другого складу (перед голосними

непереднього ряду *-r, а перед голосними переднього ряду *-r̥), який також встановлюється за даними алтайських і уральських сімей (Иллич-Свитыч 1971, с. III–IV). Інакше кажучи, дравідійські *-r і *-r̥, а також нострактичні *r, [*r̥] – це сонанти.

Два різвекторні процеси, за версією Х. В. Сторожук, необхідно розглядати у межах **порівняльно-історичного мовознавства** – для дивергенції (Сторожук 2016, с. 18); **субстратології**, зокрема **теорії стратів** (див. працю О. В. Холодова (Холодов 2008)) – для конвергенції (Сторожук 2016, с. 18). Окремо зупинимося на останньому процесі.

Конвергентний процес розвитку мов / прамов – це взаємодія мов / прамов, або мовні / прамовні контакти, взаємовідношення між мовами / прамовами в просторі, результати контактування мов / прамов на широкому культурно-історичному тлі (пор. КЭС 1994, с. 5). Так, традиційно галузь взаємодії – мовлення в синхронії, мова в діяхронії – прийнято позначати як “мовний контакт”. При такому розумінні цього термінопоняття, А. Е. Карлінський підкреслює, що “практично завжди – чи йде мова про синхронію або діяхронію – ми маємо справу з результатом мовної (прамовної – уточнення наше – Я. К.) взаємодії, що проявляється, хоча і в різній мірі, на всіх рівнях (фонетичному, граматичному, лексичному)” (Карлинский 1990, с. 27).

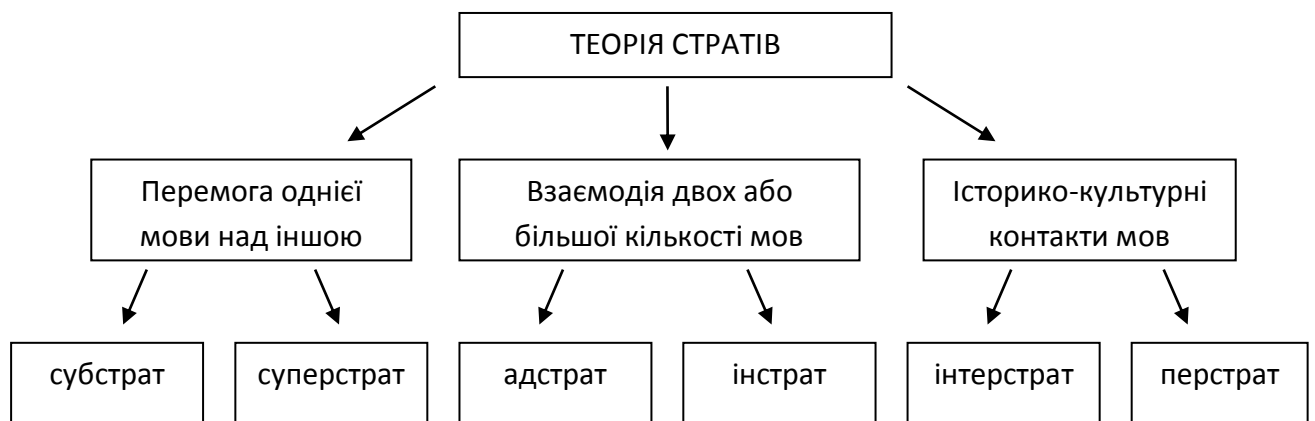
Зазначені вище питання вивчаються у *лінгвістичній контактології*⁵ (див. праці Ж. Багана, В. А. Богородицького, І. О. Бодуена де Куртене, У. Вайнрайха, В. А. Виноградова, Б. В. Горнунга, В. Т. Клокова, А. Мартіне, Н. Ф. Міхєвої, А. М. Молодкіна, І. М. Нечитайло, О. Есперсена, Н. С. Найдьонова, Е. Д. Поліванова, В. Я. Порхомовського, Н. М. Фірсова, Е. Хаугена, Л. В. Щерби, M. Daff, C. Ferguson, S. Lafage, O. Massoumou, P. Muysken, S. Sussman, U. Weinreich та ін.), у межах якої дослідники намагаються простежити результат довговічної історії сучасного стану будь-

⁵ Введення з середини ХХ ст. в науковий обіг термінологічної дескрипції “лінгвістична контактологія” пов’язують з ім’ям болгарського мовознавця І. Лекова (Хроленко 2004, с. 370).

якої мови, у якій, за словами М. П. Кочергана, “різноманітні мовні впливи відбилися в ній у вигляді субстратних, суперстратних та адстратних нашарувань” (Кочерган 2006, с. 343). Такої ж позиції дотримується і С. В. Борщевський (2010, с. 24). У цьому випадку необхідно говорити про **теорію стратів** (за О. В. Холодовим), адже наслідки мовної / прамовної взаємодії призводять до різного роду запозичень, іншомовних вкраплень, утворення допоміжних “загальних” мов та ін. (ОЯ 1970, с. 285). Згадаємо, наприклад, той період, коли *індоєвропейська прмова* взаємодіяла з *афразійською* (В. М. Ілліч-Світич), *картвельською* (Т. В. Гамкрелідзе, Г. А. Климов, Г. І. Мачаваріані), *уральською* (В. І. Абаєв) *прамовами* (про це також зазначала Х. В. Сторожук (див.: Сторожук 2016)).

Попри тривалість та інтенсивність контактів мовних колективів, функції контактуючих мов та ін., актуалізується позиція А. Мартіне про те, що “мова долає своїх суперників не в силу якихось своїх внутрішніх якостей, а тому, що її носії є більш войовничими, фанатичними, культурними, заповзятливими” (Мартіне 1972, с. 81–82). За словами С. В. Борщевського, “це може призвести до асиміляції і, відповідно, втрати однієї з них, проте ця втрачена (асимільована) мова не зникає безслідно” (Борщевський 2010, с. 22).

У цьому контексті варто говорити про різні типи “стратів” у зв’язку з характером мовних контактів, дефініції яких представлено в праці О. В. Холодова (2008).

Установити той чи інший страт можна на основі ознак, відображених у формі і значенні тієї чи іншої одиниці. Так, наприклад, Х. В. Сторожук (Сторожук 2016, с. 27), покликається на Д. І. Переверзева, який у своїй праці зосереджений на **фонетичному рівні виявлення субстрату** і підкреслює, що саме звукова сторона мови найяскравіше віддзеркалює збереження давніх вимовних звичок (артикуляційну базу), з одного боку, і різноманітні впливи інших мов, результати мовних контактів, з другого боку (Переверзев 2012, с. 7). Звичайно, той чи інший страт може бути зафіксований і в значенні тієї чи іншої одиниці, коли мова йде про субстратні процеси на семантичному рівні, тому *семантична асиміляція слів* безсумнівно відіграє дуже важливу роль у процесі уподібнення слова лексичній системі мови-акцептора (Забавников 1971). Проте повна асиміляція на даному мовному рівні можлива лише в тому випадку, якщо слово має *семантичну самостійність*, під якою він розуміє його здатність бути засобом номінації такого пучка смислорозрізнявальних ознак, який неможливо передати однослівним лексичними засобами мови-акцептора (Мангушев 2005, с. 52–53).

Не можна не погодитися з В. О. Виноградовим, який зазначає, що “в структурі будь-якої мови, якщо вона не розвивалася в ізоляції, можна виявити різні нашарування, зумовлені її входженням до тих чи інших ареальних спільностей” (Виноградов 1982, с. 278).

Звичайно, в процесі мовної / правомовної взаємодії могла виникнути значна кількість нових слів в обох мовах / правомовах, що, за версією Майорова, зумовлено причинами соціально-культурного характеру, тобто спричинено цілим рядом факторів, одними з яких є процеси масової “акультурації” (конвергентного розвитку двох культур), а також і “акультурація” (навчання індивідуума тій чи іншій культурі) (Майоров 1997, с. 177). Зазначена теза дає змогу говорити про третій тип мовного споріднення – **загальнокультурну спорідненість**, бо вона пов’язана з культурами контактуючих мов. Ю. Є. Прохоров виокремлює чотири типи міжкультурних мовних контактів: *зіткнення, прилучення, проникнення*

і *взаємодія* (Прохоров 1996, с. 106–115). До речі, цей тип спорідненості полягає не лише в контактуванні двох і більше культур, а також і політичної та економічної інтеграції мов.

Попередній висновок дає змогу переконатися в тому, що ключові положення *дивергентного і конвергентного процесів розвитку мов / прамов* зводяться до або збільшення (*глотогонічна / структурно-діахронічна дивергенція*), або зменшення (*глотогонічна / структурно-діахронічна конвергенція*) різноманітності в системі як мови, так і прамови (на рівні фонетики, морфології, семантики та ін.) у двох і більше мовах / прамовах, діалектах, зведених до відповідної (іншої) прамови / прамовного стану, тобто архетипу і / або етимону, а відтак фіксацію *загальнокультурного типу мовної спорідненості*.

1.4.2 Близький і далекий ступені споріднення ностратичних мов. Другий ступінь мовного споріднення – це **вид мовного споріднення**. До цієї установки зараховуємо *близький і віддалений / далекий види мовного споріднення*, а їх суміжними поняттями є: “споріднені” / “неспоріднені”, або “близькоспоріднені” / “віддалено- / далекоспоріднені” мови.

Факт установлення близького і / або віддаленого / далекого виду мовного споріднення – це не просто набір законів, правил і т. ін., а глибинний аналіз шляхом поглиблення їх діахронічної ретроспективи (за В. П. Нерознаком), тобто розгляд його основних положень конкретного живого закону, правила в еволюції. Згадаємо слова А. О. Білецького з цього приводу, який писав, що “закон нерівномірності темпів розвитку складових частин мови і, отже, змін шляхом поступового накопичення елементів нової якості, звичайно, може бути встановлений і на прикладі однієї мови, але лише при порівнянні з аналогічними фактами розвитку багатьох мов, при відомому узагальненні ми приходимо до встановлення загальних закономірностей розвитку мов” (Белецкий 1955, № 2, с. 6). До прикладу можна навести індоєвропейські мови, кожна з яких, за версією, “має свій

власний тип: вимова і морфологія кожної з них характеризуються своїми особливими рисами; навряд чи можна припустити інші причини цієї своєрідності, до того ж досить глибокого, крім тих особливостей, якими характеризувались мови колишнього населення, що змінилися індоєвропейськими” (Мейє 1938, с. 59).

Т. Шадеберг, осмислюючи зазначений вище цей вид споріднення, спромігся проаналізувати зв'язок між лексемами в межах нігеро-конголезької макросім'ї, що дало йому змогу говорити про три види – “найближчий сусід”, “далекий сусід” і “середньої оцінки по групі” (Schadeberg 1986, р. 69–83).

У публікації “Статистика и родство языков” (Руссо. URL: https://polit.ru/article/2013/04/12/ps_lexicostatistics/) на офіційному веб-сайті (<https://polit.ru>) М. Руссо згадує про доповіді вчених про два проекти щодо “оцінки близькості мов”: якщо перший полягає у фіксації “відстань Левенштейна” – тобто кількість замінів, вставок або вилучень фонем, необхідних для того, щоб одне слово перетворилося в інше; то другий – в об'єднанні приголосних звуків в класи (за А. Б. Долгопольським).

1.4.3 Тривіальні, помітні й конвенціональні *відношення* між ностратичними мовами. Третій ступінь мовного споріднення – це **відношення мовного / прамовного споріднення**.

На основі дефініцій на поняття ступінь і прояв, поданих у “Словнику української мови”: якщо *ступінь* витлумачується як “порівняльна величина, що характеризує розмір, інтенсивність чого-небудь” (СУМ, Т. 9., с. 806), то *прояв* – як “дія, процес, що робить явним, помітним чий-небудь стан, чийсь почуття, наміри і т. ін.” (СУМ, Т. 8., с. 355), спробуємо сформулювати робоче визначення термінологічної дефініції **відношення мовного споріднення** – порівняльна величина, що характеризує спорідненість двох і більше мов на основі фіксації в них положень одного, двох і більше законів, процесів, які є помітно вираженими. Згадаємо слова В. Пізані, який писав, що “ступінь

споріднення визначається кількістю спільних елементів в двох (або більше) мовах” (Pisani 1952, v. III, f. 1, p. 11).

У сьогоденній лінгвістиці С. А. Бурлак і С. А. Старостін (2005) спробували зафіксувати чотири ступені прояву мовного споріднення на матеріалі базової лексики М. Сводеша, встановивши приблизний відсоток її збігів: 1) **тривіальна спорідненість** – 95 % збігів у базовій лексиці однієї мови, тобто мовні “ідіоми”, представлені діалектами / ідіолектами, говорами і т. ін.; 2) **помітна спорідненість** – 70 % і більше збігів у базовій лексиці двох і більше мовних груп (наприклад, слов’янська, германська, тюркська та ін.); 3) **конвенціональна спорідненість** – 15–30 % збігів у базовій лексиці двох і більше мовних сімей (наприклад, індоєвропейська, уральська та ін.); 4) **далека / віддалена спорідненість** – 5–10 % збігів у базовій лексиці двох і більше мовних сімей (наприклад, індоєвропейська, уральська та ін.) (див. пр.: Бурлак, Старостин 2005).

На *ностратичному рівні* будемо говорити про такі ступені прояву мовного споріднення: 1) *тривіальний*, що демонструє 100 % дії положень в аналізованих етимонух на рівні двох і більше мовних сімей; 2) *помітний* – 70 % дії положень в аналізованих етимонух на рівні двох і більше мовних сімей і 3) *конвенціональний* – 30 % дії положень в аналізованих етимонух на рівні двох і більше мовних сімей.

1.5 Ностратична прмова як примордіальна структура

Установлення, а в контексті лінгвомакрокомпаративної термінології, діахронічна інтерпретація (термін О. Семереньї) *віртуальної ностратичної прмовної реальності* (термін наш – Я. К.), зафіксованої **ностратичною прмовою**, передбачає відновлення гіпотетичної “фінальної стадії – перехід від максимально розвинутої **протомови** до **прамови** (першої людської мови)” (Кошелев 2013, с. 63). На сьогодні ностратичну прмову порівнюють з “примордіальною структурою”. Звичайно, окреслити перехід

від **протомови** до **прамови** дуже важко і не є реальним попри те, що цей період є хронологічно віддаленим від нас, проте А. Д. Кошелєв допускає те, що розвинена протомова могла бути лексичною (Кошелєв 2013, с. 63), тобто мала великий словник значущих символів, але яка позбавлена відпрацьованого синтаксису (Fitch 2010, р. 401) (див. також праці (Bickerton 1990; Jackendoff 2002), яка згодом трансформувалася в прамову – сформовану систему, що має, за термінологією Т. Фітч, відпрацьований синтаксис (Fitch 2010, р. 401).

Якщо вважали це положення коректним, можна говорити про те, що представники ступеня (роду) *Homo* (Bickerton 2012, р. 63; Bickerton 2008; Fitch 2010, р. 401–506), зокрема *Homo habilis*, *Homo rudolfensis*, *Homo erectus* (*ergaster*), спочатку застосовували протомову, яка згодом переросла в прамову.

Для розуміння сутності поняття “протомова” і “прамова”, звертаємося до лексикографічних джерел, де перше поняття або взагалі не подано, або зазначається те, що “протомова” – “те саме, що прामова” (див., напр.: ВТССУМ 2005). Тимчасом під поняттям “прамова” розуміють: 1) мову-основу – мову, з діалектів якої розвинулася група споріднених мов, яку називають сім’єю (ЛЭС); 2) мову-предок групи споріднених мов, теоретично реконструйована на основі порівняння мовних фактів (СУМ, Т. 7., с. 516).

Інтерпретація поняття “прамова” А. Г. Чередниченком узгоджується із зазначеними вище дефініціями: *прамова* – “мова-основа (предок), з діалектів якої походить група близькоспоріднених прамови і сім’я споріднених мов сучасності” (Х. Арнц, О. С. Ахманова, Е. Макаєв, Д. Е. Розенталь, А. Г. Чередниченко, А. Шлейхер та ін.). При цьому дослідник указує на ідею цієї структури: “будь-яка прामова як сукупність реконструйованих форм (фонем, коренів, слів, архетипів словосполучень і речень) вкрай фрагментарно відображає реальну мову певного етносу-носія” (Чередниченко 2006, с. 20).

Ключовим постулатом зазначених вище дефініцій є гіпотетичність при відновленні будь-якого прамовного рівня, а тому спробуємо осмислити його прамовні конструкти, якими є “архетип”, “етимон”, “когнат(-и)” як гіпотетичні засоби для діахронічної інтерпретації “ностратичного етимону” в контексті уявлення навколишньої ностратичної дійсності.

1.5.1. **Архетип та етимон як когнітивна і мовна ностратичні праформи.** Основний методологічний алгоритм при відовленні ностратичної прамови, тобто ностратичного архетипу (див. пункт 1.4.3), полягає у порівнянні, а мовою макрокомпаративістів, у діахронічній інтерпретації (за О. Семеренї та ін.) реконструйованих прамовних засобів на рівні мовних сімей (наприклад, алтайської, індоєвропейської та ін.), що мають статус ностратичних (див. праці А. Р. Бомхарда, С. А. Старостіна та ін.), і які на сьогодні кваліфікуються як **архетип** і **етимон** (див. пр.: Капранов 2016, 2018). Останні дають змогу встановити походження слова, його первісну структуру і давнє значення та ін. (див. пр.: Трубачев 2004, с. 54), проте інколи вживаються один у значенні іншого. Спробуємо в цьому розібратися.

У “Лингвистическом энциклопедическом словаре” (гол. ред. В. Н. Ярцева) надано такі дефініції: **архетип** (від грец. ἀρχέτυπον – прообраз) (праформа, прототип) – “теоретично ймовірна форму, виведена шляхом зіставлення реально засвідчених структурних елементів низки мов, яка є репрезентантом прамовного стану сім’ї або групи споріднених мов” (ЛЭС 1990); **етимон** (грец. ἔτιμον) – “первинна (первісна) форма і значення слова” (там само).

Переконаємося у тому, що зазначені поняття не є тотожними, бо під *архетипом* розуміється прообраз, теоретично відновлена гіпотетична структура немовного (позамовного) рівня – когнітивного (психічного) рівня, тимчасом *етимон* – це безпосередньо первісна форма і первісне значення слова як одиниці тієї чи іншої живої / неживої (як правило, засвідченої) мови. Інакше кажучи, якщо *архетип* – вихідний, або первісний / первинний

(прамовний) нематеріальний (віртуальний) конструкт того чи іншого слова живої / неживої (засвідченої) мови, то *етимон* – вихідний, або первісний / первинний (прамовний) матеріальний конструкт того чи іншого слова живої / неживої (засвідченої) мови.

Розглядаючи етимон як матеріальний конструкт, згадуються слова Е. А. Макаєва, який писав, що “реконструкція етимону є першим і необхідним етапом реконструкції словникового складу будь-якої мови” (Макаєв 1970), що передбачає відновлення його вихідних одночасно і форми, і значення слова (Н. С. Арпанова (1990, с. 596–597), У. А. Карпенко (2011, с. 57), Е. А. Макаєв (1967, № 4, с. 27) та ін.).

Осмислюючи ключові положення, представлені в праці “Реконструкция индоевропейского этимона”, приходимо до висновку, що **реконструкція**, наприклад, **індоєвропейського етимону** – це відновлення “фономорфологічного і семантичного комплексу, що є вихідним для конкретної лексеми або групи похідних утворень у різних індоєвропейських мовах” (Макаєв 1967, № 4, с. 27). Виходячи з такого трактування, можемо констатувати, що Е. А. Макаєв вважає індоєвропейський етимон прамовним матеріальним конструктом, де його форма і значення, ймовірно, є остаточно зафіксованими і такими, що не підлягають верифікації.

Окрім цього, необхідно говорити і про характер самої реконструкції такого етимону. Так, наприклад, О. М. Трубачов писав, що “реконструкція, на якій будується лінгвістична компаративістика, була завжди реконструкцією форм [...], а також предметом інтересів й сумнівів для всіх, хто думав про недоступне минуле і бачив у реконструкції або винятково формулу відповідності, як А. Мейє, або реальні форми мови і мету будь-якого порівняння, як Ф. де Соссюр” (Трубачев 2003). Відтак, до наукового обігу було введено поняття **праформа** – “в порівняльно-історичному мовознавстві вихідна для наступних утворень мовна форма, що реконструюється на основі закономірних відповідників у споріднених мовах” (ЛЭС 1990). Зразу згадуються праці Р. А. Будагов та ін. (Будагов

1963, с. 5; Виноградов 1999, с. 10–14; Вдовиченко 2009, с. 167), які торкалися лише формального аспекту походження слова, за що були звинувачені в антисемантизмі.

Згодом учені прийшли до висновку, що “реконструкція повнозначних елементів мови повинна бути також реконструкцією значення, яка, на думку О. М. Трубачова, значно відстає у своїй методиці. Її роль є пасивною і допоміжною [...]” (Трубачев 2003). Припускаємо, що, швидше за все, відсутність, аніж брак, методологічного алгоритму щодо реконструкції значень, ця проблема (проблема семантичної реконструкції) була завжди складною і призводила лише до реконструкції форм. Хоча учені завжди розуміли, що “у порівняльно-історичних дослідженнях, як правило, мають справу не суто з мовними формами, а з формами, які співвідносяться з конкретним(и) значенням(и)” (Смирницький 1955, с. 25). Згадаємо також позицію О. М. Трубачова: “реконструкція значень тісно пов’язана з реконструкцією форм, вона начебто читається через реконструкцію форми” (Трубачев 2004, Т. 1., с. 110).

До речі, мова йде про відновлення **первісного значення**, що реконструюється на основі реально зафіксованих фактів порівнюваних форм, є загальним значенням (яке об’єднує всі або більшість значень того чи іншого гнізда завдяки певній загальній семі). Воно також може бути представлене як головне (основне) значення, відносно якого інші є другорядними, часто переносними, що виникли на основі головного значення. Як приклад, учений надає значення “кістка”, “нога”, зафіксовані в гнізді етимону *baina-. Для герм. *baina- реконструюється значення “кістка”, на основі якого виникло значення “нога” (Левицький 2006). На сьогодні з когнітивним вектором лінгвістики загалом та лінгвокомпаративістики зокрема необхідність і значимість реконструкції первісного значення слова як прамовної фіксації колективних уявлень етносів набула статусу окремого напрямку в когнітивній семантиці (Л. П. Дронова, А. О. Кібрик, А. В. Корольова, О. О. Черхава та ін.).

При цьому звертаємо увагу на гіпотетичний характер етимону, що “лежить у площині ретропрогностики” (Хабургаєв 1980, с. 36), тобто його реконструкція здійснюється на основі відповідників живих / неживих (але засвідчених різними пам’ятками) мов, так і на його негіпотетичному характері, оскільки він може бути реконструйований за допомогою “тих мовних явищ, які дожили до наших днів або знайшли відображення в збережених текстах” (там само). Припускаємо, що гіпотетичний характер позбавляє етимон статусу матеріального конструкта і він набуває статусу архетипу як нематеріального (віртуального) конструкту. Осмислюючи позицію О. Семереньї, можна припустити, що, якщо етимон “вивчити [...] з усіх можливих позицій” (Семереньї 1967, № 4, с. 3), тобто скориставшись методологічним алгоритмом, який складається з трьох принципів: фонології, морфології і семантики, можна відновити етимон і вважати його матеріальним фіксатором тієї чи іншої прамови та ін. В іншому випадку, це – архетип, навіть матеріально засвідчений у джерелах.

Згадаємо також позицію В. М. Топорова, який неодноразово зазначав, що **етимон** – це “визначення координат різних систем (фонологічної, словотворчої, лексичної, семантичної, поетичної і т. ін.), перетин яких породжує певне слово і зумовлює його подальшу траєкторію” (Топоров 1960, с. 45), і який “орієнтує вчених на пошук більш глибоких і сокровенних смислів” (Топоров 1987, с. 205), то можна припустити, що останні збережено в архетипі.

У працях, де мова йде про *архетип(и)*, завжди згадують К. Г. Юнга, хоча сам він уважав себе лише користувачем цього терміна, покликаючись на Філона Олександрійського і на його античне вживання як синонім платонівської ідеї (Юнг 1997, с. 176). Це дало підстави окремим лінгвістам (Вяч. Вс. Іванов, О. С. Мельничук) правильно підходити до розуміння **архетипу як психологічної сутності** (за К. Г. Юнгом), що репрезентується в уяві людей.

У праці “Архетип и символ” К. Г. Юнг зауважує, що *архетипами* є найдавніші [...] загальні образи (Юнг 2016, с. 107). “По суті, *архетип* є тим несвідомим змістом, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятим; він зазнає змін під впливом тої індивідуальної свідомості, на поверхні якого він виникає” (там само).

Розтлумачував поняття архетипу К. Г. Юнг у роботі “Душа и миф”, в якій він зауважував, що “архетипи, як правило, визначені не змістовно, а формально, та й то дещо поверхово. При цьому первісний образ співвідносний зі своїм змістом лише тоді, коли він стає свідомим і в такий спосіб збагачується фактами свідомого досвіду. Водночас архетип сам по собі є суто формальним, він є *facultas praeformandi*, можливістю уявлення, даною *a priori*, адже успадковуються не уявлення, а лише їхні форми, і в цьому відношенні вони відповідають інстинктам, які також можуть усвідомлюватися лише на рівні форми. А тому наявність інстинктів доводить існування архетипів, хоча й опосередковане. [...] Архетип має незмінне ядро значення, але завжди лише по відношенню до його проявів” (Юнг 1996, с. 216–217), про які К. Г. Юнг писав в інших працях (див. пр.: Юнг 1996, 1997 та ін.), обстоюючи це його міфологічне ядро як образно-сміслову єдність, яке продовжує актуалізуватися в культурі, частіше за все несвідомо. “Це одна з форм відтворення подібних міфологічних уявлень [...]. Архетипи, на його думку, є не лише відбитком типового досвіду, який завжди повторюється, а й емпіричним відображенням одного й того ж досвіду (Юнг 1996, с. 125).

К. Г. Юнг намагався описувати архетипи переважно у конкретному функціонально-психічному просторі (а не у загальнокультурному, ціннісно-смісловому ракурсі, що виникають у свідомості людини у вигляді стійких образів. Відповідно *архетип* він ототожнював із поняттям *психойд*, підкреслюючи його відношення до психічної реальності, яку не можна уявити за допомогою раціональних засобів (Jung 1953–1964, Vol. 8).

З позиції К. Г. Юнга, *архетип* – це вираження несвідомого шару колективної психіки, яке втілило себе в системі всього сукупного людського

досвіду і переживань, схожих у всіх людей і має передзаданий (відповідно до теорії автора, генетичний або вроджений) характер по відношенню до культури і цивілізації (Юнг 1997, с. 64). К. Юнг пов'язував архетипи саме з концептом несвідомого як областю психічних процесів, які приховані від свідомості, хоча і мають на нього вплив. “*Коллективне несвідоме* [...] – це психічне буття, яке [...] не можна безпосередньо уявити, а тому, він називає його психодом” (Jung 1953–1964, Vol. 8). Дослідник пояснював, що “заряджений емоцією образ має сакральність / психічну енергію, стаючи динамічним явищем [...]” (Юнг 1991).

Виходячи з такого розуміння К. Юнгом архетипів як колективного несвідомого, їх називають *психічними комплексами* (О. М. Щепановська), що є стимулами розвитку особистості, в яких збережені міфологічні образи [...] (Щепановская 2011).

Уважають, що “архетипи колективного несвідомого” сягають розуміння “колективних уявлень” Е. Дюркгейма, що є символами соціальних станів та соціокультурної взаємодії (Дюркгейм, Мосс 2006). Хоча К. Г. Юнг не розглядав соціальний ракурс архетипів та їхню роль для підтримки загальнокультурної і ціннісної колективної взаємодії.

К. Г. Юнг спирається лише на “категорію уяви” етнологів А. Бастьян, послідовників Е. Дюркгейма, Х. Хуберта і М. Мосса, на “несвідомі думки” Г. Узенера (Юнг 1997, с. 179–180) і вживає поняття “архетип” як їх першооснову, бо у грецькій філософії префікс *архі-* має значення природної першооснови, першообразу. Саме так розглядає поняття *архетип* Е. М. Мелетинський (1987, с. 62) – як чисту ідею, першообраз.

Я. Е. Голосовкер писав, що “уяву у всіх людей формують ідеї”, але “для одних ті чи інші ідеї є лише словами, зміст яких є для них незрозумілий, а для інших – це смислообрази” (Голосовкер 1987, с. 146). За допомогою *уяви* формується образ, ідеал (там само, с. 141).

Розкриваючи роль і природу уяви, Я. Е. Голосовкер представляє її як “вищу пізнавальну (= когнітивну) силу розуму, як світ ідей [...]” (Голосовкер

1987, с. 154). При цьому, уява як джерело пізнання, тобто когніції є відправним моментом для реконструкції культурних смислів (Соснин 2012, с. 114–115).

Подібне розуміння архетипу як першообразу знаходимо в концепції О. О. Потебні, як “системи образів, як інваріантне ядро” – в роботах багатьох інших учених (Аверинцев 2000; Зеликов 2014; Топоров 1967; Vodkin 1951; Boyer 1996; Frye 1982).

А тому архетип (буквально, “прообраз”) можна ототожнити з поняттям “протофеномена” у Й. В. фон Гете як “першоявища”, що виявляє себе як ідея, “чистий феномен”, для осягнення якого “людський розум [...] здатний відкривати невідоме” (Гёте 1975, с. 530).

Архетип – це не просто загально-соціальне уявлення, а символ [...] істини буття [...]” (Гете 1964, с. 353), що має силу емоційного впливу. І в цьому розумінні архетип є не лише компонентом психічного життя, а тим утворенням, яке сягає метафізичного поняття душі.

Ще один варіант інтерпретації поняття “архетип” запропонував І. А. Есаулов, який розумів під ним трансісторичні “колективні уявлення”, які формуються в тому чи іншому типі культури” (Есаулов 2004, с. 12).

В. О. Агеєва (2014, с. 15–16), покликаючись на О. Донченко, яка вважає, що сьогоденну “архетипну парадигму викликали до життя потужні глобалізаційні тенденції, бо саме архетипи мають надкультурні й позачасові змісти трансперсонального, всезагального психічного” (Донченко 2011, с. 170). Спираючись на коментарі О. Донченко, погоджуємося з В. О. Агеєвою у тому, що архетипи – це кумулятивні уявлення про світ і життя в ньому людини, які не залежать від рівня наявних сьогодні знань (Агеєва 2014, с. 15–16).

Розвинувши і певною мірою відійшовши від психоаналізу З. Фрейда (1980, с. 184–188), В. О. Агеєва (2014, с. 15–16) припускає, що К. Г. Юнг поглибив основні положення психологічної науки ідеєю колективного несвідомого (Юнг 2000). Відповідно до концепції К. Г. Юнга психіка має

таку структуру: 1) **Его** (центр свідомості та самосвідомості), **особисте несвідоме** (вмістилище конфліктів, спогадів, що колись були усвідомлені, але потім їх було витіснено та забуто, і чуттєвих вражень, яким бракувало “яскравості” для фіксації у свідомості) та 2) **колективне несвідоме** – глибинний шар психіки людини, що є значно глибшим за рівень індивідуального несвідомого, спільним для всіх людей як результат історії людства (Юнг 2000). Колективне несвідоме тому так і називається, що не накопичується особистим досвідом, а успадковується всіма представниками людства, незалежно від етнічної, культурної тощо приналежності (Агеєва 2014, с. 15–16).

На відміну від К. Г. Юнга, колективні уявлення стосуються двох рівнів: несвідомого сприйняття образів як результату ідей та свідомого їх осмислення, що закріплюється за допомогою конкретного мовного знака (наприклад, слова).

У зв’язку з цим актуалізується поняття “внутрішня форма слова”, яке О. О. Потебня розглядав його у двох аспектах: з одного боку, матеріальну форму – тіло знака, а з іншого, – образ, що лежить в основі слова, тобто “етимологічне значення, яке теж є формою, але внутрішньою” (Потебня 1988, с. 74). Так, В. В. Левицький називає **етимологічне значення** гіпотетичним конструктом, мотивом, покладеним в основу найменування. Воно не обов’язково збігається з первісним або, хоча б з будь-яким з реально зафіксованих значень в даному гнізді, але, безумовно, відповідає цьому початковому значенню, продовжуючи і відновлюючи семантичний ланцюжок від значення індоєвропейського кореня до первісного значення кореня німецької мови (якщо мова йде про германську мовну групу). Як приклад, В. В. Левицький надає герм. *beran- / bernu-, для яких реконструюється початкове значення “ведмідь”, тоді як етимологічним значенням цього слова є “коричневий” (індоєвропейський *bher- “блискучий, світлоричневий”) (Левицький 2006). З цього приводу слушною видається думка Е. Г. Беляєвської, яка пише, що етимологічне значення слова “може

стиратися в активній пам'яті носіїв мови, але воно повністю не зникає з пам'яті, а зберігається у підсвідомості (за К. Г. Юнгом) і продовжує відігравати важливу роль як частина семантики лексичної одиниці". Саме тому *етимон* має стійкий характер, проявляючись із різним ступенем вираження у сучасних значеннях слів, і впливає на когнітивну модель (Беляєвская 1987, с. 132).

Окрім цього, *внутрішня форма слова* не лише дає "об'єктивне" значення слова, але ще і використовується для опису історичних семантичних переходів (Потебня 1862, с. 115). У зв'язку з цим доречним є коментар В. А. Звегинцева: "[...] про те, що зміна мови при переході з однієї "епохи" в іншу, перш за все, полягає у зміні внутрішньої форми. Ця метафорична внутрішня форма утворюється на перетині реальних координат, що відображають наукові, культурно-історичні та ідеологічні уявлення свого часу. Внутрішня форма тому і визначається дуже важко, що формується з різної кількості складних за своєю природою координат, але саме їх сукупність створює ті загальні "уявлення", з якими кожна "епоха" дивиться на сучасні події і факти, на минуле і, звичайно, на майбутнє" (Звегинцев 1973 с. 201).

У цьому контексті варто згадати слова Маслова про те, що внутрішня форма слова – це "збережений у слові відбиток того руху думки, яке мало місце в момент виникнення думки" (Маслов 1987, с. 113).

Отже, можемо констатувати, що кожен етимолог намагається досягти фінальної стадії процедури реконструкції – відновлення **етимону** як фonomорфологічного і семантичного комплексу, що є вихідним для конкретної лексеми або групи похідних утворень у різних мовах, а відтак уважати його матеріальним конструктором того чи іншого слова живої / неживої (засвідченої) мови. У тому випадку, коли це вдається цього зробити, етимон набуває статусу **архетипу** як загальнокультурно-універсального протоконструкту, навколо якого в ході історії нашаровується низка образів і смислів, які варіюються в різних культурах, але не втрачають зв'язок

з єдиною семантичною первісною лінією (колективного несвідомого), тобто вихідного, або первісного / первинного (прамовного) нематеріального (віртуального) конструкту того чи іншого слова живої / неживої (засвідченої) мови. Відновлення архетипу конкретного прамовного стану можна окреслити так: **на рівні групи – етимон першого ступеня, на рівні сім'ї – етимон другого ступеня, на рівні макросім'ї – етимон третього ступеня.** У ході здійснення реконструкції, застосовуючи відповідний методологічний інструментарій, можуть простежуватися однокореневі слова, що мають спільне походження і схоже звучання у двох і більше самостійних мовах, що призвело до появи терміна “когнат(-и)”.

У статті “О приемах когнитивного подхода в этимологических исследованиях” Ж. Колева-Златева підкреслює важливість “семантичного інстинкту”, тобто, за її словами, “єдиним об'єктивістським критерієм, який традиційно застосовувався як доказ для припущеного семантичного розвитку, залишаються **семантичні паралелі**” (Живка-Колева 2005, с. 24) – третій семантичний закон. Дослідниця додає, що зареєстровані семантичні паралелі (див. пр.: Абаев 1986, с. 22; Варбот 1986, с. 33; Трубачев 1980, с. 5; Navlová 1979, р. 51), проте не завжди фіксують напрямок зміни значення змінені. Якщо два лексичних значення асоціюються з однією і тією ж звуковою формою і відомі випадки повторюваності цього асоціювання, то цей факт може свідчити лише про те, що ці значення виводяться один з одного або з третього значення, тобто між ними існує історичний зв'язок. Точне визначення напрямку семантичного розвитку в етимологічному дослідженні потребує додаткових умов, особливо у випадках, коли реконструюються давні етимони, так як тоді необхідно враховувати напрямок пізнання (Живка-Колева 2005, с. 24). Іноді серйозність цього факту недооцінюється і з'являються твердження, що “напрямок семантичної деривації річ далеко не очевидна, з одного боку, і, взагалі кажучи, не так вже й суттєва – з іншого” (Зализняк 2001, с. 18). У такому випадку складений каталог семантичних паралелей буде більш корисним для визначення

етимологічних гнізд, ніж для реконструкції початкових значень і пояснення семантичної еволюції. Необхідно зазначити, що якщо в історії мови можливі випадки оборотності семантичних переходів (Аристотель 1975, с. 91; Зализняк 2001, с. 18; Шмелев 1964, с. 119), то для примітивного мислення зміна значення можлива лише в сторону від більш примітивного до менш примітивного, іншими словами – від менш складного в когнітивному відношенні до складнішого (Живка-Колева 2005, с. 24).

1.5.2. Когнати як однокореневі ностратичні праформи. Методологічний алгоритм реконструкції / діяхронічної інтерпретації прамовного стану відповідної хронологічної глибини (на рівні мовної групи, сім'ї, макросім'ї) тісно пов'язана з проблемою виявлення *міжмовних відповідників*, так і їх *полісемії* (Новиков 1960; Семереньи 1967 та ін.). Ще в 1788 р. у м. Зальцбург вийшов друком словниковий нарис А. Портітора, де було представлено міжмовні лексичні відповідники омонімічного характеру німецької та французької мов. Проте їх системне вивчення розпочалося з праці М. Кесслера і Ж. Дерконьї (1928 р.) на матеріалі англійської та французької мов (Koessler et al. 1928).

На сьогодні все ще триває дискусія щодо повної або часткової формальної схожості слів різних мов при їх семантичній відмінності, які термінологічно позначають, як *міжмовні омонімічні відповідники*, що є дотичними до терміна *когнати* (Ладо 1989).

Як правило, термін *когнати* вживають на позначення слів спільного походження у споріднених мовах, коли йдеться про питання, пов'язані з реконструкцією етимону (тобто в порівняльно-історичних студіях), а перший термін набув поширення в сучасних працях із зіставної лексичної семантики, де його еквівалентом є поняття міжмовні відповідники загалом.

Насправді, йдеться про явища одного порядку, бо генетичний матеріал для реконструкції етимону представлений саме значною кількістю міжмовних відповідників у близько- і далекоспоріднених мовах, тобто генетично спорідненими словами, що характеризуються 1) збігом плану

вираження і плану змісту; 2) збігом плану вираження і певною невідповідністю у плані змісту, якої вони набули у процесі функціонування в кожній окремій мові.

Когнати як однокореневі слова, що мають спільне походження і схоже звучання у двох і більше самостійних мовах (Хуцишвили 2010, с. 26), тобто, за словами В. В. Акуленко, мають спільне походження і сягають однієї праформи в мові-основі (Akulenko 1992). При цьому семантична схожість когнатів може варіюється від збігу до повної відмінності.

І якщо проблема міжмовних відповідників все частіше вирішується у плані пошуків наукових аргументів щодо їх генетичного споріднення, а не випадкового збігу зовнішньої форми (як це йдеться у визначенні омонімії загалом і міжмовної зокрема), то наукова сутність таких відношень у лексичній семантиці, як омонімія, взагалі втрачає науковий смисл. Звісно, це припущення не є категоричним твердженням, яке потребує переконливих доказів і які може надати не лише процедура реконструкції прамовного етимону, а й кожного наведеного для нього когната. Також для підтвердження або спростування цієї серйозної гіпотетичної заяви можна виконати процедуру діахронічної інтепретації когнатів різних мовних сімей, для яких реконструюється спільний етимон.

Порушувана проблема не може бути вирішена найближчим часом, адже не вичерпала себе і донині дискусія щодо розмежування понять полісемія і омонімія загалом, бо під *багатозначністю* розуміють переважно здатність одного мовного знака мати декілька значень, що відображають різні поняття, а під *омонімією* – різні мовні знаки (Розенталь 1976 та ін.). Окрім того, перше визначають як внутрішньосистемне явище, а друге – здебільшого як міжмовне явище.

Переконаємося в тому, що витлумачення й аналіз когнатів у плані їхнього співвідношення з поняттям міжмовних відповідників із залученням доказової бази ностратичних мов сприятиме новому напрямку дискусії у царині уточнення типів системних відношень лексичної семантики.

1.5.3 Ностратичний етимон та його реконструйовані прамовні генетичні й контактні рефлексі. Об'єктом вивчення ностратичної макросім'ї залишаються не просто сім'ї, що мають статус ностратичних, а ностратична прмова як виведена шляхом діахронічної інтепретації допрамовна система, основним засобом якої є ностратичний архетип / етимон.

На сьогодні у наукових працях можна зустріти два поняття на позначення основного засобу ностратичної прмови – **ностратичний архетип** (Б. О. Серебреннікова (1982), Инандж Этибар Сафтар Оглу (2014) та ін.) і **ностратичний етимон** (А. Б. Долгопольський та ін.).

У дисертації послуговуємося дескрипцією **ностратичний етимон** – теоретично і практично оформлена гіпотетична фонологічна, морфонологічна і семантична структура допрамовного рівня, що є вихідною основою алтайської, афразійської, індоєвропейської, дравідійської, картвельської, уральської та ін. мовних сімей, що мають статус ностратичних (визначення наше – Я. К.). Зосереджуємо увагу на трьох ключових структурах ностратичного етимону, які спробуємо окреслити нижче.

Фонологічна структура ностратичного етимону – набір вокалічних і консонантних конструктів, які лягли в основу структури ностратичної ЗМС, тобто ОФК – кореня(-ів), а також іДФК – преформанта(-ів) і постформанта(-ів), для яких В. А. Дыбо й І. І. Пейрос називають як **систему вокалізму**: *а, *ä, *е, *і, *о, *у, *ü, так і **систему консонантизму**: *смичні*: *b, *d, *k̚, *k, *g, *p', *p, *t', *t; *сибілянти*: *s, *ś, *š, *z (можливо, було *ž, хоча його наявність є вкрай спірним); *африкати*: *c, *ć, *c̥, *č, *č̥, *ʒ, *ʒ', *ʒ̥; *голосні латеральні*: *ś, *λ; *поствелярні*: *g, *q, *q̥; *фарингальні й ларингальні*: *h, *h̥, *ʕ, *ʔ; *сонанти*: *j, *l, *l̥, [*l'], *m, *n, *ń, *ñ, *r, [*r'], *w. Фонемі, подані в квадратних дужках, на початку слова не фіксуються (Дыбо, Пейрос 1985, с. 55–66).

Система вокалізму (V) ностратичної прмови, як правило, розглядають відповідно до таких характеристик: три ряди – передній (F),

центральний (M), задній (B) і три піднесення – високе (H), середнє (M), низьке (L) з обов'язковою фіксацією відповідного класу. Розглянемо систему вокалізму ностратичної прамови, яку запропонував С. А. Старостін:

- 1) *a / *ä – центральний (M) ряд, низьке (L) піднесення – клас ML;
- 2) *e – передній (F) ряд, середнє (M) піднесення – клас FM;
- 3) *i – передній (F) ряд, високе (H) піднесення – клас FH;
- 4) *o – задній (B) ряд, середнє (M) піднесення – клас BM;
- 5) *u / *ü – задній (B) ряд, високе (H) піднесення – клас BH (Старостин 2007, с. 451).

У А. Б. Долгопольського знаходимо приклади відновлення окремих ностратичних голосних конструктів: 1) **ностр. *а**, установлений на основі урал., драв., тюрк., монг., тунг. *а; внаслідок сингармонізму *а може змінитися на *а в урал. і тюрк., в *е в монг. и в *з (= *а у Бенцінга) в тунгуському; 2) **ностр. *е** установлений на основі урал., драв., тюрк., монг. *е, тунг. *з. (Долгопольский 1989, с. 2).

Відновлюючи вокалічні конструкти, В. М. Ілліч-Світич зосереджував увагу на ностратичних вокалічних першого і другого складів. Учений зазначає, що встановлення “голосних другого складу будується в основному на матеріалі уральської й алтайської і підтримується відповідними фактами індоевропейської й дравідійської”. При цьому автор, на підставі аналізу сингармонічних варіантів, відновлює досингармонічний стан алтайських й уральських мов. Наявність в алтайських мовах в окремих випадках передньорядних і задньорядних варіантів основи засвідчують, на думку В. М. Ілліча-Світича, про те, що в період, що передує сингармонічному, перший і другий голосний основи належали до різних рядів. Надалі це усувалося узагальненням в одному випадку ряду першого, складу, а в іншому – другого. Наприклад, алт. Kaḡä “чорний”: *Kara (Монг. *kara, Тюрк *Kara) – Kärä (Монг: баоаньск. xāra; Тюрк: афшар qārä, азербайджан. діал. gārä, турецк. діал. gere) (Іллич-Свитыч 1971, с. 7).

Введення досингармонічної реконструкції алтайського вокалізму дозволило позбутися алт. *у (в першому складі) і розглядати відповідні основи як різнорядні з *-і- в першому складі і голосним заднього ряду в другому. Первинність голосного першого або другого складу в сингармонічних варіантах встановлюється на підставі ностратичних відповідностей. Подібними міркуваннями керувався, очевидно, В. М. Іллич-Світич і в реконструкції досингармонічного стану уральських мов. Необхідно зауважити, що в цій мовної сім'ї спостерігається велика послідовність і певна мовна віднесеність того чи іншого відображення різнорядних слів, що дає можливість говорити про той чи інший напрямок асимілятивного процесу (або, принаймні, про певну перевагу вибору одного з сингармонічних варіантів): слова типу *Cä/eCa-* / *CaCo-* (Иллич-Свитыч 1971, с. 8). Що стосується другого типу, тобто *CaCo-*, то В. М. Іллич-Світич припускає, що на подібних міркуваннях засноване і відновлення другого складу в уральській. Передбачається, що наявність у різних уральських мовах варіантів кореня з голосними а й о в першому складі засвідчує про те, що в мовах, де представлено о, сталася лабіалізація під впливом голосного другого складу, який потім відпав (Иллич-Свитыч 1971, с. 8).

Відновлений таким чином вокалізм другого складу в алт. і урал. призводить до такої системи відповідностей: Ностр. -а: алт. -а і урал. -а; Ностр. -ä: алт. -ä і урал. -ä; Ностр. -і: алт. -і і урал. -е; Ностр. -у: алт. -у і урал. -о (Иллич-Свитыч 1971, с. 8).

Така ж сама ситуація з установленням інших ностратичних вокалічних, окремі з яких спробуємо розглянути на прикладі індоєвропейської мови, яку пропонує А. Б. Долгопольський (див. Табл. 1.5.3.1).

**Ностратичні вокалічні конструкти
у різних позиціях ІЄ основи**

ностр.	индоевропейский язык		
	позиции: CVC	KV(C)	CVS
*a	C-C	K-(C)	C-S
*o	C- <u>u</u> -C	K ^w -(C)	C-S
*u	C- <u>u</u> -C	K ^w -(C)	C-S
*ā	C- <u>i</u> -C	Ṛ-(C)	C-S
*e	C- <u>i</u> -C	Ṛ-(C)	C-S
*i	C- <u>i</u> -C	Ṛ-(C)	C-S
*ū	C- <u>u</u> -C	K ^w -(C)	C-S

У таблиці за допомогою тире позначені члени альтернативного ряду (*e / *o / *Ø), розподілені за законами індоєвропейської основи. С означає консонантний, К – гуттуральний консонантний, S – сонант.

А. Б. Долгопольський говорить про коректність і некоректність цієї схеми. Коректність, за його версією, зводиться до такого: якщо в будь-якому ІЄ корені міститься глайд *u (перед або після голосного), вокалічний *u або лабіолізований консонантний, це вказує на губний вокалічний (або *w) на ностратичному рівні, якщо ж в корені є *i (підкреслене), *i чи палаталізований консонантний, це надійне свідчення переднього вокалічного (або сонанту *u) в ностратичній праформі. Некоректність, за його версією, зводиться до такого: якщо приймати її буквально, виходить, що фонологічне протиставлення вузьких вокалічних (*i, *u, *ū) широким (*e, *ā, *o) в ІЄ рефлексах є втраченим. Насправді це не так. При певних умовах ця відмінність чітко простежується. Питомі вузькі вокалічні на деякому етапі ІЄ історії дифтонгізувалися, а глайди, що виникли у результаті цього, при деяких умовах зберігаються аж до ІЄ рівня. Широкі ж голосні *e, *ā, *o дифтонгізації не піддавалися і відображаються не у вигляді глайду, а лише

у вигляді палаталізації або лабіалізації попереднього гуттурального або ларингалу (окрім випадків, де в особливих умовах можливо припустити пряме збереження питомих *o і *a у вигляді “неапофонічного” *o і *a) (Долгопольский 1989, с. 2–3). Лише таким шляхом можна пояснити, чому, наприклад, немає *i (підкреслене) в корені *es- “бути” (з н. *?ešV “прибувати, зупинитися”), але є глайд *i (підкреслене) в корені *ʰeis- “рости” (з *wišV), чому немає *ʰ в корені *ok “гострий, кінчик” (з *?ogi), але є глайд в корені *ous- “вухо” (з *?u□V). У запропонованій гіпотезі постулюються декілька проміжних етапів розвитку по шляху від спільнонотратичного мовного стану до праіндоєвропейського (там само, с. 2–3).

Систему консонантизму (С) нотратичної прамови, як правило, розглядають крізь призму теорії консонантних класів А. Б. Долгопольського, що має 10 позицій (Долгопольский 1964), а, за Г. С. Старостіним, розширену до 12 позицій (Старостин 2013, с. 186): 1) клас Р: губні вибухові і спіранти (*p, b, p^h, f, v* та ін.); 2) клас М: губні носові (*m* та ін.); 3) клас W: губний глайд (*w*); 4) клас Т: дентальні / альвеолярні вибухові і міжзубні спіранти (*t, d, θ, ð*); 5) клас С: свистячі і шиплячі аффрикати (*c, ʒ, č, ž* та ін.); 6) клас S: свистячі і шиплячі спіранти (*s, z, š, ž* та ін.); 7) клас N: негубні носові сонанти (сюди належать одночасно і дентальний *n*, і палатальний *ɲ*, і велярний *ŋ* та ін.); 8) клас R: вібрант (*r* та близькі звуки); 9) клас J: середньоязиковий глайд (*y*); 10) клас L: латеральні сонанти, аффрикати і спіранти (тобто весь діапазон звуків від *l* до *ʎ, Ł, ł*; у системі А. Б. Долгопольського *l* об'єднано з *r*, а латеральні аффрикати і спіранти не враховуються); 11) клас К: велярні і увулярні вибухові і спіранти (*k, g, q, ɣ, x* та ін.); 12) клас H: ларингальні приголосні і “нуль” у початковій позиції (*h, ħ* та ін.) (Старостин 2013, с. 186).

Морфологічна структура нотратичного етимону – структура ЗМС, тобто ОФК – кореня(-ів), а також і ДФК – преформанта(-ів) і постформанта(-ів). В. А. Дибо й І. І. Пейрос припускають, що структура ЗМС Ностр була CV(C), тобто склад, що, за їх припущенням, не міг починатися вокалічним коструктом і закінчуватися більш ніж на один

консонантний (Дыбо, Пейрос 1985, с. 55–66). Структура ОФК була, ймовірно, двоскладовою – CV(C)CV (Долгопольский 1984). Звертаємо увагу на те, що зазначені структури, тобто CV(C) і CV(C)CV, по-перше, мають як вокалічні, так і консонантні конструкти, а, по-друге, склад не міг починатися з голосного конструкта. Трискладові ОФК зустрічалися нечасто: наприклад, *Kawinga “пахва”. Структура граматичних одиниць (формантів і займенникових коренів) – майже виключно CV (Дыбо, Пейрос 1985, с. 55–66).

Як зазначають В. А. Дыбо й І. І. Пейрос, відомості про **граматику і синтаксис ностратичної прамови** залишаються обмеженими. Синтаксис низки граматичних елементів (займенників, дієслівних формантів, формантів відносних конструкцій) був порівняно вільним, що підтверджується перетворенням одних і тих же елементів у суфікси в одних мовах і в префікси – в інших. Форманти відмінювання сходять, як правило, до генетично тотожних елементів, у цілому збігається з реконструйованими особистими займенниками. Ім’я, очевидно, мало словотвірні елементи і елементи словозміни, про що свідчить наявність непрямої основи (на *n). Більшість дослідників, які вивчали ностратичну проблематику, вважають праностратичну систему близькою до *аглютинативної* (Дыбо, Пейрос 1985, с. 60).

Приходимо до логічного висновку і надаємо оптимальне визначення термінологічної дескрипції **ностратичний етимон** – теоретично і практично оформлена гіпотетична фонологічна, морфонологічна і семантична структура допрамовного стану, що є вихідною основою для алтайської, афразійської, індоєвропейської, дравідійської, картвельської, уральської та ін. мовних сімей, що мають статус ностратичних.

1.6 Фонологічні (фонетичні), морфонологічні (граматичні) і семантичні закономірності розвитку ностратичних мов

Основну увагу істориків мови було прикуто, з одного боку, до процедури порівняння (у контексті класичної лінгвокомпаративістики), а з іншого боку, процедури діахронічної інтерпретації (у контексті когнітивної макрокомпаративістики) для обґрунтування різних ступенів споріднення мов, прамов і т. ін. Як правило, дослідники різних поколінь зосереджували увагу на закономірностях, які давали змогу відновити план вираження (форму архетипу / етимону) і план змісту (значення архетипу / етимону), спрямовані на установлення відповідностей – фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних.

Для обґрунтування генетичної спорідненості мов / прамов, а також здійснення реконструкції / діахронічної інтерпретації праформи того чи іншого генетичного відповідника / правідповідника найбільш методологічно коректним і обов'язковим залишається положення про **“регулярні фонетичні відповідності”**, які на думку В. М. Топорова, “дозволяють виявляти ряди відповідностей” (Топоров 2004, с. 19) на основі двох і більше мов / прамов, або, за термінологією В. К. Журавльова, простежити **непорушність фонетичних законів** (Журавлев 1986, № 4, с. 27) – закони функціонування в синхронному стані мови, це закони алофонного варіювання залежно від певних фонетичних (позиційних) умов. Позиційне варіювання фонем незаперечно, діє автоматично, передбачається позицією і, як правило, не помічається носіями цієї мови (там само).

З одного боку, В. А. Бурлак і С. А. Старостін говорять про два поступали регулярності фонетичних законів. Перше використовується на початковому етапі доказу мовної спорідненості і полягає в тому, що відповідність звуків може бути названо регулярною (або – в даному розумінні – систематичною), якщо воно простежується на матеріалі досить великої кількості слів (“досить велика кількість” – це імовірнісна оцінка:

прикладів відповідності має бути стільки, щоб ймовірність випадкового збігу була малою). Друге використовується в історичній фонетиці: у цьому випадку регулярно називається така відповідність, яка описується правилом, що мають мінімальну кількість винятків (Старости, Бурлак 2005).

З іншого боку, В. К. Журавльов говорить про два парадокси фонетичних законів. Перший – *хронічний*, який полягає в тому, що принципово безвиняткові фонетичні закони не можуть не мати винятків в історії мови. Другий – *хронологічний*, який полягає в тому, що чим “точнішими” є методи хронологізації і більшим є обсяг емпіричного матеріалу, тим більшим є розмах “точного” датування прамовних процесів (Журавлев 1986, № 4, с. 27).

Визначення фонетичного закону намагалися сформулювати різні покоління лінгвокомпаративістів, але найбільш вичерпне його витлумачення запропонував В. І. Абаєв у статті “О ‘фонетическом законе’” (1933 р.), під яким розумів: 1) закономірності, які спостерігаються всередині однієї мови; 2) закономірну відповідність звуків в одних і тих же словах у двох або декількох споріднених мовах або діалектах; 3) закономірні відповідності звуків однієї й тієї ж мови на різних етапах її історії (Абаєв 1933, с. 1–14).

У сучасній фоносемантиці *фонетичні закони* називають (В. К. Журавльов) “законами розвитку звукової матерії мови, які керують як стійким збереженням, так і регулярно зміною її звукових одиниць, їх чергувань і сполучень” (Журавлев 1990, с. 554–555). Це означає, за словами О. О. Реформатського, що “фонетика підпорядкована дії особливих законів, які відрізняються від законів природи тим, що вони діють не скрізь, а в межах діалекту, окремої мови або групи споріднених мов на певному зрізі часу” (Реформатский 1967).

Серед фонетичних законів необхідно розрізняти: 1) *закони функціонування мови* в даний період часу – *синхронії*: це живі фонетичні процеси, що визначаються позиціями, коли зміна співіснує з тим, що змінювалося, вступаючи в фонетичне чергування; 2) *закони діахронії*,

які формують послідовні етапи звукових змін та їхніх причин (коли це можна пояснити), при цьому наступний етап приходить на зміну попередньому і його скасовує, бо співіснувати разом попередній стан і сучасний не можуть (Аванесов 1949).

Звертаємо також увагу на те, що якщо у фонетичних законах як фундаментальних теоретико-методологічних положеннях порівняльно-історичного мовознавства закладено засади подальшого їхнього розвитку: від реконструкції зовнішньої (відповідності між спорідненими мовами) – до реконструкції внутрішньої (в одній мові), від реконструкції інвентарю – до реконструкції системи (взаємозв'язок звуків, що однаково реагують на відповідні позиції), від реконструкції статичної – до реконструкції динамічної (відносна хронологія фонетичних законів, які послідовно змінюють один одного) і т. ін. (Абаев 1933, с. 1–14), то для макрокомпаративного рівня: від реконструкції зовнішньої (відповідності між спорідненими мовами) – до діахронічної інтерпретації ностратичного етимону.

Усі зазначені вище спостереження з приводу фонетичних законів засвідчують про наявність ідея зміни, ідея про те, що у всіх трьох категоріях явищ ми маємо справу з історично обумовленими фактами, що виникають і розкриваються в часі. Завдання полягає в тому, щоб розкрити умови, причини, чинники виникнення і поширення спостережуваних в мовах звукових закономірностей на тлі загального історичного розвитку цих мов.

Поряд із фонетичними законами широкого застосування набувають **морфонологічні (граматичні) закони** – це закони, які описують теорію фонологічної структури морфем (морфеміка), теорію комбінаторних звукових змін, яким піддаються окремі морфемі в морфемних поєднаннях (позиційна фонологія), теорію звукових чергувань, які виконують морфологічну функцію (теорія альтернацій) (за М. С. Трубаєвим).

Попри те, що, в морфонології вивчаються процеси альтернації, що мають більш-менш регулярний характер, тобто охоплюють цілі ланки

морфологічної системи, тому впорядкований опис подібних процесів досягається, перш за все, виведенням загальних формул альтернатив або морфонологічних схем (Дзуганова, Кумыкова 2015, с. 1542–1545).

Обґрунтування мовного споріднення відбувається не лише на основі відповідників плану вираження, але і плану змісту, тобто за допомогою **семантичних законів**, серед яких на сьогодні прийнято говорити про: 1) *семантичний зсув* – це така зміна в сприйнятті семантики мовної одиниці, яка виникає в результаті накладення різних значень або відтінків значення одного на інше (А. І. Порошина); 2) *семантичну незаперечність* (за Г. С. Старостіним), що полягає у тому, що “хоча б кілька лексичних пар, на яких визначено відповідність [...], повинні мати значення, які повністю збігаються або, принаймні, такі відмінності в семантиці, які можна вважати типологічно тривіальними” (див. пр.: Старостин 2013, с. 58).

Як підсумок, зазначимо, що установлення того чи іншого ступеня споріднення ностратичних мов ґрунтується на трьох положеннях: 1) *фонетичній зміні як процесу*, що відображає регулярність (регулярності) / нерегулярність (нерегулярності) фонологічних (фонетичних) відповідностей, які відповідають фонологічному (фонетичному – за Ф. Боппом на ін.) закону – фонологізації алофонного варіювання (за В. К. Журавльовим); 2) *морфонологічній зміні як процесу*, що відображає результат фонологічних (фонетичних) змін; 3) *семантичній зміні як процесу*, що відображає а) семантичні зсуви – семантичні відношення ЛСВ і зв’язки, які зумовлювали і насичували фонологічну (фонетичну) форму; б) семантичну незаперечність.

Висновки до розділу 1

Ностратична теорія походження мов як одна із переконливих концепцій на користь моноцентристської теорії походження людської мови загалом актуалізувала новий поворот в лінгвістичній макрокомпаративістиці, пов’язаний із необхідністю залучення до наукової інтерпретації мовного /

прамовного матеріалу здобутків з інших сфер гуманітарного знання (антропології, археології та ін.), які сприяли розгляду ностратичної прамови в проєкції “зародження / походження – розпад – розвиток – об’єднання” людської мови загалом.

Критичний аналіз і осмислення версій щодо географічної локалізації зародження людської мови засвідчили про два місця: територія Африканського континенту – за антрополого-археологічними та ін. даними, і Передній і Південній Азії, Південний Прикаспій та ін. – за лінгвістичними даними. Рештки першої людської популяції, серед яких *Homo habilis*, *Homo rudolfensis*, *Homo erectus (ergaster)* з високорозвиненим головним мозком, когнітивними здібностями, а відтак, і з другою сигнальною системою, простежуються на території так званої “колиски людства”.

У зв’язку з таким припущенням вченим вдалося довести, що дивергенція трьох довербальних протомов аж до періоду доностратичної єдності відбувалася вже в періодах палеоліту (давньокам’яний: 1,5 млн. – 12 тис. років до н.е.) – пізній або верхній (40 тис. – 12 тис. років до н.е.) і була зумовлена тривалою еволюцією морфологічних процесів, які супроводжувалися міграційними процесами представників роду *Homo* як у межах (версії південного, північного і східного напрямів) Африканського континенту, так і поза його територією.

Вже три довербальні протомови, що були засновані на перцептивному сприйнятті, відображали рівні високорозвиненого мозку з характерними когнітивними здібностями і навичками: 1) практикою артикуляції руками (виготовленням і використанням знарядь праці); соціальною взаємодією; довербальною комунікацією, яка передбачала використання певних сигналів за допомогою рук, міміки, жестів, і просодичною вокалізацією, названою міметичною комунікацією. Кожна з цих протомов репрезентувала примітивну форму комунікації та обробки інформації і стала “когнітивною лабораторією”, де набули інтенсивного розвитку навички комунікації, а також джерелом когнітивного оформлення усного мовлення. Люди навчалися цим

формам протомов, які, своєю чергою, розглядаються дослідниками як попередні форми адаптації до подальшої мовної діяльності.

Результатом циклічних міграцій людей стали сформовані мовні об'єднання, що почали досліджуватися в макрокомпаративістиці на базі сформульованих чотирьох гіпотез щодо великих об'єднань мов: 1) ностратична, 2) афразійська, 3) австрична (аустрична), 4) сино-кавказька (дене-кавказька), які розділили науковців на дві полярні течії: 1) теорію полігенезу (за Ф. Вайденрейхом) і 2) теорію моногенезу (О. В. Балановська, О. П. Балановський, Д. Біккертон).

Що стосується ностратичної гіпотези масового споріднення мов, то вона хоча і мала науково-методологічні дискусії критичного характеру (Б. О. Серебренніков, G. Doerfer, P. A. Michalove, J. Puhvel, B. Vine та ін.), проте була науково обґрунтована завдяки напрацюванням на 1) допропедевтичному етапі (порівняння мов від двох до чотирьох мовних сімей), на якому складається перелік зовнішніх подібностей (переважно лексичних, словотвірних), але без виробленого методологічного інструментарію; 2) пропедевтичному етапі (порівняння мов шести мовних сімей), на якому відбувається зведення морфологічних, словотворчих і синтаксичних версій, вводиться термін “ностратичний”, а також розробляється методологія встановлення фонетичних відповідностей; 3) класифікаційному етапі (порівняння мов шести у В. М. Ілліча-Світича і семи у А. Б. Долгопольського мовних сімей) з його установкою на виведення ностратичних етимонів; 4) дослідницько-експансійному етапі (розширення складу ностратичної макросім'ї до одинадцяти мовних сімей у А. Р. Бомхарда, встановлення ностратичного статусу ескімосько-алеутських, еламської, етрусської, юкагирської, чукотсько-камчатських мов (С. А. Бурлак, С. А. Старостін), розгляд афразійського (С. А. Старостін) і євразійського (Дж. Грінберг, С. А. Старостін) мовних угруповань).

Названі чотири етапи є засадничими теоретико-методологічними положеннями дисертаційної праці, з позицій яких ностратична лінгвістика

визначена як самостійна наука і водночас науковий напрям когнітивної макрокомпаративістики із 1) власним об'єктом вивчення – ностратичною прамовою, 2) термінологічним апаратом, ключовими термінами якого є: ностратична макросім'я – гіпотетична макросім'я мов (алтайська, афразійська, індоєвропейська, дравідійська, картвельська, уральська мовні сім'ї); ностратичний етимон – теоретично і практично оформлена гіпотетична структура прамовного рівня, що є вихідною основою алтайської, афразійської, індоєвропейської, дравідійської, картвельської, уральської та ін. мовних сімей, що мають статус ностратичних; та 3) методом, названим О. Семеренї як метод діахронічної інтерпретації, процедура якого описана в Розділі 2 дисертації.

Для доведення масового споріднення мовних сімей, що мають статус ностратичних, обґрунтовано необхідність оперування такими термінами ностратичної лінгвістики, як тип споріднення, ступінь споріднення і відношення між спорідненими мовами.

Тип мовного споріднення – це ключові положення дивергентного і конвергентного процесів розвитку мов / прамов, які зводяться до або збільшення (глотогонічна / структурно-діахронічна дивергенція), або зменшення (глотогонічна / структурно-діахронічна конвергенція) різноманітності в системі як мови, але і прамови (на рівні фонології (фонетики), морфонології, семантики та ін.) у двох і більше мовах / прамовах, діалектах, зведених до відповідної (іншої) прамови / прамовного стану, тобто архетипу і / або етимону, а відтак, фіксацію загальнокультурного типу мовної спорідненості.

Ступінь мовного споріднення – це установка на близько-чи далекоспоріднені мови, що зумовлені більшою мірою процесами дивергенції чи конвергенції. Установлення того чи іншого ступеня споріднення ностратичних мов ґрунтується на трьох положеннях: 1) *фонетичній зміні як процесу*, що відображає регулярність (регулярності) / нерегулярність (нерегулярності) фонологічних (фонетичних) відповідностей,

які відповідають фонологічному (фонетичному – за Ф. Боппом на ін.) закону – фонологізації алофонного варіювання (за В. К. Журавльовим); 2) *морфонологічній зміні як процесу*, що відображає результат фонологічних (фонетичних) змін; 3) *семантичній зміні як процесу*, що відображає а) семантичні зсуви – семантичні відношення ЛСВ і зв'язки, які зумовлювали і насичували фонологічну (фонетичну) форму; б) семантичну незаперечність ЛСВ₁, ЛСВ₂ ... ЛСВ_n.

Відношення між спорідненими мовами – це порівняльна величина, що характеризує генетичну спорідненість двох і більше мов на основі фіксації в них положень одного, двох і більше законів, які дають підстави для визначення тривіальних відношень між спорідненими мовами (100 %), помітних (70 %) і конвенціональних (30 %). Останні межують із процесами конвергентно-дивергентного типу далекого споріднення.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА
ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ДІАХРОНІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
І КВАНТИТАВНОЇ ВЕРИФІКАЦІЇ
СТУПЕНІВ СПОРІДНЕННЯ НОСТРАТИЧНИХ МОВ

У Розділі 1 дисертаційної праці представлено теоретичні положення роботи для широкоаспектного вивчення поняття “спорідненість” на різних етапах розвитку лінгвокомпаративістики, які дали змогу простежити дивергентно-конвергентний процес переходу від (до-)ностратичної протомови до ностратичної прамови як гіпотетичної основи прамови прамов для мовних сімей, що на сьогодні мають статус ностратичних. Такий підхід сприяв розгляду дескрипції *мовна спорідненість* не лише у широкому розумінні як онтологічного уявлення в обґрунтуванні взаємозв’язку / взаємовідношень двох і більше мов / прамов, які мають спільне джерело, але і у вузькому – як гносеологічного уявлення – в обґрунтуванні цього споріднення, з позицій якої у дисертації витлумачено ключовий її термін – *ступінь(-ені) споріднення ностратичних мов*, насамперед, як механізм фіксації генетичних, ареальних, загальнокультурних, тощо, процесів різних ностратичних мов, що сприяло розробці комплексної методики аналізу його ступенів.

Для перевірки сформульованих положень коеволюційно-макромутаційної концепції походження людської мови як артефакту ноосферо-планетарного розуму розроблено новий методологічний підхід: онто-гносео-епістеміологічний (тривимірний) та ті методи, що забезпечують його реалізацію. Онтологічний компонент цього методу ґрунтується на принципах еволюціонізму, детермінізму й холізму, які відображають найважливіші загальні положення теорії пізнання (гносеології) і передбачають трактування об’єкта (коеволюційно-макромутаційної гіпотези

походження людської мови) як взаємопов'язаних і взаємозумовлених синергетичних елементів.

Для досягнення результату синергетична система наукових знань має бути оптимальною. Одним із прийомів, що сприяє оптимізації дослідження, є відбір фактів із першоджерел. Початковий етап відбору пов'язаний із виділенням і збиранням фактів у процесі зовнішньої та внутрішньої критики джерела, зіставленням його з іншими авторитетними відомостями, тобто під час специфічних джерелознавчих операцій. На цьому етапі придатність факту визначається наявністю в ньому інформації, що стосується коеволюційно-макромутаційної гіпотези походження людської мови.

Гносеологічний компонент реалізується через логічні операції з уже накопиченою науковою інформацією. Однією з таких операційних процедур є порівняння. Уважаємо, що наука накопичила стільки нових свідчень для того, аби вважати коеволюційно-макромутаційний підхід найбільш продуктивним, що дозволить провести реконструкцію зв'язків між стадіями розвитку планетарного життя за сценарієм геогенез – біогенез – психогенез – антропогенез – *Homo sapiens* – ноогенез та припустити, на якій стадії сталася макромутація. Методологічна база дослідження ґрунтується і на принципі антропокосмізму (досягнення гармонійного балансу у стосунках Людини і Всесвіту). Асиміляція наукознавством антропокосмічного принципу стане запорукою інтеграції методологічних підходів для різних наук.

Методологія дисертаційного дослідження спирається на принципи 1) класичної лінгвокомпаративістики – історизму, хронології, діакронії, на генетичний та ареальний принципи, 2) макрокомпаративістики, які ґрунтуються на методі діакронічної інтерпретації О. Семереньї і методі масового порівняння Дж. Грінберга, а також 3) інших баз знань, серед яких археологія, антропологія та ін. Така тривекторна зорієнтованість методологічної бази дисертації була покладена в основу розробки комплексної методики аналізу об'єкта дослідження, зокрема двох її алгоритмів: по-перше, ідентифікації й інтерпретації фонологічних

(фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів у ностратичному матеріалі для етимонів *NuḶa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV; по-друге, побудові матриці(-ь) фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних процесів й подальшої квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: тип – вид – відношення.

2.1 Аргументація вибору етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево” для ностратичного дослідження

Репрезентуючи будь-яку мову як цілісну систему, дослідники постійно стикаються зі стрижневим складником її побутування, а саме – антропоморфністю, тобто те, що створено людьми і для людського сприйняття. При цьому закономірним є те, що в основі побутування будь-якої мовної полісистеми лежить спільне підґрунтя – певні базові поняття, бо кожна мовна, і навіть прамовна, полісистема створена одним і тим же видом організмів – представниками роду *Ното*, а також *Ното sapiens*. Своєю чергою, це дозволяє припустити про наявність ностратичної прамови як питомої, першої смисло-знакової системи, що дозволяла цим представникам репрезентувати оточуючий світ.

Апробація теоретичних положень будь-якого дослідження потребує залучення фактичного (ілюстративного) матеріалу для підтвердження або спростування висунутої гіпотези.

У зв'язку з цим до аналізу залучаємо матеріал ностратичних статей, представлених етимологами-ностративістами для етимонів: 1) Ностр *NuḶa “око, бачити” з “Опыта сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)” (В. М. Ілліч-Світич) (Иллич-Свитыч 1971–1984); 2) Ностр *wol[a] “великий” з “Глобальной лексикостатистической базы данных “Вавилонская Башня”” (С. А. Старостіна) (STARLING); 3) Ностр *wete

“вода” з “Nostratic Dictionary” (А. Б. Долгопольський) (Nostratic Dictionary); 4) Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь, горіти” з “A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics With Special Reference To Indo-European” (А. Р. Бомхард) (Bomhard 2018); 5) Ностр *marV “дерево” з чотирьох названих вище джерел.

Вибір запропонованих етимонів з відповідними їм значеннями дають змогу здійснити діахронічну інтерпретацію й верифікацію ступенів споріднення ностратичних мов, що не є випадковим, адже їх відповідники у сучасних мовах (наприклад, укр. *око, великий, вода, вогонь, дерево*) належать до ядра базової лексики М. Сводеша, яке, як правило, дуже повільно і рівномірно змінюється (Сводеш 1960, с. 56–57) у будь-якій мові.

Надійним критерієм для етимолога-макрокомпаративіста була і є *базова лексика М. Сводеша*, тобто він завжди намагався “обмежити себе “зрізом” мовного матеріалу” – “історичним сценарієм” (Медоваров 2011; Старостин 2013), який зазвичай обчислюють за допомогою **методу глотохронології**, або **лексикостатистики**, розробленого М. Сводешем у 50-ті рр. ХХ ст. Цей метод було застосовано при вивченні *австронезійських* (Gray et al. 2009), *атапаскських* (Rice 2012), *індоєвропейських* (Bouckaert et al. 2012; Gray & Atkinson 2003; Nakhleh et al. 2005), *папуаських* (Dunn et al. 2007), *семітських* (Kitchen et al. 2009) та ін. мов.

Матеріал базової лексики М. Сводеша давав змогу простежити в ньому регулярні фонетичні (звукові) відповідності, а це служило одним з основних аргументів при визначенні генетичного споріднення досліджуваних мов. За припущенням М. В. Медоварова, “у будь-яких умовах, як би сильно не змінювалася мова в цілому, швидкість зміни її 100-слівного (але особливо 35-слівного) лексичного ядра є абсолютно однакою для всіх без винятку мов світу в будь-яку епоху” (Медоваров 2011, с. 62). Учений засвідчує свої спостереження тезою А. Ю. Мілітарьова: “прамова “Адама і Єви” розпалася, ймовірно, в одному місці і в один час, а тому швидкість подальшої еволюції цього “ядра” виявилася однакою” (Милитарев 1989). Звертаємо увагу

також на те, що, поряд з базовою лексикою М. Сводеша, в будь-якій прамові існувала також і культурна лексика (назви предметів, створених людиною, соціальних інститутів і т. ін.)⁶.

Серед найважливіших властивостей базової лексики М. Сводеша можна назвати дві.

Перша – це її *незалежність від географії, історії, культури* та ін., під якою мається на увазі те, що список М. Сводеша можна скласти для будь-якої людської мови незалежно від її ареалу та часу існування (цит. за пр.: Саенко 2014, с. 11).

Друга – це її *стійкість до запозичення*. Але це не означає, що в базовій лексиці немає запозичень. Підбір випадків, коли елементи списку М. Сводеша запозичувалися, не може служити спростуванням існування базисної лексики. Зате показово порівняння кількості запозичень у всьому словниковому фонді мови з кількістю запозичень у списку М. Сводеша (Бурлак, Старостин 2005, с. 11). При виключенні запозичень з підрахунків постає проблема їх ідентифікації. Особливо вона актуальна для мов з погано вивченою історією, але навіть у випадку з індоєвропейської сім'єю є ситуації, коли якісь елементи 100-слівного списку мають дві взаємовиключні етимології, одна з яких передбачає запозичення, а інша – ні (Саенко 2014, с. 17). При цьому Г. С. Старостин переконаний у тому, що поодинокі запозичення суттєво не впливають на кінцевий результат, і пропонує методику виявлення масових запозичень зі спорідненої мови (див. пр.: Старостин 2013, с. 124–129).

Окрема складність полягає ще й тоді, коли одній лексемі в англійському списку М. Сводеша в іншій мові відповідає декілька. На цій проблемі засновує свою критику глотохронології Г. Хойер, який спробував зробити переклад двадцяти восьми лексем зі списку на мову навахо (Хойер 1960, с. 95–107). С. Гудшінські вважає, що коли потрібно вибрати слово з

⁶ Старостин С. А., Милитарев А. Ю. О Древне Языков (обзор мнений). URL: <http://thule.primordial.org.ua/starostin-militarev.htm>

синонімів, необхідно вибрати одне слово випадковим способом (в іншому випадку навіть підкидати монетку) (Gudschinsky 1956, p. 614). В. Блажек і П. Новотна намагаються послідовно включати до списку всі синоніми, аргументуючи це тим, що якщо окрім “основних” синонімів включити в список і всі інші, частина з яких може бути один одному споріднена, ступінь спорідненості зростає (Blažek, Novotná, 2007, p. 198).

При цьому В. Саєнко надає рекомендації М. Сводеша: а) “постарайтеся знайти один простий еквівалент для кожного елемента списку, ігноруючи спеціальні та пов’язані форми і опускаючи найменш уживаний з двох еквівалентів; б) необхідно надавати перевагу одне слово словосполучення, якщо навіть його значення є ширшим, ніж значення аналізованого еквівалента; в) там, де неможливо підібрати еквівалент, відповідне форму краще опустити” (цит. за пр.: Саєнко 2013, с. 25–26).

Переконані в тому, що вибір ностратичних етимонів з відвідними їм значенням: 1) **Huḳa* “око, бачити” (В. М. Ілліч-Світич); 2) **wol[a]* “великий” (С. А. Старостіна); 3) **wete* “вода” (А. Б. Долгопольський); 4) **phañ-* (~ **phəñ-*) “вогонь, горіти” (А. Р. Bomhard); 5) **marV* “дерево” (А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін, А. Р. Bomhard) допоможе здійснити процедуру діяхронічної інтерпретації й подальшої квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов і засвідчити їх за тріадою: тип – вид – відношення.

2.2 Історіографія методологічних технік доведення масового споріднення у ланцюзі ‘мова – група – сім’я – макросім’я’: від порівняльно-історичного методу до методу діяхронічної інтерпретації

Наявні на сьогодні методологічні техніки обґрунтування масового мовного споріднення формувалися зусиллями представників різних поколінь *порівняльно-історичного мовознавства*, починаючи від Ф. Боппа, Р. Х. Раска та ін., які зводилися, як правило, до суворого дотримання загальних

(ймовірно, уже класичних) методологічних принципів, основані засади яких були закладені ще з початку молодогограматичної епохи (див. пр.: Campbell 2004; Hock & Joseph 1996): наприклад, установлення фонологічних (фонетичних) відповідностей між спорідненими мовами, реконструкція лексичного і граматичного інвентарю прамови та ін. (див. пр.: Старостин 2013, с. 23). На сьогодні такий інструментарій відповідає **компаративній методологічній техніці** – комплексу прийомів і процедур **порівняльно-історичного методу** як методу вивчення історії споріднених мов, засобу пояснення спостережуваних між мовами відношень і різних явищ у самих даних мовах (Перетрухин 1960, с. 6), що, за О. М. Трубачовим, є “єдиною метою порівняння” (Сосюр 1999, с. 219), а *порівняння*, за А. Мейе, – “єдине знаряддя, що є в розпорядженні мовознавця для побудови історії мов” (Мейе 1954, с. 18).

Основними процедурами порівняльно-історичного методу є: 1) *процедури внутрішньої реконструкції* – “порівняння мовних одиниць всередині однієї мови” (ЛЭС 1990) з метою виокремлення найбільш архаїчних варіантів певної мовної або діалектної системи (засвідченої писемністю); 2) *процедура зовнішньої реконструкції* – “порівняння фактичної даності декількох мовних або діалектних систем” (Климов 1990, с. 83) з метою моделювання архетипу / етимону на рівні групи і / або сім’ї.

*Процедуру внутрішньої реконструкції*⁷ дала змогу здійснити діахронічні висновки, які можна зробити на основі синхронічного аналізу мовних даних, не вдаючись ні до порівняння, ні до лінгвістичної географії, ні до “ареальної лінгвістики”, ні до глотохронології (Курилович 1965, с. 400–434). Здійснення цієї процедури передбачає залучення ще двох прийомів, до яких звертаються етимологи: 1) *внутрішня ретроспекція* (лат. *retro* – “назад” + *spectare* – “дивитися”), що пов’язана зі зверненням назад, тобто від сучасного стану для визначення характеру і часу змін до більш давнім

⁷ Pisani *Paleontologia Lingüistica*. 1938. P. 32.; Хенігсвальд *Studies in Linguistics*. II. 1944. No. 4. P. 78.; Bonfante *Word*. I. 1945. P. 133.

періодам; 2) *внутрішня проспекція* (лат. *pro* – “вперед” + *spectare* – “дивитися”), що пов’язана з аналізом вперед по осі часу, починаючи від найдавнішої форми, зафіксованої в письмових джерелах, до сучасної (Комарова 2012).

Серед найбільш важливих предметів дискусії в теоретичній компаративістиці необхідно згадати питання методики схематичного моделювання конкретних відношень споріднення між складовими сім’ї. Тривала емпірична розробка відповідної проблематики на індоєвропейському мовному матеріалі викликала до життя дві глибоко різні схеми цих відношень: з одного боку, А. Шлейхер запропонував у 1860 р. свою модель диференціації індоєвропейських мов, відома як “модель теорії родовідного дерева” (Schleicher 1860; Schleicher 1861–1862). Інша модель генетичних взаємовідношень індоєвропейських мов, висунута спочатку на противагу першій і відома в компаративістиці як “модель теорії хвиль”, була запропонована Й. Шмідтом у 1872 р. (Schmidt 1872).

Важливою умовою міжмовного і внутрішньомовного порівняння є облік найдавнішої фіксації мовних явищ. Але точний час фіксації мовних явищ установити не вдається, оскільки найдавніші стани в пам’ятках взагалі не були зафіксовані, а проміжні ланки були втрачені. Тому в компаративістиці велике значення надається встановленню відносної хронології мовних явищ, що і є метою **методики відносної хронології**. Сутність методики відносної хронології полягає в тому, що шляхом вивчення поширення і значущості в системі мови двох явищ встановлюється, яке з них є більш давнім, тобто передувало іншому (Комарова 2012).

Як бачимо, прийоми і процедури **порівняльно-історичного методу** давали змогу представникам лінгвістичної компаративістики здійснити систематизацію мов світу і представити її у вигляді *генеалогічної / генетичної класифікації мов*, яку згодом було упорядковано, з одного боку, як “модель теорії родовідного дерева” А. Шлейхера, а з іншого боку, як “модель теорії хвиль” Г. Шухардта, І. Шмідта, які і дотепер вважаються

основними концептуально обґрунтованими *прамовними моделями* (Нерознак 1988, с. 28) (сучасна назва – *моделі прамов* (Степанов 1975), в основі яких і лежить концепція *прамовного стану*.

На сьогодні традиційні “дерев’яні” (рос. “древесные”) класифікації було замінено, за словами Г. С. Старостіна, більш популярними “мережевими” класифікаціями (англ. “networks”), які [...] є формалізованим і упорядкованим варіантом “моделі теорії хвиль” (Старостин 2013, с. 24), якій присвячено значну частину колективної монографії (Renfrew et al. 2006). За словами Г. С. Старостіна, “мережеве” моделювання міжмовних відношень містить змішаний “генетично-ареальний” характер і, отже, жодним чином не може заміщати “дерев’яну” схему, яка претендує на відображення виключно генетичних зв’язків. У зв’язку з цим побудова історично осмислених “дерев” і “мереж” – не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі завдання (Старостин 2013, с. 24).

Приходимо до висновку, що перша методологічна техніка, заснована на порівняльно-історичному методі, дає змогу зафіксувати два принципові моменти: а) “чи сягають мови $x_1, x_2 \dots x_n$ до єдиного спільного предка?” і б) “за умови вірності а), які з можливих підмножин безлічі мов $x_1, x_2 \dots x_n$ мають проміжних спільних предків?” (Старостин 2013, с. 24). Інакше кажучи, усе це призводить до доведення мовного споріднення, а також побудови внутрішньої класифікації мовної сім’ї (наприклад, алтайської, індоєвропейської та ін.).

Згадаємо слова С. А. Бурлак і С. А. Старостіна, що компаративіст “має справу не з числовим значенням ймовірності, а лише з ймовірнісною оцінкою”, що “зумовлює можливість розбіжностей: те, що одному досліднику здається більш ймовірним, іншому може здатися менш ймовірним” (Бурлак, Старостин 2005). У такий спосіб *методика реконструкції*, за версією Г. С. Старостіна, цілком є *внутрішньо несуперечливою, типологічно правдоподібною і системною* (Старостин 2013, с. 8).

Як засвідчила допропедевтична стадія (див. пункт 1.3.1), представники лінгвістичної компаративістики здійснювали спроби зближення двох і навіть більше мовних сімей, проте, як зазначає О. С. Мельничук, “якщо одні представники були байдужими до таких спроб, розуміючи недостатність наявних лінгвістичних даних, які можна було б застосувати для досягнення цієї мети, то решта припускали, що лінгвістична компаративістика ще не готова до виходу за межі окремих мовних сімей, адже вона, по суті, зупинилася на тому рівні, який був досягнутий молодогограматиками” (Мельничук 1991, № 2, с. 27).

Звичайно, напрацювання окремих компаративістів заклало засади для формування макрокомпаративної парадигми. Згадаємо праці основоположника класичної компаративістики Ф. Боппа, який, окресливши “спробу картвельсько-індоевропейських зіставлень, засновану переважно на *морфологічних подібностях* (курсив наш – Я. К.)” (Іллич-Свитыч 1971, с. 39), здійснював тривіальне зіставлення мовних даних, без залучення сурового методологічного інструментарію. Утім, як зазначає О. А. Волошина, “сучасники Ф. Боппа вважали ці паралелі занадто сміливими”, адже “подібні зіставлення були передчасними і довести настільки далеку спорідненість можна було лише при опорі на реконструйовані праіндоевропейську й пракартвельську мови, а таким матеріалом наука в першій половині XIX ст. ще не володіла” (Волошина 2014).

Праці інших учених (див. пр.: Campbell 1973, 1988; Fodor 1966; Goddard 1975; Greenberg 1957; Matisoff 1990; Meillet 1914; Newman 1980; Ringe 1992, 1993; Salmons 1992; Watkins 1990 та ін.) засвідчують про простий перелік зовнішніх подібностей, більшість з яких повинні були б бути відкинуті (випадкові збіги) або витлумачені інакше (запозичення) [...]. З цього приводу В. М. Іллич-Світич зазначав, що “серед маси [...] зближень були відзначені і більш очевидні і дійсно суттєві подібності, адже до порівняння залучався не лише *лексичний*, але *морфологічний* і *словотвірний матеріал* (курсив наш –

Я. К.)” (Иллич-Свитыч 1971, с. 38–39). Заслужують на увагу і праця А. Тромбетті (1903), який, як і його попередники, не намагався встановлювати фонетичні відповідності між окремими сім’ями, не прагнув реконструювати вихідні форми, що [...] викликало різку критику компаративістів, зокрема індоєвропейців (цит. за пр.: Иллич-Свитыч 1971, с. 39–40).

Заслужують на увагу і праці К. Віклунда, який, використавши готовий матеріал “двох найбільш ретельно досліджених” (Иллич-Свитыч 1971, с. 40) індоєвропейської й уральської мовних сімей, спробував представити спільні елементи у галузі лексики, морфології й словотвору (Wiklund 1906, 1907), тобто, за Х. Паасоненом, встановив регулярні фонетичні (звукові) індоєвропейсько-уральські відповідності (Paasonen 1907) (див. також праці Е. Еманна (1923–1924), Х. Педерсена (1933), Х. Шелда (1927)). В. М. Ілліч-Світич (1971, с. 41) помітив тенденцію, що Б. Колліндер, працюючи з цими ж мовними сім’ями, надав найповніше зведення надійних лексичних, морфологічних і словотворчих індоєвропейсько-уральських паралелей (Collinder 1934, 1945), виклав методологічну основу зіставлення (Collinder 1952–1954) і приступив до дослідження фонетичних відповідностей (Collinder 1965). Проте, напрацювання К. Віклунда і Б. Колліндера ґрунтувалися лише на встановленні відповідностей, тобто без зведення останніх до відповідного архетипу.

Методологічний алгоритм в обґрунтуванні віддаленого / далекого мовного споріднення простежується також у працях “Гипотеза древнейшего родства языков Северной Евразии. Проблемы фонетических соответствий” у журналі “Вопросы языкознания” (1964 р.), де А. Б. Долгопольський сформулював *сибіро-європейську гіпотезу* про генетичну спорідненість алтайських, афразійських, індоєвропейських, картвельських, уральських і чукотсько-камчатських мов (Долгопольский 1964), і “Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)” (Иллич-Свитыч 1971–1984), де

В. М. Ілліч-Світич надав версії щодо *ностратичної теорії походження мов* алтайської, афразійської, дравідійської, індоєвропейської, картвельської, уральської мовних сімей.

Звичайно, можливість існування глибокої спорідненості між різними сім'ями мов Євразії обговорювалася і раніше, однак саме цим ученим вдалося довести її за допомогою порівняльно-історичного методу, розробивши систему регулярних фонетичних відповідностей і підтвердивши його на матеріалі базової лексики і морфологічних парадигм (Долгопольский 2013, с. 7).

Порушені питання у працях цих та інших представників простежуються з початку “молодограматичної” епохи, проте приблизно на початку ХХ ст. дослідники (наприклад, Х. Педерсен, А. Тромбетті та ін.) приступили до розробки **макрокомпаративної методологічної техніки** (див. пр.: Greenberg 1987, 2001 та ін.), тобто комплексної методологічної бази обґрунтування мовних сімей у межах певної макросім'ї (наприклад, якщо для нігеро-конголезької макросім'ї мовою-основою є *нігеро-конголезька прмова*, то для ностратичної – *ностратична прмова* та ін.). Постає єдине питання: який методологічний алгоритм дає змогу здійснити відновлення такої прмови? Спробуємо окреслити це нижче.

Одними із перших, кому вдалося формалізувати уявлення про масове мовне споріднення, апелюючи при цьому до техніки реконструкції, а за уточненням А. Р. Бомхарда, застосовували “ослаблені форми” (англ. *weakened forms*) порівняльно-історичного методу (Bomhard, Kerns 1994, р. 7–11), були А. Б. Долгопольський (1964) й В. М. Ілліч-Світич (1971–1984). Ученим вдалося розробити систему регулярних фонетичних відповідностей і засвідчити її на матеріалі базової лексики і морфологічних парадигм. В. М. Ілліч-Світич переконаний, що “*процедура внутрішнього порівняння* (курсив наш – Я. К.), застосування якої без суворого контролю *процедури зовнішнього порівняння* (курсив наш – Я. К.), призводить

до побудови численних однаково ймовірних і однакових довільних протосистем” (Іллич-Свитыч 1971, с. 3).

Макрокомпаративна методологічна техніка представлена чотирма методами: 1) *метод ідентифікації морфем* (В. М. Ілліч-Світич); 2) *метод ступінчастої реконструкції* (С. А. Старостін та ін.); 3) *метод масового порівняння* (J. Greenberg); 4) *метод діахронічної інтерпретації* (О. С. Семереньї та ін.), які розглянемо нижче.

Метод ідентифікації морфем, за В. М. Іллічем-Світичем, (морфем з суто лексичним, лексико-граматичним, словотворчим і формоутворювальним значеннями) давав змогу здійснити ідентифікацію тотожних за походженням морфем порівнюваних систем (наприклад, числівників і займенників, системи іменної флексії, системи дієслівних часів і т. ін.) (Іллич-Свитыч 1971, с. 3) і запропонувати реконструйовані конструкти.

Метод ступінчастої реконструкції, застосований ще в XIX ст. Р. Раском, але теоретично розроблений у середині XX в. (див., напр., пр.: Наас 1969), за словами С. А. Бурлак, є єдиним методом, за допомогою якого можна досліджувати віддалену / далеку спорідненість, тобто дослідник вивчає “реконструкції всіх проміжних рівнів між прамовою сім’ї та засвідченими мовами-нащадками” (Бурлак. URL: <http://antropogenez.ru/article/678/>). За словами Г. Гумбатова, цей метод є “простим і геніальним”, бо за допомогою нього С. А. Старостін “створив” “праалтайські” слова з “пратюркської” й “праяпонської” мов (Г. Гумбатов).

Методологічний алгоритм відтворення прамови прамов за допомогою *методу ступінчастої реконструкції* полягає у тому, що спочатку необхідно “реконструювати прамови найближчого рівня, потім порівняти їх між собою і реконструювати давніші прамови і т. ін., поки, зрештою, не буде реконструйована прмова всієї розглянутої сім’ї” (Старостин, Милитарев. URL: <http://thule.primordial.org.ua/starostin-militarev.htm>). Так, С. А. Старостін і О. Ю. Мілітарьов надають приклад для ностратичних мов: “спочатку треба

реконструювати праслов'янську, прагерманську, праіндоіранську, прафіноугорську, прасамодійську, пратюркську, прамонгольську і т. ін., потім – зіставити ці мови і реконструювати праіндоєвропейську, прауральську, праалтайську, а також – прадрavidійську, пракартвельську й праескімосько-калеутську і, можливо, праафразійську мови; нарешті, зіставлення цих прамов дає можливість реконструювати праностратичну мову, що добре працює при аналізі лексики великих сімей мов, дозволяючи поступово сходити до таксонів більш високих рівнів за допомогою реконструкції прамовного лексичного фонду”. За словами дослідників, цей метод працює і при аналізі морфології (там само).

Окремо варто зупинитися на методології, яку в 1963 р. запропонував Дж. Грінберг, апробувавши її на чотирьох макросім'ях мов Африки, які, за версією В. К. Бабаєва, “були позитивно сприйняті більшістю африканістів і за кордоном, і в СРСР” (Бабаєв 2013, с. 7). Це – метод “виділення подібностей”, “масового”, або “багатостороннього порівняння” (англ. *mass / multilateral comparison*) (Greenberg 1963). Як зазначає С. А. Старостін, Дж. Грінберг “дивиться на сучасні мови в великих кількостях і виявляє якісь загальні моделі, подібності в системах займенників, не встановлюючи відповідностей, не роблячи реконструкцій, а просто намагаючись зробити класифікацію” (Старостин 2003). Дослідник переконаний, що це така евристика, визначення на око (там само).

Г. С. Старостін формулює так: “оскільки різні мови-нащадки однієї прамови неминуче втрачають різні елементи цієї прамови, залучення до порівняння більшого числа мов-нащадків дозволить виявити більше число не випадкових подібностей, тобто прамовних ознак” (Старостин 2013, с. 67) (див. також (Greenberg 2000, 2002)).

Утім, не всі дослідники (наприклад, В. К. Бабаєв та ін.) приймають методологічний інструментарій Дж. Грінберга і вважають його метод “емпіричним, суб’єктивістським підходом до однієї з сфер мови – лексики – і не може вважатися методом для такої парадигматичної за своєю природою

науки, як порівняльне мовознавство” (Бабаєв 2013, с. 7). Дж. Грінберг і сам завжди писав, що його метод є лише припущенням спорідненості, деякою пунктирною лінією, яку ще необхідно верифікувати за допомогою власне порівняльно-історичного методу (див. пр.: Greenberg 2000, 2002), чого він не намагався зробити зовсім.

Помічаємо, що С. А. Старостін намагався уточнити роль *методик порівняльно-історичного методу* у межах *методу масового порівняння*: “Основна перевага порівняльно-історичного методу полягає в тому, що ми можемо відновити початковий стан, звичайно, приблизно, умовно, але, тим не менш, досить вірно відтворити і лексичний склад прамови, і його граматику. І тоді ми вже можемо порівнювати не сучасні мови, а реконструйовані, які в разі споріднення, за логікою речей, повинні бути ближче один до одного, ніж їх сучасні нащадки. Тому вихід з цієї ситуації, подолання цього тимчасового бар’єру існує. І це – реконструкція (Старостин 2003. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/starostin-03.htm>). У цьому контексті С. А. Старостін допускає, що “можна просто дивитися на слова різних мов і бачити їх подібність / схожість” (там само). Цю позицію підтримує й І. М. Рассоха, наголошуючи, що “таке масове інтуїтивне порівняння є виправданим науковим методом дослідження” (Рассоха 2010, с. 77).

Необхідно зазначити, що основними процедурами методу масового порівняння є дві.

Перша методологічна операція, яку окреслює Дж. Грінберг, – *виявлення великої кількості подібних морфів (або аломорфів), особливо нерегулярностей в аналогічних умовах у мовах, які розглядаються, а також наявність аналогічних правил сполучуваності*. На жаль, з плином часу історичні процеси призводять до поступової трансформації і остаточної ліквідації таких подібностей. Чим довшим є період поділу, тим меншою є ймовірність того, що буде подібність морфологічних форм, і правила сполучуваності будуть знайдені (Greenberg 2000, 2002).

Незважаючи на дискусійний характер методик Дж. Грінберга, А. Р. Бомхард переконаний у тому, що “поєднання методології Дж. Грінберга і більш традиційних методів порівняння є таким, що доповнюють один одного” (Bomhard 1995, p. 5). При цьому окремі автори взагалі розчарувалися в лексикостатистиці і порівняльно-історичному методі, пропонують нові моделі історичного розвитку мов (наприклад, теорія *punctuated equilibrium* Р. М. Діксона (Dixon 1997) (цит. за пр.: Старостин 2007).

Друга методологічна операція пов'язана з *семантичною стороною*. Так, наприклад, у праці В. М. Ілліча-Світича після фонетичної реконструкції ностратичного етимону подано її семантичну реконструкцію, яка, за словами самого дослідника, “символізує в максимально стислій формі ймовірне початкове значення всіх порівнюваних форм” (Иллич-Свитыч 1971, с. 93). Інакше кажучи, дослідник не подає інформації з приводу методології семантичної реконструкції того чи іншого архетипу, а в окремих етимологічних статтях уживає такі термінопоняття, як “семантична еволюція”, “семантичний розвиток” і т. ін.

При цьому А. Р. Бомхард говорить про **семантичну схожість лексичних форм**, яку він пов'язує з можливістю встановлення “**рецидивних звукових відповідностей**” (англ. *recurrent sound-meaning correspondences*) для досить великої вибірки лексичного матеріалу (Bomhard 1995, p. 5). Лексичні форми з однаковими або подібними значеннями мають найбільше значення. Дослідник уточнює, що “імовірність того, що лексичні подібності вказують на генетичний зв'язок різко зросли, коли до порівняння залучалися й інші додаткові мови і коли ці нові мови також мають дуже велику кількість повторюваних рецидивних звукових відповідностей” (Bomhard 1995, p. 5).

У статті “К вопросу о перспективах развития ностратического языкознания” Г. С. Старостин згадує про **дистрибуційно-семантичний критерій**, що полягає у фіксації у споріднених морфемах різних мов тотожних значень – пов'язаність допустимими семантичними переходами (А. В. Дибо, Н. І. Толстий та ін.). Інакше кажучи, “слово змінює значення не

саме по собі, але як член лексичної групи (поля, мікросистеми); такі роботи школи Й. Тріра” (Дыбо 2011, с. 362).

Кожній семантичній зміні відповідає **семантичний перехід** – конструкція універсальної (закономірної) семантичної схеми, тобто “стійкі смислові інваріанти, що варіативно реалізуються в ряді конкретних назв” (Березович 2000, с. 47), або “типових схем “смисловиробництва”” (Топоров 1997, с. 126). Саме тому намагаємося зрозуміти “типи первинної мотивації”, що представлені у відповідниках (мовних і прамовних) з певним значенням (Варбот 1997, с. 35).

Дотримуємося версії А. А. Залізняка (2001), і кожний семантичний перехід – це результат одного з *типів семантичної деривації*:

1) *полісемія*, тобто наявність семантичного співвідношення між двома значеннями ностратичного архетипу і архетипу на рівні сім’ї, архетипу на рівні сім’ї і архетипу на рівні групи і т. ін., до якої відносимо *семантичну незаперечність* (за Г. С. Старостіним), що полягає у тому, що “хоча б кілька лексичних пар, на яких визначено відповідність [...], повинні мати значення, які повністю збігаються або, принаймні, такі відмінності в семантиці, які можна вважати типологічно тривіальними” (див. пр.: Старостин 2013, с. 58):

– ностратичний *НуҚа “бачити” ↔ алтайський *ука- “помічати”;

– ностратичний *НуҚа “око” ↔ алтайський *ука- “помічати”;

2) *діахронічний перехід*, тобто зміна значення, перехід А в В:

– ностратичний *НуҚа “бачити” ↔ алтайський *ука- “розуміти”.

На сьогодні *діахронічний фактор* знову набуває все більшого значення. Пріоритет діахронії для когнітивної теорії мови постулює В. О. Плунгян, відзначаючи, що “для пояснення мовних явищ апеляція до походження цих фактів стає одним з основних методів дослідження” (Плунгян 1998, с. 355). Л. П. Дронова також говорить про необхідність звернення до фактів діахронії, тому що вони є причиною багатьох синхронічних явищ і одночасно пояснюють їх (Дронова 2009, с. 116). Проте

ключовим залишаються межі діахронії у плані поглиблення самої діахронії, тобто, за слова Г. А. Климова, панхронії, для якої застосовується введена до наукового обігу О. Семеренї дескрипція “діахронічна інтерпретація” (нім. *diachronische Interpretation*) (Семеренї 1980, с. 13), а в працях окремих дослідників (Т. О. Анохіна, Я. В. Капранов, О. О. Черхава та ін.) названа “методом діахронічної інтерпретації” є наступним кроком після процедури реконструкції, виконаної за допомогою класичного порівняльно-історичного методу (див. пр.: Климов 1988, с. 10). Так, “наступний крок” – це те ж саме, що і “подальший крок реконструкції” (Климов 1988, с. 9–10), або “далека реконструкція”, “подальший аналіз” (нім. *weitere Analyse*), “реконструйований аналіз” (англ. *reconstructive analysis*) (Dyenl 1969), “прареконструкція” (нім. *Prarekonstruktion*) (Penzl 1978), “пояснювальна модель” (Schlerath 1981, S. 188) і т. ін.

Методологічна техніка діахронічної інтерпретації О. Семеренї, за Л. П. Дроновою, послуговується не реальним мовним субстратом, необхідним для виконання реконструкції, а оперує лише архетипами і використовується при бажанні поглибити діахронічну перспективу дослідження за рахунок проникнення в хронологічно віддалені етапи прамовного стану (Дронова 2009, с. 117). Г. А. Климов каже, що “диференціальна ознака архетипу підкреслює його гносеологічну функцію – служити історичним поясненням реально засвідчених мовних форм, на відміну від кон’єктурної діахронічної інтерпретації, що вже позбавлена цієї функції” (Климов 1988, с. 10). Тимчасом Л. П. Дронова уточнює, що “кон’єктура – це припущення, здогад без можливості верифікації, і потрібно користуватися нею з обережністю і після власне реконструкції” (Дронова 2009, с. 117).

Заслуговують на увагу і спостереження Г. А. Климова (1988, с. 10), який називає Н. Борецького як одного з тих, хто розглядає *діахронічну інтерпретацію* як особливий різновид методу внутрішньої реконструкції (Boretzky 1975, S. 56–57) порівняльно-історичного методу. Мова йде

про зіставлення архетипів прамов, які реконструюються в межах, наприклад, однієї мовної сім'ї. У зв'язку з цим постулюємо думку про те, що внутрішня і зовнішня реконструкції як процедури порівняльно-історичного методу працюють лише в межах конкретної однієї мовної сім'ї. Такої ж думки і Г. А. Климов: “вже хоча б на одній найглибшій основі діахронічну інтерпретацію неможливо визнати будь-яким різновидом внутрішньої реконструкції” (Климов 1988, с. 11).

Саме тому, припускає Г. А. Климов, до процедури діахронічної інтерпретації необхідно віднести будь-який досвід реконструкції на рівні так званих передпрамов (англ. *preprotolanguages*), тобто прамовних станів другого і більш віддалених / далеких від сучасності порядків, оскільки вони вже цілком ґрунтуються на зіставленні прамовних архетипів / праформ (Климов 1988, с. 11–12). Наприклад, Д. Холт, що дотримується такої процедури в своєму досвіді обґрунтування спорідненості мов [...], приходить до висновку про їх (мови) тісну генетичну близькість (“спорідненість настільки близька, що навіть вельми дивно, що її не було надано раніше” (Holt 1977, р. 238). Наведений Д. С. Холтом конкретний мовний матеріал переконує в його безпосередній порівнянності. Тим більше, додає Г. А. Климов, немає підстав для змішування діахронічної інтерпретації і так званого методу ступінчастої реконструкції, за допомогою якого простежуються проміжні етапи мовної історії від прамови до сучасності. Бо дослідження не втрачає при цьому своєї опори на фактичну мовну даність, воно цілком залишається в сфері реконструкції як такої (Климов 1988, с. 12).

Г. А. Климов також звертає увагу на те, що глибоко різними є продукти / результати реконструкції та діахронічної інтерпретації щодо ступеня своєї достовірності (незалежно від реальної хронологічної глибини реконструкції). Так, якщо провести досить умовну за потребою відмінність між відносною та “абсолютною” достовірністю, то буде неважко переконатися в тому, що архетипи / праформи, побудовані з опорою на ті чи інші мовні дані, повинні відповідати вимогам відносної достовірності, а іноді здатні

задовольняти цій “абсолютній” вимозі (Климов 1988, с. 12) (подібний підхід простежується у працях У. Лемана (Lehmann 1962, р. 103–104, 255)). Відносно достовірним необхідно визнати такий архетип / праформу, адекватно встановлений з розглянутої компаративістом сукупності міжмовних відповідностей, а “абсолютно” достовірним – архетип / праформа, який вдається верифікувати за допомогою подальшого виявлення його реального мовного антецедента у вигляді архаїзму в будь-якій зі споріднених мов, зокрема у давньописьмових пам'ятках або на правах запозичення в неспорідненому мовному середовищі. Якщо мова йде про ступінь достовірності кон'єктур діахронічної інтерпретації, то про неї, як правило, не доводиться говорити, навіть у тих оптимальних випадках, коли вони надбудовуються над архетипами / праформами, реконструйованих з високою мірою надійності. Тим більше важко судити про ступінь їх достовірності, якщо вони надбудовуються над декількома з конкуруючих архетипів / праформ (Климов 1988, с. 13).

Г. А. Климов додає, що коли на зміну беззастережному оптимізму чи не всіх ранніх компаративістів в оцінці реалізму одержуваних у ході дослідження архетипів / праформ прийшло не менш тверде переконання в тому, що ступінь достовірності останніх в більшості випадків не тільки є невідомим, але і, як правило, не може бути досить суворим способом перевірений, необхідно, очевидно, визнати, що ступінь адекватності кон'єктур, одержуваних у ході діахронічної інтерпретації, взагалі є неконтролюючим. Звідси стають зрозумілими і зустрічаються глибоко скептичні оцінки компаративістами відповідні реконструкції (Климов 1988, с. 13). М. С. Трубецький припускав, що “оскільки елементи різних мовних сімей, щоб було можливо порівнювати їх між собою, повинні бути відповідним чином “препаровані”, таке мовне порівняння завжди є пов'язаним зі значною часткою довільності і домислу, тим більше, що число лексичних відповідностей, на які необхідно спиратися, зазвичай є досить невеликим” (Трубецкой 1987, с. 61).

На підтвердження зазначеної вище думки наведемо гіпотезу К. Боргстрьома, який постулював наявність у ранньому праїндоевропейському стані лише відкритих складів. Зважаючи на те, що це можна вважати хрестоматійним прикладом діахронічної інтерпретації, Е. А. Макаєв з властивим йому часом ригоризмом пише, що вона “заснована не на проєкції реальних даних окремих індоевропейських мов у загальноїндоевропейському стані, що є можливим лише тоді, коли не виникає жодних сумнівів з приводу архаїчності цих реконструйованих даних. Гіпотеза К. Боргстрьома – класичний приклад суто дедуктивної, умоглядної побудови, що не відповідає строгості й обґрунтованості реконструкції” (Макаєв 1977, с. 182). Дещо іншу позицію з цього приводу займає Г. Дьорфер, який заперечує правомірність діахронічної інтерпретації і знаходить її продукти внутрішньо суперечливими спекуляціями, які нерідко обертаються в логічному колі (Doerfer 1973, S. 10–24). Зазначені висловлювання, за припущенням Г. А. Климова, не можуть все ж позбавити від враження про доцільність звернення і до цього різновиду реконструкції в тих випадках, коли компаративіст прагне поглибити діахронічну перспективу історії мовної сім'ї. Якщо окремо взята кон'єктура діахронічної інтерпретації поступається за ступенем своєї достовірності архетипу, то аналогічним способом виглядає і співвідношення їх сукупностей. Це означає, що доказ гіпотези генетичного характеру, що будується за допомогою зіставлення прамови, завжди буде програвати в переконливості доказу, заснованому безпосередньо на мовному матеріалі (Климов 1988, с. 14).

Зважаючи на масштабність різних методик, еволюційно впроваджених в обґрунтування масового мовного споріднення спочатку шляхом тривіального зіставлення мовних даних без, а потім із застосуванням сурового методологічного інструментарію окреслює шлях макрокомпаративіста, для якого принциповими можуть виявитися:

- 1) *порівняльно-історичний метод* з процедурами внутрішньої в зовнішньої

реконструкції (“ослаблені форми”, А. R. Bomhard); 2) *метод ідентифікації морфем* (морфем з суто лексичним, лексико-граматичним, словотворчим і формоутворювальним значеннями) (В. М. Ілліч-Світич); 3) *метод ступінчастої реконструкції* (О. Ю. Мілітарьов, Р. Раск, С. А. Старостін); 4) *метод “виділення подібностей”, “масового”, або “багатостороннього порівняння”* (J. Greenberg) з процедурами виявлення великої кількості подібних морфів (або аломорфів), особливо нерегулярностей в аналогічних умовах у мовах, які розглядаються, а також наявність аналогічних правил сполучуваності (J. Greenberg); 5) *метод діахронічної інтерпретації* (О. Семеренї).

Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що: якщо метою *компаративної методологічної техніки* є історичне витлумачення відповідностей, зафіксованих у фактичній даності споріднених мов, що, своєю чергою, дає змогу змоделювати певний архетип (праформу) / етимон, то *макрокомпаративної методологічної техніки* – здійснення процедури реконструкції шляхом поглиблення діахронічної перспективи дослідження (тобто за рахунок проникнення в хронологічно більш віддалені етапи прамовного стану) – пошук так званої пояснювальної моделі (за Б. Шлератом), тобто гіпотези другого ступеня.

2.3 Сучасні методологічні ідеї у сферах вивчення ступенів масового споріднення мов: від археології до феноменології

Феномен “масового споріднення” на сьогодні набуває нових вимірів вивчення, адже до уваги беруться здобутки різних наук, як-от: *археологія* (Д. А. Авдусін, В. Д. Блаватський та ін.), *антропологія* (С. В. Куланда та ін.) та ін. (див. пункт 1.1.1). Очевидно, ці та інші науки зможуть допомогти макрокомпаративістам (Я. В. Капранов, В. І. Рассоха та ін.), по-перше, переосмислити і уточнити сутність понять “спорідненість”, “мовна спорідненість”, “масова спорідненість”, “ностратична спорідненість”

і суміжних з ними понять, дефініції яких було подано в Розділі 1; по-друге, зрозуміти методологічний механізм до виділення характеристик, які потрібно зіставляти, порівнювати, тощо і як саме; по-третє, підтвердити або спростувати встановлені ступені масового (зокрема ностратичного) споріднення мов і т. ін.

Припускаємо, що методологічні інструменти названих вище та ін. баз знань можуть виявитися ефективними не лише при обґрунтуванні масового (ностратичного) мовного споріднення, з'ясуванні походження *Homo sapiens* як біологічного індивіда з відповідною мовою, культурою і т. ін., а навіть стати надійною експланаторною базою для компаративістів і макрокомпаративістів, адже, за словами Г. Дзібеля, “система” може себе відчувати лише через відсилання до свого “оточення” (нім. *Umwelt*) (Дзібель 2001).

Методологічний досвід **археології** полягає у вивченні історії культури тих чи інших популяцій представників роду *Homo* за матеріальними джерелами (праці Д. А. Авдусіна, В. Д. Блаватського та ін.), які дають змогу окреслити ту чи іншу **археологічну культуру**, яку трактують як “центральну категорію археологічного пізнання – сукупність даних досліджень з історії окремого суспільства минулого – конкретного соціально-історичного організму на певному рівні його суспільно-економічного (формаційного) розвитку, що вивчається за комплексами подібних взаємопов’язаних залишків певної життєдіяльності, що збереглися до наших днів у вигляді археологічних пам’яток (артефактів)” (Генинг 1987, с. 31).

У Розділі 1 (зокрема пункт 1.2.1) було представлено археологічний матеріал (артефакти), який, слідом за Е. М. Колпаковим, можна розглядати як “наукову конструкцію, що співвідноситься із соціальною спільністю” (Колпаков 2013), якою, ймовірно, може бути популяція представників роду *Homo*. Згадаємо, наприклад, працю В. А. Дыбо “Язык – этнос – археологическая культура (Несколько мыслей по поводу индоевропейской

проблеми)”, де зроблено спробу пояснити місце мови в межах певної культури (Дыбо 2006, с. 75–94).

Сучасна археологія послуговується великим арсеналом методологічного інструментарію (підходи, принципи, методи і т. ін.) до вивчення археологічного матеріалу (артефактів), залежно від поставлених завдань (див. пр.: Мельников 2003, с. 6–13). У контексті дослідження мовного споріднення загальнонаукові методи археологічного дослідження (*спостереження, аналіз, індукція*) є важливими на перших етапах вивчення археологічного матеріалу (артефактів), тобто в плані визначення їх основних ознак, а, за термінологією археології, здійснення їх діагностування.

Надалі застосовуються методи класифікації, хоча, за словами Е. М. Колпакова, “якоїсь загальноприйнятої або хоча б широко поширеної систематизації або просто переліку методів класифікації в археології немає” (Колпаков 2013). Тому найголовніше – “віднести екземпляр до вже встановлених класів на підставі ознак або рис, що є діагностичними для цих класів” (Adams 1988, р. 44; Doran & Hodson 1975, р. 159; Rouse 1972, р. 280). “Необхідно ідентифікувати й зафіксувати всі визначні ознаки колекції артефактів” (Swartz 1967, S. 490) відповідно до підрозділу (варіант археологічної культури, культурна група, субкультура) і надкультурного утворення (культурна область, культурне коло, група культур, технокомплекс) (див. пр.: Clarke 1968; Массон 1972).

Наступний етап – фіксація “збігу” і “незбігу” у характеристиках (ознаках тощо) артефактів (Malmer 1963, р. 14, 250), тобто встановлення спільних і відмінних характеристик, що дасть змогу припустити спорідненість як між рівнями (підрозділ і / або надкультурне утворення) однієї археологічної культури, так і між двома і навіть більше археологічними культурами (див. пр.: Бочкарёв 1973; Гладилин 1976; Грязнов 1969; Массон 1972а; Матюшин 1975; 1976; Фёдоров-Давыдов 1970; Шер 1966; Malmer 1967 та ін.). Наприклад, в європейській археології виділення двох генетично пов’язаних між собою “рівнів” археологічних

культур у певних випадках розглядаються як хронологічні ланцюжки генетично пов'язаних археологічних культур. Найбільш рішуче організація цих “рівнів” декларується в праці В. А. Сафронова “Индоевропейские прародины” (Сафронов 1989).

Основний археологічний матеріал (артефакти), представлений у Розділі 1 (зокрема пункт 1.2.1) дає змогу віднести його до відповідної культури: наприклад, артефакти, що відповідають *Homo habilis* – олдувайська культура, *Homo erectus* – аббевільська (шельська, ранньоашельська) культура і т. ін. У цьому контексті згадуємо слова В. Е. Медведева, який писав, що “не наполягаючи на повній тотожності між чжурчженською (археологічною) культурою і чжурчженським етносом [...], є підстави вважати ці два поняття досить близькими” (Медведев 1981, с. 80).

А. Ю. Мілітарьов і В. А. Шнірельман припускали, що праафразійці відповідають *натуфійській культурі* (Милитарев, Шнирельман 1984, с. 35–53) – археологічній культурі епіпалеоліту (мезоліту), що була поширена на території Леванту близько 12500 – 9500 років до н. е. (Munro 2003, р. 48). Очевидно, є всі підстави припустити, що археологічний матеріал *натуфійської культури* – це ті артефакти, які застосовували праафразійці в своєму побуті, житті і т. ін. На сьогодні продовжують дотримуватися думки про те, що *натуфійська культура* могла виникнути на основі *мушабської*, яка мігрувала з Єгипту до Палестини. Ймовірно, саме це поєднання нілотських (недарма їх називають ніло-хамітськими) і західно-ностратичних мов і поклало початок афразійським з їх характерною консонантною структурою кореня (Ehret et al. 2004).

Згадаємо також приклад, який пропонують С. А. Старостін і О. Ю. Мілітарьов. Якщо в тій чи іншій зоні поширеним є особливий вид кераміки, то можна припустити, що народ, який розробив цю техніку, говорив однією мовою. У цьому контексті важливою є відповідність даних археології та лінгвістики. Наприклад, “якщо археолог знаходить певну бойову сокира, нехай навіть у великій кількості примірників, а відповідне

слово не реконструюється, то можна зробити висновок, що дана техніка була запозичена населенням даної області або навіть – що всі ці сокири були привізними”⁸.

Цікавою є позиція С. В. Куланди з приводу методології, яку пропонує **антропологія**, зокрема **соціальна антропологія**. Він переконаний, що “досягнення соціальної антропології дозволяє запропонувати нетрадиційну реконструкцію прамовної семантики, несуперечливо пояснює еволюцію відповідної лексеми (трактування прамовного етимону як показника приналежності до того чи іншого статево-вікового гуртування)”. Такий підхід, за версією дослідника, “дає можливість не механічно зіставляти дані різних галузей знань, але витягати з їх комплексного розгляду нову інформацію, що створює умови для часткового подолання обмеженості кожного з видів джерел”⁹.

Методологічний досвід **палеогенетики** як науки, що знаходиться на стику молекулярної генетики й археології, дає можливість, з одного боку, встановити еволюційні / споріднені зв’язки між популяціями представників роду *Homo* (філогенетичний аналіз), а з іншого, – шляхи їх географічного поширення (філогеографічний аналіз) (див. пр.: Пилипенко 2013).

Одним із таких інструментів є **метод полімеразної ланцюгової реакції** (далі – ПЛР) (приблизно 1980 р.) (Mullis, Falloona 1987; Saiki et al. 1988), що дає змогу отримати практично необмежене число копій короткого цільового фрагмента ДНК навіть при надзвичайно низькій концентрації матриці (Raabo, Wilson 1988; Raabo 1989; Raabo et al. 1989). Давню ДНК почали виділяти зі знайдених археологами останків самого різного віку, [...] використовуючи зразки від самих різних організмів, від мікроорганізмів до представників роду *Homo* і аж до людини (Cano et al., 1992; Golenberg et al. 1990; Thomas et al. 1989). Цей метод дає змогу виділити не просто ДНК, а зафіксувати мітохондріальну, Х-хромосомну, Y-хромосомну та інші ДНК, що

⁸ Старостин С. А., Милитарев А. Ю. *О Древе Языков (обзор мнений)*.

⁹ Куланда С. В. *Исследование феномена родства*. С. 81–82.

є принциповим для подальшого вивчення із застосуванням інших методів для аргументації своїх гіпотез. Сюди належать (приблизно 2000 р.) **методи високопродуктивного паралельного секвенування ДНК**, за допомогою яких вдалося отримувати більший обсяг генетичної інформації (аж до розшифрування повного генома) з меншого обсягу вихідної ДНК (див. пр.: Пилипенко 2013). Це – два традиційні методи секвенування зразків (“бібліотек”) ДНК – (А) “454 Life Sciences” і (В) “Illumina”. При цьому М. Мейер з Інституту еволюційної антропології товариства Макса Планка (м. Лейпциг, ФРН) запропонував новий, більш ефективний метод (С), який і був застосований до знайденої ДНК людини з Денисової печери (Meuer et al. 2012).

Застосування цих та інших методів дали змогу виявити, наприклад, Y-хромосомні гаплогрупи E1b1, CT і мітохондріальну гаплогрупу N1b у мисливців-збирачів з печери Ракефет (англ. *Raqefet*) на схилі гори Кармель, що відповідає натуфійській культурі (Lazaridis et al. 2016.) А після розшифрування повного ядерного геному *Homo neanderthalensis* було з’ясовано, що вже поза межами Африки представники сучасного населення отримали “у спадок” близько 2–4 % всіх своїх генів від *Homo neanderthalensis* (Green et al. 2010). Згадаємо також про те, що жителі тихоокеанського басейну (наприклад, австралійські аборигени і жителі Папуа) мають у своєму геномі приблизно 5 % генів *Homo denisovensis*, а населення материкової частини Азії – близько 0,2% (Prüfer et al. 2014; Reich et al. 2011; Skoglund and Jakobsson 2011).

Припускаємо, що представлена методологія археології, антропології і палеогенетики є серйозним новим кроком у вивченні ступенів споріднення ностратичних мов у плані ідентифікації, аналізу, а згодом і картографування, наприклад, місця знаходження артефактів, виділених молекулярних “цеглинок” (різних гаплогруп), тощо представників роду *Homo* з метою подальшої інтерпретацією їх походження, демографічного розвитку і розселення з Африки, починаючи з епохи палеоліту. При цьому поєднавши

одержані результати від вивчення матеріальних артефактів трьома галузями знань, за допомогою **методу картографування** як загальнонаукового методу сукупності прийомів і способів систематизації інформації і представлення її у формі просторової моделі (карти)¹⁰ можна представити їх фактографічно, що дасть змогу простежити не просто характеристики просторового поширення представників роду *Homo*, їх датування (хронологію), а власне розповсюдження мови (прамови) і культури, а також говорити про їх походження і генетичну спорідненість.

Актуалізм, або актуалістичний метод / метод актуалізму як один із методологічних інструментів **геології** був сформульований І. Вальтером (Walter 1893–1894, 1926 та ін.): “виходячи з основного переконання, що явища сьогодення одні лише можуть дати ключ до загадок минулого [...]” (Walther 1893–1894, с. XIX). Сутність цього методу відображено в словах В. І. Вернадського, який указував на важливість сучасної оцінки надбань минулого: “Будь-яке наукове покоління має критично складати історію науки, і не тільки через те, що змінюються запаси наших знань про минуле, відкриваються документи чи знаходяться нові прийоми відновлення минулого. Ні! Необхідно знов історично йти в минуле, оскільки завдяки розвитку сучасного знання в минулому набуває значення одне й втрачає інше. Кожне покоління наукових дослідників шукає та знаходить в історії відбиття наукових теорій свого часу. Рухаючись уперед, наука не тільки створює нове, а й неминуче переоцінює старе, пережите” (Вернадский 1922, с. 112).

У 1952 р. було проведено нараду, на якій учасники, обговорюючи питання осадових порід у геологічних дослідженнях, прийшли до висновку, що актуалістичний метод є необхідним, про що було записано в “Рішенні” наради: “Метод порівняння сьогодення з минулим, що є звичайним робочим методом природно-історичних наук і в працях російських геологів часто

¹⁰ *Теория и методология исторической науки* : терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. М., 2014. С. 206–207.

позначається, як метод актуалізму, повинен бути збережений як один з найважливіших прийомів історико-геологічних досліджень” (Совещание ... 1955, с. 157).

Ключова ідея цього методу полягає в тому, що результати порівнянь сучасних об’єктів, процесів, дій, тощо дадуть змогу реконструювати давні об’єкти, процеси, дії, тощо. По суті, *актуалістичний метод* у геології є дотичними до *порівняльно-історичного методу* в історичній лінгвістиці. Помічаємо, що обов’язковий елемент першого і другого методів – принцип історизму.

У макрокомпаративному ракурсі вивчення масового мовного споріднення актуалістичний метод може бути застосований етимологом-макрокомпаративістом не до аналізу мовного і прамовного матеріалу, фактів і т. ін., а до інтерпретації сучасних поглядів того чи іншого лінгвіста (його школи, напряму, тощо) і реконструкції його дій.

Поняття “**екстраполяція**” як методологічний інструмент **математики**, що означає “поширення висновків, зроблених у результаті вивчення однієї частини явища, на іншу частину цього явища” (ЛСС 1975, с. 681), було запозичено і застосовано в працях Е. А. Макаєва, який переосмислив його сутність і згодом назвав його **методом лінгвістичної екстраполяції** (Макаєв 1967, с. 29). Концепція цього методу зводиться до *принципу відповідності* одного явища іншому (за А. Турсуновим), тобто “осмислюючи форми застосування методу екстраполяції в екстенсивному та інтенсивному розвитку фізичного знання на метатеоретичному рівні, ми бачимо, що їх методолого-регулятивною підставою служить *принцип відповідності* (курсив наш – Я. К.)” (Турсунов 1974, с. 165).

Е. А. Макаєв переконався у тому, що “можна екстраполювати явища одного мовного зрізу або явища одного рівня певної мовної сім’ї зіставляти з явищами того ж рівня в іншій мовній сім’ї лише тоді, коли вони відповідають умовам типологічної тотожності” (Макаєв 1964, с. 8; Макаєв 1977, с. 189–190). “Умови типологічної тотожності”, про які пише

дослідник, – це принципове розмежування гносеологічного й онтологічного рівнів, тобто необхідно фіксувати реальні мовні дані і гіпотези та конструктивні припущення з приводу цих даних. Наприклад, згадаємо Г. Меллер ¹¹, який, обґрунтовуючи спорідненість індоєвропейських і семітських мов, говорив про наявність особливого класу ларингальних фонем в протоіндоєвропейській й семітській мовах (Макаєв 1977, с. 180).

Досвід розробки процедури екстраполяції запропонував А. В. Славін, який припускав, що повинні існувати деякі правила перенесення знань про одні об'єкти на інші об'єкти. За його словами, “деякий внесок у дослідження цього питання було зроблено А. І. Уемовим” (Славін 1971, с. 228–229).

Необхідно також враховувати загальні тенденції розвитку і загальні прийоми структурування певних одиниць і відношень між ними в певній мовній сім'ї, і, нарешті, мати на увазі, які сторони в уже згадуваному явищі можуть ставитися до загальної типології мови або входити до складу універсалій. Відтак, для *процедури лінгвістичної екстраполяції* вельми істотним є з'ясування оточення і місця, яке певна одиниця займає в певній підсистемі даної мови (Макаєв 1964, с. 8; Макаєв 1977, с. 189–190).

Окрім цього, у статті “Реконструкція индоевропейского этимона” Е. А. Макаєв застосував дескрипцію **семантична екстраполяція**, що стосується власне семантичної реконструкції і передбачає встановлення семантичних процесів вихідного значення в межах однієї мовної групи з метою їх перенесення на іншу мовну групу. Основна увага досліднику була зорієнтована в межах індоєвропейської мовної сім'ї (Макаєв 1977).

Припускаємо, що **метод лінгвістичної екстраполяції Е. А. Макаєва** може стати принциповим у порівнянні / зіставленні матеріалу двох і більше мовних сімей, адже, дійсно, результати, одержані на основі аналізу матеріалу однієї мовної сім'ї (наприклад, індоєвропейської), можуть бути екстрапольовані на афразійську або іншу мовну сім'ю чи навпаки. Інакше

¹¹ Moller H. Vergleichendes indogerm anischsem itisches. Worterbuch. Gottingen. 1911.

кажучи, виявлені параметри, ознаки, тощо, зафіксовані в прамовному матеріалі можуть стати універсальними при вивченні матеріалу, наприклад, інших сімей, макросімей і т. ін.

Ще один методологічний досвід належить О. Г. Дугіну, який розглядає власне ностратичну прамову, яку називає примордіальною структурою (лат. *Primordialis*, фр. *Primordiale* – “первинний”, “питомий”, “первозданий”) – термін у доктрині основоположника школи сучасного інтегрального традиціоналізму Рене Генона, під яким він розумів зміст духовності, центром якого є метафізичне вчення про першопринцип і його маніфестації, втілений “у символах, що передаються з однієї епохи в іншу від витоків людства” (Дугин 2011, с. 46–47). У зв’язку з цим дослідник наголошує на залученні методологічного досвіду **структуралізму, феноменології й психоаналізу**.

Структуралізм як філософія розуміє структуру як принципове начало: в людині, мові, суспільстві, мисленні. Структура мислиться як атемпоральна, синхронна. Екстраполюючи цей погляд на мову, припускаємо, що *прамова* є примордіальною структурою. Іншими словами, йдеться не про метамову (як штучну конструкцію), а про базову семантико-морфологічну модель, яка лежить в основі будь-якої реальної мови. Структура передуює мові не хронологічно, а логічно. Саме тому, за словами О. Г. Дугіна, “*прамова* – це не реконструкція минулої, мовної історії, палеолінгвістики, але відновлення глибинного й синхронного підґрунтя мови як такої. Структуралізм, доведений до логічного абсолютизму, означає не зіставлення однієї фази розвитку мови або діалекту з іншою(-им) (попередньою(-ім) або наступною(-им)), а зіставлення кожної з цих фаз зі структурним цілим”. Прамова стає тут синонімом цієї структури і набуває особливого філософського статусу (Дугин 2011, с. 46–47).

З погляду **феноменології** Е. Гуссерля, примордіальна структура виявляє шар *дологічного ноетичного мислення* – ноезис, ноема і т. ін. А тому О. Г. Дугін припускає, що структура “життєвого світу” Е. Гуссерля повинна

збігатися зі структурою прамови. Тому коректна ідентифікація устрою “життєвого світу” повинна привести нас до прамови.

І нарешті, за версією О. Г. Дугіна, цілком логічно зробити співвіднесення *структуру, прамову і ноетичний процес* зі *сферою несвідомого у психоаналітиків* і з *колективним несвідомим* у К. Г. Юнга. Фрейдистське тлумачення мови можна поєднати з більш широкою реконструкцією несвідомого у К. Г. Юнга, у якого це несвідоме збігається з *міфом*. Прамова, таким чином, може бути ототожнена зі структурою міфу. Ще більш детально це вивчено Ж. Дюраном, який запропонував унікальну морфологію несвідомого (три групи міфів і два режими уяви) і указав на риторичну як основну сферу міфологічного мислення.

Припускаємо, що запропонований О. Г. Дугіним підхід допоможе відновити ланцюжок гомологій (у найбільш загальному, філософському розумінні – подібність речей за їхніми найістотнішими ознаками), тобто представити рішення про ступені споріднення ностратичних мов у проєкції прамова – структура – ноетичний (інтенціональний) процес – несвідоме – міф.

У підсумку відзначимо, що залучення методологічної бази різних наук може стати не лише новим кроком до обґрунтування ступенів споріднення ностратичних мов, а власне підтвердити свого часу висунуту концепцію ностратичних мов Х. Педерсена.

2.4 Методологічний інструментарій математичної і комп'ютерної лінгвістики для виконання процедури квантитативної верифікації ступенів споріднення нестатичних мов

На сьогодні представники з історичної лінгвістики (D. Bakker, Ch. Brown, E. W. Holman, V. Velupillai, S. Wichmann та ін.) залучають методологічний апарат прикладної лінгвістики (математичні і комп'ютерні (автоматизовані) методи), вважаючи його ефективним у контексті виявлення мовних зв'язків, адже він дає змогу їх вирахувати без залучення дослідників (див. пр.: Поляков, Соловьев 2006; Holman et al. 2008; Wheeler 2015). Звичайно, ця ідея, хоча і не є новою, проте має як прихильників, які підкреслюють дві основні переваги таких методів – *швидкість* та *повторюваність* (див. пр.: McMahon A., McMahon R. 2005; Embleton 2000), так і скептиків, які критикують *обґрунтованість* і *точність* цих методів як такі, що значно відстають від тих, що були досягнені компаративістами та ін. (див. пр.: Holm 2007). При цьому окремі вчені взагалі з обережністю до них ставляться (див. пр.: Campbell 2011; Greenhill 2011; Sidwell 2011). Згадаємо, принаймні, праці лінгвістів, які, за словами Г. С. Старостіна (2013, с. 28), володіють математичними навичками: індоевропеїст Д. Ріндж (1992), синолог У. Бекстер (Baxter 1995; Baxter & Manaster-Ramer 2000), лінгвіст загального профілю Б. Кесслер (Kessler 2001) та ін.¹²

Єдина причина, що ускладнює оцінку результатів – судження про фонетичні (звукові) відповідники та приховані рішення про спорідненість. Така непрозорість дещо ускладнює вдосконалення алгоритмів.

У зв'язку з цим пропонуємо новий термін “діахронічна верифікація” на позначення процедури виявлення ступенів споріднення мов, для яких

¹² Інформативне зведення даних про стан всього напрямку на поточний момент можна знайти в монографії (McMahon & McMahon 2005).

реконструйовано ностратичні етимони і їхні когнітивні структури – архетипи. За “Філософським енциклопедичним словником”, *верифікація* – це загальнонауковий принцип філософії науки, згідно з яким визначається істинність або хибність наукових теорій, з’ясовується, які емпіричні складники наукових теорій підтверджують або спростовують теоретичну складову науки, а головне те, чи мають раціонально-пізнавальний смисл “метафізичні” припущення у філософії науки¹³.

Квантитативна верифікація – це комп’ютерна й математична процедура доведення фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів у ностратичному матеріалі з метою визначення коефіцієнтів показників ступенів ностратичного споріднення мов за тріадою: тип – вид – відношення.

При цьому діахронічна верифікація полягає у перевірці висунутих версій, гіпотез, тощо на різних хронологічних рівнях, починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи генетичним ностратичним матеріалом.

2.4.1 Комп’ютерні (електронні) бази даних мов як інформаційні ресурси з глобальних етимологій. Розвиток комп’ютерної техніки дав можливість представити напрацювання компаративістів, макрокомпаративістів та ін. у вигляді баз даних, серед яких варто назвати Глобальна лексикостатистична база даних “Вавилонская Башня”, або STARLING, С. А. Старостіна (далі – STARLING) (Бурлак, Старостин 2001), “The World Atlas of Language Structures” (укр. Всесвітній атлас мовних структур) (далі – WALS) (Haspelmath 2005), “Языки мира” (укр. Мови світу) В. М. Полякова, В. Д. Соловйова (Языки мира 1993...2006).

STARLING – глобальна лексикостатистична база даних (далі – ГЛБД), яка була запущена в 1998 р. як персональна сторінка С. А. Старостіна – одного із засновників макрокомпаративістики. “Вавилонская Башня” перетворилася на міжнародний інформаційний ресурс. Однією зі складових

¹³ *Философский энциклопедический словарь* / ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. М.: ИНФРА-М, 2012. 570 с.

ГЛБД є “Ностратична етимологія”, яка була укладена С. А. Старостіним за даними як наявних на той час ностратичних словників (В. М. Ілліч-Світич та ін.), так і з залученням нових етимологій, запропонованих самим С. А. Старостіним й іншими учасниками Московської школи компаративістики (STARLING).

Для пошуку етимологій (у тому числі й ностратичних) використовується ієрархічна система, що включає списки слів різних рівнів, від вищого до нижчих, що, з одного боку, не лише полегшує роботу з величезним обсягом інформації, але і відповідає концепції генеалогічного дерева, згідно з якою з мов-предків виростають численні мови-нащадки, на основі яких методами історичної лінгвістики можна реконструювати їх спільну мову-предок. Пошук ностратичних етимологій здійснюється за трьома рівнями (див. детал. про це: STARLING). Основна ідея пошуку етимологій у STARLING – одночасний пошук мовних і прамовних конструктів різних рівнів у різних базах. Наприклад, у розпорядженні читача є десять і більше полів, куди він / вона вводить певну одиницю (наприклад, праформу, значення і т. ін.) і, натиснувши опцію “Search” отримує заданий результат (див. Рис. 1.).

Search for data in: Nostratic etymology

[View All Records](#)

er them below

Field	Include in report?	Value	Query method	Whole words	Ignore comments	Not empty
Eurasianic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Meaning	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Borean	☒	<input type="text"/>				
Indo-European	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Altaic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Uralic	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Kartvelian	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Dravidian	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Eskimo-Aleut	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Chukchee-Kamchatkan	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
Comments	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐
References	☒	<input type="text"/>	Match substring	☐	☒	☐

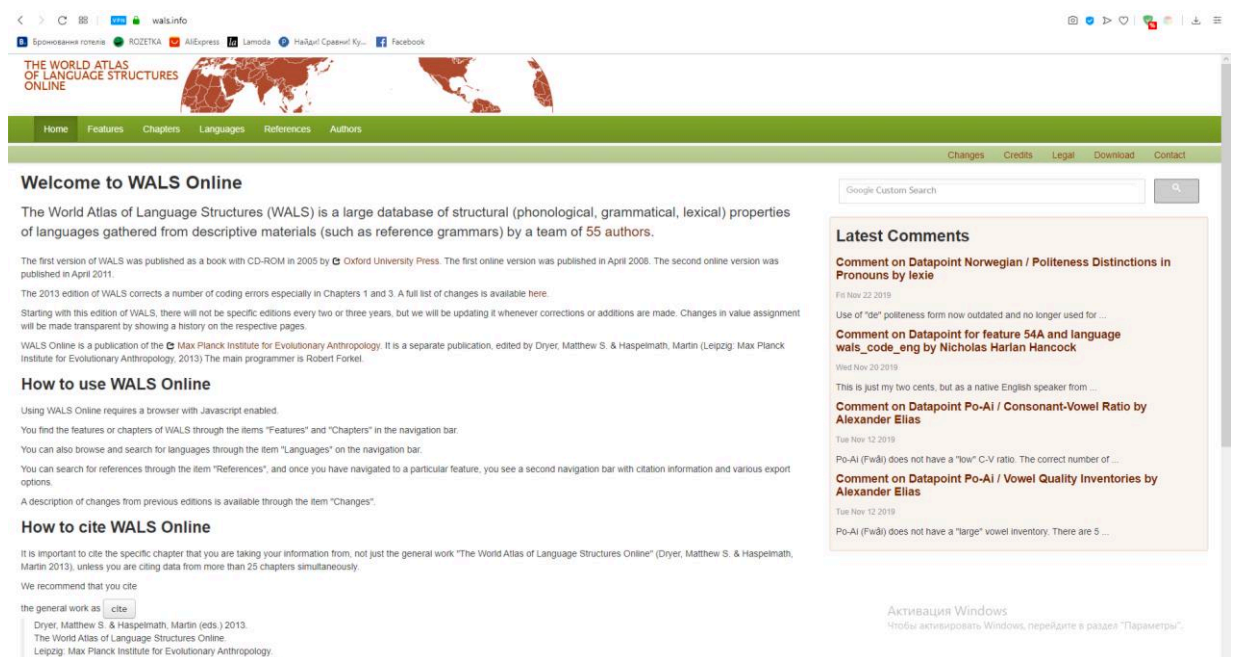
In any field

Sort by
Eurasianic

Check for polysemy

**Рис. 1. Приклад пошукового алгоритма
у Глобальній лексикостатистичній базі даних “Вавилонская Башня”
у межах ностратичних етимологій**

WALS – завершений великий міжнародний проект, виконаний під керівництвом М. Хаспельмата, Б. Комрі та ін. (Haspelmath 2005), представлений комп'ютерною базою даних і паперовим видання. База містить 2560 мов і 140 ознак. Кожна ознака може приймати декілька значень. В. М. Поляков називає дві відмінні ознаки цього проекту: 1) для кожної ознаки побудовано карту Земної кулі, на якій кружечками різного кольору позначені мови з різними значеннями вибраної ознаки; 2) база даних забезпечена надзвичайно зручним інтерфейсом, що дозволяє легко орієнтуватися у величезному масиві інформації, тобто WALS включає десятки тисяч довідкових статей за різними мовами і ознаками. При цьому ознаки класифікуються за тематикою і за алфавітом, мови – за сім'ями та регіонами. Пошукові засоби дозволяють знаходити потрібну інформацію за комбінацією ознак, генерувати нові карти за заданими властивостями (Поляков 2013, с. 24–25).

**Рис. 1. Головний інтерфейс
Бази даних “The World Atlas of Language Structures” (WALS)
(URL: <https://wals.info>)**

“Язyki мира” – база даних, розробку над якою було розпочато ще в 2002 р.; керівник проекту – В. М. Поляков, програміст – В. Логунов. На сьогодні ця база містить 315 мов Євразії і 3821 ознаку (фонетика,

морфологія, синтаксис). В основу бази даних покладено такі принципи: 1) *бінарний принцип* дає змогу зафіксувати певний мовний факт (ознаку) у двох мовах; 2) *ієрархічний принцип* передбачає візуалізацію класифікаційної схеми у вигляді ієрархічного дерева, де, наприклад, першому рівню такої ієрархії відповідають найменування класів мовних явищ; при цьому всередині класів виділяються можливі аспекти розгляду даного класу мовних явищ і т. ін. (див. пр.: Поляков 2013).

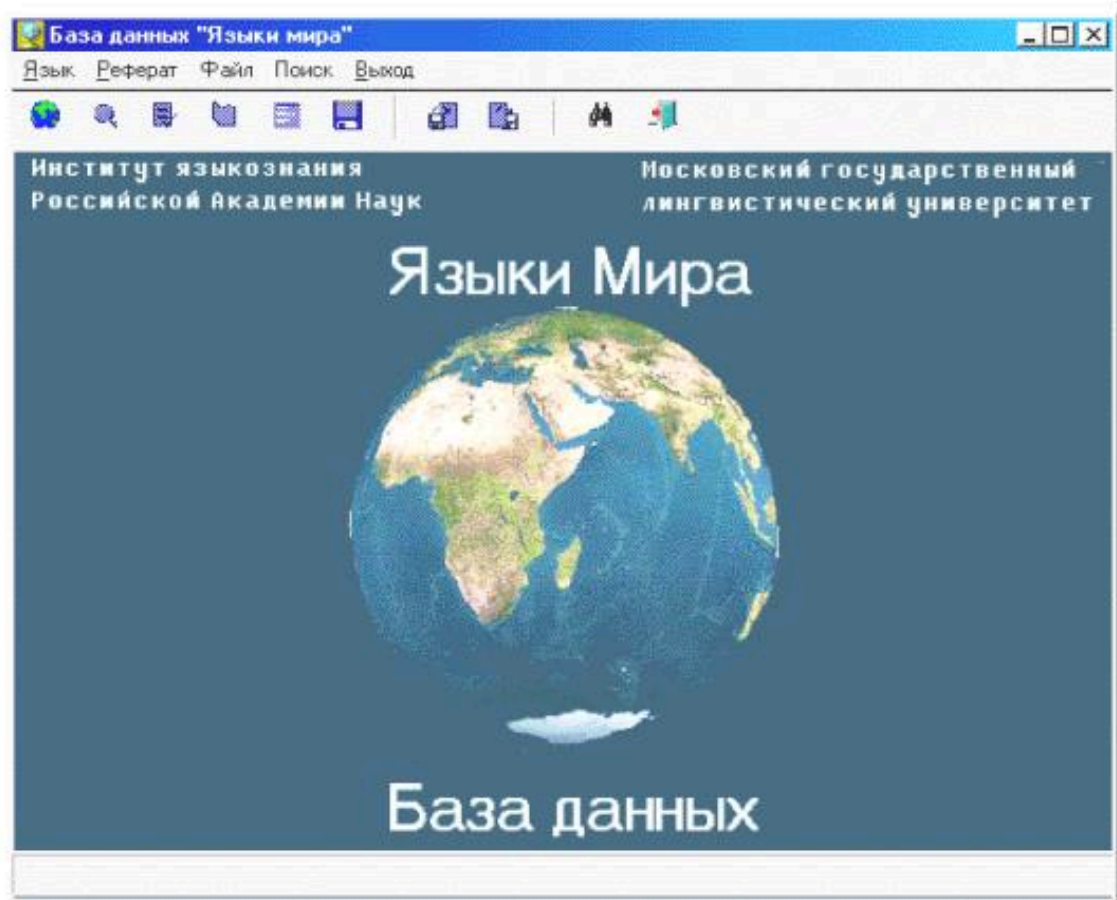

Рис. 3. Головне вікно програми Бази даних “Языки мира”

2.4.2 Математичні методи діахронічної верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення. У лінгвістичній макрокомпаративістиці порівняння мов за допомогою математичних методів, хоча і спрямовано на обґрунтування масового мовного споріднення, проте передбачає, як правило, представлення статистичних даних (Nichols & Warnow 2008; McMahon & McMahon 2005),

які, своєю чергою, слугують надійним критерієм для оцінки такого споріднення.

Одним із перших, хто приступив до оцінки споріднення мов, був польський учений Я. Чекановський, який у 1927 р. спробував застосувати *математичний критерій незалежності для оцінки подібності двох асоціацій*, які були введені в практику антропологічних досліджень Е. Б. Тейлором у 1888 р. Застосовуючи цей метод, досліднику вдалося представити споріднення слов'янських мов, а згодом і окремих індоєвропейських мов (Czekanowski 1957, s. 71). Окремі вчені не приймали цей метод через довільний вибір ознак (див. пр.: Popowska-Taborska Hanna 1991, s. 34).

Ще один польський учений В. Маньчак окресли власну **математичну концепцію мовного споріднення**, підкреслюючи, що “між спорідненістю мов та їхнім географічним розташуванням існує певний зв'язок” (Mańczak Witold 1981, s. 138). За словами Г. Стецюк, дослідник спробував “здійснити порівняння спільних слів готської, давньоболгарської та литовської мов, використовуючи виключно тексти Біблії, написані цими мовами” і припустив, що “вони є дуже близькими до германської, слов'янської і балтійської мов, виходячи з іншого свого принципу: рахування того, що можна знайти в граматиках і словниках, може не раз привести до хибних висновків, натомість рахування того, що міститься в текстах, дозволяє відкрити істину” (Стецюк: Математичні методи ...). Свої припущення В. Маньчак підтверджував за допомогою власних математичних прорахунків (див. пр.: Mańczak 1981).

Традиційним математичним методом і дотепер залишається **метод глотохронології**, або **лексикостатистики**, розроблений М. Сводешем у 50-ті рр. ХХ ст., а в подальшому вдосконалений різними вченими (С. А. Старостін, К. Bergsland, S. Gudschinsky, Н. Hoijer, Н. J. Holm, Н. Vogt, R. Lees та ін.), за допомогою якого обчислюється *базова лексика М. Сводеша*. Деякі вчені розрізняють терміни *глотохронологія* (К. Bergsland, Н. Vogt, R. Lees та ін.) і *лексикостатистика* (S. Gudschinsky, Н. Hoijer, Н. J. Holm та ін.), вживаючи

перший на позначення методу вимірювання часу розпаду прамови, а другий – для позначення процедури порівняння лексики мов, інші ж (J. Tischler) використовують ці терміни як синоніми.

Насправді, *метод глотохронології* є перенесенням на лінгвістичний ґрунт *методу радіовуглецевого аналізу*, що ґрунтується на тому, що в будь-якому живому організмі знаходиться певний відсоток радіоактивного вуглецю (C_{14}). За життя організму відсоток ізотопу залишається стабільним, оскільки він надходить із повітря. Коли ж організм вмирає, C_{14} більше не надходить у тканини, а тільки розпадається, перетворюючись на азот (N_{14}). Оскільки швидкість розпаду постійна, то за формулою $N(t) = N_0 e^{-\lambda t}$ можна обчислити час, що минув з моменту смерті організму (Саенко 2014, с. 9).

Для обчислення часу розбіжності двох мов М. Сводеш застосував наступну формулу: $\min t = \log C / \log r_2$, де t – час розбіжності, C – кількість збігів у списках базисної лексики двох мов, r – коефіцієнт зберігання (Сводеш 1960, с. 56–57). Як демонструє практика, датування, отримані за допомогою методу М. Сводеша, є максимально точними у всіх випадках, коли їх можна перевірити за допомогою екстралінгвістичних способів (Медоваров 2011, с. 62). Цієї ж позиції дотримувався і український дослідник І. М. Рассоха (2008).

Поряд з *методом глотохронології М. Сводеша*, актуалізується **математичний метод Р. Грея і К. Аткінсона**, який, за словами дослідників, “не має нічого спільного з глотохронологією” (Gray, Atkinson 2003) і дає змогу спрогнозувати нелінійні часові ряди мов / прамов за формулою:

$$X_{\text{forecast}}(1) = x^{(0)}(1),$$

$$X_{\text{forecast}}(k) = x^{(1)}(k) - x^{(1)}(k - 1),$$

де $k = 2, 3, \dots, n$ (Gray, Atkinson 2003).

Дж. Ніколс було здійснено спробу встановити кореляції між різними класифікаціями мов за допомогою χ^2 критерія (див. детал. про це: Nichols 1992). Дослідниці вдалося описати глобальні закономірності поширення мовних властивостей, пов'язуючи їх з міграційними процесами

представників роду *Homo*. Так, наприклад, в межах ареального підходу Дж. Ніколс запропонувала концепцію із двох типів зон: *протяжні* (англ. *spread*) і *замкнуті* (англ. *residual*) (Nichols 1992, р. 16–21). Установлення кореляції відбувалося на основі чотирьох сновних типологічних (структурних) властивостей мов: порядок слів, лад мови, місце маркування синтаксичних відношень і морфологічна складність. І, хоча було вивчено розподіл лише дуже обмеженого набору властивостей, серед них немає жодного фонетичного (див. детал. про це: Nichols 1992).

Важливим кроком у розвитку методології **застосування статистичних методів у типології** є праця Г. Г. Сильницького (2004), який застосовує цілий спектр математичних методів: кореляційний, факторний, кластерний та дискримінантний аналіз. Розрахунки велися за допомогою пакета Statistika 4.3. Як зазначає В. Н. Поляков, для класифікації мов Г. Г. Сильницький розглянув 45 ознак, які були випрані у такий спосіб, щоб вони були представлені у всіх або більшості розглянутих мов, а також були загальноприйнятими, однозначно потрактованими (Поляков 2013, с. 22). Взагалі Г. Г. Сильницький вважає, що фонетичні властивості є більш фундаментальними, менш схильними до соціальних та інших зовнішніх впливів. Серед набору ознак варто виокремити фонетичні й граматичні. Так, наприклад, *кореляційний аналіз* продемонстрував наявність сильних позитивних кореляцій між усіма мовами, що, за Г. Г. Сильницьким, є об'єктивним підтвердженням фундаментальної глотогонічної єдності мови (Сильницький 2004).

Математичний алгоритм визначення віку мов був запропонований М. В. Арапов і М. М. Херц (1974), які намагалися “побудувати математичну модель змін словника і на основі цієї моделі теоретично отримати залежність між часом виникнення слова та його рангом в частотному словнику” (Арапов, Херц 1974, с. 3), застосовуючи при цьому різні формули (там само, с. 39–52).

Як приклад, дослідники взяли декілька споріднених мов і за допомогою емпіричної формули, яка описує ймовірність появи слова до вибраного моменту часу, вираховували вік цих мов. За словами Г. Стецюк, “ключове місце в цій формулі має певна константа, котра сама може змінюватися для різних часових зрізів і для різних мов, але швидкість розвитку мови в різні періоди [...] може бути дуже різною, а про ці особливості ми тепер не можемо мати жодної уяви” (Стецюк: Математичні методи ...). М. В. Арапов і М. М. Херц об’єктивно оцінювали свій підхід і зазначали, що вони “хотіли лише продемонструвати його можливості, адже для обчислення константи необхідно мати частотні словники, укладені за єдиною методикою, а історична лексикографія мала би бути розробленою настільки, що могла давати можливість фіксації моменту появи нового слова з точністю хоча би до століття”. Попри те, що “обидві ці вимоги не виконані [...] дані про швидкість змін окремих мов не є зіставляваними” (Арапов, Херц 1974, с. 56). У зв’язку з цим цей метод, за версією Г. Стецюк, чекає своєї реалізації (Стецюк: Математичні методи ...).

Окремі випадки намагаємося пояснити крізь призму теорії М. В. Арапова і М. М. Херца, тобто механічно вибудовуємо мовні й прамовні відповідники у хронології (датування) для визначення гіпотетичного часу появи / існування слова / праслова: від більшої до меншої часової “глибини” (Арапов, Херц 1974, с. 4–5). Такі датування дають змогу не просто встановити відношення між генетичними відповідниками, про які говорили М. В. Арапов і М. М. Херц (1974, с. 20–21): 1) бути предком ($x \rightarrow y$): мова x є предком мови y (мова y , відповідно, є нащадком мови x) (ймовірно, вірмен. akn є предком авестійск. $a\dot{s}i$); 2) бути джерелом запозичення ($x \dashv y$): мова x безпосередньо впливає на мову y (мова y , відповідно, безпосередньо запозичує з мови x) (ймовірно, авестійск. $a\dot{s}i$ запозичує з вірмен. akn), а простежити лінію еволюції і розвитку генетичного коду (дивергентний тип споріднення) в тому чи іншому відповіднику, а в окремих випадках гіпотетичний контакт (конвергентний тип споріднення) між окремими з них.

Ключові постулати, які запропонували М. В. Арапов і М. М. Херц зводяться до таких:

1. “У словнику кожної мови можна виділити спеціальний фрагмент, який ми будемо називати далі основним або стабільною частиною.

2. Можна вказати список значень, які в будь-якій мові обов’язково виражаються словами з основної частини (наприклад, поняття “і”, “все”, “тварина”, “спина” та ін.). Будемо говорити, що ці слова утворюють основний список (далі – ОС). Через N позначимо число слів в ОС.

3. Частка p слів з ОС, які збережуться (не будуть замінені іншими словами) протягом інтервалу часу Δt (рівного, наприклад, року, сторіччя або тисячоліття) постійна (тобто залежить лише від величини обраного проміжку, але не від того, як він був обраний, або слова якої мови розглядаються).

4. Усі слова, складові ОС, мають однакові шанси зберегтися (відповідно, не зберегтися, “розпастися”) протягом цього інтервалу часу.

5. Імовірність слова з ОС прамови зберегтися в ОС однієї мови-нащадку не залежить від його ймовірності зберегтися в аналогічному списку іншого нащадку” (Арапов, Херц 1974, с. 20–21, 25).

З цього приводу М. С. Трубецький писав, надаючи приклад для слов’янських мов, коли майже кожна мова є як би сполучною ланкою між двома іншими, і зв’язок між сусідніми мовами здійснюється перехідними говорами, причому нитки зв’язку тягнуться і поверх кордонів, між групами. Так, південнослов’янська група не лише є безперервним ланцюгом переходів від словенської мови до сербохорватської, а від неї (через ряд перехідних говірок) до болгарської, але можна прямо сказати, що з усіх південнослов’янських мов найближче до західнослов’янських є словенська (і, зокрема, її хорутанські говори), а найближче до східнослов’янських – болгарська (і, зокрема, її східне наріччя) і т. ін. (Трубецкой 1987, с. 44–59).

Математичний алгоритм Г. В. Раушенбаха (1985), заснований на розрахунку близькості двох мов і названий дослідником бінарне

зіставлення / порівняння, коли ступінь близькості об'єктів $X = \{x_1, x_2 \dots x_n\}$ і $Y = \{y_1, y_2 \dots y_n\}$, що описані дихотомічними ознаками x_i і y_i , прийнято виражати у вигляді функції чотирьох змінних:

$$S = F(a, b, c, d),$$

де a – число ознак, що не фіксуються у X і Y одночасно, d – число ознак, що збігаються, b (або c) – число ознак, що фіксуються в X , але не фіксуються в Y (або навпаки). Сума $(a + b + c + d)$ дорівнює загальному числу ознак n .

Г. В. Раушенбах (1985) пропонує такі формули для оцінки близькості мов:

$$S_1 = a + d / a + b + c + d;$$

$$S_2 = 2(a + d) / 2(a + d) + b + c;$$

$$S_3 = a + d / a + d + 2(b + c);$$

$$S_4 = d / a + b + c + d;$$

$$S_5 = d / b + c + d;$$

$$S_6 = a / a + b + c;$$

Ступінь близькості $S_1 - S_6$ може бути представленим у вигляді функцій від $v(X)$, $v(Y)$, $v(X \cap Y)$ або $v(X \cup Y)$. Це можна пояснити тим, що близькість об'єктів X і Y визначено наявністю в них загальних ознак, інформаційна цінність яких ($v(X \cap Y)$) повинна бути певним чином співвіднесена з інформацією про об'єкти, що розглядаються окремо ($v(X)$, $v(Y)$) або в поєднанні ($v(X \cup Y)$). Подібність об'єктів може бути виміряно не лише за наявністю, але й за відсутності в них одних і тих же ознак – “подібність за антипатією” (Поляков 2013, с. 56).

В. М. Поляков пропонує загальну формулу для оцінки близькості мов, представлених у формулах $S_1 - S_6$:

$$S_7 = R_1 * a + R_4 * d / R_1 * a + R_2 * b + R_3 * c + R_4 * d,$$

де $R_1 \dots R_4$ – коефіцієнти, що визначають внесок у загальний ступінь одночасної наявності ознак (параметр a), одночасну відсутність ознак (d)

або протиріч (b і c) у об'єктах, що зіставляються / порівнюються (Поляков 2013, с. 56).

Діахронічна верифікація масового (ностратичного) мовного споріднення може відбуватися за допомогою математичних методів прикладної лінгвістики, серед яких: 1) *математичний критерій незалежності для оцінки подібності двох асоціацій Я. Чекановського* – для прорахунку ступеня споріднення слов'янських мов, а згодом і окремих індоєвропейських; 2) *математична концепцію споріднення мов В. Маньчака* – для фіксації спорідненості мов на основі їхнього географічного розташування; 3) *метод глотохронології М. Сводеша*, що дає змогу виміряти час розпаду прамови і здійснити процедуру порівняння лексики мов; 4) *математичний метод Р. Грея і К. Аткінсона*, що дає змогу спрогнозувати нелінійні часові ряди мов / прамов; 5) *методологія Дж. Ніколс* – для встановлення кореляції між різними класифікаціями мов за допомогою χ^2 критерія; 6) *методологія Г. Г. Сильницького* – для фіксації сильних кореляцій між мовами; 7) *математичний алгоритм визначення віку мов М. В. Арапов і М. М. Херц* – для отримання залежності між часом виникнення слова та його рангом в частотному словнику; 8) *математичний алгоритм Г. В. Раушенбаха* – для розрахунку метрики близькості двох мов.

2.4.3 Комп'ютерні (автоматизовані) методи діахронічної верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення. Комп'ютерні (автоматизовані) методи діахронічної верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення – це вибір системи, що підтримується комп'ютером. Як зазначали Дж.-М. Ліст та його колеги, “комп'ютерні системи прагнуть підтримувати та полегшувати завдання порівняння мов, використовуючи при цьому людські ресурси, коли вона (система – уточнення наше – Я. К.) доступна для виправлення помилок та підвищення якості результатів” (Johann-Mattis et al. 2017, р. 2). Якщо одним із основних завдань порівняльно-історичного методу є

ідентифікація однорідних морфем (можливо слів) у різних мовах, то методу діахронічної інтерпретації – однорідних праморфем у різних мовних сім'ях.

Процес ручної ідентифікації когната повинен бути ідеальним кандидатом для виконання завдань за допомогою комп'ютера. Проте постає єдине питання: чи справді комп'ютерні (автоматизовані) методи є надійними при верифікації масового мовного споріднення? Спробуємо у цьому розібратися.

Основу діахронічної верифікації масового мовного споріднення складають **методи автоматизованого виявлення когнатів**, до яких належать методи, розроблені окремими дослідниками (Mackay and Kondrak 2005; Bergsma and Kondrak 2007; Turchin et al. 2010; Berg-Kirkpatrick and Klein 2011; Hauer and Kondrak 2011; Steiner et al. 2011; List 2014; Beinborn et al. 2013; Bouchard-Cote et al. 2013; Rama 2013; Ciobanu and Dinu 2014; Jager and Sofroniev 2016). Проте, за спостереженнями Дж.-М. Ліст та ін., “лише деякі з цих методів кваліфікуються як методи-кандидати для порівняння мов за допомогою комп'ютера, оскільки більшість або а) не в змозі аналізувати декілька мов одночасно, б) мають додаткові вимоги, що ускладнюють їх використання” (Johann-Mattis et al. 2017, p. 3).

Метод П. Турчина був запропонований П. Турчиним (2010) і полягає в тому, що приголосні слова перетворюються на один з десяти можливих класів приголосних, запропоновані А. Б. Долгопольським, а згодом розширені до дванадцяти позицій Г. С. Старостіним (див. пункт 2.2). За версією дослідника, певні звуки зустрічаються частіше в кореспондентському відношенні, ніж інші, а тому можуть бути об'єднані в класи з високою історичною схожістю (Dolgopolsky 1964). Фіксація консонантних класів, а не вокалічних пояснюється тим, що консонантні елементи в мовах світу взагалі є значно стабільнішими, ніж вокалічні – це, за припущенням В. К. Бабаєва, універсальна властивість людської мови (Бабаєв 2013, с. 52). Саме тому основну увагу в підході П. Турчина зосереджено на відповідності між приголосними фонемами порівнюваних форм: два слова

вважаються однорідними, якщо вони відповідають двом першим класам приголосних.

Окрім цього того, за останні роки низкою американськими і європейськими лінгвістами було розроблено **метод лексичної подібності**, що спрацьовує на основі “програми автоматизованого визначення подібностей” (англ. ASJP Tree of Lexical Similarity) (Wichmann et al. 2010). Так, наприклад, за допомогою спеціально розробленого програмного забезпечення були вперше оброблені списки лексики для десятків мов нігеро-конголезької макросім’ї і складено її генеалогічне древо, яке згодом було представлено в доповіді В. К. Бабаєва (Babaev 2010c).

Алгоритм Infomap, заснований на процесі перетворення матриці попарних відстаней слів з однаковим значенням *методом ієрархічної кластеризації в граф*, вага ребер якого встановлюється з урахуванням регулярних фонетичних відповідностей між розглянутими мовами. Вперше в *Infomap* для аналізу графа був використаний *метод випадкових блукань*, що застосовується для аналізу мереж у біоінформатиці й теорії комунікацій. Це скоротило кількість помилкових спрацьовувань і дозволило ідентифікувати запозичення (Елизавета Власова. URL: <https://arno1251.livejournal.com/526845.html>).

Метод редагування відстані В. І. Левенштейна (редакційна відстань, дистанція редагування) (далі – МРВЛ) – метрика, що вимірює різницю між двома послідовностями символів¹⁴. Основна мета – оцінити ступінь подібності між двома когнатами, яка оцінюється за допомогою формули, алгоритм якої окреслимо стисло.

Нехай S_1 і S_2 – два рядки (довжиною M і N відповідно) над певним алфавітом, тоді відстань Левенштейна $d(S_1, S_2)$ можна підрахувати за рекурентною формулою:

$$d(S_1, S_2) = D(M, N), \text{ де}$$

¹⁴ Левенштейн В. И. Двоичные коды с исправлением выпадений, вставок и замещений символов. Докл. АН СССР. М., 1965. С. 845–848.

$$D(i, j) = \begin{cases} 0, & i = 0, j = 0 \\ i, & j = 0, i > 0 \\ j, & i = 0, j > 0 \\ \min\{ & \\ \quad D(i, j - 1) + 1, & \\ \quad D(i - 1, j) + 1, & \\ \quad D(i - 1, j - 1) + m(S_1[i], S_2[j]) & j > 0, i > 0 \\ \} \end{cases}$$

де $m(a, b)$ дорівнює нулю, якщо $a = b$ і одиниці в іншому випадку; $\min\{a, b, c\}$ повертає найменший з аргументів.

Тут крок за i і символізує видалення (D) з першого рядка, за j – вставку (I) в перший рядок, а крок за двома індексами символізує заміну символу (R) або відсутність змін (M).

Очевидно, справедливі наступні твердження:

- $d(S_1, S_2) \geq ||S_1| - |S_2||$;
- $d(S_1, S_2) \leq \max(|S_1| - |S_2|)$;
- $d(S_1, S_2) = 0 \leftrightarrow S_1 = S_2$

Алгоритм звукового класу (англ. *Sound Class Algorithm*) (далі – АЗС) застосовує той же алгоритм кластеризації на основі порогових значень, що і МРВЛ, але використовує бали відстані, отримані за допомогою методу вирівнювання на основі звукового класу¹⁵. Цей метод для попарного та багаторазового аналізу вирівнювання використовує розширені моделі звукового класу, а також детальну оцінку функцій. На відміну від попереднього алгоритму вирівнювання¹⁶, АЗС враховує просодичні аспекти слів і також він здатний вирівнюватись у межах морфеми, якщо інформація про морфеми простежується у вихідних даних (List 2014).

Ще один метод – **LexStat** заснований на плоскій кластеризації UPGMA, але на відміну від МРВЛ та АЗС, він використовує специфічні для мови схеми балів, які походять від перестановки даних за Монте-Карло (List 2014). Ця перестановка, за допомогою якої списки слів усіх мовних пар змішуються

¹⁵ List J. M. *Sequence comparison in historical linguistics*. Du'sseldorf: Du'sseldorf University Press, 2014.

¹⁶ Kondrak G. A new algorithm for the alignment of phonetic sequences. *Proceedings of the 1st North American chapter of the ACL conference*, 2000. P. 288–295.

так, що слова, що позначають різні значення, вирівнюються і набираються, використовується для отримання розподілу частот звукових відповідностей за умови, що обидві мови не є пов'язаними між собою. Надалі перестановлений розподіл порівнюється з атестованим розподілом і перетворюється в специфічну для мови схему оцінювання для всіх мовних пар. Використовуючи цю схему оцінювання, слова в даних знову вирівнюються і отримують бали відстаней, які потім використовуються як основа алгоритму плоского кластера (Johann-Mattis et al. 2017, p. 5).

Усі перераховані вище методи є лише спробою до підтвердження ступенів масового мовного споріднення і, як правило, застосовують бінарний підхід і, за словами Дж.-М. Ліст та його колег, “просту процедуру плоскої кластеризації”, основою якої є алгоритм кластеризації, який припиняється, коли середні відстані між послідовностями перевищують певний поріг (Johann-Mattis et al. 2017, p. 6).

Ще один комп'ютерний метод був запропонований у статті “Automated reconstruction of ancient languages using probabilistic models of sound change”, де її автори О. Бушар-Коте, Д. Холл та ін., застосовуючи МРВЛ, використовують гіпотезу “функціонального навантаження”: чим меншою є кількість слів, що розрізняють два звуки, тим вище ймовірність, що ці звуки матимуть збіг. Для перевірки програма породжує сучасні форми з реконструйованих – якщо відбудеться збіг, а це означає, що реконструкція є вірною, і правила звукових переходів теж. При цьому враховується, що ці переходи відбуваються не аби де, а в певній позиції, тому при побудові форми кожен наступний звук залежить від попереднього (принцип Марківського ланцюга). Самі автори зазначають, що “порівняно з реконструкціями, зробленими вручну, ймовірність помилки у автоматичній реконструкції збільшується на 12,8 %, а класифікація збігається з наявною на 85 %”. В принципі, автори праці самі розуміють, що їхня програма не може замінити людину, і у неї є обмеження, пов'язані з тим, що не моделюються зміни на рівні фонемних інвентарів, а також немає морфемного

аналізу. Автори бачать своє завдання в автоматизації встановлення спорідненості великих груп мов (Bouchard-Côté 2013, p. 4224–4229).

Приходимо, що висновку, що серед основних комп'ютерних (автоматизованих) методів верифікації масового (ностратичного) мовного споріднення можна назвати такі: 1) методи автоматизованого виявлення когнатів; 2) метод П. Турчина; 3) метод лексичної подібності; 4) алгоритм Infomar; 5) метод редагування відстані В. І. Левенштейна; 6) алгоритм звукового класу; 7) LexStat.

2.5 Комплексна методика вимірювання ступенів споріднення ностратичних мов для етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p^hañ- (~ *p^həñ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево”

Перевірка теоретичних положень дисертаційного дослідження передбачає критичний аналіз методологічного стану лінгвістичної *макрокомпаративістики* взагалі (В. К. Бабаєв, М. Е. Васил'єв, М. Гелл-Манн, А. С. Касьян, А. Ю. Мілітар'єв, І. І. Пейрос, Г. С. Старостін та ін.) і *ностратичної лінгвістики* зокрема (А. Р. Бомхард, А. Б. Долгопольський, В. М. Ілліч-Світич, С. А. Старостін та ін.) як тих галузей знань, які, з одного боку, послуговуються наявним методологічним досвідом для вивчення своїх об'єктів дослідження (генетичний матеріал, архетипи / етимони різних рівнів, тощо), а з іншого боку, продемонстрували достатньо слабкі їх сторони (Б. О. Серебренніков, Г. С. Старостін та ін.), з-поміж яких: по-перше, кількість мовних сімей, що входять до складу ностратичної макросім'ї (від 6 – у В. М. Ілліча-Світича і до 11 – у А. Р. Бомхарда); по-друге, ностратичний статус афразійського (С. А. Старостін), бореального (Н. Д. Андрєєв), євразійського (Дж. Грінберг, С. А. Старостін) та ін. угруповань мов; по-третє, методологічний комплекс прийомів і процедур до діахронічної інтерпретації ностратичного етимону і, як наслідок, діахронічної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов.

У дисертації розмежуємо, з одного боку, методи, методики і т. ін., які були застосовані етимологами-ностративістами для конструювання ностратичних статей для етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *phaḥ- (~ *phəḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево” (див. пункт 2.2), а з іншого боку, методи і методики, які дають змогу будь-якому макрокомпаративісту прокоментувати їх дії, принципи, установки, тощо.

Виходячи з загального розуміння етимологічної статті (В. І. Абаєв, М. М. Маковський, О. М. Мельничук, О. М. Трубачов, М. Фасмер, Е. Klein та ін.) у лінгвістичній компаративістиці взагалі і ностратичну статтю в ностратичній лексикографії зокрема як “ностратичного портрета”, що роз’яснює концепцію еволюції ностратичного архетипу, уважаємо, що розуміння сутності “ностратичного портрета” дає всі підстави уважати його адекватною гіпотетичною репрезентацією теоретико-методологічних і практичних дій, принципів, установок етимолога-ностративіста, який намагається представити рефлекси ностратичного етимону в різних ностратичних сім’ях і, як наслідок, несвідомо задекларувати ступені споріднення ностратичних мов.

Принцип конструювання ностратичної статті в ностратичній лексикографії, який намагався сформулювати В. М. Ілліч-Світич, не втратив актуальності і дотепер: “після фонетичної і семантичної реконструкції ностратичної праформи подано реконструкції праформ порівнюваних мовних сімей з їх семантичними реконструкціями” (Ілліч-Свитыч 1971, с. 93).

Поглиблене вивчення ностратичній статті дає змогу представити комплексну методику діахронічної інтерпретації і верифікації ступенів споріднення ностратичних мов, для ефективної реалізації якої вводимо дві термінологічні дескрипції: 1) *мовний відповідник* – той, що засвідчений писемністю, і 2) *прамовний відповідник* – той, що не засвідчений писемністю (як правило архетип / етимон, тобто форма і значення під астериском *, гіпотетично відновлений).

Методологічний алгоритм діахронічної інтерпретації і верифікації ступенів споріднення ностратичних мов буде виконано в три послідовні кроки: перший крок – інтерпретація і верифікація на **макрорівні** за двома напрямками: а) **вертикальним** одновекторним напрямом, що передбачає виявлення переходів ностратичного етимону і етимону(-ів) на рівні сім'ї; б) за **горизонтальним** багатовекторним напрямом, де встановлюється зв'язок етимонів на рівні сім'ї; другий крок – **мікрорівень** із чотирма напрямками: а) **вертикальним** одновекторним напрямом прамовного рівня – встановлюється залежність етимону на рівні сім'ї і етимону(-ів) на рівні груп(-и); б) **горизонтальним** багатовекторним напрямом прамовного рівня – простежується зв'язок етимону на рівні груп; в) **вертикальним** одновекторним напрямом мовного рівня – зв'язок етимону на рівні сім'ї і / або етимонів(-ів) на рівні груп(-и) і мовного(-их) відповідника(-ів); г) **горизонтальним** багатовекторним напрямом мовного рівня – зв'язок мовних відповідників; третій крок – **наскрізний рівень** за двома напрямками: а) **вертикальним № 1** – залежність / зв'язок ностратичного етимону і етимону(-ів) на рівні груп(-и); б) **вертикальним № 2** – залежність / зв'язок ностратичного етимону і мовних відповідників.

Зразу зауважимо, що пункти в) і г) на другому етапі представляємо лише для другої і третьої стадій діахронічної інтерпретації. При цьому діахронічна верифікація ступенів споріднення ностратичних мов відбуватиметься в пунктах а) і б) першого і другого кроків, а також у пункті а) третього кроку.

Як приклад, розглянемо ностратичну статтю для Ностр *НуҠа “око, бачити” (за версією В. М. Ілліча-Світича).

2.5.1 Методологічний алгоритм виконання процедури діахронічної інтерпретації фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичному матеріалі (на прикладі етимону *НуҠа “око та ін.”). Методологічний алгоритм діахронічної інтерпретації

(далі – ДІ) фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів буде виконано в три послідовні стадії: перша стадія – рівень фонології – ДІ фонологічних (фонетичних) переходів і збігів; друга стадія – рівень морфонології – ДІ морфонологічних переходів і збігів; третья стадія – рівень семантики – ДІ семантичних переходів і збігів, що допоможуть установити як дивергентно-конвергентні, так і конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні зсуви (переходи) і збіги.

Погоджуємося з позицією С. А. Бурлак і С. А. Старостіна у тому, що при аналізі фонологічних (фонетичних) трансформацій необхідно враховувати морфонологічні характеристики досліджуваних мов, оскільки “морфонологічна система зазвичай багато в чому збігається з реконструкцією давнішої фонологічної системи” (Бурлак, Старостин 2005, с. 147), а при дослідженні афіксальних морфем – фонетичну редукцію самостійних лексичних одиниць, що виникли при граматикалізації – процесах “виникнення граматичних показників з лексичних джерел” (там само, с. 22).

Перша стадія – *рівень фонології* – містить два етапи діахронічної фонологічної інтерпретації (далі – ДФІ): 1) ДФІ вокалічних і / або консонантних конструктів, представлених, з одного боку, прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови для надання фонетико-фонологічних характеристик вокалічних і / або консонантних конструктів, а також позиційної і дистрибуційної / комбінаторної характеристики; 2) ДФІ альтернатив (чергувань) (у разі наявності), представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для фіксації модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних конструктів; 3) ДФІ модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних конструктів, представлених у прамовному(-их)

відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимonom на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для встановлення фонетичних процесів вокалізму і консонантизму, а також просодичних (у разі наявності) процесів; 4) ДФІ іктуса(-ів) (у разі наявності), представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимonom на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для встановлення просодично-акцентуаційних процесів; 5) ДФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних фонологічних переходів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) фонетичних процесів вокалізму і консонантизму.

Перший етап – ДФІ вокалічних і / або консонантних фонем, представлених, з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимonom на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови для надання фонетико-фонологічної характеристики вокалічних і / або консонантних фонем: якщо для вокалічних фонем (у тому числі й монофтонгів і дифтонгів) – ряд (у разі потреби, ознаку короткий / довгий) і піднесення, то для консонантних – місце і спосіб творення, у тому числі й таку характеристику: глуха / дзвінка, сонорна.

Фонетико-фонологічну характеристику вокалічної(-их) і / або консонантної(-их) фонем(-и) надаємо відповідно до розробленої авторами системи STARLING “Уніфікованої системи транскрипції для Глобальної лексикостатистичної бази даних “Вавилонская башня”” (далі – УСТ) – системи транскрипції, що відображає всі фонологічні протиставлення, які простежуються в певній мові / прамові (STARLING). УСТ містить чотири таблиці: 1) вокалічні і 2) консонантні (у тому числі клікси) конструкти; 3) вторинні артикуляційні ознаки; 4) супрасегментні ознаки (див. Додаток А).

На цьому етапі застосовуємо дистрибутивний аналіз як метод дослідження мовного(-их) і / або прамовного(-их) відповідника(-ів), заснований на вивченні оточення (дистрибуції, розподілення) вокалічних і / або консонантних фонем (див. пр.: ЛЭС 1990), що дасть змогу простежити дистрибутивні / комбінаторні характеристики вокалічних і / або консонантних фонем.

Другий етап – ДФІ альтернацій (чергувань) (у разі наявності), представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для встановлення гіпотетичних модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем.

Третій етап – ДФІ модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем, представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для установаження фонетичних процесів у вокалізмі і консонантизмі – закономірностей, які спостерігаються всередині однієї мови; закономірної відповідності звуків в одних і тих же словах у двох або декількох споріднених мовах або діалектах; закономірних відповідностей звуків однієї й тієї ж мови на різних етапах її історії (Абаев 1933, № 1, с. 1–14); якщо у вокалізмі установаємо: а) *процеси за рядом*: передній, центральний, задній зсуви по горизонталі; б) *процеси за піднесенням*: верхній, середній, нижній зсуви по вертикалі; в) *процеси лабіалізації / делабіалізації*: лабіалізація (огубленість), делабіалізація (неогубленість); то у консонантизмі: а) *процеси за місцем творення*: лабіальні, передньоязикові, дорсальні, гутуральні, глотальні конструкти; б) *процеси за способом творення*: назальні, проривні, імплозивні та ін. конструкти; в) *процеси за участю голосу й шуму*: дзвінкість / глухість / сонорність.

Четвертий етап – ДФІ іктуса(-ів) (у разі наявності), представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для встановлення просодично-акцентуаційних процесів, які установлюємо у тому (тих) мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах), де наголос (акцент) – виділення в мові / прамові (уточнення наше – Я. К.) тієї чи іншої одиниці в послідовності однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів (ЛЭС 1990) – є графічно зафіксованим у ностратичній статті.

Слідом за В. А. Дыбо, у межах дисертаційного дослідження будемо використовувати поняття “іктус”, що застосовується до понять “акцент,” “ноголос”, “тон” та ін. для того, щоб зняти всі небажані (фонетичні, просодичні та ін.) конотації (Дыбо 2000, с. 11)) для встановлення акцентуаційної системи мови і / або прамови за такими характеристиками: 1) вільний і / або фіксований (місце акценту в яких пов’язане з фонетичною структурою словоформи або тактовою групи (там само)) іктус; 2) наявність основного і / або другорядного іктуса(-ів); 4) локалізація іктуса(-ів) у ЗМС: ОФК і / абоДФК; 5) параметри іктуса(-ів): тривалість, інтенсивність, напруженість, тональність.

На цьому етапі застосовуємо методологію контурного правила, що, за В. А. Дыбо, дає змогу окреслити тип акцентного контуру – порядку розміщення ударного складу / мори (отже, наголосу, тону – іктуса) відносно інших складів / мор словоформи (Дыбо 2000, с. 11). В. А. Дыбо, надаючи два правила фіксації іктуса: перше – положення іктуса визначено ОФК, друге – положення іктуса визначено оточенням ОФК (там само), переконаний у тому, що, обравши перше або друге правило, можна вказати положення іктуса в будь-якій реконструйованій словоформі (там само).

Дотримуючись положення В. А. Дыбо про те, що кожна морфема може містити акцентуаційні класи – морфонологічні сутності (Дыбо 2000, с. 11), тобто, за його словами, “способи фіксації наголосу є досить різноманітними,

проте всі вони є модифікаціями одного основного способу – рахунку складів” (там само, с. 5), на основі установлених ЗМС, у тому числі й ОФК і ДФК, необхідно розподілити мовні і / або прамовні відповідники за двома класами мов, які запропонував М. С. Трубецький: 1) *складорахуючі мови* – мови, у яких місце ударного елемента (складу) визначається в термінах порядку (рахунку) складів (Е. Сепір, Е. Стевік, Ч. Хоккетт та ін.): наприклад, дзн.-інд. ákxi, де іктус надає на перший склад від початку слова; 2) *морорахуючі мови* – мови, що враховують кількість складу при рахунку порядку складів (П. Ауер, Дж. МакКолі, А. Прінс, Б. Хейс, Л. Хайман та ін.): наприклад, латин. *oculus*, у якій іктус падає на другий склад від кінця при двоморовості цього стилю і на третьому від кінця при одноморовості передкінцевого складу (Трубецкой 2000), тобто іктус падає на о /ó/. Звертаємо увагу на окремі мови (наприклад, алтайські), де іктус у значенні тону може мати два, три і навіть більше положень.

П’ятий етап – ДФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних фонологічних (фонетичних) переходів і збігів на трьох (3) рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) фонологічних (фонетичних) процесів вокалізму і консонантизму.

На першій процедурі першої стадії необхідно надати фонетико-фонологічну характеристику мовним і / або прамовним вокалічним і / або консонантним фонемам, представлених, з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови, відповідно до УСТ (див. Додаток А), за такими показниками: для вокалічних фонем (у тому числі й монофтонгів і дифтонгів) – ряд (у разі потреби, ознаку короткий / довгий) і піднесення, то для консонантних – місце і спосіб творення, у тому числі й таку характеристику: глухий / дзвінкий, сонорний, простеживши дистрибутивні / комбінаторні характеристики вокалічних і / або консонантних фонем.

Наприклад, Ностр *NuḶa містить дві вокалічні фонemi: делабіалізовану *a – центральний ряд, нижнє піднесення; лабіалізований *u – задній ряд, верхнє піднесення; дві консонантні фонemi: глуха *h – глотальна, фрикативна; глуха *k – велярна, проривна. При цьому дистрибутивні / комбінаторні характеристики вокалічних і / або консонантних фонем засвідчують про сполучуваність лабіалізованої вокалічної фонemi заднього ряду верхнього піднесення *u з глухою велярною проривною консонантною фонемою *k.

На другій процедурі першої стадії необхідно зафіксувати ланцюга(-ів) гіпотетичних альтернацій (чергувань) (у разі наявності), представлених у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимonom на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) на рівні кожної окремої мови, для встановлення гіпотетичних модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем.

Наприклад, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- дає змогу зафіксувати ланцюг гіпотетичних альтернацій (чергувань): *e – *o – *u з характеристикою передній – задній ряд середнього піднесення для вокалічних фонем *e – *o і верхнього – для *u, що засвідчує про якісний аблаут повного ступеня, при якому, як правило, чергуються *e – *o.

На третьій процедурі першої стадії необхідно установити фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі і консонантизмі: 1) у вокалізмі: а) процеси за рядом: передній, центральний, задній зсуви по горизонталі; б) процеси за піднесенням: верхній, середній, нижній зсуви по вертикалі; в) процеси лабіалізації / делабіалізації; 2) у консонантизмі: а) процеси за місцем творення: лабіальні, передньоязикові, дорсальні, гутуральні, глотальні конструкти; б) процеси за способом творення: назальні, проривні, імплзивні та ін. конструкти; в) процеси за участю голосу й шуму: дзвінкість / глухість / сонорність.

Наприклад, Ностр *NuḶa відображає фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув

для *u, то в кінці ЗМС – середній зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u, то в кінці ЗМС – нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіальний *u, то в кінці ЗМС – делабіалізований *a (початок ЗМС: Ностр *NuḶa; кінець ЗМС: Ностр *NuḶa).

На четвертій процедурі першої стадії необхідно установити просодично-акцентуаційні процеси за такими характеристиками: 1) вільний і / або фіксований (місце акценту в яких пов'язане з фонетичною структурою словоформи або тактовою групи (Дыбо 2000, с. 11)) іктус; 2) наявність основного і / або другорядного іктуса(-ів); 4) локалізація іктуса(-ів) у ЗМС: ОФК і / абоДФК; 5) параметри іктуса(-ів): тривалість, інтенсивність, напруженість, тональність.

Наприклад, у двн.-інд. áksi на першому складі ЗМС подано делабіалізований вокалічний конструктор центрального ряду нижнього піднесення *a з такими просодичними (акцентуаційними) характеристиками: 1) фіксований іктус; 2) основний іктус; 3) локалізація іктуса у ЗМС – ОФК; 4) параметри іктуса: тривалість, інтенсивність та ін.

На п'ятій процедурі першої стадії необхідно встановити діяхронічні дивергентно-конвергентні / конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) переходи і збіги на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях.

Наприклад, установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Ностр *NuḶa і прамовних відповідників Алт *uka-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу простежити діяхронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u > передній зсув для *e; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u > середній зсув для *e; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u > делабіалізована *e (початок ЗМС: *u: Ностр *NuḶa > *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk-); діяхронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній

зсув для *и > *у; кінець ЗМС: середній зсув для *а > *а; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *и > *у; кінець ЗМС: нижній зсув для *а > *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *и > *у; кінець ЗМС: делабіалізована *а > *а (початок ЗМС: Ностр *НуҚа > Алт *ука-; кінець ЗМС: Ностр *НуҚа > Алт *ука-) на вертикальному одновекторному напрямку макрорівня.

Друга стадія – *рівень морфонології* (за М. С. Трубецьким) – містить два етапи діахронічної морфонологічної інтерпретації (далі – ДМФІ) формального аспекту спочатку прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом(-ами) на рівні груп(-и): 1) ДМФІ загальної морфонемної структури, зокрема фонемної будови основної формальної категорії (далі – ОФК) – кореня (морф / праморф) і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й) – преформанта і / або постформанта (субморф / прасубморф) і т. ін. для встановлення дії одного із трьох законів на ОФК: закон про а) двох, б) трьох, в) чотириелементні структури; 2) ДМФІ якості складів (як фонетичних, так і фонологічних) (а в окремих випадках і мор (наприклад, для алтайських мов)) для встановлення дії одного із двох законів на ОФК: закон про а) відкритий, б) закритий склади; 3) ДМФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних морфонологічних переходів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) морфонологічних процесів.

Перший етап – **ДМФІ загальної морфонемної структури** (далі – ЗМС), зокрема фонемної будови основної формальної категорії (далі – ОФК) – кореня (морф / праморф) і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й) (далі – ДФК) – преформанта (далі – L) і / або постформанта (далі – R) (субморф / прасубморф) і т. ін., що дасть змогу простежити розвиток (ймовірно, еволюційний характер) спочатку у прамовному(-их), а потім мовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи мовним(-и) відповідником(-ами) у межах кожної окремої мови,

а також установити дію одного із трьох законів на ОФК: закон про а) дво-, б) три-, в) чотириелементні структури.

Установлені ДФК подаємо у вигляді морфемних швів, тобто фіксуємо, з одного боку, поєднання L з ОФК, а з іншого боку, поєднання ОФК з R у прамовному(-их) відповіднику(-ах), що допоможе зафіксувати відношення між ОФК і ДФК, а також з'ясувати приналежність мовного(-их) і / або прамовного(-их) відповідника(-ів) до одного з морфологічних типів мов / прамов: 1) аглютинативні, 2) ізолюючі (аморфні), 3) флективні (фузійні) мови / прамови.

Другий етап – ДМФІ якості складів (як фонетичних, так і фонологічних) (а в окремих випадках і **мор** (наприклад, для алтайських мов)), які допоможуть простежити розвиток ЗМС (ймовірно, еволюційний характер), у тому числі й ОФК і ДФК, що дасть змогу встановити дію одного із двох морфонологічних законів на відповідному складі: а) закону про відкритий склад – склад, який не має кінцевого вокалічного (V) конструкта; б) закону про закритий склад – склад, який має кінцевий вокалічний (V) конструкт (ЛЭС 1990).

У прамовному(-их) відповіднику(-ах) необхідно визначити якість, тобто структуру (характер), складу – фонетико-фонологічну одиницю, що займає проміжне положення між звуком і мовним / прамовним тактом (БЭС 2000, с. 470), зокрема: 1) склад як фонетична одиниця – мінімальна ланцюжок звуків, всередині якого діють правила коартикуляції і розподіл тривалостей; цілісний артикуляційний комплекс, тобто є єдиним блоком нейрофізіологічних команд до м'язів; мінімальний звуковий відрізок, на який припадає наростання і спад величини повітряного потоку (“дихальний імпульс”) (там само); 2) склад як фонологічна одиниця – обмеженість класу допустимих схем складу; проста структура внутрішньоскладових консонантних сполучень, яка відповідає принципу “хвилі звучності”; наявність дистрибутивних обмежень, які описуються в термінах складових позицій; компенсаторні відношення за тривалістю між голосним

і кінцевоскладовим приголосним; залежність місця наголосу від кількісної структури складу; наявність складової просодії – тональної або тембрової; тенденція до кореляції складоподілу і граматичних меж (збіг морфеми і складу, або моносилабізмів) (там само).

У морфонології, поряд з поняттям “склад”, простежується ще й поняття “мора” (від лат. *moera* – зволікання, пауза) – ритмічна одиниця, що [...] дорівнює відкритому складу з короткою голосною і компонентам складів більш складного складу, якщо ці компоненти демонструють функціональну подібність з коротким складом: можуть мати власний наголос, враховуються при визначенні місця наголосу, закономірностей “фонологічної довжини” морфем і слів, віршованих розмірів і т. ін. (ЛЭС 1990). Подана дефініція дає змогу переконатися в тому, що поняття “мора” застосовується до одиниці, меншої, ніж склад, хоча серед окремих учених простежуються різні позиції щодо співвідношення цих двох понять: “деякі розрізняють мору і склад (наприклад, Х. Сіро, Н. А. Сиромятніков, з різною мотивацією); інші (А. Хідейо, К. Харухіко) ототожнюють мору і склад і бачать тут дві мори і два склади (також з різною мотивацією)” (цит. за пр.: Фельдман 2002, с. 17).

Третій етап – ДМФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних морфонологічних переходів і збігів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях, що дасть змогу встановити розвиток переходів (ймовірно, еволюційних характер).

На цій стадії застосовуємо гніздовий підхід, тобто будуємо *гніздо*, що, за версією Т. О. Черниш, “співвідноситься з лексичними утвореннями, зокрема з однокореневими і, як наслідок, генетично пов’язаними відношеннями похідності, у концепції М. Крушевського гніздові відношення можуть пов’язувати будь-які морфологічні компоненти слова, тобто як корені, так і префікси чи суфікси” (Черниш 2010, с. 21).

Для визначення ЗМС, у тому числі й ОФК іДФК для прамовного(-их) відповідника(-ів) будуємо *етимологічне гніздо* (далі – ЕГ) – ієрархічно організовану за принципом СГ групу слів споріднених мов (у широкому

розумінні) або однієї мови (у вузькому розумінні), що включає всі можливі дані про історію певної мови (мов), рефлексії конкретного реконструйованого для прамови-основи кореня, відносно якого можна висунути припущення про генетичну спільність (Пятаєва 2003, с. 46).

Вершину ЕГ (як правило, етимон) виділяємо **напівжирним** шрифтом, а його прамовні відповідники, відібрані методом суцільної вибірки, подаємо в квадратних дужках ([]), дотримуючись правила відбору варіантів: якщо основа типу X поєднується з формантом типу Y і утворена одиниця повинна мати властивості Z, то основа (і / або формант) повинні виступати у варіанті типу J (Кукушкина 2013, с. 29).

Усі прамовні варіанти відбираємо з системи STARLING відповідно до такої послідовності дій: офіційний веб-сайт STARLING (URL: <http://starling.rinet.ru>) – опція “Click here to start” – опція “All Bases” – опція “Search” навпроти “Nostratic etymology” – вікно “Search for Data in: Nostratic Etymology” (див. Рис. 1).

У вікні “Search for data in: Nostratic etymology”, де подано поле “Meaning”, необхідно вводити значення (англійською і / або російською або ін. мовою), які відповідають основному (ядерному) значенню того чи іншого архетипу. Наприклад, для пошуку групи похідних прамовних варіантів (праслів) для ностратичного архетипу *NuḶa “око, бачити”, у поле “Meaning” вводимо всі значення, які відповідають основному (ядерному) значенню ностратичного архетипу *NuḶa: наприклад, бачити, око, помічати і т. ін.

Для визначення ЗМС, у тому числі й ОФК і ДФК для мовного(-их) відповідника(-ів) (наприклад, відповідник латинської мови і т. ін.) користуємося даними про морфологічні індекси (як правило, це – початкова форма (для змінюваних), морфологічні ознаки (рід, число, відмінок), а також синтаксична функція) для мовного(-их) відповідника(-ів), що подані в системі STARLING.

Search for data in: Nostratic etymology

[View All Records](#)

ase, enter them below

Field ⁱ	Include in report? ⁱ	Value ⁱ	Query method ⁱ	Whole words ⁱ	Ignore comments ⁱ	Not empty ⁱ
Eurasianic	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Meaning	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Borean	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Indo-European	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Altaic	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Uralic	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Kartvelian	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Dravidian	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Eskimo-Aleut	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Chukchee-Kamchatkan	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
Comments	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐
References	☒	<input type="text"/>	Match substring ^v	☐	☒	☐

In any field

Sort by:

Check for polysemy ⁱ

Рис. 1. Запит до Глобальної лексикостатистичної бази даних “Вавилонская башня” з опцією “Ностратична етимологія”

В окремих випадках залуцаємо традиційний морфемний аналіз, що допоможе визначити ОФК і ДФК відповідника(-ів), тобто здійснити сегментацію (членування) ЗМС на *морфем* – мінімальний знак, тобто одиницю, у якій за певною фонетичною формою (означуваням) закріплено певний зміст (означаюче) і яка не ділиться на більш прості одиниці того ж роду (ЛЭС 1990).

На першій процедурі другої стадії необхідно побудувати ЕГ з різними вершинами, до яких заносимо: а) поданий(-і) прамовний(-і) відповідник(-и) у ностратичній статті; б) відібраний(-і) з системи STARLING прамовний(-і) відповідник(-и) для визначення ЗМС прамовного(-их) відповідника(-ів), у тому числі його (їх) ОФК і ДФК, а також устанавлення спочатку дії одного із трьох законів на ОФК: закон про а) двох, б) трьох, в) чотириелементні структури, а відтак: а) закону про відкритий склад; б) закону про закритий склад.

Наприклад, будуємо ЕГ з вершиною **Ностр *НуҶа “око, бачити”**, до якого заносимо: а) подані в ностратичній статті [ІЄ *h^uek^u- / *heuk-, Алт *ука-, Афр *Нwq-], а також б) додатково відібрані з системи STARLING [Драв *āk- (?); ?*o(i)k- “бачити” (Naiki ouk-, vayk-) (DED 987), EA *uki(r)-

(cf. also *ukvə “вірити”)] (STARLING). ЗМС Ностр *HuḶa відповідає структурі Ностр *CVCV, де ОФК – Ностр *HuḶ- – Ностр *CVC-, якщо глотальний *Н- уважати конструктором, що входить до ОФК, а голосний *а – постформантом, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

На другій процедурі другої стадії необхідно скористатися даними про морфологічний індекс, подані в системі STARLING, для визначення ЗМС мовного(-их) відповідника(-ів), у тому числі його (їх) ОФК і ДФК, а також установлення спочатку дії одного із трьох законів на ОФК: закон про а) двох, б) трьох, в) чотириелементні структури, а відтак: а) закону про відкритий склад; б) закону про закритий склад.

Наприклад, дані про морфологічний індекс мовного(-их) відповідника(-ів), подані в системі STARLING (див. НС для *HuḶa), дають змогу визначити їх ЗМС, у тому числі ОФК і ДФК: скориставшись морфонологічним індексом про **двн.-інд. ákṣi n.**, тобто: ákṣi n., gen. akṣṇáh, du. nom. akṣí “eye”; kṣaṇa- m. “instant, twinkling of an eye”; práṭika- n. “exterior, surface; adj. directed towards”, áṇika- n. “face, appearance, front”), переконуємося в тому, що ЗМС відповідає структурі VCCV, де ОФК – VCC-, ДФК – *C|V, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

На третьій процедурі другої стадії необхідно встановити діяхронічні дивергентно-конвергентні / конвергентно-дивергентні морфонологічні переходи на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях.

Наприклад, установлені ОФК для Ностр *HuḶa і прамовних відповідників Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- змогу простежити діяхронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи: закон про триелементну структуру: Ностр *HuḶ- – Ностр *CVC- > закон про двоелементну структуру: Алт *uk- – Алт *VC-; діяхронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр *HuḶ- – Ностр *CVC- > Афр

*Нwq- – Афр *CCC- / ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – ІЄ *CVC- / *CVVC- на вертикальному одновекторному напрямку макрорівня.

Третя стадія – рівень семантики – містить три етапи діахронічної семантичної інтерпретації (далі – ДСІ): 1) ДСІ плану змісту, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови для встановлення архісем(-и); 2) ДСІ архісем, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови, для встановлення одного зі ступенів їх зіткнення: а) близьке; б) далеке / віддалене (далі – далеке); в) нове; 3) ДСІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних семантичних переходів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) семантичних процесів.

Перший етап – ДСІ плану змісту, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови для встановлення архісем(-и).

На цьому етапі необхідно здійснити аналіз процесу розвитку семантичної деривації значення ностратичного етимону, зафіксувавши його результат у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповідниках, а, за А. А. Залізняка, “як проекцію діахронічного розвитку на синхронну площину” (Залізник 2001, с. 3), або, за М. І. Толстим, “розгорнуту в просторі діахронію” (Толстой 1997, с. 15). Для осмислення і коректного сприйняття узагальненого досвіду “транс-семантичного простору” етимолога-ностративіста, намагаємося, за В. М. Топоровим, “переключити свою увагу з парадигматики смислів на їх синтагматику, що розуміється в широкому

сенсі і дає можливість проникнути на рівень зародження, формування та раннього розвитку смислів, тобто на рівень мотиваційних семантичних схем” (Топоров 1992, V (1), с. 126–127).

Другий етап – ДСІ архісем, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови, для встановлення одного зі ступенів їх зіткнення: а) близьке; б) далеке; в) нове.

Третій етап – ДСІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних морфонологічних переходів і збігів на трьох (3) рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) семантичних процесів.

На першій процедурі третьої стадії необхідно проаналізувати плану змісту, з одного боку, прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовного(-их) відповідника(-ів) у межах кожної окремої мови для встановлення архісем(-и).

Наприклад, прамовні відповідники Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” відображають три архісеми: 1) APX ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”; 2) APX ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; 3) APX ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, Афр *Нwq- “знати”.

На другій процедурі третьої стадії необхідно проаналізувати архісему(-и), установлені на попередній процедурі, з одного боку, прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовного(-их) відповідника(-ів) у межах кожної окремої мови для встановлення одного зі ступенів їх зіткнення: а) близьке; б) далеке; в) нове.

Наприклад, установлені архісеми для Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу

зафіксувати два ступеня зіткнення архісем: а) близьке: між APX ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” і APX ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; б) далеке: APX ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” і APX ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, Афр *Нwq- “знати”.

На п’ятій процедурі першої стадії необхідно встановити діахронічні дивергентно-конвергентні / конвергентно-дивергентні семантичні переходи і збіги на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях.

Наприклад: установлені архісеми для Ностр *НуҶа “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу простежити діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи: 1) APX ‘орган зору’: Ностр *НуҶа “око” > APX ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; 2) APX ‘орган зору’: Ностр *НуҶа “око” / APX ‘зорова здатність’: Ностр *НуҶа “бачити” > APX ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, Афр *Нwq- “знати”; діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги: 1) APX ‘орган зору’: Ностр *НуҶа “око” > ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”; 2) APX ‘зорова здатність’: Ностр *НуҶа “бачити” > Алт *ука- “помічати” / ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити” на вертикальному одновекторному напрямі макрорівня.

2.5.2 Методологічний алгоритм виконання процедури квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: тип – метрика – відношення (на прикладі етимону *НуҶа “око та ін.”). Методологічний алгоритм діахронічної верифікації (далі – ДВ) ступенів споріднення ностратичних мов буде виконано в два послідовні стадії: перша стадія – *матрична верифікація показників* – ДВ фонологічних, морфонологічних і семантичних показників у матричному форматі, що відображені в ностратичній статті (ностратичному матеріалі); друга стадія – *верифікація ступенів споріднення ностратичних мов* – ДВ ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: 1) тип: а) дивергентний, б) дивергентно-

конвергентний, в) конвергентно-дивергентний; 2) метрика: а) близький, б) середній / середньої близькості (далі – середній), в) віддалений / далекої близькості (далі – далекий); 3) відношення: а) тривіальні, б) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них.

Перша стадія – *матрична верифікація показників* – побудова матриці фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів, у якій буде зафіксовано по горизонталі фонологічні (фонетичні), морфонологічні та семантичні процеси, а по вертикалі – мовні й / або прамовні відповідники (див. Додаток В).

На першій процедурі першої стадії будуємо матрицю для ностратичної статті (ностратичного матеріалу) з порожніми клітинами.

На другій процедурі першої стадії заносимо по горизонталі фонологічні (фонетичні), морфонологічні та семантичні переходи і збіги (див. пункт 2.5.1).

На третьій процедурі першої стадії заносимо по вертикалі мовні й / або прамовні відповідники, представлені в аналізованій ностратичній статті.

Нижче подаємо модель матриці фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі (див. Табл. 2.5.2.1).

Друга стадія – *верифікація ступенів споріднення ностратичних мов* – установлення ступенів споріднення ностратичних мов містить три етапи: 1) ДВ типу споріднення: а) дивергентний, б) дивергентно-конвергентний, в) конвергентно-дивергентний; 2) ДВ метрики споріднення: а) близький, б) середній, в) далекий; 3) ДВ відношення споріднення: а) тривіальні, б) помітні, в) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них. ДВ ступенів споріднення ностратичних мов буде здійснюватися за допомогою двох математичних алгоритмів: за формулою Г. В. Раушенбаха (1985) – для фіксації типу; за формулою Т. Соренсена – для фіксації виду; і одного електронного алгоритму В. І. Левенштейна. За результатами трьох

алгоритмів будуть виявлені відношення між відповідниками, а відтак, і мовними сім'ями і т. ін.

Перший етап – ДВ ступенів споріднення ностратичних мов за типом: а) дивергентний, б) дивергентно-конвергентний, в) конвергентно-дивергентний буде виконано за формулою Г. В. Раушенбаха (1985).

На цьому етапі застосовуємо першу формулу Г. В. Раушенбаха (1985) для обчислення типу споріднення ностратичних мов:

$$S_1 = a + d / a + b + c + d,$$

де a – набір процесів, що не фіксуються у X і Y одночасно, d – набір процесів, що збігаються, b (або c) – набір процесів, що фіксуються в X , але не фіксуються в Y (або навпаки). Сума $(a + b + c + d)$ дорівнює загальному набору процесів n .

Проте, попри те, що методологічний алгоритм діахронічної інтерпретації ностратичного етимону (див. пункт 2.5.1) засвідчив про те, що ностратичний матеріал не відображає такий набір процесів, що не фіксуються у X і Y одночасно, тому змінну a вилучаємо з цієї формули і уточнюємо її з такими змінними:

$$S = c / a + b + c,$$

де a (або b) – набір процесів, що фіксуються в X , але не фіксуються в Y (або навпаки), c – набір процесів, що збігаються в X і Y . Сума $(a + b + c)$ дорівнює загальному набору процесів n .

На першій процедурі першого етапу необхідно окреслити набір фонологічних, морфонологічних і семантичних показників, представлених у матриці, змодельованої під час першої стадії ДВ, для макро- і мікрорівнів відповідно до трьох змінних: a (або b) – набір процесів, що фіксуються в X , але не фіксуються в Y (або навпаки), c – набір процесів, що збігаються в X і Y .

Наприклад:

Для **Ностр** і **Алт**:

Змінна a (або b) = 4 процесам, адже:

Ностр *NuḶa відображає фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі: 1) процеси за місцем і способом творення: на початку ЗМС фіксуємо глотальний фрикативний *h (Ностр *NuḶa) – один процес; 2) процеси за участю голосу й шуму: на початку ЗМС фіксуємо глуху *h (Ностр *NuḶa) – один процес; морфонологічні процеси: 1) закон про чотириелементну структуру ЗМС: *CVCV – один процес; семантичні процеси: 1) APX ‘орган зору’: Ностр *NuḶa “око” – один процес.

Змінна $c = 20$ процесам, адже:

Ностр *NuḶa і Алт *uka- відображає фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *u (НА *NuḶa, Алт *uka-), то в кінці ЗМС – центральний зсув для *a (Ностр *NuḶa, Алт *uka-) – чотири процеси; 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u (Ностр *NuḶa, Алт *uka-), то в кінці ЗМС – нижній зсув для *a (Ностр *NuḶa, Алт *uka-) – чотири процеси; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіалізовану *u (Ностр *NuḶa, Алт *uka-), то в кінці ЗМС – делябіалізовану *a (Ностр *NuḶa, Алт *uka-) – чотири процеси; фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі: 1) процеси за місцем творення: в кінці ЗМС фіксуємо велярну проривну *k (Ностр NuḶa, Алт *uka-) – два процеси; 2) процеси за участю голосу й шуму: в кінці ЗМС фіксуємо глуху *k (Ностр *NuḶa, Алт *uka-) – два процеси; морфонологічні процеси: 1) закон про відкритий склад – два процеси; семантичні процеси: APX ‘зорова здатність’: Ностр *NuḶa “бачити”, Алт *uka- “помічати” – два процеси.

На другій процедурі першого етапу необхідно обчислити зв'язок ностратичних величин на макро-, мікро- і наскрізному рівнях, які допоможуть установити один із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентний; б) дивергентно-конвергентний і в) конвергентно-дивергентний на основі суми референтних інтервалів: якщо показник є ближчим до нуля, то фіксуємо тип а) або б), а якщо показник є віддаленим від нуля, то фіксуємо тип в).

Нижче подаємо таблицю результатів обчислення фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі у проєкції до відповідного ностратичного етимону (за алгоритмом Г. В. Раушенбаха) (див. Табл. 2.5.2.2).

Таблиця 2.5.2.2

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до ностратичного етимону
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр	Алт	Монг	Тюрк	Афр	ІЄ	Алб	Двн.- грец.
Ностр								
Алт								
Монг								
Тюрк								
Афр								
ІЄ								
Алб								
Двн.- грец.								

Наприклад, обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр *NuḶa “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *uka- “помічати, розуміти”, Афр *Nwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити три типи споріднення: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *NuḶa “око, бачити” і Афр *Nwq- “знати” – 0,43, дивергентно-конвергентний – між Ностр *NuḶa “око, бачити” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,57, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *NuḶa “око, бачити” і Алт *uka- “помічати, розуміти” – 0,77.

Другий етап – ДВ ступенів споріднення ностратичних мов за установкою метрика: а) близька, б) далека, що буде відбуватися за допомогою: 1) електронного алгоритму В. І. Левенштейна – для обчислення морфонологічної структури двох і більше величин; 2) математичного алгоритму Т. Соренсена – для обчислення семантичної структури двох і більше величин.

На першій процедурі другого етапу необхідно здійснити обчислення фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників двох і більше ностратичних відповідників.

На цій процедурі застосовуємо електронний алгоритм В. І. Левенштейна, зокрема калькулятор, представлений у режимі Інтернет відповідно до такої послідовності дій: офіційний веб-сайт “Онлайн калькулятори” (URL: <https://calculatorium.ru/text/levenshtein-distance>) – опція “Расстояние Левенштейна”, де подано два поля: перше поле – для першого відповідника, друге поле – для другого відповідника, до яких заносимо два ностратичні відповідники, тобто план вираження (морформи) етимонів, і натискаємо опцію “Вычислить расстояние Левенштейна” (див. Рис. 1).

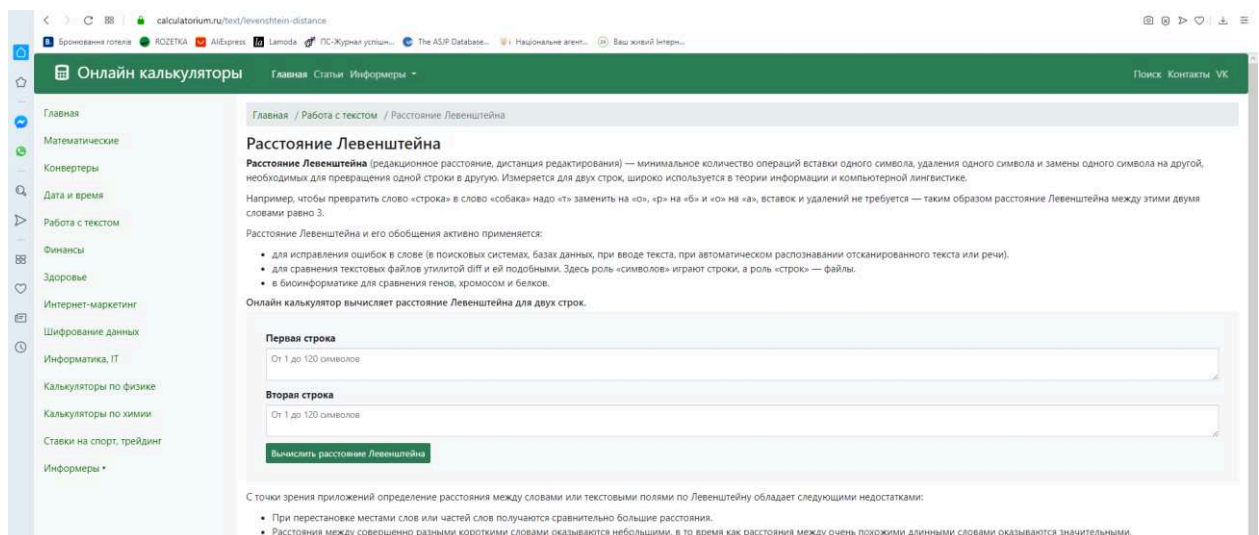

Рис. 1. Онлайн калькулятор для обчислення відстані Левенштейна

Нижче подаємо таблицю результатів обчислення фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників ностратичних величин

у проєкції до відповідного ностратичного етимону (за алгоритмом В. І. Левенштейна) (див. Табл. 2.5.2.3).

Таблиця 2.5.2.3

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до ностратичного етимону
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр	Алт	Монг	Тюрк	Афр	ІЄ	Алб	Двн.-грец.
Ностр								
Алт								
Монг								
Тюрк								
Афр								
ІЄ								
Алб								
Двн.-грец.								

Наприклад, обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники для Ностр *НуҚа і прамовних відповідників Алт *ука-, Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу виявити такі переходи: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *НуҚа і Афр *Нwq- – 3,00: 1) вокалічна *u > *білабіальний апроксимант *w; 2) велярна проривна *k > увулярна проривна *q; 3) вокалічна *a > нульовий ступінь *0; дивергентно-конвергентний – між Ностр *НуҚа і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – 2,00: 1) вокалічна *u > вокалічна *e; 2) вокалічна *a > нульовий ступінь *0, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *НуҚа і Алт *ука- – 1,00: 1) глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0.

На другій процедурі другого етапу необхідно здійснити обчислення семантичних показників двох і більше ностратичних відповідників.

На цій процедурі застосовуємо математичний алгоритм Т. Соренсена, зокрема формулу для обчислення семантичної відстані / дистанції:

$$D = 1 - 2 * q / A + B,$$

де q позначає спільні значення, а $A + B$ – суму дефініцій зіставляваних значень компарантів у заданій кількості.

Нижче подаємо таблицю результатів обчислення фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників у ностратичному матеріалі у проєкції до відповідного ностратичного етимону (за алгоритмом В. І. Левенштейна) (див. Табл. 2.5.2.4).

Таблиця 2.5.2.4

**Результати обчислення
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до ностратичного етимону
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр	Алт	Монг	Тюрк	Афр	ІЄ	Алб	Двн.- грец.
Ностр								
Алт								
Монг								
Тюрк								
Афр								
ІЄ								
Алб								
Двн.- грец.								

Наприклад, обчислені семантичні показники для Ностр *HuḞa “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити такі переходи: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *HuḞa “око, бачити” і Афр *Нwq- “знати” – 0,50: APX ‘орган зору’: *HuḞa “око” / APX ‘зорова здатність’: *HuḞa “бачити” > APX ‘розумова здатність’: Афр *Нwq- “знати”; дивергентно-конвергентний – між Ностр *HuḞa “око, бачити” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,00, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *HuḞa “око, бачити” і Алт *ука- “помічати, розуміти” – 0,20: APX ‘орган зору’: *HuḞa “око” / APX ‘зорова здатність’: *HuḞa “бачити” > APX ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”.

Третій етап – ДВ ступенів споріднення ностратичних мов за відношеннями: а) тривіальні, б) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них.

На першій процедурі третього етапу необхідно проаналізувати результати обчислень за алгоритмом Г. В. Раушенбаха (1985), одержані під час першого етапу другої стадії.

На другій процедурі третього етапу необхідно поєднати результати за алгоритмами В. І. Левенштейна і Т. Соренсена, одержані під час другого етапу другої стадії.

На третій процедурі третього етапу необхідно установити ступінь споріднення ностратичних мов за відношеннями: а) тривіальні, б) помітні, в) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них.

Висновки до розділу 2

Доведення масового споріднення мов ґрунтувалося на застосуванні сурового методологічного інструментарію, серед якого: 1) порівняльно-історичний метод з процедурами внутрішньої і зовнішньої реконструкції (“ослаблені форми”, за А. Р. Бомхардом); 2) метод ідентифікації морфем (морфем з суто лексичним, лексико-граматичним, словотворчим і формоутворювальним значеннями) (за В. М. Іллічем-Світlichem); 3) метод ступінчастої реконструкції (за О. Ю. Мілітарьовим, Р. Раском, С. А. Старостіним); 4) метод “виділення подібностей”, “масового”, або “багатостороннього порівняння” (за Дж. Грінбергом) з процедурами виявлення великої кількості подібних морфів (або аломорфів), особливо нерегулярностей в аналогічних умовах у мовах, які розглядаються, а також наявність аналогічних правил сполучуваності (за Дж. Грінбергом); 5) метод діахронічної інтерпретації (за О. Семереньї).

Методологія доведення масового споріднення мов набуває нових вимірів вивчення, адже науковці залучають методологічний досвід *археології*

– археологічна культура (А. Ю. Мілітарьов, С. Ehret, S. O. Y. Keita, P. Newman), *антропології* – трактування прамовного етимону як показника приналежності до того чи іншого статево-вікового гуртування (С. В. Куланда), *геології* – актуалістичний метод (I. Walter), *математики* – метод екстраполяції (Е. А. Макаєв), *палеогенетики* – методи високопродуктивного паралельного секвенування ДНК (О. С. Пилипенко), метод полімеразної ланцюгової реакції (K. Mullis), філогеографічний аналіз (О. С. Пилипенко), метод картографування (О. О. Чубарьян), *феноменології* – ідентифікація устрою “життєвого світу” як відображення структури прамови (О. Г. Дугін, E. Husserl) та ін.

При цьому серед окремих представників (D. Bakker, Ch. Brown, E. W. Holman, V. Velupillai, S. Wichmann) існує практика застосування і прикладного інструментарію як ефективного у контексті виявлення мовних / прамовних зв'язків: *математичний алгоритм визначення віку мов* (М. В. Арапов, М. М. Херц), *математична концепція споріднення мов* (фіксації спорідненості мов на основі географічного розташування) (В. Маньчак), *математичний критерій незалежності для оцінки подібності двох асоціацій* (Я. Чекановський), *метод глотохронології* (M. Swadesh), *метод розрахунку метрики близькості двох мов* (Г. В. Раушенбах), *метод фіксації сильних кореляцій між мовами* (Г. Г. Сильницький) та ін.

Нова методологія складається з двох послідовних алгоритмів опрацювання ностратичного матеріалу: процедури діахронічної інтерпретації і процедури квантитативної верифікації.

Виконання процедури діахронічної інтерпретації передбачає аналіз фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів, установлених у ностратичному матеріалу, зокрема трьох послідовних стадій: якщо на першій стадії відбувається діахронічна морфонологічна інтерпретація: 1) загальної морфонемної структури, зокрема фонемної будови основної формальної категорії – кореня (морф / праморф) і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й) – преформанта і / або

постформанта (субморф / прасубморф) і т. ін. для встановлення дії одного із трьох законів на ОФК: закон про а) дво-, б) три-, в) чотириелементні структури; 2) якості складів для встановлення дії одного із двох законів на ОФК: закон про а) відкритий, б) закритий склади; на другій стадії – діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація: 1) вокалічних і / або консонантних фонем для надання фонетико-фонологічних характеристик вокалічних і / або консонантних фонем, а також позиційної і дистрибутивної / комбінаторної характеристики; 2) альтернацій (чергувань) (у разі наявності) для фіксації модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем; 3) модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем для встановлення фонетичних процесів у вокалізмі і консонантизмі, а також просодичних (у разі наявності) процесів; 4) іктуса(-ів) (у разі наявності), для встановлення просодично-акцентуаційних процесів; то на третій стадії – діахронічна семантична інтерпретація: 1) плану змісту для встановлення архісем(-и); 2) архісем для встановлення одного зі ступенів їх зіткнення: а) близьке; б) далеке; в) нове.

Виконання процедури діахронічної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов спрямовано на обчислення фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів на двох послідовних стадіях: якщо на першій стадії відбувається матрична верифікація показників, тобто побудова матриці фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів, то на другій стадії – верифікація ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: 1) тип: а) дивергентно-конвергентний, б) конвергентно-дивергентний; 2) вид: а) близький, б) далекий; 3) відношення: а) тривіальні, б) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них за допомогою формули Г. В. Раушенбаха – для фіксації виду, а відтак і відношень. При цьому електронний алгоритм В. І. Левенштейна застосовано для обчислення фонологічних (фонетичних) і морфонологічних переходів і збігів, а формулу Т. Соренсена – для семантичних переходів і збігів.

РОЗДІЛ 3
ДІАХРОНІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ФОНОЛОГІЧНИХ, МОРФОЛОГІЧНИХ
І СЕМАНТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ У НОСТРАТИЧНИХ ЕТИМОНУХ
***NuḶa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV**

3.1 Стислий огляд методологічного алгоритму процедури діахронічної інтерпретації фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичному матеріалі (для етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево”)

Методологічний алгоритм діахронічної інтерпретації (далі – ДІ) фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів і збігів у ностратичному матеріалі у проєкції до одного з Ностр *NuḶa “око, бачити”, Ностр *wol[a] “великий”, Ностр *wete “вода”, Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь”, Ностр *marV “дерево” буде виконано в три (3) послідовні стадії: перша стадія – рівень фонології – ДІ фонологічних / фонетичних процесів; друга стадія – рівень морфонології – ДІ морфонологічних процесів; третя стадія – рівень семантики – ДІ семантичних процесів, що допоможуть установити як дивергентно-конвергентні, так і конвергентно-дивергентні, фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні переходи і збіги.

Перша стадія – *рівень фонології* – містить два етапи діахронічної фонологічної (фонетичної) інтерпретації (далі – ДФІ): 1) ДФІ вокалічних і / або консонантних фонем для надання фонетико-фонологічних характеристик вокалічних і / або консонантних фонем, а також позиційної і дистрибутивної / комбінаторної характеристики; 2) ДФІ альтернацій (чергувань) (у разі наявності) для фіксації модифікацій / мутацій вокалічних і / або консонантних фонем; 3) ДФІ модифікацій / мутацій вокалічних і / або

консонантних фонем для встановлення фонологічних (фонетичних) законів у вокалізмі і консонантизмі, а також просодичних (у разі наявності) законів; 4) ДФІ іктуса(-ів) (у разі наявності) для встановлення просодично-акцентуаційних законів; 5) ДФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних фонологічних переходів і збігів на макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) фонологічних (фонетичних) законів у вокалізмі і консонантизмі.

Друга стадія – *рівень морфонології* (за М. С. Трубецьким) – містить два етапи діахронічної морфонологічної інтерпретації (далі – ДМФІ) формального аспекту спочатку прамовного(-их) відповідника(-ів), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом(-ами) на рівні груп(-и): 1) ДМФІ загальної морфонемної структури, зокрема фонемної будови основної формальної категорії (далі – ОФК) – кореня (морф / праморф) і додаткової(-их) формальної(-их) категорії(-й) – преформанта і / або постформанта (субморф / прасубморф) і т. ін. для встановлення дії одного із трьох законів на ОФК: закон про а) дво-, б) три-, в) чотириелементні структури; 2) ДМФІ якості складів (як фонетичних, так і фонологічних) (а в окремих випадках і мор (наприклад, для алтайських мов)) для встановлення дії одного із двох законів на ОФК: закон про а) відкритий, б) закритий склади; 3) ДМФІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних морфонологічних переходів і збігів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) морфонологічних процесів.

Третя стадія – *рівень семантики* – містить три етапи діахронічної семантичної інтерпретації (далі – ДСІ): 1) ДСІ плану змісту, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови для встановлення архісем(-и); 2) ДСІ архісем, представленого(-их), з одного боку, у прамовному(-их) відповіднику(-ах), починаючи

від ностратичного етимону і закінчуючи етимомом на рівні групи, а з іншого боку, у мовному(-их) і / або прамовному(-их) відповіднику(-ах) у межах кожної окремої мови, для встановлення одного зі ступенів їх зіткнення: а) близьке; б) далеке / віддалене (далі – далеке); в) нове; 3) ДСІ дивергентно-конвергентних / конвергентно-дивергентних семантичних переходів і збігів на трьох рівнях: макро-, мікро- і наскрізному рівнях для встановлення розвитку (ймовірно, еволюційного характеру) семантичних процесів.

3.2 Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу *НуҚа “око та ін.” (за версією В. М. Ілліча-Світича)

Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *НуҚа зі значенням “око, бачити” (за версією В. М. Ілліча-Світича)

Ностратична макросім'я		Індоєвропейська сім'я		Алтайська сім'я		Афразійська (семіто-хамітська) сім'я	
ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ
*НуҚа	“око, бачити”	*h ^u ek ^u - / heuk-	“око, бачити”	*uca-	“помічати, розуміти”	*Hwq-	“знати”
*Н		*h				*Н	
*u		*u / *e / *u		*u		*w	
*Қ		*k		*k		*q	
*a				*a			

[Іллич-Свитыч 1971, Т. 1, с. 255–256]

3.2.1 Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів. **Ностр *НуҚа** відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *u, то в кінці ЗМС – центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u, то в кінці ЗМС – нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіалізовану *u,

то в кінці ЗМС – делабіалізовану *а (початок ЗМС: Ностр *НуҚа; кінець ЗМС: Ностр *НуҚа).

Прамовні відповідники Алт *ука-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- відображають фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *у (Алт *ука-), передній зсув для *е (ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), то в кінці ЗМС – центральний зсув для *а (Алт *ука-); 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *у (Алт *ука-), середній зсув для *е (ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), то в кінці ЗМС – нижній зсув для *а (Алт *ука-); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо як лабіалізовану *у (Алт *ука-), так і делабіалізовану *е (ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), то в кінці ЗМС – лише делабіалізовану *а (Алт *ука-).

Вокалічна фонема *-у- в Ностр *НуҚа “розщепилася” в *-е- / дифтонг *-еу- в ІЄ *h^uek^u- / *heuk- (див. Семереньи 2002, с. 52; Fortson 2004, р. 61) (звичайно, дифтонгом він є лише фонетично, фонологічно це виглядає як біфонемне поєднання (Vičovský 2009, S. 23), був збережений як *-у- в Алт *ука- і перейшов у білабіальний апроксимант *w у Афр *Нwq-.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Ностр *НуҚа і прамовних відповідників Алт *ука-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у > передній зсув для *е; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у > середній зсув для *е; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у > делабіалізована *е (початок ЗМС: *у: Ностр *НуҚа > *е: ІЄ *h^uek^u- / *heuk-); *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у > *у; кінець ЗМС: центральний зсув для *а > *а; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у > *у; кінець ЗМС: нижній зсув для *а > *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у > *у;

кінець ЗМС: делабіалізована *a > *a (початок ЗМС: Ностр *НуҚа > Алт *ука-; кінець ЗМС: Ностр *НуҚа > Алт *ука-).

Звертаємо увагу на те, що ІЄ *h^uek^u- / *heuk- засвідчує позицію Ф. де Соссюр щодо наявності (давньої) **моновокалічності** в цій прамові, адже “короткі і довгі голосні ІЄП структурно й історично зводилися до однієї голосної *e” (Saussure 1879). І. М. Тронський запевняє, що ІЄ так само, як і Афр, був суто консонантним і він починався завжди з консонантною, тому наявність моновокалічності спричинена виникненням ларингальних приголосних (Тронский 2001, с. 417), які, перебуваючи перед голосною на початку слова, надають голосній /e/ тембр /a/ чи /o/ (там само), а це засвідчує про розвиток процесу моновокалічності від праіндоевропейськосемітського до праіндоевропейського періоду (див. пр.: Mellor 1917).

Ностр *НуҚа відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо глотальну фрикативну *h, то в кінці ЗМС – велярну проривну *k; 2) процеси за участю голосу й шуму: на початку і в кінці ЗМС фіксуємо глухі *h і *k (початок ЗМС: Ностр *НуҚа; кінець ЗМС: Ностр *НуҚа).

Прамовні відповідники Алт *ука-, Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо глотальну фрикативну *h / *h (Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), в середині ЗМС – білабіальний апроксимант *w (Афр *Нwq-), то в кінці ЗМС – велярну проривну *k (Алт *ука-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), увулярну проривну *q (Афр *Нwq-); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку і в кінці ЗМС фіксуємо глухі *h, *k, *q (початок ЗМС: Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; кінець ЗМС: Алт *ука-, Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-), то в середині ЗМС – дзвінку *w (Афр *Нwq-).

Окрему увагу необхідно звернути на **фонетичні заборони У. Жюкуа**, які можуть бути виявлені реконструйованих фонем етимонів на рівні сім'ї і які послідовно рефлексуються в їх генетичному матеріалі: 1) один і той же

приголосний не зустрічається на початку і в кінці кореня; 2) не допускається початковий глухий проривний і кінцевий дзвінкий придиховий; 3) не допускається початковий дзвінкий проривний і кінцевий глухий проривний; 4) не допускається початкова і кінцева дзвінка проривна різного місця артикуляції; 5) не допускаються дзвінки придихові різного місця артикуляції на початку і в кінці; 6) не допускається початковий дзвінкий проривний і кінцевий дзвінкий (смичний) придиховий; 7) не допускається початковий дзвінкий (смичний) придиховий і кінцевий глухий проривний; 8) не допустимими є дзвінкий придиховий на початку і дзвінкий вибуховий у кінці; 9) не допускається початковий і кінцевий ларингали (У. Жюкуа). Попри те, що індоєвропейські корені *h^uek^u- / *heuk- мають прамовні ларингальні приголосні *h^u- / *h- на початку і прамовні приголосні *-k^u- / *-k- в кінці, у яких *h^u- / *h- за способом творення – фрикативна, за типом фонації – глуха, а *-k^u- / *-k- за способом творення – проривна, за типом фонації – глуха, шумна, звертаємо увагу на дев'яте положення законів У. Жюкуа – не допускається початковий і кінцевий ларингали.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Ностр *NuḶa і прамовних відповідників Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: глотальна *Н: Ностр *NuḶa > нульовий ступінь *0: Алт *uka-; кінець ЗМС: велярна *k: Ностр *NuḶa > увулярна *q: Афр *Hwq-; звертаємо увагу також на те, що лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u у Ностр *NuḶa трансформувалася у білабіальний апроксимант *w у Афр *Hwq-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: глотальна фрикативна *Н: Ностр *NuḶa > Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; кінець ЗМС: велярна проривна *k: Ностр *NuḶa > Алт *uka-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *Н: Ностр *NuḶa > *Н / *h: Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-);

кінець ЗМС: глуха *k: НА *HuḲa > *k: Алт *uka-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; *q: Афр *Hwq-.

Помічаємо, що глотальна фрикативна *H- у Ностр *HuḲa перейшла в глотальну фрикативну *H- в Афр *Hwq- і глотальну фрикативну *h^u- / *h- в ІЄ *h^uek^u- / *heuk-, які відповідають положенню про ларингальну теорію. Як правило, цю теорію розглядають у межах індоєвропейстики, постулюючи, що “в індоєвропейській прамові було декілька приголосних звуків, умовно названих “ларингальними” (Fortson 2004, р. 57), проте вона заснована, за І. М. Тронським, “у Є. Куриловича на дедуктивних міркуваннях системного характеру, а у Г. Меллера на вельми спірній теорії спорідненості семітських мов з індоєвропейськими” (Тронский 1967, с. 14).

Глотальна фрикативна *h^u- / *h- в ІЄ *h^uek^u- / *heuk- відповідає одному з трьох фонем *h₁, *h₂, *h₃, або *H₁, *H₂, *H₃, або *ə₁, *ə₂, *ə₃ (Fortson 2004, р. 57). Р. Шмітт пояснює таку закономірність даними грецької мови, де було збережено три рефлексии – α, ε, ο, вокалізовані ІЄ *h₁, *h₂, *h₃ (Шмитт 1988, № 1, с. 23), що засвідчується відповідниками, поданими в ностратичній статті: грец. *ok^uje, грец. ὄσσε. Згадані три фонемии, за версією А. Кюні, є приголосними, що підтверджується давньоіндоарійським матеріалом (див. пр.: Cuny 1912, Bd. 2.).

І. М. Тронський писав, що ларингальний приголосний – “промінь з минулого, з доісторії індоєвропейських мов” (Тронский 1967, с. 20–22), тому, глотальний *H- (або *Hw / *H^w) у Афр *Hwq, ймовірно, був успадкований від Ностр *HuḲa.

Звертаємо також увагу на те, що положення ларингальної теорії, характерної для індоєвропейстики, коли на місці однієї з трьох фонем *h₁, *h₂, *h₃, або *H₁, *H₂, *H₃, або *ə₁, *ə₂, *ə₃ (Fortson 2004, р. 57) простежуються голосні фонемии на початку ЗМС, фіксуємо в афразійському матеріалі в мовах кушитської: куара ах, авіа jaq, сомалі ḍǣ; і семітської: геез ʿoqā, амхарський awwāqā, харарі āqa (до речі, вони є запозиченими з кушитської) груп. Як зазначає.

Надалі розглянемо етимони, реконструйовані В. М. Іллічем-Світичем на рівні мовних сімей і груп (у разі наявності), що сягають Ностр *NuḶa.

Перша – **алтайська сім'я**, на рівні якої реконструйовано Алт *uka-, а також прамовні відповідники нижчого порядку – Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *u, то в кінці ЗМС – центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u, то в кінці ЗМС – нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: на початку фіксуємо лабіалізовану *u, то в кінці ЗМС – делябіалізовану *a / *ā (початок ЗМС: Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-; кінець ЗМС: Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Алт *uka- і прамовних відповідників Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u; кінець ЗМС: центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u; кінець ЗМС: нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u; кінець ЗМС: делябіалізована *a (початок ЗМС: Алт *uka- > Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-; кінець ЗМС: Алт *uka- > Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-).

Звертаємо увагу на те, що Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- мають дві (2) вокалічні фонемі заднього (Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-) і центрального (Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-) рядів, для яких А. М. Щербак окреслює такі ознаки: 1) ступінь розчину порожнини рота: якщо *u є вузькою (дифузною), то *a – широкою (компактною) (Щербак 1970, с. 27); 2) твердорядність / м'якорядність (низька тональність / висока тональність): *a і *u є твердорядними (низька тональність) (там само, с. 35); 3) відсутність або наявність лабіалізації (огубленість / неогубленість) (проста тональність / бемольна тональність): якщо *u є лабіалізованою, то коротка *a – нелабіалізованою (там само, с. 39).

При цьому монгольські мовні відповідники в проєкції до Монг *ука- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у; кінець ЗМС: центральний зсув для *а; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у; кінець ЗМС: нижній зсув для *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у; кінець ЗМС: делабіалізована *а (початок ЗМС: Монг *ука- > середньомонгольський уқа-, писемний монгольський уқа- та ін.; кінець ЗМС: Монг *ука- > ойратський уха-, калмицький ихӕ- та ін.).

При цьому тюркські мовні відповідники в проєкції до Тюрк *ук(ā)- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у; кінець ЗМС: центральний зсув для *а; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у; кінець ЗМС: нижній зсув для *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у; кінець ЗМС: делабіалізована *а (початок ЗМС: Тюрк *ук(ā)- > гірничо-алтайський ук-, киргизький ук-, хакаський ух- та ін.; кінець ЗМС: Тюрк *ук(ā)- > чагатайський уқ- (converb. уқа)).

Окремо зупинимося на процесах лабіалізації / делабіалізації, що фіксуємо для вокалічних фонем у Тюрк *ук(ā)-, адже ця ознака має принципове значення для реконструкції фонологічної системи вокалізму тюркської прамови. За словами А. М. Щербака, “ніхто із тюркологів не намагається відновлювати в прамові триступеневу опозицію губних голосних, і необхідно зауважити, що для такої реконструкції немає ніяких підстав”. Дослідник додає, що “огубленість *а не є загальнотюркської особливості; [...] явище, що виникло в процесі відокремленого розвитку тюркських мов” (Щербак 1970, с. 39–40). Тому комбінаторно-позиційна схильність *а до лабіалізації могла сприяти ефективному прояву субстратного впливу (там само).

Прамовні відповідники Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: фіксуємо велярну проривну *k; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глуху *k (Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Алт *uka- і прамовних відповідників Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: велярна проривна *k > *k; 2) процеси за участю голосу й шуму: глуха *k > *k (Алт *uka- > Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)-).

При цьому монгольські мовні відповідники в проєкції до Монг *uka- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем творення: велярний *k: Монг *uka- > увулярний q: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.; 2) процеси за способом творення: велярний *k: Монг *uka- > фрикативний x: ойратський уха-, калмицький ухă- та ін.; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: велярна *k: Монг *uka- > велярна x: ойратський уха-, калмицький ухă- та ін.; 2) процеси за способом творення: проривна *k: Монг *uka- > проривна *q: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.; 3) процеси за участю голосу й шуму: глуха *k: Монг *uka- > глуха q: середньомонгольський uqa-, писемний монгольський uqa- та ін.; x: ойратський уха-, калмицький ухă- та ін.

При цьому мовні відповідники в проєкції до Тюрк *uk(ā)- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем творення: велярна *k: Тюрк *uk(ā)- > увулярна q: чагатайський uq- (converb. uqa) та ін.; 2) процеси за способом творення: велярна *k: Тюрк *uk(ā)- > фрикативна x: хакаський их- та ін.; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: велярна проривна *k:

Тюрк *uk(ā)-) > k: гірничо-алтайський uk-, киргизький uk-, х: хакаський ux- та ін.; 2) процеси за місцем творення: велярна *k: Тюрк *uk(ā)-) > велярна х: хакаський ux- та ін.; 3) процеси за участю голосу й шуму: глуха *k: Тюрк *k: *uk(ā)-) > k: гірничо-алтайський uk-, киргизький uk-; q: чагатайський uq- (converb. uqa) та ін.; х: хакаський ux- та ін.

Здійснивши екскурс в історію щодо велярної фрикативної х, дізнаємося, що в рунічних написах х відсутній узагалі (правда, її відсутність у цій групі пам'яток можна пояснити особливостями графіки), тоді як в арабографічних текстах XI ст. зустрічається досить часто, але головним чином у запозичених словах. Так, Махмуд Кашгарський наводить лише декілька тюркських слів, у яких k замінювався спірантом х (хају “який, котрий”, хізім “моя дочка”, ханда “де” (МК III, с. 218)), і вважає вказану заміну особливістю мови огуз і половців (Щербак 1970, с. 98).

В. А. Дыбо каже, що рефлексія прамовного *k у *k, *x в тюркських мовах пояснюється дією регулярних фонетичних відповідностей. Дослідник наводить позицію Г. І. Рамстедта, який вважає, що приголосні відпадали після довгого голосного, а після короткого голосного зберігалися (Дыбо 2006, с. 50). У свою чергу, А. М. Щербак припустив, що в тюркських мовах після коротких голосних можливою була лише дзвінка задньоязикова, а після довгих голосних – і дзвінка, і глуха (Щербак 1970, с. 175).

За сучасною географією поширення чітко виділяються тюркські мови наступних найбільш великих ареалів: Середньої і Південно-Східної Азії, Південної та Західного Сибіру Волгокам'я, Північного Кавказу і Закавказзя, Причорномор'я. Тюркські мови, які розвивалися вже століттями в цих ареалах, виробили характерні для своєї регіонів лінгвістичні ознаки. Так, наприклад, в тюркських мовах Північного Кавказу, Закавказзя і ширше – регіону Прикаспію простежується підвищення питомої ваги одзвінченого анлауту. Соноризація тут – хронологічно усталене явище. Характерним є і такий фонетичний процес, як **спірантизація**. У тюркських мовах

Прикаспію виражено фонетичний процес визначення задньоязикового *k (Гаджиева 1997, с. 17–34).

Друга – **афразійська сім'я**, у межах якої В. М. Ілліч-Світич подав афразійські мовні відповідники в проекції до Афр *Нwq-, які для вокалізму дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: нульовий ступінь *0: Афр *Нwq- > центральний зсув для а: авіа jaq, амхарський awwäqä, куара ах, харарі āqa / задній зсув о: геез °oqä, сомалі ḃġ; 2) процеси за піднесенням: нульовий ступінь *0: Афр *Нwq- > нижній зсув для а: авіа jaq, амхарський awwäqä, куара ах, харарі āqa / середній зсув для о: геез °oqä, сомалі ḃġ; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: нульовий ступінь *0: Афр *Нwq-) > лабіалізована о: геез °oqä, сомалі ḃġ / делабіалізована а: авіа jaq, амхарський awwäqä, куара ах, харарі āqa. Як бачимо, нульовий ступінь *0 вокалізму, представлений у Афр *Нwq-, відповідає **закону про консонантний корінь** (див.: Белова 1991, с. 81).

При цьому для консонантизму установлюємо *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи* для консонантизму: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: глотальна *Н: Афр *Нwq- > палатальна j: авіа jaq; кінець ЗМС: увулярна *q: Афр *Нwq- > велярні g: сомалі ḃġ; x: куара ах; 2) процеси за способом творення: фрикативна *Н: Афр *Нwq- > апроксимант j: авіа jaq; 3) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *Н: Афр *Нwq- > дзвінка j: авіа jaq; кінець ЗМС: глуха *q: Афр Нwq- > дзвінка g: сомалі ḃġ; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за способом творення: кінець ЗМС: проривна *q: Афр *Нwq- > проривна g: сомалі ḃġ / фрикативна x: куара ах; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: глуха *q: Афр Нwq- > q: авіа jaq, амхарський awwäqä, геез °oqä, харарі āqa / x: куара ах.

Третя – **індоєвропейська сім'я**, на рівні якої реконструйовано ІЄ *h^uek^u- / *heuk-, а також прамовні відповідники нижчого порядку – Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie, що дають змогу зафіксувати *фонологічні*

(фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: фіксуємо задній зсув для *o; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *o; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо лабіалізовану *o (Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ІЄ *h^uek^u- / *heuk- і прамовних відповідників Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > задній зсув для *o: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie; 2) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *e: *h^uek^u- / *heuk- > лабіалізована *o: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > *o: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uie.

Індоєвропейські мовні відповідники для вокалізму дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > задній зсув для o: латин. oculus, стсл. око, грец. ὄσσε / центральний зсув для a: двн.-інд. ákṣi n., авестійск. aši, вірмен. акп, литов. akis, тох. А ак; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > нижній зсув для a: двн.-інд. ákṣi n., авестійск. aši, вірмен. акп, литов. akis, тох. А ак; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > лабіалізована e: тох. Б ек; o: латин. oculus, стсл. око, грец. ὄσσε; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > e: тох. Б ек; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > e: тох. Б ек; o: латин. oculus, стсл. око, грец. ὄσσε); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *e: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > a: двн.-інд. ákṣi n., авестійск. aši, вірмен. акп, литов. akis, тох. А ак.

Слідом за Ф. де Соссюром, помічаємо, що генетичний матеріал ІЄ демонструє про те, що первинність іранського вокалізму /a/ (наприклад,

авестійск. ašī), а також його “розщеплення” в північно-європейських мовах на /e/ і /a/ (або /o/), так само як і подальше “розщеплення” цього останнього /a/ (або /o/) на /a/ і /o/ (наприклад, литов. akis, стсл. око) є закономірним (Saussure 1921, с. 1–268).

Прамовні відповідники в проєкції до ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу зафіксувати *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: фіксуємо велярну проривну *k: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uje; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глуху *k: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uje).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ІЄ *h^uek^u- / *heuk- і прамовних відповідників Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uje дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: велярну проривну *k: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > *k: Алб *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uje; 2) процеси за участю голосу й шуму: глуху *k: *h^uek^u- / *heuk- > *k: Алт *ok^ui-, Двн.-грец. *ok^uje.

Індоевропейські мовні відповідники для консонантизму дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за місцем творення: початок ЗМС: глотальну *h: ІЄ *h^uek^u- / *heuk-) > нульовий ступінь 0: двн.-інд. ákṣi n., вірмен. акп, литов. akis, стсл. око та ін. / альвеолярну s: албан. sü; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: кінець ЗМС: велярна проривна *k: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > k: двн.-інд. ákṣi n., вірмен. акп, литов. akis, стсл. око, тох. А ак, тох. Б ек; 2) процеси за способом творення: початок ЗМС: фрикативна *h: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- > фрикативна s: албан. sü; 3) процеси за участю голосу й шуму: на початку і в кінці ЗМС: глухі *h^u- / *h- і *k^u / *k (початок ЗМС: ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; кінець ЗМС: ІЄ *h^uek^u- / *heuk-) > глухі k, s, š (початок ЗМС: s: албан. sü; кінець ЗМС: k: двн.-інд. ákṣi n., вірмен. акп, литов. akis, стсл. око, тох. А ак, тох. Б ек; s: грец. ὄσσε; š: авестійск. ašī). Зазначене вище демонструє

положення Х. Педерсена про те, що рефлексом індоєвропейського *k в албанській мові є /s/, що простежується в албан. sü (Pedersen 1900).

Розпад ІЄ прамови засвідчує про падіння глотального *h^u- / *h- у раніше відомих індоєвропейських мовах, які починалися з голосної фонемі (Тронский 1967, с. 14), коли відбувся розвиток *H₁e > e, *H₂e > a, *H₃e > o, що простежується в індоєвропейському матеріалі.

Ф. Йосефсон припустив, що ларингальні приголосні ІЄ прамови відповідають ідеї **палаталізації** (Josephson 1979, р. 100–101) – підйомі середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, що супроводжує губну, передньоязикову або задньоязикову артикуляцію приголосного перед голосними переднього ряду – /a/, /e/, /o/ (ЛЭС 1990), що дало змогу Дж. Харт допустити наявність палатальних ларингальних сполучень *h^ua – *h^ue – *h^uo у межах ІЄ прамови (Hart 2004), про що і засвідчує ІЄ *h^uek^u- / *heuk-.

У цьому контексті варто також звернутися до ізогласи кентум-сатем, про які пише І. М. Тронський. Дослідник говорить про те, що рефлексія велярного *k у велярні /g/ – /k/ – /h/, а також середньоязикові щілинні /s/ і /ʃ/ пояснюється “діалектним різноманіттям всередині окремих мов поряд з мовними контактами”. Наприклад, балтослов’янський ареал (литов. akìs, стсл. око) знаходився на самому кордоні мов “кентум” (литов. akìs, стсл. око), а в такій прикордонній зоні завжди вірогідні інтенсивні лінгвістичні контакти і діалектні перетини. Відповідники іранської групи мов (двн.-інд. ákṣi; авестійск. aṣi) також можуть бути відображенням територіальної близькості до мов “кентум” (тох. А ак, тох. Б ек) (Тронский 1967, с. 26–27).

3.2.2 Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів. ЗМС Ностр *NuḶa відповідає структурі Ностр *CVCV, де ОФК – Ностр *NuḶ- – Ностр *CVC-, якщо глотальну фрикативну *h- уважати фонемою, що входить до ОФК, а делабіалізовану вокалічну центрального ряду нижнього піднесення *a – постформантом, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Алт *uka- відповідає структурі Алт *VCV-, де ОФК – Алт *uk- – Алт *VC-, якщо делабіалізовану вокалічну центрального ряду нижнього піднесення *а уважати фонемою, що не входить до ОФК, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому прамовні відповідники – Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- – відповідають структурам Монг *VCV-, де ОФК – Монг *uk- – Монг *VC-, Тюрк *VC(V)-, де ОФК – Тюрк *uk(ā)- – Тюрк *VC(V)-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Афр *Hwq- відповідає структурі Афр *CCC-, де ОФК – Афр *Hwq- – Афр *CCC-, якщо глотальну фрикативну *H і / або білабіальний апроксимант *w і / або глотальну фрикативну *H + білабіальний апроксимант *w уважати фонемами (набором фонем), що входять до ОФК, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС ІЄ *h^uek^u- / *heuk- відповідає структурі ІЄ *CVC- / ІЄ *CVVC-, де ОФК – ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – ІЄ *CVC- / *CVVC-, якщо делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *е + лабіалізовану вокалічну заднього ряду верхнього піднесення *и уважати дифтонгом і кваліфікувати як одне поєднання, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому прамовні відповідники – Алб *ok^uі-, Двн.-грец. *ok^uіе – відповідають структурам Алб *VCV-, де ОФК – Алб *ok^u- – Алб *VC-, Двн.-грец. *VCVV, де ОФК – Двн.-грец. *ok^uіе – Двн.-грец. *VC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад.

Установлені ОФК для Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / ІЄ *heuk- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфологічні переходи*: 1) закон про триелементну структуру: Ностр *HuḲ- – Ностр *CVC- > закон про двоелементну структуру: Алт *uk- – Алт *VC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр *HuḲ- –

Ностр *CVC- > Афр *Hwq- – Афр *CCC- / ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – ІЄ *CVC- / *CVVC-.

Необхідно зазначити, що триелементна ОФК Афр *Hwq- – Афр *CCC- відповідає закону про консонантний корінь, викладений А. Г. Беловою (1991, с. 81). Так, Афр *Hwq- є консонантним коренем не в історичному, а в синхронно-операціональному сенсі (Майзель 1983, с. 88–90). У синхронній типології і морфології консонантний корінь є членом морфологічної системи, поряд з іншими морфемами, і розглядається як типологічна ознака граматичних систем семітських мов (Белова 1991, с. 81). Триелементна ЗМС, за версією, А. Г. Белової, є характерною для семітського коренеслова і традиційної семітської лексикографії не лише кількісно, адже, за її словами, “вся система граматичних способів регулярного словотворення і словозміни заснована на апофонії (чергуванні) голосних або на поєднанні апофонії з афіксацією (так звані дериваційні та словозмінні (“моделі”)), “налаштовані” на трьохприголосний корінь” (там само). Саме тому період загальносемітської єдності представляє вже такий корінь як провідну структуру семітської морфології. Найбільш показовим дослідженням у цій галузі є праця сходознавця С. С. Майзеля, де представлено оригінальну гіпотезу про структуру семітського кореня, побудовану на явищах аллотези (деяке, невелике чергування звуків для семантичної мети) та метатези (взаємна перестановка звуків або складів у словах на ґрунті асиміляції або дисиміляції), характерних для семітських мов (Майзель 1983).

Триелементна ЗМС *CVC- в ІЄ *h^uek^u- / *heuk- була викладена Е. Бенвеністом так: “найдавніший ІЄ корінь був “трьохлітерним” – з двома приголосними на початку і в кінці кореня і з голосним е між ними” (Benveniste 1935). Поданий ІЄ корінь відповідає “основі І”, адже повний ступінь вивіреності (рос. огласовки) її кореня зумовлює нульову вивіреність її суфіксів (які можуть фіксуватися після дефіса -). Саме тому до цього кореня не може бути доданий другий елемент ні в нульовому ступені (тобто як розширення (рос. распространя)), оскільки два послідовних елемента

з нульовою вивіреністю усередині одного морфологічного ряду є неможливими, ні в повному ступені (тобто у вигляді суфікса), тому що лише один конструкт може отримати повну вивіреність з трьох фонем, а вона вже є у цього кореня. З цього випливає, що “основа І” не допускає будь-якого розширення (Бенвенист 1955, с. 201). Помічаємо, що ІЄ корені *h^hek^h- і *heuk- є, за словами К. Бругмана, “легкими односкладними основами” (нім. *leichte einsilbige Basis*) (Brugman K. Kurze... S. 140), де фіксуються основний прамовний голосний *e і *e у складі дифтонгу *eu (Бенвенист 1955, с. 201).

Установлені ОФК для Монг *uka-, Тюрк *uk(ā)- в проєкції до Алт *uka- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про двоелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Алт *uk- – Алт *VC- > Монг *uk- – Монг *VC-, Тюрк *uk(ā)- – Тюрк *VC(V)-.

Установлені ОФК для Алб *ok^hi-, Двн.-грец. *ok^hie в проєкції до ІЄ *h^hek^h- / *heuk- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи*: закон про триелементну структуру: ІЄ *h^hek^h- / *heuk- – ІЄ *CVC- / *CVVC- > закон про двоелементну структуру: Алб *ok^h- – Алб *VC-, Двн.-грец. *ok^hie – Двн.-грец. *VC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: закон про закритий склад: ІЄ *h^hek^h- / *heuk- – ІЄ *CVC- / *CVVC- > Алб *ok^h- – Алб *VC-, Двн.-грец. *ok^hie – Двн.-грец. *VC-.

3.2.3 *Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів.* **Ностр *HuḲa “око, бачити”** засвідчує про такі словникові дефініції: “око” – орган зору у людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин (СУМ 1974, Т. 5., с. 665); “бачити” – 1) неперех. мати здатність сприймати зором; 2) перех. сприймати очима, спостерігати (СУМ 1970, Т. 1., с. 114), які дають змогу сформулювати дві архісеми: 1) АРХ ‘орган зору’: *HuḲa “око”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: *HuḲa “бачити”.

Прамовні відповідники Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” демонструють такі дефініції: Алт *ука-: “помічати” – 1) сприймати зором; бачити; 2) сприймати слухом; чути; 3) відчувати що-небудь; 4) виявляти що-небудь, встановлювати якийсь факт (СУМ 1976, Т. 7., с. 127); “розуміти” – 1) сприймати, осягати розумом (у 1, 2 знач.); 3) перех. сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям; відчувати (СУМ 1977, Т. 8., с. 842); Афр *Нwq-: “знати” – 1) мати якісь дані, відомості про кого-, що-небудь; 4) розуміти, усвідомлювати що-небудь (СУМ 1972, Т. 3., с. 642); ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – те ж саме, що і для НА *НуҚа “око, бачити”, які дають змогу сформуванню три архісеми: 1) АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; 3) АРХ ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, Афр *Нwq- “знати”.

Установлені архісеми для Ностр *НуҚа “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘орган зору’: Ностр *НуҚа “око” > АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; 2) АРХ ‘орган зору’: Ностр *НуҚа “око” / АРХ ‘зорова здатність’: Ностр *НуҚа “бачити” > АРХ ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, Афр *Нwq- “знати”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘орган зору’: Ностр *НуҚа “око” > ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: Ностр *НуҚа “бачити” > Алт *ука- “помічати” / ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”.

Як зазначає Г. С. Старостін, семантичний розвиток “бачити” > “око”, що простежуються як у Ностр *НуҚа “око, бачити”, так і у ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” є типовою універсальною семантичною кореляцією, у той час як зворотне “око” > “бачити” зустрічається нечасто (Старостин 2013, с. 133).

Прамовні відповідники Монг *ука- “помічати”, Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати” демонструють такі дефініції: Монг *ука-: “помічати” –

те ж саме, що і для Алт *ука- “помічати”; Тюрк *ук(ā)-: “піднімати” – 5) підводити, підносити (голову, руку, очі і т. ін.) (СУМ 1975, Т. 6., с. 463); “слухати” – спрямовувати слух на створювані ким-, чим-небудь звуки; намагатися сприймати що-небудь слухом (СУМ 1978, Т. 9., с. 382) дають змогу сформулювати дві архісеми: 1) АРХ ‘зорова здатність’: Монг *ука-: “помічати”; 2) АРХ ‘слухова здатність’: Тюрк *ук(ā)- “слухати”; 3) АРХ ‘фізична здатність’: Тюрк *ук(ā)-: “піднімати”.

Установлені архісеми для Алт *ука- “помічати, розуміти” і прамовних відповідників Монг *ука- “помічати”, Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати” / АРХ ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти” > АРХ ‘слухова здатність’: Тюрк *ук(ā)- “слухати” / АРХ ‘фізична здатність’: Тюрк *ук(ā)-: “піднімати”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати” > Монг *ука-: “помічати”.

Монгольські мовні відповідники в проєкції до Монг *ука- “помічати” демонструють такі дефініції: середньомонгольський уца- “помічати” – те ж саме, що і для Монг *ука- “помічати”; синомонг. також “впізнавати” – 1) виявляти в кому-, чому-небудь когось знайомого або щось знайоме; 3) розкривати щось невідоме за допомогою здогаду (СУМ 1979, Т. 10, с. 460); бурятський ихāн: “розум” – 1) здатність людини мислити, відображати і пізнавати об’єктивну дійсність (СУМ 1977, Т. 8., с. 838) дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘зорова здатність’: Монг *ука-: “помічати” > АРХ ‘розумова здатність’: калмицький ихā- “розуміти”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘зорова здатність’: Монг *ука-: “помічати” > середньомонгольський уца- “помічати”.

Тюркські мовні відповідники в проєкції до Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘фізична здатність’: Тюрк *ук(ā)-: “піднімати” >

АРХ ‘слухова здатність’: хакаський их-, гірничо-алтайський ук- “слухати”, киргизький ук-; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘слухова здатність’: Тюрк *uk(ā)- “слухати” > хакаський их-, гірничо-алтайський ук- “слухати”, киргизький ук-; 2) АРХ ‘фізична здатність’: Тюрк *uk(ā)- “піднімати” > хакаський их-, киргизький ук-.

Афразійські мовні відповідники в проєкції до Афр *Hwq- “знати” дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘розумова здатність’: Афр *Hwq- “знати” > авіа jaq, амхарський awwäqä, гез ʾoqä, куара ах, сомалі bǝ́, харарі āqa.

Установлені архісеми для ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” і прамовних відповідників Алб *ok^ui- “око, бачити”, Двн.-грец. *ok^uje “око, бачити” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” > АРХ ‘зорова здатність’: Алб *ok^ui- “бачити”, Двн.-грец. *ok^uje “бачити”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити” > АРХ ‘орган зору’: Алб *ok^ui- “око”, Двн.-грец. *ok^uje “око”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” > Алб *ok^ui- “око”, Двн.-грец. *ok^uje “око”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити” > Алб *ok^ui- “бачити”, Двн.-грец. *ok^uje “бачити”.

Індоевропейські мовні відповідники в проєкції до ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” > АРХ ‘зорова здатність’: двн.-інд. ákṣi “бачити”; авестійск. aši “бачити”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити” > АРХ ‘орган зору’: двн.-інд. ákṣi “око”; авестійск. aši “око”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око” > двн.-інд. ákṣi “око”; авестійск. aši “око”; 2) АРХ ‘зорова здатність’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити” > двн.-інд. ákṣi “бачити”; авестійск. aši “бачити”.

Діахронічна інтерпретація Ностр *HuḶa “око, бачити”, здійснена на базі Алт *uka- “помічати, розуміти”, Афр *Hwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- /

*heuk- “око, бачити”, дала змогу зареєструвати набір переходів на фонологічному (фонетичному), морфонологічному і семантичному рівнях.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів у вокалізмі* Ностр *NuḲa дала змогу зафіксувати, що наголошена вокалічна *u в Ностр *NuḲa, що відповідає *положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду верхнього піднесення *u в анлауті*: 1) переходить у *e в ІЄ *h^uek^u- (А. Б. Долгопольський), що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *e*, засвідчуючи про процес (давньої) моновокалічності (Ф. де Соссюр), а також процесу дифтонгізації, тобто утворенню дифтонгу *eu як біфонемного поєднання (J. Vičovsky) у ІЄ *heuk-; 2) переходить у наголошену вокалічну *u в Алт *uka-, що відповідає *положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду верхнього піднесення *u в анлауті*; 3) переходить у *w у Афр *Hwq-, що відповідає *положенню про дзвінкий білабіальний апроксимант *w*, за допомогою якого відбувається фіксація функції нескладової *u (w).

При цьому ненаголошена *a Ностр *NuḲa, що *відповідає кількісній редуції*, адже призводить до скорочення інтенсивності і / або тривалості порівняно з наголошеною *u, *якісній редуції*, що призводить до зміни артикуляційних ознак ненаголошеної *a, а також зміни її тембру (ймовірно, /ə/), засвідчуючи про *процес нейтралізації*, що призводить до зняття протиставлення, нерозрізнення двох фонем у певній фонологічній позиції (слабкій позиції, позиції нейтралізації): 1) переходить у ненаголошену *a в Алт *uka-, зберігши такі ж характеристики, що і для Ностр *NuḲa; 2) переходить у *u, поряд з *k, в ІЄ *h^uek^u-. При цьому *a занепала в ауслауті Афр *Hwq-, що пояснюється морфонологічною структурою кореня Афр прамови (переважання консонантної структури кореня).

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів консонантизму* Ностр *NuḲa дала змогу зафіксувати, що *N у Ностр *NuḲa, що відповідає *положенню про ларингальну теорію*, переходить в Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; *N / *h занепала в анлауті

Алт *ука-, що пояснюється дією закону *Рамстедта-Пельо*, відповідно до якого вона переходить у нульовий ступінь *0, що, ймовірно, була спричинена проміжними етапами розвитку від ностратичного до алтайського, тобто доалтайськими (через посередництво Афр й ІЄ) етапами, а також відсутністю цієї фонемі у фонологічній системі Алт прамови.

При цьому *Қ у Ностр *НуҚа, що відповідає *положенню про глуху велярну проривну *k*: 1) переходить у *k у Алт *ука- і *k^u / *k у ІЄ *h^uek^u- / *heuk-, що відповідає *положенню про глуху велярну проривну *k*; 2) переходить у *q у Афр *Нwq-, що відповідає *положенню про глуху увулярну проривну *q*.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *комбінаторних (коартикуляційних) процесів вокалізму і / або консонантизму* Ностр *НуҚа дала змогу зафіксувати, що поєднання *Н + *у в анлауті Ностр *НуҚа, що відповідає *регресивній акомодатії*, надаючи лабіальних ознак *Н у Ностр *НуҚа за рахунок впливу *у переходить в Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-, проте: 1) зі збереженням лабіальних ознак для *Н в Афр *Нwq- за рахунок *w; для *h^u в ІЄ *h^uek^u- – *^u; 2) палатальних ознак для *h в ІЄ *heuk- у положенні перед *eu.

При цьому поєднання *Қ + *а у другому складі Ностр *НуҚа, що відповідає *регресивній акомодатії*, а відтак і додатковій артикуляції *веляризації*, адже тверді фонемі, як правило, є веляризованими, що пояснюється необхідністю більш чіткого протиставлення твердих приголосних м'яким, які є палаталізованими, переходить одночасно в Алт *ука-, Афр *Нwq- і ІЄ *h^uek^u-, проте: 1) у поєднання *k + *а у Алт *ука-, що відповідає *регресивній акомодатії*; 2) у поєднання *k + *^u у ІЄ *h^uek^u-, що відповідає *регресивній акомодатії*, надаючи лабіальних ознак *k.

Припускаємо, що поєднання *е + *у у ІЄ *heuk-, що відповідає одночасно як *контактній асиміляції* (вплив вокалічних *е і *у один на одного), так і *дисиміляції* (розподібнення вокалічних *е і *у), засвідчуючи про дію *процесу метатези* (перестановці вокалічних: *^u + *е в ІЄ *h^uek^u- >

*e + *u в ІЄ *heuk-), процесу епентези (додання фонемі *e і / або *u усередині етимону), процесу зйання (збіг вокалічних *e + *u в одному етимоні).

Помічаємо, що Ностр *NuḶa, що відповідає дев'ятому (9) положенню фонетичних заборон У. Жукюа – коли не допускається початковий і кінцевий ларингали, адже прамовні відповідники містять дві консонантні фонемі різного місця і способу творення: глотальну *h і дорсальну *Ḷ в Ностр *NuḶa переходять одночасно в Афр *Nwq- й ІЄ *h^uek^u- / *heuk-.

Діахронічна морфонологічна інтерпретація морфонологічних процесів Ностр *NuḶa дала змогу зафіксувати, що ОФК у Ностр *NuḶa – Ностр *NuḶ- – Ностр *CVC-, що відповідає закону про триелементний корінь: 1) переходить у Алт *uka- – *Алт *VCV- і ІЄ *h^uek^u- – ІЄ *CVC-, який, своєю чергою, містить дві консонантні на початку і в кінці кореня і вокалічну *e між ними (за теорією Е. Бенвеніста), що відвідають закону про триелементний корінь, у Афр *Nwq- – *ССС- – закону про консонантний корінь, що містить три консонантні конструкти (за теорією А. Г. Белової); а також закон про відкритий склад в анлауті і ауслауті в Ностр *NuḶa: рефлексувався у Алт *uka- – *Алт *VCV-, що відповідає закону про відкритий склад в анлауті і ауслауті, адже його структура є двоскладовою (за теорією Г. І. Рамстедта), у Афр *Nwq- – *ССС- і ІЄ *h^uek^u- – закону про закритий склад в анлауті і ауслауті, адже їх структури є односкладовими.

Діахронічна семантична інтерпретація семантичних процесів Ностр *NuḶa “око, бачити” дала змогу зафіксувати, що ДК переходить простежуються у трансформаціях АРХ ‘орган зору’: Ностр *NuḶa “око” у АРХ ‘зорова здатність’: Алт *uka- “помічати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “бачити”; АРХ ‘орган зору’: Ностр *NuḶa “око” / АРХ ‘зорова здатність’: Ностр *NuḶa “бачити” у АРХ ‘розумова здатність’: Афр *Nwq- “знати”; КД збіги – АРХ ‘орган зору’: Ностр *NuḶa “око” > ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”.

3.3 Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна)

Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна)

Ностратична макросім'я		Алтайська сім'я		Дравідійська сім'я		Ескімосько-алеутська сім'я		Індосвропейська сім'я		Уральська сім'я	
ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ
*wol[a]	“великий”	*ulu (~ -o)	“великий, багато; хороший”	*val- / *vēl-	“великий; багато, дуже; досить вагомий”	*uLivka - (~ -pʉa-)	“повний, заповнювати”	*(e)wel- (Gr hw- / ew-)	“велика кість; валити до купи”	*ulV(-jV)	“багато, дуже”
*w				*v				*w			
*o		*u		*a / *ē		*u		*e		*u	
*l		*l		*l / *l̥		*L		*l		*l	
*a		*u (*o)				*i				*V	

(STARLING)

3.3.1 Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів. Ностр *wol[a] відображає фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *o, то в кінці ЗМС – центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо середній зсув для *o, то в кінці ЗМС – нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіалізовану *o, то в кінці ЗМС – делабіалізовану *a (початок ЗМС: Ностр *wol[a]; кінець ЗМС: Ностр *wol[a]).

Прямовні відповідники Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä дають змогу зафіксувати фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *ulV(-jV)), передній зсув для *e (ІЄ *(e)wel-

(Gr hw- / ew-)), центральний зсув для *a (Драв *val-) зсув, то в кінці ЗМС – невідомий ступінь зсуву для *V (Урал *ulV(-jV)), передній зсув для *i (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-)), задній зсув для *o (Алт *ulu (~ -o), *u (Алт *ulu (~ -o))); 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), Урал *ulV(-jV)), середній зсув для *e (ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)), нижній зсув для *a (Драв *val-), то в кінці ЗМС – невідомий ступінь зсуву для *V (Урал *ulV(-jV)), верхній зсув для *i (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), *u (Алт *ulu (~ -o)), середній зсув для *o (Алт *ulu (~ -o)); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо як лабіалізовану *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʏa-)), так і делабіалізовані *a (Драв *val-), *e (ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)), то в кінці ЗМС – як лабіалізовані *o (Алт *ulu (~ -o)), *u (Алт *ulu (~ -o)), так і делабіалізовану *i (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-)).

При цьому якщо Алт *ulu (~ -o) дає змогу зафіксувати ланцюг гіпотетичних чергувань вокалічних заднього ряду *o – *u з характеристикою середнє – верхнє піднесення; Драв *val- / *vël- – вокалічних переднього *a – центрального *e рядів з характеристикою нижнє – середнє піднесення; Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – вокалічних переднього *i – заднього *o – *u рядів з характеристикою верхнє піднесення для *i – *u і середнє піднесення для *o.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Ностр *wol[a] і прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vël-, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *o: Ностр *wol[a] > передній зсув для *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) / центральний зсув для *a: Драв *val-; кінець ЗМС: центральний зсув для *a: Ностр *wol[a] > невідомий ступінь зсуву для *?: Урал *ulV(-jV) / передній зсув для *i: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) / задній зсув для *o: Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o); 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: середній зсув для

*o: Ностр *wol[a] > верхній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʁa-), Урал *ulV(-jV)) / нижній зсув для *a: Драв *val-; кінець ЗМС: нижній зсув для *a: Ностр *wol[a] > невідомий ступінь зсуву для *V: Урал *ulV(-jV) / верхній зсув для *i: ЕА *uLivka- (~ -pʁa-), *u: Алт *ulu (~ -o) / середній зсув для *o: Алт *ulu (~ -o); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *o: Ностр *wol[a] > делабіалізована *a: Драв *val-; *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-); кінець ЗМС: делабіалізована *a: Ностр *wol[a] > лабіалізовані *o: Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o); *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *o: Ностр *wol[a] > *u: Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʁa-), Урал *ulV(-jV); 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: середній зсув для *o: Ностр *wol[a] > *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-); кінець ЗМС: середній зсув для *a: Ностр *wol[a] > невідомий ступінь зсуву для *V: Урал *ulV(-jV); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *o: Ностр *wol[a] > *u: Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʁa-); кінець ЗМС: делабіалізована *a: Ностр *wol[a] > *i: ЕА *uLivka- (~ -pʁa-) / невідомий ступінь *V: Урал *ulV(-jV).

Ностр *wol[a] відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальний апроксимант *w, то в кінці ЗМС – альвеолярний латеральний апроксимант *l; 2) процеси за участю голосу й шуму: на початку і в кінці ЗМС фіксуємо дзвінкість (початок ЗМС: Ностр *wol[a]); кінець ЗМС: Ностр *wol[a]).

Прамовні відповідники Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pʁa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä в проєкції до Ностр *wol[a] дають змогу зафіксувати *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо глотальну фрикативну *h (ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)), лабіодентальну фрикативну *v (Драв *val-), білабіальний апроксимант *w

(ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), то в кінці ЗМС – альвеолярний латеральний апроксимант *l (Алт *ulu (~ -o), Драв *val-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV)), палатальний апроксимант *j (Урал *ulV(-jV)); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо глухість (*h: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)), дзвінкість (*v: Драв *val-; *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)), то в кінці ЗМС – глухість (*j: Урал *ulV(-jV)), дзвінкість (*l: Алт *ulu (~ -o), Драв *val-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Ностр *wol[a] і прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: білабіальна *w: Ностр *wol[a] > глотальна *h: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) / лабіодентальна *v: Драв *val-; кінець ЗМС: альвеолярна *l: Ностр *wol[a] > палатальна *j: Урал *ulV(-jV); 2) процеси за способом творення: початок ЗМС: апроксимант *w: Ностр *wol[a] > фрикативна *v: Драв *val-; кінець ЗМС: латеральний апроксимант *l: Ностр *wol[a] > апроксимант *j: Урал *ulV(-jV); 3) процеси за способом творення: кінець ЗМС: латеральний апроксимант *l: Ностр *wol[a] > апроксимант *j: Урал *ulV(-jV); 4) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінкість: *w: Ностр *wol[a] > глухість: *h: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-); кінець ЗМС: дзвінкість: *l: Ностр *wol[a] > глухість: *j: Урал *ulV(-jV); *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Ностр *wol[a] > *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-); кінець ЗМС: альвеолярний апроксимант *l: Ностр *wol[a] > *l: Алт *ulu (~ -o), Драв *val-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV); 2) процеси за місцем творення: початок ЗМС: лабіальні: білабіальна *w: Ностр *wol[a] > лабіодентальна *v: Драв *val-; 3) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінкість: *w: Ностр *wol[a] > *v: Драв *val-; *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- /

ew-); кінець ЗМС: дзвінкість: *l: Ностр *wol[a] > *l: Алт *ulu (~ -o), Драв *val-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-).

Перша – **алтайська сім'я**, на рівні якої реконструйовано Алт *ulu (~ -o), а також прамовні відповідники Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *o (Монг *olon), *u (ТМ *ule-, Тюрк *ulug), то в кінці – задній зсув для *o (Монг *olon), *u (Тюрк *ulug) / передній зсув для *e (ТМ *ule-); 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u (ТМ *ule-, Тюрк *ulug) / середній зсув для *o (Кор *ōr-, Монг *olon), то в кінці ЗМС – верхній зсув для *u (Тюрк *ulug) / середній зсув для *e (ТМ *ule-), *o (Монг *olon); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіалізовані *o (Кор *ōr-, Монг *olon), *u (ТМ *ule-, Тюрк *ulug), то в кінці ЗМС – як лабіалізовані *o (Монг *olon), *u (Тюрк *ulug), так і делабіалізовану *e (ТМ *ule-).

В. Котович зазначає, що сильним конкурентом голосного *o є *u, надаючи приклад, що якщо в одному діалекті в певному слові є *o, а в іншому діалекті – *u, то в результаті *u буде витіснити *o, що можна спостерігати і в поданих прамовних відповідниках Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug (Котович 1962, с. 101).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Алт *ulu (~ -o) і прамовних відповідників Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: кінець ЗМС: задній зсув для *o: Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o) > передній зсув для *e: ТМ *ule-; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o) > середній зсув для *o: Кор *ōr-, Монг *olon; кінець ЗМС: верхній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o) > середній зсув для *e: ТМ *ule-, *o: Монг *olon / середній зсув для *o: Алт *ulu (~ -o) > верхній зсув для *u: Тюрк *ulug; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: кінець ЗМС: лабіалізовані *o:

Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o) > делабіалізовані *e: ТМ *ule-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o) > *o: Монг *olon, *u: ТМ *ule-, Тюрк *ulug; кінець ЗМС: задній зсув для *o: Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o) > *o: Монг *olon, *u: Тюрк *ulug; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o) > *u: ТМ *ule-, Тюрк *ulug; кінець ЗМС: верхній зсув для *u: Алт *ulu (~ -o) > *u: Тюрк *ulug / середній зсув для *o: *ulu (~ -o) > *e: ТМ *ule-; *o: Монг *olon; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u: Алт *ulu (~ -o) > *o: Кор *ōr-, Монг *olon, *u: ТМ *ule-, Тюрк *ulug; кінець ЗМС: лабіалізовані *o: Алт *ulu (~ -o), *u: Алт *ulu (~ -o) > *o: Монг *olon; *u: Тюрк *ulug.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Кор *ōr- і корейських мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o > o; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *o > o; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізована *o: Кор *ōr- > o: сучасний корейський oŋo-ʒi; середньокорейський ōró.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Монг *olon і монгольських мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: кінець ЗМС: задній зсув для *o: Монг *olon > передній зсув для e: дагурський ualen / центральний зсув для a: дагурський walan; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: середній зсув для *o: Монг *olon > верхній зсув для u: монгорський ulon / нижній зсув для a: дагурський walan; кінець ЗМС: середній зсув для *o: Монг *olon > нижній зсув для a: дагурський walan; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: кінець ЗМС: лабіалізована *o: Монг *olon > делабіалізована a: дагурський walan; e: дагурський ualen; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *o:

Монг ***olon** > о: писемний монгольський **olan**; у: середньомонгольський **ulān**; кінець ЗМС: задній: *о: ***olon** > о: середньомонгольський **olon**; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: середній зсув для *о: Монг ***olon** > о: писемний монгольський **olan**; кінець ЗМС: середній зсув для *о: Монг ***olon** > е: дагурський **ualen**; о: середньомонгольський **olon**; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *о: Монг ***olon** > о: писемний монгольський **olan**; у: монгорський **ulon**; кінець ЗМС: лабіалізована *о: ***olon** > о: середньомонгольський **olon**.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ТМ ***ule-** і тунгусоманьчжурських мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за піднесенням: кінець ЗМС: середній зсув для *е: ***ule-** > верхній зсув для і: літературний маньчжурський **ulin**; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у: ТМ ***ule-** > у: літературний маньчжурський **ulin**; кінець ЗМС: передній зсув для *е: ТМ ***ule-** > е: ульцький **ule(n)**; і: літературний маньчжурський **ulin**; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у: ТМ ***ule-** > у: літературний маньчжурський **ulin**; кінець ЗМС: середній зсув для *е: ТМ ***ule-**) > е: ульцький **ule(n)**; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у: ТМ ***ule-** > у: літературний маньчжурський **ulin**; кінець ЗМС: делабіалізована *е: ТМ ***ule-** > е: ульцький **ule(n)**; і: літературний маньчжурський **ulin**.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Тюрк ***ulug** і тюркських мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: кінець ЗМС: задній зсув для *у: Тюрк ***ulug** > передній зсув для е: ногайський **ūjken**; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у: Тюрк ***ulug** > середній зсув для о: башкирський **ölkän**; кінець ЗМС: верхній зсув для *у: Тюрк ***ulug** > середній зсув для е: казахський **ulken**; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: кінець ЗМС:

лабіалізована *у: *ulug > делабіалізована е: казахський ulken; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *у: Тюрк *ulug > о: башкирський ölkän; у: азербайджанський ulu; кінець ЗМС: задній зсув для *у: Тюрк *ulug > у: азербайджанський ulu; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *у: Тюрк *ulug) > у: азербайджанський ulu; кінець ЗМС: верхній зсув для *у: Тюрк *ulug > у: давньотюркський ulu; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *у: Тюрк *ulug > о: башкирський ölkän; у: азербайджанський ulu; кінець ЗМС: лабіалізована *у: *ulug > у: азербайджанський ulu.

Прамовні відповідники Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug дають змогу зафіксувати *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: фіксуємо альвеолярні латеральний апроксимант *l, вібрант *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні *l, *r (Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Алт *ulu (~ -o) і прамовних відповідників Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за способом творення: латеральний апроксимант *l: Алт *ulu (~ -o) > вібрант *r: Кор *ōr-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Алт *ulu (~ -o) > *l: Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорний *l: Алт *ulu (~ -o) > *l: Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Кор *ōr- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: альвеолярний вібрант *r: Кор *ōr- > *r: сучасний корейський oro-жі; середньокорейський ōrŏ; 2) процеси за участю

голосу й шуму: сонорний *r: Кор *ōr- > *r: сучасний корейський oro-ži; середньокорейський ōrŏ.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Монг *olon і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Монг *olon > *l: писемний монгольський olan; кінець ЗМС: альвеолярна назальна *n: Монг *olon > *n: писемний монгольський olan; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорний *l: Монг *olon > *l: писемний монгольський olan; кінець ЗМС: сонорний *n: Монг *olon > *n: писемний монгольський olan.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ТМ *ule- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: альвеолярний латеральний апроксимант *l: ТМ *ule- > *l: літературний маньчжурський ulin; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорна *l: ТМ *ule- > *l: літературний маньчжурський ulin.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Тюрк *ulug і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за способом творення: кінець ЗМС: проривна *g: Тюрк *ulug > фрикативна *ɣ: уйгурський uluɣ; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: дзвінка *g: Тюрк *ulug > глуха k: долганський ulakan / сонорність: n: татарський ölkən; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Тюрк *ulug > l: давньотюркський uluɣ; 2) процеси за місцем творення: кінець ЗМС: велярна *g: Тюрк *ulug > велярна *ɣ: уйгурський uluɣ; 3) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *l: Тюрк *ulug > l: давньотюркський uluɣ; кінець ЗМС: дзвінка *g: Тюрк *ulug > дзвінка *ɣ: уйгурський uluɣ.

Друга – дравідійська сім'я, на рівні якої реконструйовано **Драв** *val- / *vāl-, а також прамовні відповідники ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a / *ā (ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a / *ā (ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a / *ā (ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Драв *val- і прамовних відповідників ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *ē: Драв *vāl- > центральний зсув для *a: ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *ē: Драв *vāl- > нижній зсув для *a: ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-; 2) *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *ā / *ā; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a > *ā / *ā; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізовані *a: Драв *val- / *ē: Драв *vāl- > *a: ПНД *bal- / *ā: ПДД *val- / *vāl-.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ПНД *bal- і прамовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > a; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a > a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: ПНД *bal- > a: курух balē, balētī, малто balehne.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ПДД *val- / *vāl- і прамовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *ā; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a > *ā; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a:

ПДД *val- / *vāl- > *a: гонді-куї *val-, колами-гадаба *val-, нільгірійський *val, телугу *val-.

Прамовні відповідники ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну проривну *b (ПНД *bal-), лабіодентальну фрикативну *v (ПДД *val- / *vāl-), то в кінці ЗМС – альвеолярний латеральний апроксимант *l (ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо дзвінку *b (ПНД *bal-), *v (ПДД *val- / *vāl-), то в кінці ЗМС – сонорну *l (ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Драв *val- / *vēl- і прамовних відповідників ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: лабіодентальна фрикативна *v: Драв *val- / *vēl- > білабіальна проривна *b: ПНД *bal-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: лабіодентальна фрикативна *v: Драв *val- / *vēl- > *v: ПДД *val- / *vāl-; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Драв *val- / *vēl- > *l: ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *v: Драв *val- / *vēl- > дзвінка *b: ПНД *bal-; *v: ПДД *val- / *vāl-; кінець ЗМС: сонорна *l: Драв *val- / *vēl- > *l: ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl-.

Перехід дзвінкої лабіодентальної фрикативної *v у дзвінку білабіальну проривну *b відбулося приблизно починаючи з VII ст. до н.е., хоча достеменно невідомо чому таке чергування відбулося (Krishnamurti 2003). Перехід *v у *b фіксує і Д. У. МакАльпін (2003, р. 521–546).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ПНД *bal- і прамовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*:

- 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *b > b; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l > l;
- 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *b > b; кінець ЗМС: сонорна *l > l (початок ЗМС: ПНД *bal- > курух **balē**, **balētī**, малто **balehne**; кінець ЗМС: ПНД *bal- > курух **balē**, **balētī**, малто **balehne**).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ПДД *val- / *vāl- і прамовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*:

- 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: лабіодентальна фрикативна *v > *v > v; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l > *l > l;
- 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *v > *v > v; кінець ЗМС: сонорна *l > *l > l (початок ЗМС: ПДД *val- / *vāl- > гонді-куї *val-, колами-гадаба *val-, нільгійський *val, телугу *val- > ката **val**; кінець ЗМС: ПДД *val- / *vāl- > гонді-куї *val-, колами-гадаба *val-, нільгійський *val, телугу *val- > ката **val**).

Третя – **ескімосько-алеутська сім'я**, на рівні якої реконструйовано ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), а також прамовні відповідники Інуїт *ulipka-, Юпік *uləv-, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*:

1) процеси за рядом: якщо на початку ЗМС фіксуємо задній зсув для *u (Інуїт *ulipka-, Юпік *uləv), то в кінці ЗМС – передній зсув для *i (Інуїт *ulipka) і середній зсув для *ə (Юпік *uləv-); 2) процеси за піднесенням: якщо на початку ЗМС фіксуємо верхній зсув для *u (Інуїт *ulipka-, Юпік *uləv), то в кінці ЗМС – верхній *i (Інуїт *ulipka) і середній *ə (Юпік *uləv-); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіалізовану *u (Інуїт *ulipka-, Юпік *uləv-), то в кінці ЗМС – делабіалізовані *i (Інуїт *ulipka-), *ə (Юпік *uləv-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) і прамовних відповідників Інуїт *ulipka-, Юпік *uləv- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: кінець ЗМС: передній зсув для *i:

*uLivka- (~ -pʉa-) > центральний зсув для *ə: Юпік *uləv-; 2) процеси за піднесенням: кінець ЗМС: верхній зсув для *i: *uLivka- (~ -pʉa-) > середній зсув для *ə: Юпік *uləv-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u: *uLivka- (~ -pʉa-) > *u: Інуп *ulipka-, Юпік *uləv-; кінець ЗМС: передній зсув для *i: *uLivka- (~ -pʉa-) > *i: Інуп *ulipka- / середній: *ə: Юпік *uləv-; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u: *uLivka- (~ -pʉa-) > *u: Інуп *ulipka-, Юпік *uləv-; кінець ЗМС: верхній зсув для *i: *uLivka- (~ -pʉa-) > *i: Інуп *ulipka- / середній зсув для *ə: Юпік *uləv-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u: *uLivka- (~ -pʉa-) > *u: Інуп *ulipka-, Юпік *uləv-; кінець ЗМС: делабіалізовані *i: *uLivka- (~ -pʉa-) > *i: Інуп *ulipka-, *ə: Юпік *uləv-.

Перехід вокалічного *i в ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) в *ə в Юпік *uləv- відповідає, з одного боку, **процесу палаталізації** (Меновщиков 1979; Bergsland 1959), а з іншого боку, засвідчує про чергування вокалічних i – ə (Swadesh 1951, р. 66–70). При близькій позиції дорсальних *q або передньоязикових *l, *r, *s, вокалічний *i вимовляється як *ə, а вкалічний *u як *o (Jacobson 1984). Необхідно також зазначити, що в Юпік *uləv- **наголос** фіксується на першому складі та **редукція** на другому, який є ненаголошеним попри втрату закінчення *-ka в ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) (Harris 2005). До речі, Юпік, на відміну від Інуп, не має фонетичного процесу **асиміляції**, що видно з наявності *v в Інуп *uləv. Окрім цього, морфема часто варіюється на *ulə-T- або *uləv-Ra- “прилив, хвиля, повінь”, проте оригінальна фонема в основі все-ж-таки *i та оригінальна семантика морфemi ближча за все до значення “бути повним” (Mudrak 2008, р. 332).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Інуп *ulipka- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u: Інуп *ulipka- > u: північно-аласканський інупікський ulipkāq-; кінець ЗМС: передній зсув для *i:

Інуп *ulipka- > i: північно-аласканський інупікський ulipkāq-; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u: Інуп *ulipka- > u: північно-аласканський інупікський ulipkāq-; кінець ЗМС: верхній зсув для *i: Інуп *ulipka- > i: північно-аласканський інупікський ulipkāq-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u: Інуп *ulipka- > u: північно-аласканський інупікський ulipkāq-; кінець ЗМС: делабіалізована *i: Інуп *ulipka- > i: північно-аласканський інупікський ulipkāq-.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Інуп *ulipka- і мовних відповідників Юпік *uləv- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *u: Юпік *uləv- > u: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā; кінець ЗМС: середній зсув для *ə: Юпік *uləv- > ə: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *u: Юпік *uləv- > u: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā; кінець ЗМС: середній зсув для *ə: Юпік *uləv- > ə: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізована *u: Юпік *uləv- > u: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā; кінець ЗМС: делабіалізована *ə: Юпік *uləv- > ə: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā.

Помічаємо, що при переході з ЕА у Юпік змінилась *i в ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), яка трансформувалася в *ə в Юпік *uləv-, тобто делабіалізовану вокалічну центрального ряду середнього піднесення. Також в Інуп повна лабіалізація *v та його подальша трансформація в *p, глуху лабіалізовану проривну (Kaplan 1981).

Прамовні відповідники Інуп *ulipka-, Юпік *uləv- у проєкції до ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: фіксуємо альвеолярний латеральний апроксимант *l; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорну *l (Інуп *ulipka-, Юпік *uləv-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) і прамовних відповідників Інуп *ulipka-, Юпік *uləv- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: альвеолярний латеральний апроксимант *l; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорна *l: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) > *l: Інуп *ulipka-, Юпік *uləv-.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Інуп *ulipka- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: альвеолярний латеральний апроксимант *l > l; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорна *l: Інуп *ulipka- > l: північно-аласканський інупікський ulipkāq-.

Перехід дзвінкої *v в ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) в глухий *p в Інуп *ulipka- засвідчує про фонетичний процес підсилення приголосного і втрату сонорності (Carr 1993). Варто відзначити ще й відмінності щодо дистрибуції фонем: у початковій позиції та в середині слова в Юпік можуть стояти практично всі приголосні, натомість в інупікських – лише p, t, k, q, m, n, s. (Йохельсон 1912, № 17), що фіксуємо в Інуп *ulipka-, де простежуються консонантні конструкти *p та *k.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Інуп *ulipka- і мовних відповідників Юпік *uləv- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: альвеолярний латеральний апроксимант *l > l; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорна *l: Юпік *uləv- > l: чаплінський uləvaváχtaqā, uləftaqā.

Четверта – **індосвропейська сім'я**, на рівні якої реконструйовано ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), а також прамовні відповідники Балт *wal-ŕ-; Грець *ḗlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velьkь; *vālь, *vālovь, *vālítĭ; Тох *w'ältse, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо передній зсув

для *e (Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*), середній зсув для *a (Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо середній зсув для *e (Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*), нижній зсув для *a (Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовані *a (Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*), *e (Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) і прамовних відповідників Балт **wal-î-*; Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*), **wáli-*; Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*; **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse* у проєкції до ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > середній зсув для *a: Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > нижній зсув для *a: Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > *e: Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > *e: Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *e: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > *a: Балт **wal-î-* vb.; Грець **wáli-*; Слов **vālъ*, **vālovъ*, **vālītī*; Тох **w'ältse*, *e: Грець **ḗlomaĭ* (*ḗlómeno-*, *ḗlésthō*); Слов **vel̥mi*, -*ma*; **vel̥jъ*, **vel̥kъ*.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Балт **wal-î-* і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні*

конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги: 1) процеси за рядом: середній зсув для *a > a; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a > a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: Балт *wal-î- > a: литов. valīti.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ; *vāl̥, *vālovъ, *vālītī і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи:* 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ / середній зсув для *a: Слов *vāl̥, *vālovъ, *vālītī > задній зсув для u: в.-луж. wulki; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a: Слов *vāl̥, *vālovъ, *vālītī > середній зсув для e: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик / верхній зсув для u: в.-луж. wulki; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізовані *a: Слов *vāl̥, *vālovъ, *vālītī, *e: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ > лабіалізований: u: в.-луж. wulki; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ > e: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ > e: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: Слов *vāl̥, *vālovъ, *vālītī, *e: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ > e: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Тох *w'ältse і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: середній зсув для *a: *w'ältse > *a: тох. А wälts, waltsurā; тох. Б yaltse, walke, wälts-; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a: *w'ältse > *a: тох. А wälts, waltsurā; тох. Б yaltse, walke, wälts-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: *w'ältse > *a: тох. А wälts, waltsurā; тох. Б yaltse, walke, wälts-.

Прамовні відповідники Балт *wal-î-; Грец *ḗlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; Тох *w'ältse відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: лабіодентальна фрикативна *v (Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī); білабіальний апроксимант *w (Балт *wal-î-; Грец *wáli-; Тох *w'ältse), то в кінці ЗМС – альвеолярний латеральний апроксимант *l (Балт *wal-î- vb.; Грец *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; Тох *w'ältse); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо дзвінкі *v (Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī), *w (Балт *wal-î-; Грец *wáli-; Тох *w'ältse), то в кінці ЗМС – сонорну *l (Балт *wal-î- vb.; Грец *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; Тох *w'ältse).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) і прамовних відповідників Балт *wal-î-; Грец *ḗlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; Тох *w'ältse дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > лабіодентальна фрикативна *v: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; глотальна фрикативна *h: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > нульовий ступінь *0: Балт *wal-î-; Грец *ḗlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō); 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *h: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > нульовий ступінь *0: Балт *wal-î-; Грец *ḗlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō); *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > Балт *wal-î-; Грец *wáli-; Тох *w'ältse; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > Балт *wal-î- vb.; Грец *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jь, *vel̥kь; *vālь, *vālovь, *vālītī; Тох *w'ältse; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *w: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > *v:

Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī; *w: Балт *wal-î-; Грец *wáli-; Тох *w'ältse; кінець ЗМС: сонорна *l: *(e)wel- (Gr hw- / ew-) > *l: Балт *wal-î- vb.; Грец *wáli-; Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī; Тох *w'ältse.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Балт *wal-î- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Балт *wal-î- > лабіодентальна фрикативна v: литов. valīti; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Балт *wal-î- > l: литов. valīti; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *w: Балт *wal-î- > дзвінка v: литов. valīti; кінець ЗМС: сонорний *l: Балт *wal-î- > *l: литов. valīti.

Відповідно до хронології зміни звуків австрійського балто-славіста Дж. Холцера, вокалічна *i з'являється перед сонорними, що підтверджується даним прикладом (Holzer 2007).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: лабіодентальна фрикативна *v: Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī > v: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант *l: Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī > l: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *v: Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī > v: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик; кінець ЗМС: сонорна *l: Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľkъ; *vāľ, *vālovъ, *vāľtī > l: укр. великий; ст.-слав. великъ; болг. велик.

Поява нових голосних *і в Слов *vālitī*, *о в Слов **vālovъ* між консонантами показує на типову рису для Слов (особливо східної групи) – **повноголосся** (Мельничук 1966).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Тох **w'ältse* і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант **w*: Тох **w'ältse* > *w*: тох. А *wälts*, *waltsurā*; тох. Б *walke*, *wälts-*; кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант **l*: Тох **w'ältse* > *l*: Тох. А *wälts*, *waltsurā*; Тох. Б *walke*, *wälts-*; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка **w*: Тох **w'ältse* > *w*: тох. А *wälts*, *waltsurā*; тох. Б *walke*, *wälts-*; кінець ЗМС: сонорна **l*: Тох **w'ältse* > *l*: тох. А *wälts*, *waltsurā*; тох. Б *walke*, *wälts-*.

П'ята – **уральська сім'я**, на рівні якої реконструйовано Урал **ulV(-jV)* / **wole* / **wilwä*. Як правило, слова в Урал майже завжди закінчувалося вокалічним конструктом, про що засвідчують Урал **ulV(-jV)* / **wole* / **wilwä* (Sammallahti 1988; Janhunen 1981).

Наявність в Урал **ulV(-jV)* / **wole* / **wilwä* лабіалізованих передніх і задніх вокалічних у перших складах і ненаголошених відповідних свідчить про **закон сингармонізму** – явище, що є характерним для уральських мов (Bakró-Nagy 2012, р. 1001–1027). При цьому кінцевий ненаголошений вокалічний **ä* в Урал **wilwä*, ймовірно, був підданий редукції з перетворенням в *a* в генетичному матеріалі (Ravila 1929, р. 20).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Урал **ulV(-jV)* / **wole* / **wilwä* і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: початок ЗМС: передній зсув для **i*: Урал **wilwä* / задній зсув для **o*: Урал **wole*, **u*: Урал **ulV(-jV)* > центральний зсув для *a*: саамський (лопарський) *ällō*; кінець ЗМС: передній зсув для **e*: Урал **wole* / невідомий ступінь зсуву для **V*: Урал **ulV(-jV)* >

задній зсув для о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo, āllō; 2) процеси за піднесенням: кінець ЗМС: середній зсув для *е: Урал *wole / невідомий ступінь зсуву для *V: Урал *ulV(-jV) > верхній зсув для у: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ / нижній зсув для а: саамський (лопарський) āllō; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізовані *о: Урал *wole, *у: Урал *ulV(-jV) > делабіалізована а: саамський (лопарський) āllō / делабіалізований *і: Урал *wilwä > лабіалізована о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo; у: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ; кінець ЗМС: делабіалізована *е: Урал *wole / невідомий ступінь *V: Урал *ulV(-jV) > лабіалізована о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo, āllō / невідомий ступінь *V: Урал *ulV(-jV) > делабіалізована і: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: початок ЗМС: задній зсув для *о: Урал *wole, *у: Урал *ulV(-jV) > о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo, у: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ; кінець ЗМС: передній зсув для *е: Урал *wole > і: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ; 2) процеси за піднесенням: початок ЗМС: верхній зсув для *і: Урал *wilwä, *у: Урал *ulV(-jV) > у: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ / середній зсув для *о: Урал *wole > о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo / нижній зсув для а: саамський (лопарський) āllō; кінець ЗМС: середній зсув для *е: Урал *wole > а: саамський (лопарський) āllō; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: початок ЗМС: лабіалізовані *о: Урал *wole, *у: Урал *ulV(-jV) > о: саамський (лопарський) ɔl'lo, ɔllo, ɔlo, у: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ / делабіалізована *і: Урал *wilwä > а: саамський (лопарський) āllō; кінець ЗМС: делабіалізована *е: Урал *wole > і: ненецький (юрокський) ηūl̄ɪʔ.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи:* 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Урал *wole, Урал *wilwä > велярна назальна η:

ненецький (юрокський) $\eta\tilde{u}\tilde{l}\tilde{i}$; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка $*w$: Урал $*wole$, Урал $*wilwä$ > сонорна η : ненецький (юрокський) $\eta\tilde{u}\tilde{l}\tilde{i}$; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: кінець ЗМС: альвеолярний латеральний апроксимант $*l$: Урал $*ulV(-jV)$, Урал $*wole$, Урал $*wilwä$ > l : саамський (лопарський) $\varrho'l'o$, $\varrho'l'o$, $\varrho'l'o$, $\tilde{a}ll\tilde{o}$; ненецький (юрокський) $\eta\tilde{u}\tilde{l}\tilde{i}$; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: сонорна $*l$: Урал $*ulV(-jV)$ / $*wole$ / $*wilwä$ > l : саамський (лопарський) $\varrho'l'o$, $\varrho'l'o$, $\varrho'l'o$, $\tilde{a}ll\tilde{o}$; ненецький (юрокський) $\eta\tilde{u}\tilde{l}\tilde{i}$.

3.3.2 Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів. ЗМС Ностр $*wol[a]$ відповідає структурі Ностр $*CVCV$, де ОФК – Ностр $*wol-$ – Ностр $*CVC-$, якщо білабіальний апроксимант $*w-$ уважати конструктором, що входить до ОФК, а голосну $*a$ – постформантом, засвідчуючи про закон про триелементну структуру, а також закон про закритий склад.

ЗМС Алт $*ulu$ (~ -o) відповідає структурі Алт $*VCV$, де ОФК – Алт $*ul-$ – Алт $*VC-$, якщо вокалічні заднього ряду $*o$ середнього піднесення / $*u$ верхнього піднесення уважати постформантом, що не входить до ОФК, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Кор $*\bar{o}r-$, Монг $*olon$, ТМ $*ule-$, Тюрк $*ulug$ – відповідають структурам Кор $*\bar{o}r-$ – Кор $*VC-$, де ОФК – Кор $*\bar{o}r-$ – Кор $*VC-$; Монг $*olon$ – Монг $*VCVC$, де ОФК – Монг $*ol-$ – Монг $*VC-$; ТМ $*ule-$ – ТМ $*VCV-$, де ОФК – ТМ $*ul-$ – ТМ $*VC-$; Тюрк $*ulug$ – Тюрк $*VCVC$, де ОФК – Тюрк $*ul-$ – Тюрк $*VC-$, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад для Кор, Монг, ТМ і Тюрк

ЗМС Драв $*val-$ / $*v\bar{e}l-$ відповідає структурі Драв $*CVC-$, де ОФК – Драв $*val-$ / $*v\bar{e}l-$ – Драв $*CVC-$, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – ПНД $*bal-$, ПДД $*val-$ / $*v\bar{a}l-$ – відповідають

структурам ПНД *CVC-, де ОФК – ПНД *bal- – ПНД *CVC-; ПДД *CVC-, де ОФК – ПДД *val- / *vāl- – ПДД *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад для ПНД і ПДД.

ЗМС ЕА *uLivka- (~ -рѡа-) відповідає структурі ЕА *VCVCCV-, де ОФК – ЕА *uL- – ЕА *VC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Інуп *ulipka-, Юпік *uləv- – відповідають структурам Інуп *ulipka- – Інуп *VCVCCV-, де ОФК – Інуп *ul- – Інуп *VC-; Юпік *uləv- – Юпік *VCVC-, де ОФК – Юпік *ul – Юпік *VC-, дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) відповідає структурі *(V)CVC-, де ОФК – ІЄ *(e)wel- – ІЄ *(V)CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Балт *wal-î- vb.; Грец *ēlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velĭkь; *vālь, *vālovь, *vālĭtĭ; Тох *w'ältse – відповідають структурам Балт *wal-î- vb. – Балт *CVCV-, де ОФК – Балт *wal- – Балт *CVC-; Грец *ēlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō) – Грец *VCVCVC, де ОФК – Грец *ēl- – Грец *VC-, Грец *wáli- – Грец *CVCV-, де ОФК – Грец *wál- – Грец *CVC-; Слов *velьmi, -ma – Слов *CVCVCV, де ОФК – Слов *vel – Слов *CVC-; Слов *velьjь – Слов *CVCVCV, де ОФК – Слов *vel- – Слов *CVC-, Слов *velĭkь – Слов *CVCVCV, де ОФК – Слов *vel – Слов *CVC-; Слов *vālь – Слов *CVCV, де ОФК – Слов *vāl- – Слов *CVC-, Слов *vālovь – Слов *CVCVCV, де ОФК – Слов *vāl- – Слов *CVC-, Слов *vālĭtĭ – Слов *CVCVCV, де ОФК – Слов *vāl- – Слов *CVC-; Тох *w'ältse – Тох *CVCCCV, де ОФК – Тох *w'äl- – Тох *CVC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад для Грец, про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад для Балт, Грец, Слов, Тох.

ЗМС Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä відповідає структурі Урал *VCV, де ОФК – Урал *ul- – Урал *VC-, ЗМС Урал *wole – Урал *CVCV, де ОФК –

Урал *wol- – Урал *CVC-, ЗМС Урал *wilwä – Урал *CVCCV, де ОФК – Урал *wil- – Урал *CVC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад для Урал *ulV(-jV), про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад для Урал *wole, Урал *wilwä.

Установлені ОФК для Ностр *wol[a] і Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vël-, ЕА *uLivka- (~ -pɣa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфологічні переходи*: закон про триелементну структуру: Ностр *wol- – Ностр *CVC- > закон про двоелементну структуру: Алт *ul- – Алт *VC- / ЕА *uL- – ЕА *VC- / Урал *ul- – Урал *VC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру і 2) закон про закритий склад: Ностр *wol- – Ностр *CVC- > Драв *val- / *vël- – Драв *CVC- / ІЄ *(e)wel- – ІЄ *(V)CVC- / Урал *wol- – Урал *CVC- / Урал *wil- – Урал *CVC-.

Установлені ОФК для Алт *ulu (~ -o) і Кор *ōr-, Монг *olon, ТМ *ule-, Тюрк *ulug дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про двоелементну структуру і 2) закон про закритий склад: Алт *ul- – Алт *VC- > Кор *ōr- – Кор *VC- / Монг *ol- – Монг *VC- / ТМ *ul- – ТМ *VC- / Тюрк *ul- – Тюрк *VC-.

Установлені ОФК для Драв *val- / *vël- і ПНД *bal-, ПДД *val- / *vāl- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру і 2) закон про закритий склад: Драв *val- / *vël- – Драв *CVC- > ПНД *bal- – ПНД *CVC-; ПДД *val- / *vāl- – ПДД *CVC-.

Установлені ОФК для ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) і Інуп *ulipka-, Юпік *uləv- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про двоелементну структуру і 2) закон про закритий склад: ЕА *uL- – ЕА *VC- > Інуп *ul- – Інуп *VC-; Юпік *ul- – Юпік *VC-.

Установлені ОФК для ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) і Балт *wal-î- vb.; Грец *ēlomaĭ (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velĭкъ; *vālь, *vālovь, *vālĭtĭ; Тох *w'ältse дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи*: закон про триелементну структуру: ІЄ *(e)wel- – ІЄ *(V)CVC- > закон про двоелементну структуру: Грец *ēl- – Грец *VC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру і 2) закон про закритий склад: ІЄ *(e)wel- – ІЄ *(V)CVC- > Балт *wal- – Балт *CVC- / Грец *wál- – Грец *CVC- / Слов *vel – Слов *CVC- / Слов *vel- – Слов *CVC- / Слов *vel – Слов *CVC- / Слов *vāl- – Слов *CVC- / Слов *vāl- – Слов *CVC- / Слов *vāl- – Слов *CVC- / Тох *w'äl- – Тох *CVC-.

3.3.3 Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів. Ностр *wol[a] “великий” засвідчує про такі словникові дефініції: “великий” – 1) значний своїми розмірами, величиною; протилежне малий (СУМ 1970, Т. 1., с. 318), що дає змогу сформувати одну архісему: APX ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий”.

Правовні відповідники Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” демонструють такі дефініції: Алт *ulu (~ -o): “великий” – те ж саме, що і для Ностр *wol[a] “великий”; “багато” – 2) присл. у великій кількості; протилежне мало (СУМ 1970, Т. 1., с. 79); “хороший” – 1) який має позитивні якості або властивості; який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба; протилежне поганий; 2) який відзначається позитивними моральними якостями (про людину); протилежне поганий (СУМ 1980, Т. 11., с. 129); Драв *val- / *vēl-: “великий” – те ж саме, що і для Ностр *wol[a] “великий”; “багато, дуже” – те ж саме, що і для Алт *ulu (~ -o): “багато”; “досить вагомий” – 1) який має вагу (в 1 знач.); 2) перен. змістовний, авторитетний, переконливий (СУМ 1970, Т. 1., с. 275);

ЕА *uLivka- (~ -pʏa-): “повний” – 1) у якому немає вільного місця, заповнений до краю; 7) в міру товстий, округло-пухлий (СУМ 1975, Т. 6., с. 681); “заповнювати” – 1) чим. накладаючи, насипаючи, наливаючи, вміщаючи що-небудь, робити повним, цілком займати щось (СУМ 1972, Т. 3., с. 270); ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість” – те ж саме, що і для Ностр *wol[a] “великий”; “валити до купи” – велика кількість чого-небудь складеного, зсипаного горою в одному місці; гора (у 2 знач.) (СУМ 1973, Т. 4., с. 400); Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä: “багато, дуже” – те ж саме, що і для Алт *ulu (~ -o) “багато”, які дають змогу сформувати п’ять (5) архісем: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “заповнювати”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”; 2) АРХ ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний”; 3) АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато”, Драв *val- / *vēl- “багато, дуже”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”; 4) АРХ ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o) “великий”, Драв *val- / *vēl- “великий”; 5) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший”; Драв *val- / *vēl- “досить вагомий”.

Установлені архісеми для Ностр *wol[a] “великий” і прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже”, “досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато”, Драв *val- / *vēl- “багато, дуже”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä: “багато, дуже” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший”; Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” / АРХ ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний” / АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “заповнювати”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”; *діахронічні конвергентно-*

дивергентні семантичні збіги: АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > Алт *ulu (~ -o): “великий”, Драв *val- / *vēl- “великий”.

Прамовні відповідники Кор *ōr- “абсолютно, повністю”, ТМ *ule- “хороший”, Тюрк *ulug “1) великий; 2) чудовий; 3) дорослий, величезний”, Монг *olon “багато” демонструють такі дефініції: Кор *ōr-: “абсолютно” – цілком, повністю (СУМ 1970, Т. 1., с. 6); “повністю” – у повному обсязі, складі (СУМ 1975, Т. 6., с. 683); ТМ *ule-: “хороший” – те ж саме, що і для Алт *ulu (~ -o) “хороший”; Тюрк *ulug: “великий” – те ж саме, що і для Алт *ulu (~ -o) “великий”; “чудовий” – 1) прекрасний, чудесний (у 2 знач.); 2) з високими моральними якостями (про людину) (СУМ 1980, Т. 11., с. 375); “дорослий, величезний” – який перестав бути дитиною, змужнів (СУМ 1971, Т. 2., с. 380), які дають змогу сформуванню чотири архісеми: 1) АРХ ‘метрика величини’: Кор *ōr- “абсолютно, повністю”, Тюрк *ulug “дорослий, величезний”; 2) АРХ ‘невизначена кількість’: Монг *olon “багато”; 3) АРХ ‘розмір’: Тюрк *ulug “великий”; 4) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості і т. ін.’: ТМ *ule- “хороший”, Тюрк *ulug “чудовий”.

Установлені архісеми для Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і прамовних відповідників Кор *ōr- “абсолютно, повністю”, ТМ *ule- “хороший”, Тюрк *ulug “1) великий; 2) чудовий; 3) дорослий, величезний”, Монг *olon “багато” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато” / АРХ ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o): “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший” > АРХ ‘метрика величини’: Кор *ōr- “абсолютно, повністю”, Тюрк *ulug “дорослий, величезний”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато” > Монг *olon “багато”; 2) АРХ ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o): “великий” > Тюрк *ulug “великий”; 3) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший” > ТМ *ule- “хороший”, Тюрк *ulug “чудовий”.

Прамовні відповідники ПНД *bal- “великий”, ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий” демонструють такі дефініції: ПНД *bal-: “великий” – те ж саме, що і для Драв *val- / *vēl- “великий”; ПДД *val- / *vāl-: “могутній” – який має велику владу, силу, великий вплив (СУМ 1973, Т. 4., с. 774); “твердий” – 1) здатний зберігати в сталих умовах свою форму та розмір на відміну від рідкого та газоподібного; протилежне рідкий, газоподібний; 2) який важко піддається стискуванню, згинанню, різанню тощо; протилежне м’який (СУМ 1979, Т. 10., с. 46), які дають змогу сформуванню дві архісеми: 1) АРХ ‘розмір’: ПНД *bal- “великий”; 2) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”.

Установлені архісеми для Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і прамовних відповідників ПНД *bal- “великий”, ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” > АРХ ‘розмір’: ПНД *bal-: “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” > ПНД *bal-: “великий”; 2) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” > ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”.

Як бачимо, якщо Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” містить три (3) значення, то ПНД *bal- “великий”, ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий” – по одному, що пояснюється процесом звуження значення, тобто у представлених етимонах відбулося зменшення семантичного об’єму слова й слово відображає лише частину, якусь сторону, різновид явища чи предмета, яке було відображено старим значенням. Припускаємо, що звуження значення зумовлено потребами певного народу, що є носіями певної мови, то й потреби могли мати історичний, географічний, політично-економічний, соціальний характер.

Прамовні відповідники Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним”; Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)” дають змогу сформуванню дві архісеми: 1) APX ‘дія, спрямована на заповнення простору’: Інуп *ulipka- “заповнювати”; Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”; 2) APX ‘метрика величини’: Інуп *ulipka- “бути повним”.

Представлена схожість як форм, так і значень у різних групах мов показує їх спорідненість, та доводить, що окремі з мов перебували у досить тісних контактах (Jenness 1944).

Установлені архісеми для ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” і прамовних відповідників Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним”, Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: APX ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” > APX ‘дія, спрямована на заповнення простору’: Інуп *ulipka- “заповнювати”; Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: APX ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” > Інуп *ulipka- “бути повним”.

Наявність спільних значень для ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” і прамовних відповідників Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним” можна пояснити тим, що ці племена були споріднені мовно, мали спільну матеріальну і духовну культури, а також тривалий час мешкали разом на території в регіоні Берингової протоки (Меновщиков 1980). Саме тому в тогочасній ЕА виникло безліч загальних слів для Інуп та ЕА племен.

Прамовні відповідники Балт *wal-î- vb. “збирати”; Грець *ēlomaî (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velіkь; *vālь “безліч”, *vālovь, *vālítī; Тох *w'ältse “тисяча” демонструють такі дефініції: Балт *wal-

î- vb.: “збирати” – складати що-небудь до купи, в одне місце (СУМ 1972, Т. 3., с. 434); Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ; *vāl̥: “безліч” – дуже велика, незліченна кількість кого-, чого-небудь (СУМ 1970, Т. 1., с. 133); Тох *w'ältse: “тисяча” – числ. кільк. число, що дорівнює десяти сотням; назва числа 1000 і його цифрового позначення (СУМ 1979, Т. 10., с. 125), які дають змогу сформуванню дві архісеми: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: Балт *wal-î- vb. “збирати”; 2) АРХ ‘метрика величини’: Грець *ēlomaî (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; 3) АРХ ‘невизначена кількість’: Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ; *vāl̥ “безліч”, *vālovъ, *vālītī; 4) АРХ ‘визначена кількість’: Тох *w'ältse “тисяча”.

Установлені архісеми для ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” і прамовних відповідників Балт *wal-î- vb. “збирати”; Грець *ēlomaî (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ; *vāl̥ “безліч”, *vālovъ, *vālītī; Тох *w'ältse “тисяча” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи” / АРХ ‘невизначена кількість’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість” > АРХ ‘метрика величини’: Грець *ēlomaî (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-; 2) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи” / АРХ ‘невизначена кількість’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість” > АРХ ‘визначена кількість’: Тох *w'ältse “тисяча”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи” > Балт *wal-î- vb. “збирати”; 2) АРХ ‘невизначена кількість’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість” > Слов *vel̥mi, -ma; *vel̥jъ, *vel̥kъ; *vāl̥ “безліч”, *vālovъ, *vālītī.

Діахронічна інтерпретація Ностр *wol[a] “великий”, здійснена на базі Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) /

*wole / *wīlwä “багато, дуже”, дала змогу зареєструвати набір переходів на фонологічному, морфонологічному і семантичному рівнях.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів вокалізму* Ностр *wol[a] дала змогу зафіксувати, що наголошена *o в Ностр *wol[a], що відповідає *положення про лабіалізовану вокалічну заднього ряду середнього піднесення *o* в анлауті: 1) переходить у наголошені *o в Урал *wole, *u в Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *ulV(-jV), що відповідають *положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду середнього піднесення *o / верхнього піднесення *u* в анлауті; 2) переходить у наголошену *e в ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *o*, засвідчуючи процесу (давньої) моновокалічності (Ф. де Соссюр); 3) переходить у наголошені вокалічні *a в Драв *val-, *ē в Драв *vēl-, що відповідають *положенню про альтернацію *a – *e*, засвідчуючи про *відсутність процесу зіяння* (збіг вокалічних в одному етимоні); при цьому довгий вокалічний *ē у Драв *vēl- засвідчує про “гостру” (висхідну) інтонацію; 4) переходить у наголошену *i в Урал *wīlwä, що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну переднього ряду верхнього піднесення *i*. При цьому ненаголошений *a в ауслауті Ностр *wol[a], що відповідає *кількісній редуції*, адже призводить до скорочення інтенсивності і / або тривалості порівняно з наголошеною вокалічною *u, *якісній редуції*, що призводить до зміни артикуляційних ознак ненаголошеної вокалічної *a, а також зміни її тембру (ймовірно, /ə/), а відтак і *процесу нейтралізації*, що призводить до зняття протиставлення, нерозрізнення двох фонем у певній фонологічній позиції (слабкій позиції, позиції нейтралізації): 1) переходить у ненаголошену *e в ауслауті Урал *wole, *ä в ауслауті Урал *wīlwä, зберігши такі ж характеристики, що і для Ностр *wol[a].

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів консонантизму* Ностр *wol[a] дала змогу зафіксувати, що *w в Ностр *wol[a],

що відповідає положенню про дзвінку білабіальну апроксимантну *w: 1) переходить у консонантний кластер *hw у ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), що відповідає положенню про ларингальну теорію з наявністю лабіальних ознак, *w в анлауті ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *wole / *wilwä, що відповідає положенню про дзвінку білабіальну апроксимантну *w; 2) переходить у дзвінку консонантну *v в анлауті Драв *val- / *vēl-, що відповідає положенню про дзвінку лабіодентальну фрикативну *v у зв'язку з відсутністю *w у фонологічній системі Драв прамови. При цьому *w занепала в анлауті Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) і Урал *ulV(-jV), що пояснюється відсутністю цієї фонемі у фонологічній системі Алт, ЕА і Урал прамов, а також розвитком від Ностр.

Діахронічна фонологічна (фонетична)інтерпретація комбінаторних (коартикуляційних) процесів вокалізму і / або консонантизму Ностр *wol[a] дала змогу зафіксувати, що поєднання *w + *o у першому складі Ностр *wol[a], що відповідає прогресивній і регресивній акомодациї, надаючи лабіальних ознак дзвінкій білабіальній апроксимантній *w у Ностр *wol[a] за рахунок впливу лабіалізованої вокалічної *o або навпаки, повній і контактній асиміляції: 1) переходить у поєднання *v + *a у Драв *val-, що відповідає регресивній акомодациї, зі збереженням твердої *v за рахунок впливу *a на попередню фонему *v; 2) переходить в поєднання *v / *w + *e в Драв *vēl-, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), *w + *i в Урал *wilwä, що відповідає регресивній акомодациї, зі збереженням палатальних ознак *v / *w за рахунок впливу *e / *i на попередні фонемі *v / *w; 3) переходить в поєднання *w + *o в Урал *wole, що відповідає прогресивній і регресивній акомодациї, надаючи лабіальних ознак *w.

При цьому поєднання *l + *a у другому складі Ностр *wol[a], що відповідає регресивній акомодациї, зі збереженням твердої *l: 1) переходить у поєднання *l + *o в Алт *ulu (~ -o), *l + *u в Алт *ulu (~ -o), що відповідає регресивній акомодациї, зі збереженням лабіальних ознак твердої *l; 2) переходить у поєднання *l + ä в Урал *wilwä, що відповідає

регресивній акомодатії, зі збереженням лабіальних ознак твердої *l, за рахунок впливу *w, засвідчуючи про *процес епентези* (додання фонемі *w усередині етимону); 2) переходить у поєднання *l + *i в ЕА *uLivka-, *l + *e в Урал *wole, що відповідає *регресивній акомодатії*, зі збереженням палатальних ознак твердої *l, за рахунок впливу *e, *i на попередню фонему.

Помічаємо, що вокалічні, подані в анлауті і ауслауті Алт *ulu (~ -o), що відповідає *закону сингармонізму*, відображають перше його положення – коли в етимоні представлені всі вокалічні заднього ряду, тобто *o і / або *u.

Діахронічна морфонологічна інтерпретація *морфонологічних процесів* Ностр *wol[a] “великий” дала змогу зафіксувати, що ДК переходить простежуються у трансформаціях *закону про триелементну структуру* (Ностр *wol- – Ностр *CVC-) у *закон про двоелементну структуру* (Алт *ul- – Алт *VC- / ЕА *uL- – ЕА *VC- / Урал *ul- – Урал *VC-); КД збіги – *закону про триелементну структуру, закону про закритий склад* (Ностр *wol- – Ностр *CVC- > Драв *val- / *vēl- – Драв *CVC- / ІЄ *(e)wel- – ІЄ *(V)CVC- / Урал *wol- – Урал *CVC- / Урал *wil- – Урал *CVC-).

Діахронічна семантична інтерпретація *семантичних процесів* Ностр *wol[a] “великий” дала змогу зафіксувати, що ДК переходить простежуються у трансформаціях АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато”, Драв *val- / *vēl- “багато, дуже”, ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä: “багато, дуже” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший”; Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” / АРХ ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” / АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”; КД збіги – АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > Алт *ulu (~ -o): “великий”, Драв *val- / *vēl- “великий”.

3.4 Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *wete “вода” (за версією А. Б. Долгопольського)

Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *wete “вода” (за версією А. Б. Долгопольського)

Ностратична макросім'я		Алтайська сім'я		Афразійська (семіто-хамітська) сім'я		Дравідійська сім'я		Індоєвропейська сім'я		Уральська сім'я	
ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ
*'wet	“вода”	*odV	“дощ”	*wadaʔe	“вода, річка”	*vat- (-d-)	“текти, бігти невеликим потоком”	*'wed- / *'wod- / *'ud-	“вода”	*wete	“вода”
*w				*w		*v		*w		*w	
*e		*o		*a		*a		*e / *o / *u		*e	
*t		*d		*d		*t (*d)				*t	
				*a						*e	

(Долгопольский 2012, с. 2638–2640)

3.4.1 Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів. Ностр *'wet відображає фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: фіксуємо передній зсув для *e; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо середній зсув для *e; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: фіксуємо делябіалізовану *e (Ностр *'wet).

Прамовні відповідники Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *'wed- / *'wod- / *'ud-, Урал *wete відображають фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі: 1) процеси за рядом: фіксуємо передній зсув для *e (ІЄ *'wed-, Урал *wete) / центральний зсув для *a (Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-)) / задній зсув для *o (Алт *odV, ІЄ *'wod-), *u (ІЄ *'ud-); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо верхній зсув для *u (ІЄ *'ud-) / середній зсув для *e

(ІЄ **wed-*, Урал **wete*) **o* (Алт **odV*, ІЄ **wod-*) / нижній зсув для **a* (Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*)); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо лабіалізовані **o* (Алт **odV*, ІЄ **wod-*), **u* (ІЄ **ud-*) / делабіалізовані **a* (Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*)), **e* (ІЄ **wed-*, Урал **wete*).

При цьому ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* дає змогу зафіксувати ланцюг гіпотетичних альтернацій (чергувань): **e* – **o* – **u* з характеристикою передній – задній ряд середнього піднесення для **e* – **o* і верхнього – для **u*, що засвідчує про якісний аблаут повного ступеня, при якому, як правило, чергуються **e* – **o* (Савченко 2003, с. 146; Семереньи 2002, с. 96; Beekes 2011, р. 164).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Ностр **wet* і прамовних відповідників Алт **odV*, Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*), ІЄ **wed-* / ІЄ **wod-* / ІЄ **ud-*, Урал **wete* дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для **e*: НА **wet* > центральний зсув для **a*: Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*) / задній зсув для **o*: Алт **odV*, ІЄ **wod-*, **u*: ІЄ **ud-*; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для **e*: Ностр **wet* > верхній зсув для **u*: ІЄ **ud-* / нижній зсув для **a*: Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована **e*: Ностр **wet* > лабіалізовані **o*: Алт **odV*, ІЄ **wod-*, **u*: ІЄ **ud-*; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: передній зсув для **e*: Ностр **wet* > **e*: ІЄ **wed-*, Урал **wete*; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для **e*: Ностр **wet* > **e*: ІЄ **wed-*, Урал **wete*, **o*: Алт **odV*, ІЄ **wod-*; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована **e*: Ностр **wet* > **a*: Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-*d-*), **e*: ІЄ **wed-*, Урал **wete*.

Ностр **wet* відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальний апроксимант **w*, то в кінці ЗМС – альвеолярна проривна **t*; 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС

фіксуємо дзвінку *w, то в кінці ЗМС – глуху *t (початок ЗМС: Ностр *‘wet; кінець ЗМС: Ностр *‘wet).

Прамовні відповідники Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / ІЄ *‘wod- / ІЄ *‘ud-, Урал *wete відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіодентальну фрикативну *v (Драв *vat- (-d-)), білабіальний апроксимант *w (Афр *wadaʔe, ІЄ *‘wed- / *‘wod-, Урал *wete), то в кінці ЗМС – альвеолярні проривні *d (Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘ud-), *t (Драв *vat- (-d-), Урал *wete); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо дзвінку *v (Драв *vat- (-d-)), *w (Афр *wadaʔe, ІЄ *‘wed- / *‘wod-, Урал *wete), то в кінці ЗМС – як дзвінку *d (Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘ud-), так і глуху *t (Драв *vat- (-d-), Урал *wete).

При цьому Драв *vat- (-d-) дає змогу зафіксувати ланцюг гіпотетичних чергувань передньоязикових, зокрема альвеолярні проривні *t – *d з характеристикою глухість – дзвінкість.

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Ностр *‘wet і прамовних відповідників Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / ІЄ *‘wod- / ІЄ *‘ud-, Урал *wete дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Ностр *‘wet > лабіодентальна фрикативна *v: Драв *vat- (-d-), що відповідає положенню про те, що на початку ЗМС, як правило, не простежуються альвеолярні, латеральні, ретрофлексні консонанти¹⁷; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: глуха *t: Ностр *‘wet > дзвінка *d: Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘ud-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Ностр *‘wet > *w: Афр *wadaʔe, ІЄ *‘wed- / *‘wod-

¹⁷ <http://www.garshin.ru/linguistics/languages/nostratic/dravidian/dravidistics.html>

Урал *wete; кінець ЗМС: альвеолярна проривна *t: Ностр *‘wet > *t: Драв *vat- (-d-), Урал *wete; 2) процеси за способом творення: кінець ЗМС: проривна *t: НА *‘wet > *d: Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘ud-; *t: Драв *vat- (-d-), Урал *wete; процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *w: Ностр *‘wet > дзвінка *v: Драв *vat- (-d-); *w: Афр *wadaʔe, ІЄ *‘wed- / *‘wod- Урал *wete; кінець ЗМС: глуха *t: Ностр *‘wet > *t: Драв *vat- (-d-), Урал *wete.

Окремі учені (В. В. Напольських) указують на спорідненість між ІЄ і Урал, тобто існує припущення про перехід ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- в Урал *wete (Напольських 1997). Згідно з С. А. Старостіним ностратична прамова розпалася на ІЄ і урало-алтайську сім'ю у X тис. до н. е. Пізніше розпалася урало-алтайська мовна сім'я (Старостин 1989).

Перша – алтайська сім'я, на рівні якою реконструйовано Алт *odV, а також прамовні відповідники Кор *òrán-, ТМ *udu-n, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо задній зсув для *o (Кор *òrán-), *u (ТМ *udu-n); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо верхній зсув для *u (ТМ *udu-n), середній зсув для *o (Кор *òrán-); 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: фіксуємо лабіалізовані *o (Кор *òrán-), *u (ТМ *udu-n).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Алт *odV і прамовних відповідників Кор *òrán-, ТМ *udu-n дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за піднесенням: середній зсув для *o: Алт *odV > верхній зсув для *u: ТМ *udu-n; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o: Алт *odV > *o: Кор *òrán-, *u: ТМ *udu-n; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *o: Алт *odV > *o: Кор *òrán-; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: лабіалізована *o: Алт *odV > *o: Кор *òrán-, *u: ТМ *udu-n.

Помічаємо, що початковий вокалічний *o в Алт *odV зберігся у Кор *òrán-, але перейшов в *u в ТМ *udu-n, що свідчить про перехід від

задньо-середніх підйомних вокалічних до верхньо-задніх. Зіставлення з прамовою також демонструє перехід ТМ на фонологічну систему, що розрізняє голосні за довжиною, а Кор – на систему, що поділяє вокалічні за висотою їх тону (Рамстедт 1957).

До речі, перехід вокалічного *o в Алт *odV у вокалічний *o в Кор *òrán-, а також *V в Алт *odV у вокалічний *á в Кор *òrán- після консонантного є результатом **вторинної асиміляції вокалічних** (Starostin, Dybo, Mudrak 2003, p. 113). Окрім того, за законом просодії, перша голосна вимовляється на нижньому тоні, а другий – на верхньому, відповідно до системи тонів корейської мови (Мазур 1960, с. 30).

Загальна тенденція у фонетичній зміні Алт – схильність до встановлення **сингармонізму**, що у ТМ керується двома критеріями: лабіалізація вокалічних та їх напруженість ('The Tungusic Research Group at Dartmouth College', URL: <http://www.dartmouth.edu/~trg/languages/section3.html>). Таким чином спостерігаємо сингармонізм в ТМ *udu-n, де всі вокалічні є лабіалізованими, короткими та відносяться до заднього ряду.

Реконструйована система алтайських голосних представлена вокалічними переднього ряду *e, *è, *ö, *ü, *i, що сполучені з вокалічними заднього ряду *a, *o, *u, *i. Поппе стверджує, що Кор система вокалічних загалом збігається з алтайською. Наприклад, корейський *u відповідає праалтайській *u, *ü, *ö. (Ki-Moon, Ramsey 2011, p. 17–19). У ТМ лабіалізована вокалічна *ö трансформується у лабіалізовану вокалічну *u у межах заднього ряду (Цинциус 1949, с. 116–124).

В Кор алтайська інлаутна фонема *-d- в інтервокальній позиції переходить в *-r- (Старостин 1991, с. 25).

Е. Д. Поліванов стверджує, що **сингармонізм** – не єдина ознака спорідненості цих мов. Цікавим аспектом є наголос, а точніше “двополярний наголос”. Зазвичай у Алт наголошеним є перший склад, але іноді наголос надає на останній склад, залежно від синтаксичних умов. Корейське слово

в ізоляції або в кінці фрази має наголос на першому складі, а якщо на початку фрази – на останньому (Поливанов 1927, с. 1195–1204).

Прамовні відповідники Кор *òrán-, ТМ *udu-n в проєкції до Алт *odV відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: фіксуємо альвеолярні проривну *d (ТМ *udu-n), вібрант *r (Кор *òrán-); 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо дзвінку *d (ТМ *udu-n), сонорну *r (Кор *òrán-).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Алт *odV і прамовних відповідників Кор *òrán-, ТМ *udu-n дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за способом творення: проривна *d > вібрант *r: Алт *odV > вібрант *r: Кор *òrán-; 2) процеси за участю голосу й шуму: дзвінка *d: Алт *odV > сонорна *r: Кор *òrán-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: альвеолярна проривна *d: Алт *odV > *d: ТМ *udu-n; 2) процеси за місцем творення: альвеолярна *d: Алт *odV > альвеолярна *r: Кор *òrán-; 2) процеси за участю голосу й шуму: дзвінка *d: Алт *odV > *d: ТМ *udu-n.

Помічаємо, що Кор *òrán- набуло відмінкового нульового закінчення у вигляді кінцевої консонантної *n, що засвідчує про тенденцію Кор до посилення флективності та аналітизму (Дмитрієва 2008). У Кор *òrán-, відповідно до середньокорейської морфології, необхідно відновлювати дзвінку інлаутну фонему *d, яка в ауслауті (і в кінці складу) давала *t, а в інтервокальній позиції *r (аналогічно *b > *p, *v). Проте, уже в середньокорейській дієслівних парадигмах було зовсім небагато, а в іменних парадигмах ця модель вже зовсім втратилася (чергування -t / -r- в іменних парадигмах є відсутньою). Мабуть, після втрати фонемі *-d- (> -r-) у Кор почався активний **процес морфологічних вирівнювань**, який призвів до змішання рефлексів -t- і -r- в інлауті (Старостин 1991).

Зауважимо, що перехід дзвінкої *d у Алт *odV у сонорну *r у Кор *òrán у інтервокальній позиції є результатом пересуви консонантних і редукції прилеглої вокалічної (Starostin, Dybo, Mudrak 2003, p. 82).

Наявність в ТМ *udu-n двох вокалічних *u, що відносяться до третьої групи вокалічних, за теорією О. П. Суніка (Сунік 1947) свідчить про гармонію голосних за рядом, і частково за лабіалізацією. Роль ознаки ряду в гармонії є частково затемненою вторинними процесами злиття і зміни артикуляційних вокалічних конструктів. Використовуючи реконструкцію Дж. Бенцінга можна помітити, що для ТМ *udu-n є поява назальних вокалічних в ауслауті із комбінаціями вокалічної *u з консонантною *n (Benzing 1956).

Кінцевий *n з'являється в Кор *òrán- і ТМ *udu-n, що свідчить про їх тенденцію до суфіксально-аглютинативного морфологічного типу та фузій. Але згодом кінцевий *n в ТМ залишилося лише в формах непрямих відмінків (Рамстедт 1957).

Друга – **афразійська сім'я**, на рівні якої реконструйовано **Афр *wadaʔe**, а також прамовні відповідники Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальний апроксимант *w (Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ), в середині ЗМС – альвеолярну проривну *t (Зах.-Сем. *wtn), то в кінці ЗМС – фарингальну фрикативну *ʕ (Сх.-Куш. *wʕ), альвеолярний назальний *n (Зах.-Сем. *wtn); 2) процеси за участю голосу й шуму: на початку ЗМС фіксуємо дзвінку *w (Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ), в середині ЗМС – глуху *t (Зах.-Сем. *wtn), то в кінці ЗМС – дзвінку ʕ (Сх.-Куш. *wʕ), сонорну *n (Зах.-Сем. *wtn), глуху *t (Зах.-Сем. *wtn).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Афр *wadaʔe і прамовних відповідників Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: кінець

ЗМС: альвеолярна проривна *d: Афр *wadaʔe > фарингальна фрикативна *ʕ: Сх.-Куш. *wʕ; 2) процеси за способом творення: кінець ЗМС: проривна *d > назальна *n: Афр *wadaʔe > Зах.-Сем. *wtn; 3) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: дзвінка *d: Афр *wadaʔe > сонорна *n: Зах.-Сем. *wtn; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Афр *wadaʔe > *w: Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ; 2) процеси за місцем творення: кінець ЗМС: альвеолярна *d: Афр *wadaʔe > альвеолярна *n Зах.-Сем. *wtn; 3) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *w: Афр *wadaʔe > *w: Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ.

У прамовних відповідниках Зах.-Сем. *wtn, Сх.-Куш. *wʕ в проєкції до Афр *wadaʔe простежується дзвінкий білабіальний апроксимант *w, що засвідчує позицію В. Г. Таранця щодо артикуляційного посилення напруги на початкових приголосних, тобто дії **закону збереження енергії** (Таранець 2008, с. 44). І. М. Дьяконов запевняє, що Афр властива структура складу приголосна + голосна (Дьяконов 1991), що відображено в Афр *wadaʔe, хоча зазнала певних змін у Зах.-Сем. *wtn, де наявна трьохкомпонентна система опозиції певних приголосних: апроксимант *w, проривна *t і назальна *n. Учений допускає, що спочатку структура кореня була двоскладовою, що простежується в Сх.-Куш. *wʕ, який згодом перейшов у трьохскладову – Зах.-Сем. *wtn, тобто відбувається приєднання додаткових конструктів до морфемі, яку називають **комплементом**. **Комплемент** викликає зміни початкового значення кореня, що спостерігаємо в Зах.-Сем. *wtn “текти” (Дьяконов 1991), бо Сх.-Куш. *wʕ відповідає значенню “вода, що тече”.

Третя – **дравідійська сім’я**, на рівні якої реконструйовано **Драв *vat-** (**-d-**), що дає змогу припустити про альтерацію (чергування) глухої *t – дзвінкої *d.

Четверта – **індосьвропейська сім’я**, на рівні якої реконструйовано **ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-**, а також прамовні відповідники Алб *udr-ya, Двн.-

Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Тох *war, Умбурський *‘ud-ni, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a (Тох *war), задній зсув для *o (Слов *vodā; *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо верхній зсув для *u (Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni), середній зсув для *o (Слов *vodā), нижній зсув для *a (Тох *war) зсув; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо лабіалізовані *o (Слов *vodā; *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni), делабіалізований *a (Тох *war).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- і прамовних відповідників Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Тох *war, Умбурський *‘ud-ni дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *‘wed- > центральний зсув для *a: Тох *war / задній зсув для *o: Слов *vodā, *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо верхній зсув для *u: ІЄ *‘ud- / середній зсув для *e: ІЄ *‘wed-, *o: ІЄ *‘wod- > нижній зсув для *a: Тох *war; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізована *o: ІЄ *‘wod-, *u: ІЄ *‘ud- > делабіалізована *a: Тох *war; делабіалізована *e: ІЄ *‘wed- > лабіалізовані *o: Слов *vodā, *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o: ІЄ *‘wod-, *u: ІЄ *‘ud- > *o: Слов *vodā, *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni; 2) процеси за піднесенням: верхній зсув для *u: ІЄ *‘ud- > *u: Алб *udr-ya, Двн.-Грець. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni / середній зсув для *e: ІЄ *‘wed-, *o: ІЄ *‘wod- > *o: Слов *vodā; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізовані *o: ІЄ *‘wod-, *u: ІЄ *‘ud- > *o: Слов *vodā, *u: Алб *udr-ya,

Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Умбурський *‘ud-ni / делабіалізована *e: ІЄ *‘wed- > *a: Тох *war.

Звертаємо увагу, що *a в Слов *vodā – це показник відмінкового закінчення, яке є характерним для відмінювання іменників в називному відмінку (Селищева Селищев 1941)

Прамовні відповідники Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Тох *war, Умбурський *‘ud-ni в проєкції до ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіодентальну фрикативну *v (Слов *vodā), білабіальний апроксимант *w (Тох *war), то в кінці ЗМС – альвеолярні проривний *d (Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Умбурський *‘ud-ni), вібрант *r (Тох *war); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо дзвінку *v (Слов *vodā), *w (Тох *war), то в кінці – дзвінку *d (Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Умбурський *‘ud-ni), сонорну *r (Тох *war).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- і прамовних відповідників Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Тох *war, Умбурський *‘ud-ni дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: ІЄ *‘wed- / *‘wod- > лабіодентальна фрикативна *v: Слов *vodā; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: дзвінка *d: ІЄ *‘ud- > сонорна *r: Тох *war; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: ІЄ *‘wed- / *‘wod- > *w: Тох *war; кінець ЗМС: альвеолярна проривна *d: ІЄ *‘ud- > *d: Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Умбурський *‘ud-ni; 2) процеси за місцем творення: альвеолярна *d: ІЄ *‘ud- > альвеолярна *r: Тох *war; 3) процеси за участю голосу й шуму:

початок ЗМС: дзвінка *w: ІЄ **wed-* / **wod-* > *v: Слов **vodā*, *w: Гох **wag*;
кінець ЗМС: дзвінка *d: ІЄ **ud-* > *d: Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*,
Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Умбурський **ud-ni*.

Алб **udr-ya* зберіг *d, що був успадкований ІЄ **ud-*, трансформувавши його в плозивно-альвеолярну, адже середні фонемі ІЄ втратили придиховість в Алб (b, d, g замість bh, dh, gh), що наближує її до німецьких, кельтських і слов'янських мов (Эйнтрей 1982). Набуття Алб альвеолярного *r, що фіксується в етимоні, та втрата *w, який взагалі зник з алфавіту, засвідчує про відсутність в Алб консонантизму протиставлення за твердістю і м'якістю і про наявність самостійного середньопалатального ряду приголосних. На окрему увагу заслуговує поява в Алб **udr-ya* відмінкового родового закінчення -ya (генитив 1 для середнього роду), що є показником того, що, за граматичною структурою Алб належить до мов з синтетичним флективним ладом, який вона отримала від ІЄ, але елементи давньої флексії в процесі історичного розвитку зазнали значних змін. Так, в іменній системі Алб представлено 3 роди (чоловічий, жіночий, середній), 4 типи відмінювання з шестивідмінковою системою (Габинский 1970).

За версією Р. С. Бікс, Двн.-Грец. **ud-n-tos* спричинило розвиток Грец *udria* “відро для води, урна” (останнє значення вживається частіше) має подібну фонетичну еволюцію з Алб **udr-ya* (Beekes). При цьому поданий етимон демонструє як про втрату придихання, але збереження дзвінкого проривного *d, так і об'єднання аблативу та генітиву, що виражається через появу відмінкового закінчення *-n-tos (Соболевский 1948).

Що стосується Кельт **uden-sk-yo-*, то окремі вчені вважають, що комбінація суфіксів **sk-yo* є досить незвичною, а відтак пропонують розглядати його як **ud-es-kyo-* (де простежується певна схожість з Грец *hydōs* “вода”, а також з санскритським *utsa-* зі значенням “добре”) порівнюючи його в даному випадку з *odaḡ* “коричневий, сірувато-бурий”, оскільки останнє слово бере за основу той самий ІЄ **ud-*, проте, на відміну від Кельт **uden-sk-yo-* має історичне чергування u – o, а також надзвичайно

відрізняється з семантичного наповнення (Matasovic 2010). Реконструкція, яку пропонують Г. Л'юїс, Х. Педерсена, засвідчує про те, що в галузі фонології Кельт відбувається протиставлення за м'якістю, а також висувається припущення, що *i та *u були можливими алофонами напівголосних *y та *w (Льюїс, Педерсен 1954). Характерною ознакою є поява відмінкового закінчення, о вказує на флективний тип мов. За етимологічним словником, *-udan походить від санскриту (Matasovic 2010).

Слов *voda походить від гетероклітичного іменника *uod-r/n-, що засвідчує про трансформацію початкового вокального *u у лабіодентальний фрикативний *v. Схожі зміни відбувались і в інших ІЄ, наприклад у французькій в XVI ст. Проте в даному випадку можемо бачити, що етимон не змінився відповідно до дії **закону Вінтера**, який передбачає таку "ІЄ послідовність "коротка голосна + дзвінка смична приголосна" відображено "подовженою акутованою голосною + дзвінкою смичною" у балто-слов'янській мові, у той час як ІЄ послідовність "коротка голосна + дзвінка придихова смична" відображено "короткою голосною + дзвінкою смичною приголосною" (Kortland 1988), а тому і не відбулося подовження вокалічної *o. Учені пояснюють відсутність відповідної модифікації в даному випадку тим, що вокалізм у Слов *voda слугує певним продовженням *(v)undnes (родовий відмінок однини від Балт.-Слов. *vond), у якому знаходимо носовий інфікс, що походить від суфіксу, схожого з латинським unda, а, отже, консонантна комбінація *ndn не дозволила закону Вінтера набрати сили. Вокалізм *vod з'явився у протослов'янській на місці *un, яке зникло перед тавтосилабічною приголосною. Ці модифікації призвели пізніше до **дисиміляції** *n. (Derksen 2008). Звертаємо увагу, що *w трансформувався у лабіодентальну фрикативну *v у Слов *voda (Селищев 1941).

Розглядаючи Tox *war, то варто відзначити, що з фонетичної позиції, вокалічна *a на письмі передавав [ə], а *w передавався напівголосним [w].

У цій групі мов можемо спостерігати за схожістю зі Слов та ІЄ у модифікації початкового вокалізму *u*. Проте на різних територіях ступінь лабіалізації відрізнявся (Бурлак 1995).

З огляду на особливості фонетичної системи умбурської мови, у якій не фіксувався **d*, можемо зробити висновок, що в Умбурський **ud-ni* **d* звучало як [t], а **u*, потрапивши до цієї мови, перетворилася на вокалічну заднього ряду. Відмінкове закінчення *-*ni* в Умбурський **ud-ni* засвідчує про приналежність мови до мов флективного типу (Buck 1904).

П'ята – уральська сім'я, на рівні якої реконструйовано Урал **wete*, а також прамовні відповідники Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōnčī* у проекції до Урал **wete*, що відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо передній зсув для **e* (Мордвінський **vedə*), **i* (Самоедський **wit*), середній зсув для **a* (Пермський **va*); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для **a* (Пермський **va*), середній зсув для **e* (Мордвінський **vedə*), **o* (Юкагирський **ōnčī*), верхній зсув для **i* (Самоедський **wit*); 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: фіксуємо лабіалізовану **o* (Юкагирський **ōnčī*), делябіалізовані **a* (Пермський **va*), **e* (Мордвінський **vedə*), **i* (Самоедський **wit*).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Урал **wete* і прамовних відповідників Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōnčī* дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для **e*: Урал **wete* > середній зсув для **a*: Пермський **va*; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для **e*: Урал **wete* > нижній зсув для **a*: Пермський **va* / верхній зсув для **i*: Самоедський **wit*; 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: делябіалізована **e*: Урал **wete* > лабіалізована **o*: Юкагирський **ōnčī*; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: передній зсув для **e*: Урал **wete* > **e*: Мордвінський **vedə*; **i*: Самоедський **wit*; 2) процеси

за піднесенням: середній зсув для *e: Урал *wete > *e: Мордвінський *vedə, *o: Юкагирський *ōnčī; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізаована *e: Урал *wete > *a: Пермський *va, *e: Мордвінський *vedə, *i: Самоедський *wit.

Урал відзначалися великою кількістю консонантних та меншою кількістю вокалічних. Вокалічні конструкти характеризувалися якісними та кількісними змінами. Кореневий *e в Урал *wete поступово почав перетворюватися в *a, як наприклад, в Пермському *va. Відбувається звуження кореневого голосного до *i внаслідок **зсуву вокалічних**, як у Самоїдському *wit. У Мордвінський *vedə тотожне звукове співпадіння з Урал *wete (Abondolo 1998).

Для Урал характерною є редукція ненаголошених вокалічних конструктів. Оскільки наголос незмінно падав на перший склад, то ненаголошені кореневі голосні редукувалися, що фіксуємо у Пермський *va (Abondolo 1998).

Прямовні відповідники Мордвінський *vedə, Пермський *va, Самоедський *wit, Юкагирський *ōnčī у проєкції до Урал *wete відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабіодентальну фрикативну *v (Мордвінський *vedə, Пермський *va), білабіальний апроксимант *w (Самоедський *wit), то в кінці ЗМС – альвеолярні проривний *d (Мордвінський *vedə), назальну *n (Юкагирський *ōnčī), проривну *t (Самоедський *wit); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо дзвінку *v (Мордвінський *vedə, Пермський *va), *w (Самоедський *wit), то в кінці ЗМС – глуху *t (Самоедський *wit), дзвінку *d (Мордвінський *vedə), сонорну *n (Юкагирський *ōnčī).

Установлені фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Урал *wete і прамовних відповідників Мордвінський *vedə, Пермський *va, Самоедський *wit, Юкагирський *ōnčī дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*:

1) процеси за місцем і способом творення: білабіальний апроксимант *w: Урал *wete > лабіодентальна фрикативна *v: Мордвінський *vedə, Пермський *va; 2) процеси за місцем творення: кінець ЗМС: проривна *t: Урал *wete > назальна *n: Юкагирський *ōnčī; 3) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: глуха *t: Урал *wete > дзвінка *d: Мордвінський *vedə / сонорна *n: Юкагирський *ōnčī; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальний апроксимант *w: Урал *wete > *w: Самоедський *wit; кінець ЗМС: альвеолярна проривна *t: Урал *wete > *d: Мордвінський *vedə / Самоедський *wit; 2) процеси за місцем творення: кінець ЗМС: альвеолярна *t: Урал *wete > *n: Юкагирський *ōnčī; 3) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: дзвінка *w: Урал *wete > *v: Мордвінський *vedə, Пермський *va / *w: Самоедський *wit; кінець ЗМС: глуха *t: Урал *wete > *t: Самоедський *wit.

Порівнюючи Урал *wete та Мордвінський *vedə можна помітити чергування консонантних, зокрема їх **градацію** (англ. *consonant gradation*). Це фонетичне чергування, що передбачає алофонічне одзвінчення проривних приголосних: *p ~ *b, *t ~ *d, *k ~ *g. При цьому *t став африкатом č – [tʃ] у Юкагирський *ōnčī. У Пермський *va відбувалося послаблення або зникнення шумних приголосних, які знаходилися не в початковій позиції. В Мордвінський *vedə і Пермський *va білабіальний *w в Урал *wete перейшов у лабіодентальний *v (Abondolo 1998).

Глуха *t в Урал *wete перейшла в дзвінку *d у Мордвінський *vedə, пройшовши через процес не лише одзвінчення *d, але і його пом'якшення, бо за неї подано делабіалізовану вокалічну *ə (Феоктистов 2008; Эрзянский язык 1957; Collinder 1965).

В. С. Кельмаков зазначає, що флексію *-te Урал *wete було втрачено при потраплянні цієї форми в пермські мови, про що демонструє Пермський *va (Кельмаков 1993; Hausenberg 1998).

3.4.2 Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів. ЗМС Ностр **wet* відповідає структурі Ностр *CVC, де ОФК – Ностр **wet* – Ностр *CVC, якщо білабіальний апроксимант **w* уважати конструктором, що входить до ОФК, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Алт **odV* відповідає структурі Алт *VCV, де ОФК – Алт **od-* – Алт *VC-, якщо вокалічну невідомого ступеня **V* уважати постформантом, що не входить до ОФК, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Кор **òrán-*, ТМ **udu-n* – відповідають структурам Кор *VCVC-, де ОФК – Кор **òr-* – Кор *VC-, ТМ *VCVC-, де ОФК – ТМ **ud-* – ТМ *VC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Афр **wadaʔe* відповідає структурі Афр *CVCVCV, де ОФК – Афр **wad-* – Афр *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Зах.-Сем. **wtn*, Сх.-Куш. **wʕ* – відповідають структурам Зах.-Сем. *CCC, де ОФК – Зах.-Сем. **wtn* – Зах.-Сем. *CCC, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад, Сх.-Куш. *CC, де ОФК – Сх.-Куш. **wʕ* – Сх.-Куш. *CC, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. Зах.-Сем. **wtn* підтверджує концепцію І. М. Дьяконова про те, що в трьохконсонантних коренях другий або третій консонант був сонантним, де альвеолярні проривний **t* і назальний **n* є сонантами, тобто могли виступати як у складотвірній, так і в нескладотвірній функціях (Дьяконов 2006).

ЗМС Драв **vat-* (-*d-*) відповідає структурі Драв *CVC-, де ОФК – Драв **vat-* (-*d-*) – Драв *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС ІЄ *‘wed- / ІЄ *‘wod- / ІЄ *‘ud- відповідає структурі ІЄ *CVC- / ІЄ *CVC- / ІЄ *VC-, де ОФК – ІЄ *‘wed- / ІЄ *‘wod- – ІЄ *CVC- / ІЄ *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад, ІЄ *‘ud- – ІЄ *VC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Алб *udr-ya, Двн.-Грец. *ud-n-tos, Кельт *uden-sk-yo-, Слов *vodā, Тох *war, Умбурський *‘ud-ni – відповідають структурам Двн.-Грец. *VCCCVC, де ОФК – Двн.-Грец. *ud- – Двн.-Грец. *VC-, Кельт *VCVCCCCV-, де ОФК – Кельт *ud- – Кельт *VC-, Умбурський *VCCV, де ОФК – Умбурський *‘ud- – Умбурський *VC-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад, Алб *VCCCV, де ОФК – Алб *udr- – Алб *VCC-, Слов *CVCV, де ОФК – Слов *vod- – Слов *CVC-, Тох *CVC, де ОФК – Тох *war – Тох *CVC, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Урал *wete відповідає структурі Урал *CVCV, де ОФК – Урал *wet- – Урал *CVC-, якщо вокалічну центрального ряду нижнього піднесення *а уважати постформантом, що не входить до ОФК, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Мордвінський *vedə, Пермський *va, Самоедський *wit, Юкагирський *ōnčī – відповідають структурам Пермський *CV, де ОФК – Пермський *va – Пермський *CV, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про відкритий склад, Мордвінський *CVCV, де ОФК – Мордвінський *ved- – Мордвінський *CVC-, Самоедський *CVC, де ОФК – Самоедський *wit – Самоедський *CVC, Юкагирський *VCCV, де ОФК – Юкагирський *ōnč- – Юкагирський *VCC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

Установлені ОФК для Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-, Урал *wete в проєкції до Ностр *‘wet дають змогу

простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи*: закон про триелементну структуру: Ностр **wet* – Ностр **CVC* > закон про двоелементну структуру: Алт **od-* – Алт **VC-* / ІЄ **ud-* – ІЄ **VC-*; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр **wet* – Ностр **CVC* (1, 2) > Алт **od-* – Алт **VC-* (2) / Афр **wad-* – Афр **CVC-* (1, 2) / Драв **vat-* (-d-) – Драв **CVC-* (1, 2) / ІЄ **wed-* / ІЄ **wod-* – ІЄ **CVC-* / ІЄ **CVC-* (1, 2) / Урал **wet-* – Урал **CVC-* (1, 2).

Установлені ОФК для Зах.-Сем. **wtn*, Сх.-Куш. **wʃ* в проєкції до Афр **wadaʔe* дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи*: закон про триелементну структуру: Афр **wad-* – Афр **CVC-* > закон про двоелементну структуру: Сх.-Куш. **wʃ* – Сх.-Куш. **CC*; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Афр **wad-* – Афр **CVC-* (1, 2) > Зах.-Сем. **wtn* – Зах.-Сем. **CCC* (1, 2) / Сх.-Куш. **wʃ* – Сх.-Куш. **CC* (2).

Установлені ОФК для Кор **ɔrán-*, ТМ **udu-n* в проєкції до Алт **odV* дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про двоелементну структуру і 2) закон про закритий склад: Алт **od-* – Алт **VC-* (1, 2) > Кор **ɔr-* – Кор **VC-* (1, 2) / ТМ **ud-* – ТМ **VC-* (1, 2).

Установлені ОФК для Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*, Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Тох **war*, Умбурський **ud-ni* в проєкції до ІЄ **wed-* / ІЄ **wod-* / ІЄ **ud-* дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфонологічні переходи*: 1) закон про двоелементну структуру: ІЄ **ud-* – ІЄ **VC-* > закон про триелементну структуру: Алб **udr-* – Алб **VCC-*, Слов **vod-* – Слов **CVC-*, Тох **war* – Тох **CVC*; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфонологічні збіги*: 1) закон про дво- 2) закон про триелементну структуру, 3) закон про закритий склад: ІЄ **wed-* / ІЄ **wod-* – ІЄ **CVC-* / ІЄ **CVC-* (2, 3) / ІЄ **ud-* – ІЄ **VC-* (1, 3) > Алб **udr-* –

Алб *VCC- (2, 3) / Двн.-Грец. *ud- – Двн.-Грец. *VC- (1, 3) / Кельт *ud- – Кельт *VC- (1, 3) / Слов *vod- – Слов *CVC- (2, 3) / Тох *war – Тох *CVC (2, 3) / Умбурський *ud- – Умбурський *VC- (1, 3).

3.4.3 Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів. Ностр *wet “вода” засвідчує про такі словникові дефініції: “вода” – 1) прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; 2) перев. мн. водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів (СУМ 1970, Т. 1., с. 716), які дають змогу сформувати одну (1) архісему: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *wet “вода”.

Прамовні відповідники Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *wed- / *wod- / *ud- “вода”, Урал *wete “вода” в проєкції до Ностр *wet “вода” демонструють такі дефініції: Алт *odV: “дощ” – атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води (СУМ 1971, Т. 2., с. 402); Афр *wadaʔe: “вода” – те ж саме, що і для НА *wet “вода”; “річка” – водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів’я до гирла (СУМ 1977, Т. 8., с. 574); Драв *vat- (-d-): “текти” – 1) переміщати свої води в певному напрямі (про річку, струмок і т. ін.); плисти; 2) струменіти, литися (про рідину) (СУМ 1979, Т. 10., с. 58); ІЄ *wed- / *wod- / *ud-: “вода” – те ж саме, що і для Ностр *wet “вода”, які дають змогу сформувати чотири архісеми: 1) АРХ ‘рідина / речовина’: Афр *wadaʔe “вода”, ІЄ *wed- / *wod- / *ud- “вода”, Урал *wete “вода”; 2) АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка”; 3) АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ”; 4) АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”.

Установлені архісеми для Ностр *wet “вода” і прамовних відповідників Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *wed- / *wod- / *ud- “вода”, Урал *wete “вода” дають змогу простежити діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *wet

“вода” > АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” / АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” / АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *wet “вода” > Афр *wadaʔe “вода”, ІЄ *wed- / *wod- / *ud- “вода”, Урал *wete “вода”.

Прамовні відповідники Кор *òrán- “сильний дощ” і ТМ *udu-n “дощ” в проєкції до Алт *odV “дощ” демонструють такі дефініції: Кор *òrán- “сильний дощ” і ТМ *udu-n “дощ” – те ж саме, що і для Алт *odV: “дощ”, що дає змогу сформувати одну архісеми: АРХ ‘атмосферні опади’: Кор *òrán- “сильний дощ” і ТМ *udu-n “дощ”.

Установлені архісеми для Алт *odV “дощ” і прамовних відповідників Кор *òrán- “сильний дощ” і ТМ *udu-n “дощ” дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” > Кор *òrán- “сильний дощ” / ТМ *udu-n “дощ”.

Прамовні відповідники Зах.-Сем. *wtn “текти”, Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече” в проєкції до Афр *wadaʔe “вода, річка” демонструють такі дефініції: Зах.-Сем. *wtn: “текти” – те ж саме, що і для Драв *vat- (-d-) “текти”; Сх.-Куш. *wʕ: “вода, що тече” – те ж саме, що і для Ностр *wet “вода”, які дають змогу сформувати дві архісеми: 1) АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Зах.-Сем. *wtn “текти”; 2) АРХ ‘рідина / речовина’: Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”.

Установлені архісеми для Афр *wadaʔe “вода, річка” і прамовних відповідників Зах.-Сем. *wtn “текти”, Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘рідина / речовина’: Афр *wadaʔe “вода” > АРХ ‘рух води у певному напрямку’: Зах.-Сем. *wtn “текти”; 2) АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” > АРХ ‘рідина / речовина’: Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рідина / речовина’: Афр *wadaʔe “вода” > Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”.

Правовні відповідники Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*, Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Тох **war*, Умбурський **ud-ni* “вода” в проєкції до ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* “вода” демонструють такі дефініції: Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*, Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Тох **war*, Умбурський **ud-ni*: “вода” – те ж саме, що і для ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* “вода”, що дає змогу сформувавши одну архісему: АРХ ‘рідина / речовина’: Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*, Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Тох **war*, Умбурський **ud-ni*: “вода”.

Установлені архісеми для ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* “вода” і правовних відповідників Алб **udr-ya*, Двн.-Грец. **ud-n-tos*, Кельт **uden-sk-yo-*, Слов **vodā*, Тох **war*, Умбурський **ud-ni* “вода” дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рідина / речовина’: ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* “вода” > Алб **udr-ya* / Двн.-Грец. **ud-n-tos* / Кельт **uden-sk-yo-* / Слов **vodā*, Тох **war* / Умбурський **ud-ni* “вода”.

Правовні відповідники Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōncī* “вода” в проєкції до Урал **wete* “вода” демонструють такі дефініції: Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōncī*: “вода” – те ж саме, що і для Урал **wete* “вода”, що дає змогу сформувавши одну архісему: АРХ ‘рідина / речовина’: Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōncī* “вода”.

Установлені архісеми для Урал **wete* “вода” і правовних відповідників Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōncī* “вода” дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рідина / речовина’: Урал **wete* “вода” > Мордвінський **vedə*, Пермський **va*, Самоедський **wit*, Юкагирський **ōncī* “вода”.

Діахронічна інтерпретація Ностр **wet* “вода”, здійснена на базі Алт **odV* “дощ”, Афр **wadaʔe* “вода, річка”, Драв **vat-* (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* “вода”, Урал **wete* “вода”,

дала змогу зареєструвати набір переходів на фонологічному (фонетичному), морфонологічному і семантичному рівнях.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів вокалізму* Ностр **wet* “вода” дала змогу зафіксувати, що наголошена вокалічна **e* в анлауті Ностр **wet* “вода”, що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *e*: 1) переходить в наголошену **a* в Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-d-), що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну центрального ряду нижнього піднесення *a*; 2) переходить в наголошену **e* в ІЄ **wed-*, що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *e*, засвідчуючи про процес (давньої) моновокалічності (Ф. де Соссюр); 3) переходить в наголошену **o* в Алт **odV* ІЄ, **wod-*, **u* в ІЄ **ud-*, що відповідає *положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду середнього піднесення *o* / *верхнього піднесення *u* в анлауті; при цьому ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-* засвідчує про *положення про альтернацію *e – *o – *u* за ознакою вокалічний переднього – заднього рядів, а також *положенню про квантитативне вирівнювання вокалічних* в ІЄ прамові. Звертаємо увагу на те, що **e* в ауслауті Урал **wete*, що відповідає *кількісній редуції*, адже призводить до скорочення інтенсивності і / або тривалості порівняно з наголошеною вокалічною **e*, *якісній редуції*, що призводить до зміни артикуляційних ознак ненаголошеної вокалічної **e*, а також зміни її тембру (ймовірно, /ə/), а відтак і *процесу нейтралізації*, що призводить до зняття протиставлення, нерозрізнення двох фонем у певній фонологічній позиції (слабкій позиції, позиції нейтралізації).

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів консонантизму* Ностр **wet* дала змогу зафіксувати, що **w* в Ностр **wet*, що відповідає *положенню про дзвінку білабіальну апроксимантну *w*: 1) переходить у **w* в ІЄ **wed-* / **wod-*, Урал **wete*, що відповідає *положенню про дзвінку білабіальну апроксимантну *w*; 2) переходить у **v* в Драв **vat-* (-d-), що відповідає *положенню про дзвінку лабіодентальну*

фрикативну *v, а також відсутність альвеолярних, ретрофлексних, латеральних і вібрантів (дрижачих) в анлауті Драв прамови.

При цьому *t у Ностр **wet*, що відповідає *положенню про глуху альвеолярну проривну *t*: 1) переходить у *d у Алт **odV*, Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-d-), ІЄ **wed-* / **wod-* / **ud-*, що відповідає *положенню про дзвінку альвеолярну проривну *d*, засвідчуючи про *процес редуції*, зокрема *процес оглушення* у положенні після наголошеної вокалічної *a, *e, *o, *u, а також *закон кінця слова* (В. Г. Таранець) (перехід слабкого Ностр *t у сильний Алт, Афр, Драв, ІЄ *d); при цьому Драв **vat-* (-d-) засвідчує про *положення про альтернацію *t – *d* за ознакою глухість – дзвінкість; 2) переходить у *t у Урал **wete*, що відповідає *положенню про глуху альвеолярну проривну *t*.

Діахронічна фонологічна інтерпретація *комбінаторних (коартикуляційних) процесів вокалізму і / або консонантизму* Ностр **wet* дала змогу зафіксувати, що поєднання консонантного *w + *e у Ностр **wet* що відповідає *регресивній акомодатії*, надаючи палатальних ознак *w у Ностр **wet* за рахунок впливу *e: 1) переходить у поєднання *w / *v + *a у Афр **wadaʔe*, Драв **vat-* (-d-), що відповідає *прогресивній акомодатії* за рахунок впливу консонантних *w / *v на наступний вокалічний *a, надаючи йому тембру /o/, зі збереженням лабіальних ознак; 2) переходить у поєднання *w + *e у ІЄ **wed-*, Урал **wete* зі збереженням палатальних ознак за рахунок впливу *e на попередню фонему; 3) переходить у поєднання *w + *o у ІЄ **wod-* зі збереженням лабіальних ознак за рахунок впливу вокалічної *o на попередню фонему.

Звертаємо увагу на те, що Урал **wete*, що відповідає *закону сингармонізму*, адже відображає перше його положення – коли в етимоні представлені всі вокалічні переднього ряду, тобто *e у першому складі і *e у другому складі.

Діахронічна морфонологічна інтерпретація *морфонологічних процесів* Ностр **wet* “вода” дала змогу зафіксувати, що ДК переходи простежуються у трансформаціях *закону про триелементну структуру* (Ностр **wet* – Ностр

*CVC) > закон про двоелементну структуру (Алт *od- – Алт *VC-, ІЄ *‘ud- – ІЄ *VC-); КД збіги – 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад (Ностр *‘wet – Ностр *CVC (1, 2) > Алт *od- – Алт *VC- (2) / Афр *wad- – Афр *CVC- (1, 2) / Драв *vat- (-d-) – Драв *CVC- (1, 2) / ІЄ *‘wed- / ІЄ *‘wod- – ІЄ *CVC- / ІЄ *CVC- (1, 2) / Урал *wet- – Урал *CVC- (1, 2)).

Діахронічна семантична інтерпретація *семантичних процесів* Ностр *‘wet “вода” дала змогу зафіксувати, що ДК переходи простежуються у трансформаціях АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *‘wet “вода” > АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” / АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” / АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”; КД збіги – АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *‘wet “вода” > Афр *wadaʔe “вода” / ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” / Урал *wete “вода”.

3.5 Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогень та ін.” (за версією А. Р. Бомхарда)

Діахронічна інтерпретація ностратичного архетипу *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогень та ін.” (за версією А. Р. Бомхарда)

Ностратична макросім'я		Афразійська (семіто-хамітська) сім'я		Індоєвропейська сім'я		Картвельська сім'я	
ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ
*p ^h aḥ- (~ *p ^h əḥ-)	“гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум'я, іскра”	*f[a]ḥ-	“гріти, нагрівати, горіти”, “вогень, вугілля”	*p ^h éhh-ur- [^h *p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wór-	“вогень”	*p ^h x-	“теплий (про погоду)”
*p ^h		*f		*p ^h		*p	
*a / *ə		*a		*a / *e / *ə			
*ḥ		*ḥ		*ḥ		*x	

(Bomhard 2018, Vol. 3, p. 158–159)

3.5.1 Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів. Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)), *ə (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)), середній зсув для *ə (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)), *ə (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)).

Правовні відповідники Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a (Афр *f[a]ḥ-; ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-]), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-) / передній зсув для *e (ІЄ *p^héhh-ur-); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a (Афр *f[a]ḥ-; ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-]) / середній зсув для *e (ІЄ *p^héhh-ur-), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовані *a

(Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-]), *e (ІЄ *p^héhh-ur-), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за рядом: центральний зсув для *a: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-); *ə: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > передній зсув для *e: ІЄ *p^héhh-ur-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *a: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-] / *ə > *ə: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > ІЄ *p^həhh-wór-; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *a: Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-] / середній зсув для *ə: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *e: ІЄ *p^héhh-ur- / *ə: ІЄ *p^həhh-wór-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *a: Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-] / *ə: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *e: ІЄ *p^héhh-ur- / *ə: ІЄ *p^həhh-wór-.

Наявність вокалічної центрального ряду нижнього піднесення *a у Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) і / або середнього піднесення *ə у Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) пояснюється дистрибутивною характеристикою фонем, які її оточують: початкова консонантна *p^h за способом творення є проривною, тому перехід згаданих фонем у *e в ІЄ *p^héhh-ur- спричинено впливом початкового білабіального *p^h (Fortson 2004, p. 61–62).

Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну проривну *p, то в кінці ЗМС – фарингальну фрикативну *h; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глухі як на початку ЗМС для *p^h, так і в кінці ЗМС для *h (початок ЗМС: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-); кінець ЗМС: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-)).

Прамовні відповідники Афр *f[a]h-, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, Карт *рх- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку

ЗМС фіксуємо лабіодентальну фрикативну *f (Афр *f[a]h-), білабіальну проривну *p / *p^h (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-; Карт *рх-), то в кінці ЗМС – велярну фрикативну *x (Карт *рх-), фарингальну фрикативну *ħ (Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-); 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глухі як на початку ЗМС для *f (Афр *f[a]h-), *p (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-; Карт *рх-), так і в кінці ЗМС для *ħ (Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-), *x (Карт *рх-).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *p: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > лабіодентальна фрикативна *f: Афр *f[a]h-, що дає змогу простежити окремі положення закону **Раска – Грімма**, або **перший пересув приголосних**, який, хоча є фонетичним законом у германській прамові, що полягав у зміні прагерманських смичних приголосних (Левицький 2008, с. 209; Campbell 1998, р. с. 46–47; Ringe 2006, р. 93–102], однак простежується в аналізованому прикладі; 2) процеси за місцем творення: кінець ЗМС: фарингальна *ħ: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > велярна *x: Карт *рх-; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *p > *p: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > Карт *рх-, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-); кінець ЗМС: фарингальна фрикативна *ħ > *ħ: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-; 2) процеси за способом творення: кінець ЗМС: фрикативна *ħ > *x: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > Карт *рх-; 3) процеси за участю голосу й шуму: на початок ЗМС: глухі *p^h: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *f Афр *f[a]h-, *p: Карт *рх-, *p^h: ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-; кінець ЗМС: глухі *ħ: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) > *ħ: Афр *f[a]h-; ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, *x: Карт *рх-.

Окремі етимони, зокрема Афр *f[a]h-, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, Карт *рх-, демонструють перехід консонантних фонем у межах лабіального класу, де лабодентальна *f могла трансформуватися у білабіальну *р, що, за версією Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванова, “могло бути результатом тривалої взаємодії цих мов у межах певного ареальні єдності – союзу мов” (Гамкрелідзе, Іванов 1984, с. 871). Учені допускають, що деякі слова могли бути запозичені з Афр у Карт, і, можливо, в ІЄ (там само, с. 878–879), де, наприклад, контакти Афр і Карт відбувалися на території Центрального і Західного Закавказзя. При цьому єдиною Афр культурою на Кавказі була, ймовірно, майкопська – археологічне свідчення перебування семітомовного населення у межах і біля кордонів загальнокартвельської прабатьківщини (Глonti 1987, с. 80–87).

Афр *f[a]h- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *а; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *а (Афр *f[a]h-).

Прамовні відповідники Сем *раh-ам, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *а; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *а; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізацію для *а (Сем *раh-ам; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *а: Афр *f[a]h- > *а: Сем *раh-ам; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *а: Афр *f[a]h- > *а: Сем *раh-ам; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *а: Афр *f[a]h- > *а: Сем *раh-ам; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні*

(фонетичні) переходи: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *а: Сем *раħ-ам > передній зсув для е: іврит reḥām, харарі fēḥama; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *а: Сем *раħ-ам > середній зсув для е: іврит reḥām, харарі fēḥama / ə: геез / ефіопський fəḥm, аргобба fəḥəm; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: центральний зсув для *а: Сем *раħ-ам > а: сирійський raḥmā, арабський faḥm, тигре fäḥam, ə: геез / ефіопський fəḥm, аргобба fəḥəm; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *а: Сем *раħ-ам > а: сирійський raḥmā, арабський faḥm, тигре fäḥam; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *а: Сем *раħ-ам > а: сирійський raḥmā, арабський faḥm, тигре fäḥam, е: іврит reḥām, харарі fēḥama, ə: геез / ефіопський fəḥm, аргобба fəḥəm.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи:* 1) процеси за рядом: центральний зсув для *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > передній зсув для е: мбара fee / задній: о: логоне fo; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > середній зсув для е: мбара fee; о: логоне fo; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > лабіалізована о: логоне fo; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: центральний зсув для *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > а: мусгу afu, гідар afa; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > а: мусгу afu, гідар afa; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *а: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > а: мусгу afu, гідар afa, е: мбара fee.

Афр *f[a]ħ- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі:* 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо лабiodентальну фрикативну *f, то в кінці ЗМС – фарингальну фрикативну *ħ; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глухі

як на початку ЗМС для *f, так і в кінці ЗМС для *h (початок ЗМС: Афр *f[a]h-; кінець ЗМС: Афр *f[a]h-).

Прямовні відповідники Сем *raḥ-am, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- дають змогу зафіксувати *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну проривну *p (Сем *raḥ-am), глотальну проривну *ʔ (ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-), то в кінці ЗМС – фарингальну фрикативну *h (Сем *raḥ-am), лабіодентальну фрикативну *f (ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-); 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глухі як на початку ЗМС для *ʔ, *p, так і в кінці ЗМС для *f, *h (початок ЗМС: Сем *raḥ-am, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-; кінець ЗМС: Сем *raḥ-am, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-).

Як бачимо, корінь Сем *raḥ-am відповідає структурі CVC, адже, за визначенням Дж. Хюенергарда, не допускався “збіг двох або більше приголосних на початку і кінці слова, збіг трьох або більше приголосних, збіг двох або більше голосних, присутність довгих голосних у закритих складах” (Huehnergard 2008, p. 231; Moscati et al. 1980, p. 72–73; Weninger 2011, p. 152–153). Хоча переважали кореляти, що склалися з трьох приголосних, проте в історичній перспективі трьохприголосні корені розвинулися з двохприголосних (про це засвідчують дані як внутрішньої реконструкції, так і зовнішньої). Для отримання конкретної граматичної форми між приголосними кореня вставлялися певні голосні (Moscati et al. 1980, p. 72–73; Weninger 2011, p. 152–153), про що і демонструє як Афр *f[a]h-, так і Сем *raḥ-am. При цьому на структуру кореня накладалися певні обмеження: були неможливі корені з однаковими першим і другим приголосним і вкрай рідкісними були корені з однаковим першим і третім приголосними (Huehnergard 2008, p. 233).

У більшості афразійських мов наявна схожа система приголосних. Перша група – це фарингально-фрикативні консонанти, до яких і належить *h у Сем *raḥ-am. Друга група є дуже схожою на групу фарингально-фрикативних консонантних, але фонетично вони мають іншу артикуляцію,

наприклад, є різниця в тому, як проходить повітря. Саме в Сем та Чад консонантним характерні незвичайні типи повітряного струменя: проривні глоталізовані смички, еєктивні глоталізовані смички та внутрішні глоталізовані смички. Ця глоталізована смичка ʾ (англ. *hamzah*) використовується як окрема приголосна. Для Сем ключовою ознакою є використання трансфікса, який розриває корінь на окремі звуки і сам теж розривається на звукові компоненти (Stolbova 2007). Окрім цього, фіксація білабіального проривного *p у Сем *paḥ-am і глотального проривного *ʔ у ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- засвідчує про дію **процесу дебуккалізації** – фонетичний процес, закон або явище, при якому приголосний звук втрачає своє первинне місце виникнення і переходить в глухий глотальний щілинний [h], в горлову змичку [ʔ] або подібні звуки. У семітських мовах гортанна смичка є, як правило, повноцінною фонемою (Blevins 1994).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: лабіодентальна фрикативна *f: Афр *f[a]ḥ-) > білабіальна проривна *p: Сем *paḥ-am; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: кінець ЗМС: фарингальна фрикативна *ħ: Афр *f[a]ḥ- > *ħ: Сем *paḥ-am; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *f: Афр *f[a]ḥ- > *ʔ: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-, *p: Сем *paḥ-am; кінець ЗМС: глуха *ħ: Афр *f[a]ḥ- > *ħ: Сем *paḥ-am, *f: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *p: Сем *paḥ-am > лабіодентальна фрикативна f: арабський faḥm, аргобба fəḥəm, геєз / ефіопський fəḥm, тигре fāḥam, харарі fēḥama; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна

проривна *p: Сем *paḥ-am > p: сирійський paḥmā; кінець ЗМС: фарингальна фрикативна *ħ: Сем *paḥ-am > *ḥ: арабський faḥm, аргобба fəḥəm, геез / ефіопський fəḥm, сирійський paḥmā, тигре fāḥam, харарі fēḥama; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *p: Сем *paḥ-am > глуха f: арабський faḥm, аргобба fəḥəm, геез / ефіопський fəḥm, тигре fāḥam, харарі fēḥama, глуха p: сирійський paḥmā; кінець ЗМС: глуха *ħ: Сем *paḥ-am > *ḥ: арабський faḥm, аргобба fəḥəm, геез / ефіопський fəḥm, сирійський paḥmā, тигре fāḥam, харарі fēḥama.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за місцем і способом творення: глотальна проривна *ʔ: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > лабіодентальна фрикативна f: гідар afa, логоне fo, мбара fee мусгу afu; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: лабіодентальна фрикативна *f: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > f: гідар afa, логоне fo, мбара fee мусгу afu; 2) процеси за участю голосу й шуму: глухі *ʔ: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-, *f: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- > f: гідар afa, логоне fo, мбара fee мусгу afu).

ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо передній зсув для *e (ІЄ *p^héhh-ur-) / центральний зсув для *a (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-]), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо середній зсув для *e (ІЄ *p^héhh-ur-), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-), нижній зсув для *a (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-]); 3) процеси лабіалізації / делябіалізації: фіксуємо делябіалізовані *a (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-]), *e (ІЄ *p^héhh-ur-), *ə (ІЄ *p^həhh-wór-).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ *p^héhh-ur- / центральний зсув для *a: ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-] / *ə: ІЄ *p^həhh-wór- > задній зсув для o: готський fōn, тох. А rōg; u: вірменський hur, грецький πῦρ,

давньоанглійський $f\ddot{U}r$, давньоісландський $fúrr$, $funi$, давньочеський $rúř$;
 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ / *ə: ІЄ $*p^h\grave{e}hh-wór-$ / нижній зсув для *a: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$] > верхній зсув для i: давньоверхньонімецький $fīur$, умбрський $pīr$; u: вірменський hur , грецький $\pi\delta\rho$, давньоанглійський $f\ddot{U}r$, давньоісландський $fúrr$, $funi$, давньочеський $rúř$;
діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:
 1) процеси за рядом: передній зсув для *e: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ > i: давньоверхньонімецький $fīur$, умбрський $pīr$) / центральний зсув для *a: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$] / *ə: ІЄ $*p^h\grave{e}hh-wór-$ > a: хеттський $pa-aḥ-ḥu-ur$, лувійський $pa-a-ḥu-u-u$, давньопруський $rapno$; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *e: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ / *ə: ІЄ $*p^h\grave{e}hh-wór-$ > o: готський $fōn$, тох. А por / нижній зсув для *a: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$] > a: хеттський $pa-aḥ-ḥu-ur$, лувійський $pa-a-ḥu-u-u$, давньопруський $rapno$; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$] / *e: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ / *ə: ІЄ $*p^h\grave{e}hh-wór-$ > a: хеттський $pa-aḥ-ḥu-ur$, лувійський $pa-a-ḥu-u-u$, давньопруський $rapno$; i: давньоверхньонімецький $fīur$, умбрський $pīr$.

Оскільки *a в ІЄ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$], а *e ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ розташовані перед білабіальною проривною *p, а також глотальною фрикативною *h, ця зміна може бути пояснена тим, що кількісно походження зміни *a на *e залежить від сегмента, що йде попереду. Як результат, така дистрибуція встановлена вченим Расмусеном отримує кращу фонетичну мотивацію (Rasmussen 1989, p. 139ff). При цьому перехід *a: ІЄ $*p^h\acute{e}hh-ur-$ в *ə: ІЄ $*p^h\grave{e}hh-wór-$ пояснюється **кількісною редукцією** вокалічних, тобто скороченням довжини вокалічної, що є ненаголошеною (Wells 2011). У кінцевому результаті ненаголошена кінцева вокалічна втрачає якісні характеристики і перетворюється у нульовий звук.

Окрім цього, помічаємо, що *a в ІЄ [$*p^h\acute{a}hh-ur-$] переходить у *o в готський $fōn$, що засвідчує про особливості фонетичної системи германських мов. Їхня основна характеристика включає зміни a і o, що

відповідає спільногерманському пересуву приголосних (Waterman 1991 / 1966).

ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальний проривний *p^h, то в кінці ЗМС – фарингальний фрикативний *ħ; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо глухі конструкти як на початку ЗМС для *p^h, так і в кінці ЗМС для *ħ (початок ЗМС: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-**; кінець ЗМС: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-**).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *p^h: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > лабіодентальна фрикативна f: готський **fōn**, давньоверхньонімецький **fiur**, давньоанглійський **fÛr**; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: глуха *ħ: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > сонорні n: готський **fōn**, давньопруський **rapno**, г: давньоверхньонімецький **fiur**, давньоанглійський **fÛr**, давньочеський **ruř**, тох. А **por**; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *p^h: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > p: грецький **πῶρ**, давньопруський **rapno**, давньочеський **ruř**, лувійський **pa-a-ḥu-u-u**, тох. А **por**, хеттський **pa-aḥ-ḥu-u-ur**; кінець ЗМС: фарингальна фрикативна *ħ: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > ḥ: лувійський **pa-a-ḥu-u-u**, хеттський **pa-aḥ-ḥu-u-ur**; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *p^h: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > глуха f: готський **fōn**, давньоверхньонімецький **fiur**, давньоанглійський **fÛr**, глуха p: грецький **πῶρ**, давньопруський **rapno**, давньочеський **ruř**, лувійський **pa-a-ḥu-u-u**, тох. А **por**, хеттський **pa-aḥ-ḥu-u-ur**; кінець ЗМС: глуха *ħ: ІЄ ***p^héhh-ur-** [***p^háhh-ur-**], ***p^həhh-wór-** > глуха ḥ: лувійський **pa-a-ḥu-u-u**, хеттський **pa-aḥ-ḥu-u-ur**.

Картв *рх- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну проривну *р, то в кінці ЗМС – велярну фрикативну *х; 2) процеси за участю голосу й шуму: на початку і в кінці ЗМС фіксуємо глухі (початок ЗМС: Карт ***рх-**; кінець ЗМС: Карт ***рх-**). Так, ініціальні конструкти у Картв могли характеризуватися первинною лабіальністю, що і демонструє аналізована форма Картв ***рх-**, де подано білабіальну проривну *р (Климов 1964). При цьому Картв ***рх-** відповідає положенню про **двофонемну гармонічну групу консонантних конструкцій децесивного ряду (ЛЭС)**, сутність якого зводиться до такого: лабіальна або шумна передньоязикова + велярна або увулярна з ларингальною ознакою (Теселец 1995).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем творення: початок ЗМС: білабіальна проривна *р: Карт ***рх-** > р: грузинський **рх-**, лазський **рх-**, сванський **рхін**; кінець ЗМС: велярна фрикативна *х: Карт ***рх-** > х: грузинський **рх-**, лазський **рх-**, сванський **рхін**; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: глуха *р: Карт ***рх-** > р: грузинський **рх-**, лазський **рх-**, сванський **рхін**; кінець ЗМС: глуха *х: Карт ***рх-** > х: грузинський **рх-**, лазський **рх-**, сванський **рхін**.

3.5.2 *Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів.* ЗМС Ностр ***р^hаḥ-** (~ ***р^həḥ-**) відповідає структурі Ностр ***CVC-** (~ ***CVC-**), де ОФК – Ностр ***р^hаḥ-** (~ ***р^həḥ-**) – Ностр ***CVC-** (~ ***CVC-**), засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Афр ***f[a]ḥ-** відповідає структурі Афр ***CVC-**, де ОФК – Афр ***f[a]ḥ-** – Афр ***CVC-**, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад. При цьому ЗМС прамовних відповідників – Сем ***раḥ-am**, ЦентрЧад ***ʔa-f[wa]-** – відповідають структурам Сем ***CVCVC**, де ОФК – Сем ***раḥ-** – Сем ***CVC-**, ЦентрЧад ***CVCCV-**,

де ОФК – ЦентрЧад *ʔa-f- – ЦентрЧад *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

Варто зазначити, що *ʔa у ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-, ймовірно, може відповідати процесу протези (від грец. πρόθεσις, букв. – постановка попереду) – поява додаткового звуку на початку слова (1990). Цю позицію також підтримує в А. Р. Бомхард (Bomhard 2014).

ЗМС ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- відповідає структурі ІЄ *CVCCVC- [*CVCCVC-], *CVCCVC-, де ОФК – ІЄ *p^héhh- [*p^háhh-], *p^həhh- – ІЄ *CVCC- [*CVCC-], *CVCC-, засвідчуючи про дію закону про чотириелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Карт *рх- відповідає структурі Карт *СС-, де ОФК – Карт *рх- – Карт *СС-, засвідчуючи про дію закону про двоелементну структуру, а також закону про закритий склад.

Установлені ОФК для Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) і його прамовних відповідників Афр *f[a]ħ-, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, Карт *рх- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфологічні переходи*: закон про триелементну структуру: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) – Ностр *CVC- (~ *CVC-) > закон про двоелементну структуру: Карт *рх- – Карт *СС- / закон про чотириелементну структуру: ІЄ *p^héhh- [*p^háhh-], *p^həhh- – ІЄ *CVCC- [*CVCC-], *CVCC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) – Ностр *CVC- (~ *CVC-) (1, 2) > Афр *f[a]ħ- – Афр *CVC- (1, 2) / ІЄ *p^héhh- [*p^háhh-], *p^həhh- – ІЄ *CVCC- [*CVCC-], *CVCC- (2) / Карт *рх- – Карт *СС- (2).

Установлені ОФК для Афр *f[a]ħ- і його прамовних відповідників Сем *paħ-am, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Афр *f[a]ħ- – Афр *CVC- (1, 2) > Сем *paħ- – Сем *CVC- (1, 2) / ЦентрЧад *ʔa-f- – ЦентрЧад *CVC- (1, 2).

3.5.3 Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів. Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” засвідчує про такі словникові дефініції: “гріти” – 1) *перех.* і *неперех.* передавати своє тепло; 2) *перех.* робити теплим, гарячим; нагрівати (СУМ 1971, Т. 2., с. 170); “нагрівати” – віддаючи своє тепло, робити що-небудь гарячим або теплим (СУМ 1974, Т. 5., с. 57); “горіти” – піддаватися дії вогню, знищуватися вогнем, гинути у вогні (СУМ 1971, Т. 2., с. 130); “вогонь” – розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум’я (СУМ 1970, Т. 1., с. 715); “полум’я” – 1) вогонь, що піднімається над предметом, який горить; 2) пара або газ, які виділяються деякими речовинами при горінні і мають властивість світитися (СУМ 1976, Т. 7., с. 102); “іскра” – найдрібніша світна частинка тіла, що горить, жевріє (СУМ 1973, Т. 4., с. 48), які дають змогу сформувавши чотири архісеми: 1) АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати”; 2) АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “горіти”; 3) АРХ ‘розжарений газ’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “вогонь, полум’я”; 4) АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “іскра”.

Правова відповідники Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wógr- “вогонь”, Карт *rx- “теплий (про погоду)” демонструють такі дефініції: Афр *f[a]h-: дієслово “гріти, нагрівати, горіти”, іменник “вогонь” – те ж саме, що і для Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) дієслово “гріти, нагрівати, горіти”, іменник “вогонь”; “вугілля” – тверда горюча речовина рослинного походження, яка видобувається з надр землі (СУМ 1970, Т. 1., с. 779); ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wógr-: “вогонь” – те ж саме, що і для Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “вогонь”; Карт *rx-: “теплий (про погоду)” – який має досить високу температуру; середній між гарячим і холодним (СУМ 1979, Т. 10., с. 77), які дають змогу сформувавши п’ять архісем: 1) АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати”; 2) АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Афр *f[a]h- “горіти”; 3) АРХ ‘розжарений газ’: Афр *f[a]h- “вогонь”, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wógr-

“вогонь”; 4) АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]h- “вугілля”; 5) АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”.

Установлені архісеми для Ностр *r^haħ- (~ *r^həħ-) “гріти, нагрівати, горіти”, “вогонь, полум’я, іскра” і прамовних відповідників Афр *f[a]h- дієслово “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *r^héħh-ur- [*r^háħh-ur-], *r^həħh-wóğ- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *r^haħ- (~ *r^həħ-) “іскра” > АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Афр *f[a]h- “горіти” / АРХ ‘розжарений газ’: Афр *f[a]h- “вогонь”, ІЄ *r^héħh-ur- [*r^háħh-ur-], *r^həħh-wóğ- “вогонь” / АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]h- “вугілля” / АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *r^haħ- (~ *r^həħ-) “гріти, нагрівати” > Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати”; 2) АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *r^haħ- (~ *r^həħ-) “горіти” > Афр *f[a]h- “горіти”; 3) АРХ ‘розжарений газ’: Ностр *r^haħ- (~ *r^həħ-) “вогонь, полум’я” > Афр *f[a]h- “вогонь”, ІЄ *r^héħh-ur- [*r^háħh-ur-], *r^həħh-wóğ- “вогонь”.

Прамовні відповідники Сем *raħ-am “вугілля”; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь” демонструють такі дефініції: Сем *raħ-am: “вугілля” – те ж саме, що і для Афр *f[a]h- “вугілля”; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-: “вогонь” – те ж саме, що і для Афр *f[a]h- “вогонь”, які дають змогу сформулювати дві архісеми: 1) АРХ ‘розжарений газ’: ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”; 2) АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Сем *raħ-am “вугілля”.

Установлені архісеми для Афр *f[a]h- дієслово “гріти, нагрівати, горіти”, “вогонь, вугілля” і прамовних відповідників Сем *raħ-am “вугілля”; ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘віддавати /

передавати тепло': Афр *f[a]h- "гріти, нагрівати" / APX 'піддаватися дії вогню': Афр *f[a]h- "горіти" > APX 'розжарений газ': ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- "вогонь" / APX 'тверда горюча речовина рослинного походження': Сем *raḥ-am "вугілля"; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) APX 'розжарений газ': Афр *f[a]h- "вогонь" > ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- "вогонь"; 2) APX 'тверда горюча речовина рослинного походження': Афр *f[a]h- "вугілля" > Сем *raḥ-am "вугілля".

Діахронічна інтерпретація Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) "гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум'я, іскра", здійснена на базі Афр *f[a]h- "гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля", ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór- "вогонь", Карт *рх- "теплий (про погоду)", дала змогу зареєструвати набір переходів на фонологічному (фонетичному), морфонологічному і семантичному рівнях.

Діахронічна фонологічна інтерпретація *позиційних процесів вокалізму* Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) дала змогу зафіксувати, що наголошена *a / *ə, що відповідають *положенню про делабіалізований вокалічний центрального ряду нижнього піднесення *a / середнього піднесення *ə*, засвідчуючи про дію *кількісної редуції* (зміна артикуляційних ознак: нижнє піднесення *a > середнє піднесення *ə): 1) переходить у наголошену *a у Афр *f[a]h-; 2) переходить у наголошену *a у ІЄ [*p^háḥh-ur-], *ə у ІЄ *p^həḥh-wór-, що відповідають дії *кількісної редуції* (зміна артикуляційних ознак: нижнє піднесення *a > середнє піднесення *ə), *e в ІЄ *p^héḥh-ur-, що відповідає *процесу (давньої) моновокалічності* (Ф. де Соссюр).

Діахронічна фонологічна інтерпретація *позиційних процесів консонантизму* Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) дала змогу зафіксувати, що консонантна *p^h у анлауті Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), що відповідає *положенню про глуху глотально-білабальну *p^h*: 1) переходить у *f у Афр *f[a]h-, що відповідає *першому положенню пересуву приголосних закону Грімма*: *p^h > *f; 2) переходить у *p^h у ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-, що відповідає *положенню про глуху глотально-білабальну *p^h*;

3) рефлексується у *р у Карт *рх-, що відповідає *положенню про глуху білабальну проривну *р*.

При цьому консонантна *ħ в ауслауті Ностр *р^hаħ- (~ *р^həħ-), що відповідає *положенню про глуху фарингальну фрикативну ħ*: 1) переходить у *ħ в Афр *f[a]ħ- зі збереження характеристик, що і для Ностр; 2) переходить в *ħħ в ІЄ *р^héħħ-ur- [*р^háħħ-ur-], *р^həħħ-wór-, засвідчуючи про *процес гемінації / подвоєння* (більш тривале проголошення консонантного *ħ); 3) переходить у *х в ауслауті Карт *рх-, що відповідає *положенню про глуху велярну фрикативну *х*.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *комбінаторних (коартикуляційних) процесів вокалізму і / або консонантизму* Ностр *р^hаħ- (~ *р^həħ-) дала змогу зафіксувати, що поєднання *р + *^h у Ностр *р^hаħ- (~ *р^həħ-), що відповідає *прогресивній і регресивній асиміляції* переходить у поєднання *f + ħ у Афр *f[a]ħ-, *р + *^h у ІЄ *р^héħħ-ur- [*р^háħħ-ur-], *р^həħħ-wór-, *р + *х у Карт *рх-, що відповідає *прогресивній і регресивній асиміляції*.

Поєднання *р^h + *а у Ностр *р^hаħ-, *р^h + *ə у Ностр *р^həħ-, що відповідає *прогресивній і регресивній акомодатії*: 1) переходить у поєднання *f + *а в Афр *f[a]ħ-, *р^h + *а в ІЄ [*р^háħħ-ur-], *р^h + *ə в ІЄ *р^həħħ-wór-, *р^h + *е в ІЄ *р^héħħ-ur, що відповідає *прогресивній і регресивній акомодатії*.

Помічаємо, що поєднання *ħ + *ħ в ІЄ *р^héħħ-ur- [*р^háħħ-ur-], *р^həħħ-wór-, що відповідає *повній і контактній асиміляції* двох (2) фонем: фарингальної *ħ і глотальної *ħ, засвідчує про *ларингальну теорію*, а також *процес дієрези* (викидка фонемі *ħ, що спричинена асимілятивною основою), або *процес епентези* (додання фонемі *ħ усередині етимону).

Діахронічна морфонологічна інтерпретація *морфонологічних процесів* Ностр *р^hаħ- (~ *р^həħ-) дала змогу зафіксувати, що ДК переходить простежуються у трансформаціях *закону про триелементну структуру* (Ностр *р^hаħ- (~ *р^həħ-) – Ностр *CVC- (~ *CVC-)) > *закон про двоелементну структуру* (Карт *рх- – Карт *CC-) / *закон про чотириелементну структуру*

(ІЄ *p^héhh- [*p^háhh-], *p^həhh- – ІЄ *CVCC- [*CVCC-], *CVCC-); КД збіги – 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) – Ностр *CVC- (~ *CVC-) (1, 2) > Афр *f[a]ħ- – Афр *CVC- (1, 2) <> ІЄ *p^héhh- [*p^háhh-], *p^həhh- – ІЄ *CVCC- [*CVCC-], *CVCC- (2) <> Карт *рх- – Карт *СС- (2).

Діахронічна семантична інтерпретація *семантичних процесів* Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” дала змогу зафіксувати, що ДК переходу простежуються у трансформаціях АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) “іскра” > АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Афр *f[a]ħ- “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Афр *f[a]ħ- “горіти” / АРХ ‘розжарений газ’: Афр *f[a]ħ- “вогонь”, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wóg- “вогонь” / АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]ħ- “вугілля” / АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”; КД збіги – АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) “гріти, нагрівати” > Афр *f[a]ħ- “гріти, нагрівати”; АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *p^haħ- (~ *p^həħ-) “горіти” > Афр *f[a]ħ- “горіти”.

3.6 Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *marV “дерево” (за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)

Діахронічна інтерпретація ностратичного етимону *marV “дерево” (за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)

Ностратична макросім'я		Алтайська сім'я		Дравідійська сім'я		Уральська сім'я	
ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ	ПВ	ПЗ
*marV	“дерево”	*mũgo	“дерево, ліс”	*màran-	“дерево”	*morV	“дерево”
*m		*m		*m		*m	
*a		*ũ		*à		*o	
*r		*r		*r		*r	
*V		*o		*a		*V	
				*n			

3.6.1 Діахронічна інтерпретація фонологічних (фонетичних) переходів і збігів. **Ностр *marV** відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a (Ностр *marV).

Прамовні відповідники Алт *mũgo, Драв *màran-, Урал *morV відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a (Драв *màran-), задній зсув для *o (Урал *morV), *u (Алт *mũgo); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a (Драв *màran-), середній зсув для *o (Урал *morV), верхній зсув для *u (Алт *mũgo); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a (Драв *màran-), лабіалізовані *o (Урал *morV), *u (Алт *mũgo).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Ностр *marV і прамовних відповідників Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a: Ностр *marV > задній зсув для *o: Урал *morV, *u: Алт *múgo; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a: Ностр *marV > середній зсув для *o: Урал *morV / верхній зсув для *u: Алт *múgo; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: Ностр *marV > лабіалізовані *o: Урал *morV, *u: Алт *múgo; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a: Ностр *marV > *a: Драв *màran-; 2) процеси за піднесенням: нижній зсув для *a: Ностр *marV > *a: Драв *màran-; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізована *a: Ностр *marV > *a: Драв *màran-.

Ностр *marV відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну *m, то в кінці ЗМС – альвеолярний вібрант *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні конструкти як на початку ЗМС для *m, так і в кінці ЗМС для *r (початок ЗМС: Ностр *marV; кінець ЗМС: Ностр *marV).

Прамовні відповідники Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну *m, то в кінці ЗМС – альвеолярний вібрант *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні як на початку ЗМС для *m, так і в кінці ЗМС для *r.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Ностр *marV і прамовних відповідників Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > *m; кінець ЗМС: альвеолярний

вібрант *r > *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m > *m; кінець ЗМС: сонорна *r > *r.

Алт *mũro відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо задній зсув для *u; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо верхній зсув для *u; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо лабіалізовану *u (Алт *mũro).

Прамовні відповідники Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō, Япон *mǎgí відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі*: 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *ə (Япон *mǎgí), задній зсув для *o (Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō); 2) процеси за піднесенням: фіксуємо середній зсув для *ə (Япон *mǎgí), *o (Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *ə (Япон *mǎgí), лабіалізовану *o (Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Алт *mũro і прамовних відповідників Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō, Япон *mǎgí дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *u: Алт *mũro > центральний зсув для *ə: Япон *mǎgí; 2) процеси за піднесенням: верхній зсув для *u: Алт *mũro > середній зсув для *ə: Япон *mǎgí, *o: Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізований *u: Алт *mũro > делабіалізований *ə: Япон *mǎgí; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *u; 2) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізована *u: Алт *mũro > *o: Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Кор *mōi(h) / *mòró і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*:

1) процеси за рядом: задній зсув для *o: Кор *mōi(h) / *mòró > передній зсув для *e / *ē: сучасний корейський mwē, me; 2) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізований *o: Кор *mōi(h) / *mòró > делабіалізований *e: сучасний корейський mwē, me; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o > o; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо середній зсув для *o > o; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізована *o: Кор *mōi(h) / *mòró > o: середньорейський mōi [mōih-], mòró.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Монг *mo-du (< *mor-du) і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за піднесенням: середній зсув для *o: Монг *mo-du (< *mor-du) > верхній зсув для u: середньомонгольський tu-du-ni, mudon, mudun; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o: Монг *mo-du (< *mor-du) > o: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, халха mod(on), u: середньомонгольський tu-du-ni, mudon, mudun; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *o: Монг *mo-du (< *mor-du) > o: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, халха mod(on); 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізована *o: Монг *mo-du (< *mor-du) > o: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, халха mod(on), u: середньомонгольський tu-du-ni, mudon, mudun.

При цьому що стосується **прамовного голосного *o**, то тут виявляємо окрім рефлексів і відмінності, зокрема – у монгольському етимоні йому відповідають **п'ять голосних фонем: короткі /o/, /u/** (у відповідниках *північномонгольської* (писемний монгольський modu(n); середньомонгольський modun, tu-du-ni, mudon, mudun; халха mod(on); ордоський mudu(n); бурятський modo(n); калмицький modn), *південномонгольської* (дунсянський mutun; баоанський muton, morton), *могольської* (могольський modun) *мовних підгруп*) та **довгі /a:/, /o:/, /u:/**

(у відповідниках *південномонгольської* (шариюгурський *mūdən*; монгорський *mōdi*), *киданьської* (дагурський *mōd*, *mōde*) *мовних підгруп*), а у тунгусоманьчжурському – лише **дві голосні фонемі: коротка /o/** (у відповідниках *південної (маньчжурської)* (літературний маньчжурський *тоо*, чжурчженьський *то*) *мовної підгрупи*) та **довга /o:/** (у відповідниках *північної (сибірської)* (евенкійський *mō*, негідальський *mō*, евенський *mō*, солонський *mō*), *південної (маньчжурської)* (розмовний маньчжурський *mō*), *південно-східній (амурській, нанійській)* (ульчський *mō*, орокський *mō*, нанайський *mō*, ороцьський *mō*, удейський *mō*) *мовних підгрупах*).

Збігаються повністю дві фонемі: **коротка /o/** за тривалістю звучання – коротка, за положенням губ – лабіалізована, за місцем творення – задній ряд, за ступенем піднесення спинки язика – низьке піднесення та **довга /o:/** за тривалістю звучання – довга, за положенням губ – лабіалізована, за місцем творення – задній ряд, за ступенем піднесення спинки язика – низьке піднесення у мовах *монгольської* (*північномонгольська*: писемний монгольський *modu(n)*; середньомонгольський *modun*; халха *mod(on)*; бурятський *modo(n)*; калмицький *modŋ*; *південномонгольська*: баоаньський *mortoŋ*; монгорський *mōdi*; *киданьська*: дагурський *mōd*, *mōde*; *могольська*: могольський *modun* *підгрупи*) і *тунгусо-маньчжурської* (*північна (сибірська)*: евенкійський *mō*, негідальський *mō*, евенський *mō*, солонський *mō*; *південна (маньчжурська)*: розмовний маньчжурський *mō*, літературний маньчжурський *тоо*, чжурчженьський *то*; *південно-східна (амурська, нанійська)*: ульчський *mō*, орокський *mō*, нанайський *mō*, ороцьський *mō*, удейський *mō* *підгрупи*) груп. Але при цьому фонема /o/ в генетичному матеріалі монгольської мовної групи представлена ще й алофоном [u], а фонема /u/ – алофоном [o].

Щодо довгих фонем /a:/, /o:/, /u:/ у генетичному матеріалі монгольської мовної групи, то, за версією Г. В. Санджеєва, вони, на відміну від коротких, як правило, були представлені в першому складі (Г. В. Санжеєв) і тим самим несли основний наголос, який був характерний, за припущенням Ш. Хатторі,

прамонгольській мові (Hattori 191). У монголістиці вважають, що тривалість голосних цілком залежна від словесного наголосу (Б. Я. Владімірцов), який “завжди падає на перший склад слова” і є “експіраторним і динамічним, дуже сильним”. Завдяки цьому перший голосний слова набуває виразності і сили, відбувається посилення голосного експіраторним шляхом, при цьому не спостерігається підвищення в музичному плані і подовження цього голосного (Б. Я. Владімірцов).

Коротка ж фонема /o/, зафіксована у відповідниках *південної (маньчжурської)* (літературний маньчжурський тоо, чжурчженьський то) *мовної підгрупи*, викликає і донині дискусії. Наприклад, Дж. Клосон уважає літературний маньчжурський відповідник тоо китаїзмом (Клосок 1969, с. 40), але С. А. Старостін з такою думкою не погоджується і говорить, що “це абсолютно виключено”, бо **тунгусоманьчжурський етимон *mō** сягає саме пратунгусоманьчжурської епохи, коли китайська назва дерева мала ще кінцевий -k: середньокитайський тук, давньокитайський *mōk; окрім того, жодного іншого китаїзму в пратунгусоманьчжурській поки не виявлено (Старостин 2005).

О. М. Певнов припускає, що чжурчженьська була першою мовою тунгусо-маньчжурської групи, яка утворила своє письмо, причому самобутнє, дуже складне, і яке не застосовувалося до жодної мови. Письмо чжурчженів – це одна з тих графічних систем, які не стали інтернаціональними. Відповідно до літописних даних (“Цзинь ши”), спочатку було створено “велике” чжурчженьське письмо (1119 р.), а потім “мале” (1138 р.). Е. В. Шавкунов припускає, що пам’ятки, про які говорять, що вони виконані “малим” чжурчженьським письмом, насправді, написані “великим”, тобто більш раннім (Шавкунов 1963). Такої ж позиції дотримується і Г. Кійосе. Згодом це письмо було забуте; мова, зафіксована цим письмом, поступово піддалася заміні іншими системами письма (насамперед, китайською). Сам же чжурчженьський етнос втратив свою ідентичність

і розчинився в інших народах, у першу чергу, в маньчжурах (Певнов 2012, с. 280).

Ймовірно, первісна дивергенція (розпад) тунгусо-маньчжурських мов почалася приблизно дві тисячі років тому в Середньому Приамур'ї (Певнов 2008). На сьогодні тунгусо-маньчжурську мовну історію представляють (О. М. Певнов) так: першим від прамови відокремився предок чжурчженської і маньчжурської мов; другим – від “постпрамовного” діалектного континууму відокремився предок нанайської, ульчської і орокської мов; третім – від уже “постпостпрамовного” діалектного континууму відокремився предок ороцької й удегейської мов; те, що залишилося, – це предок евенкійської, солонської, негідальської й евенської мов (Певнов 2012, с. 280). Якщо така модель дивергенції мов тунгусо-маньчжурської групи О. М. Пєвнова є вірною, то лінгвістично максимально віддаленими одна від одної повинні бути, з одного боку, південна (маньчжурська) мовна підгрупа, а з іншого, – мови так званої північної (сибірської) мовної підгрупи (негідальська, солонська, евенкійська й евенська мови).

Попри те, що першим від прамови відокремився предок чжурчженської і маньчжурської мов, їх генетичні відношення оцінювалися вченими по-різному. Так, Н. Поппе писав: “чжурчженська є близькою до маньчжурської, і її можна розглядати як староманьчжурську або як діалект мови, іншим діалектом якого був староманьчжурський” (Поппе 1937, с. 28). У більш пізній праці Н. Поппе читаємо приблизно те саме: “чжурчженська є мовою дуже близькою до маньчжурської і може розглядатися або як рання форма маньчжурської, або як діалект, що є дуже близьким до староманьчжурської” (там само, с. 30). Подібного положення з приводу взаємної близькості цих мов дотримувався Л. Лігеті: “[...] маньчжурська мова повинна вважатися одним із діалектів чжурчженської мови” (Ligeti 1960, S. 231). Іншу позицію висловив на початку ХХ ст. Б. Лауфер: “традиційне твердження про те, що маньчжури є нащадками чжурчженів, є необґрунтованим і бездоказовим, відтак і те, що одна мова історично розвинулася з іншої. Але учений не

заперечує ймовірну спорідненість цих мов по одній і тій же родовій лінії” (Laufer 1908, p. 45).

Ці коментарі й різні спостереження учених дають підстави припустити, що чжурчженська мова все ж таки є ближчою до маньчжурської, ніж будь-яка інша мова тунгусо-маньчжурської групи. Це підтверджується фонетикою обох мов, що нагадує пряме успадкування (чжурчженська → маньчжурська), тобто спільні характеристики для фонем /o/: за тривалістю звучання – короткі, за положенням губ – лабіалізовані, за місцем творення – задній ряд, за ступенем піднесення спинки язика – низьке піднесення. Натомість, цей збіг О. М. Певнов пояснює не лише генетичними, а й ареальними причинами” (Афанасьева, Певнов 2017, с. 56). Тому це питання ще залишається подекуди відкритим.

Щодо довгої фонемі /o:/, яка простежується у відповідниках *північної (сибірської), південної (маньчжурської), південно-східній (амурській, нанійській) мовних підгрупах*, то її характер, за версією В. І. Ципціуса (який описував її для евенської мови), відрізняються від коротких фонем лише з кількісної сторони, тобто більшою протяжністю у вимові, а й з якісної, тобто за артикуляцією – за будовою мовних органів (будовою мовного апарату) носіїв досліджуваної мови. Загалом, такі фонемі характеризуються дещо нижчим піднесенням і схильністю до дифтонгізації (Цинциус 1979, с. 51).

Як зазначає В. І. Ципціус, у мовах тунгусо-маньчжурської групи серед багатьох відповідників простежується велика кількість фонетичних форм – дублетів. Дублети – це парні звукові різновиди слова. У зв’язку з цим можна припустити, що відповідники *північної (сибірської), південної (маньчжурської), південно-східній (амурській, нанійській) мовних підгруп* – це результат контактів з мовами *південної (маньчжурської) мовної підгрупи*, які і дотепер не припиняються (Цинциус 1979, с. 249).

Проведений аналіз фонем та їх алофонів, представлених у першому і другому складах, демонструє дію **закону сингармонізму**, суть якого

полягає в тому, що якість голосного другого складу частково залежить від якості голосного першого складу (Яхонтова 1997, с. 10–18).

У генетичних відповідниках монгольської мовної групи простежуються два правила дії цього закону:

1) в одному й тому ж слові можуть бути представлені голосні або тільки переднього, або тільки заднього ряду: так, за способом творення голосні фонemi першого і другого складу генетичних відповідників відповідають задньому ряду (Яхонтова 1997, 10–18): *північномонгольська* (писемний монгольський *modu(n)*; середньомонгольський *modun, mu-du-ni, mudon, mudun*; халха *mod(on)*; ордоський *mudu(n)*; бурятський *modo(n)*), *південномонгольська* (дунсянський *mutun*; баоаньський *muton, morton*), *могольська* (могольський *modun; mādun*) *мовні підгрупи*. При цьому виняток становить нейтральна голосна фонема /i/, яка є сумісною в одному слові і з голосними переднього, і з голосними заднього ряду (там само): *південномонгольська* (монгорський *mōdi*) *мовна підгрупа* (тут голосна фонема /i/ у другому складі співвідноситься з довгою голосною фонемою /o:/ в першому складі);

2) якщо першою голосною фонемою в слові є /o/ або /o:/, то голосні нижнього піднесення наступного складу повинні бути губними (лабіалізованими), тобто в наступному складі не можуть стояти /a/ чи /e/ (там само): *північномонгольська* (халха *mod(on)*; бурятський *modo(n)*), *південномонгольська* (баоаньський *muton, morton*) *мовні підгрупи*.

Звертаємо увагу на те, що закон сингармонізму не є характерним для окремих відповідників *північномонгольської* (калмицький *modn*), *південномонгольської* (шариюгурський *mūdən*), *киданьської* (дагурський *mōd, mōde*) *мовних підгруп*. Так, Г. Д. Санджеев припускає, що “в одній і тій же ж говірці має місце чергування голосних нелексико-граматичного характеру”, а розвиток “особливостей вокалізму монгорського, могольського і деяких інших монгольських діалектів уже з XIII–XV ст. відбувається під

сильним впливом китайської, тибетської, а також іранських (таджицької і пушту) мов” (Санжеев 1953, с. 86).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ТМ *mō і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: задній зсув для *o > o; 2) процеси за піднесенням: середній зсув для *o > o; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: лабіалізований *o: ТМ *mō > o: евенкійський mō, евенський mō, негідальський mō.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Япон *mǎgi і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *ǎ: Япон *mǎgi > задній зсув для o: давньояпонський m(w)ogi, середньояпонський mǎgi, токіо mōgi, кето mǎgi, кагосіма mǎgi; 2) процеси лабіалізації / делабіалізації: делабіалізований *ǎ: Япон *mǎgi > лабіалізований o: задній зсув для o: давньояпонський m(w)ogi, середньояпонський mǎgi, токіо mōgi, кето mǎgi, кагосіма mǎgi; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: процеси за піднесенням: середній зсув для *ǎ: Япон *mǎgi > o: давньояпонський m(w)ogi, середньояпонський mǎgi, токіо mōgi, кето mǎgi, кагосіма mǎgi.

Алт *múro відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну *m, то в кінці ЗМС – альвеолярний вібрант *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні як на початку ЗМС для *m, так і в кінці ЗМС для *r (початок ЗМС: Алт *múro; кінець ЗМС: Алт *múro).

Прамовні відповідники Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō, Япон *mǎgi відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну *m (Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mog-du), ТМ *mō, Япон *mǎgi), то в кінці ЗМС – альвеолярні проривну

*d (Монг *mo-du), вібрант *r (Кор *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), Япон *máří); 2) процеси за участю голосу й шуму: якщо на початку ЗМС фіксуємо сонорну *m (Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *mō, Япон *máří), то в кінці ЗМС – дзвінку *d (Монг *mo-du), сонорну *r (Кор *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), Япон *máří)).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Алт *múgo і прамовних відповідників Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *mō, Япон *máří дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за способом творення: кінець ЗМС: вібрант *r > проривна *d; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: сонорна *r Алт *múgo > дзвінка *d: Монг *mo-du; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > *m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *r > *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m > *m; кінець ЗМС: сонорна *r > *r (початок ЗМС: Алт *múgo > Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *mō, Япон *máří; кінець ЗМС: Алт *múgo > Кор *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), Япон *máří).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Кор *mōi(h) / *mòró і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *r > *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m > m; кінець ЗМС: сонорна *r > *r (початок ЗМС: Кор *mōi(h) / *mòró > сучасний корейський mwē, me, середньорейський mōi [mōih-], mòró; кінець ЗМС: Кор *mōi(h) / *mòró > середньорейський mòró).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Монг *mo-du (< *mor-du) і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні)*

переходи: 1) процеси за способом творення: кінець ЗМС: вібрант *r > проривна *d; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: сонорна *r: Монг *mo-du (< *mor-du) > дзвінка *d: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, tu-du-ni, mudon, mudun, халха mod(on); *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярна проривна *d > d; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: Монг *mo-du (< *mor-du) > m: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, tu-du-ni, mudon, mudun, халха mod(on); кінець ЗМС: альвеолярна проривна *d: Монг *mo-du > d: писемний монгольський modu(n), середньомонгольський modun, tu-du-ni, mudon, mudun, халха mod(on).

Рефлекси **монгольського прамовного приголосного *d** простежуються у двох приголосних фонемах /d/, /t/ у відповідниках *північномонгольської* (писемний монгольський modu(n); середньомонгольський modun, tu-du-ni, mudon, mudun; халха mod(on); ордоський mudu(n); бурятський modo(n); калмицький modn), *південномонгольської* (дунсянський mutun; баоаньський muton, morton; шаріюгурський mūdən; монгорський mōdi), *киданьської* (дагурський mōd, mōde), *могольської* (могольський modun; mādun) мовних підгрупах. Дзвінка фонема /d/ характерна для *північномонгольської, киданьської, могольської мовних підгруп*, а глуха /t/ лише для *південномонгольської мовної підгрупи*.

С. А. Старостін пояснює це тим, що, ймовірно, в генетичних відповідниках *південномонгольської мовної підгрупи* (дунсянський mutun; баоаньський muton) відбувся **процес асиміляції за місцем і способом творення**, тобто повного переходу дзвінкої /d/ у глуху /t/ у цій же позиції (питома дзвінка приголосна /d/ піддалася процесу оглушення перед задніми голосними /o/, /u/) (Starostin 8–9).

Зафіксовані переходи коротких голосних фонем у кінці слів (окрім відповідника *північномонгольської* (середньомонгольський tu-du-ni) мовної

підгрупи) мають, за версією А. А. Бобровнікова, другорядний наголос (Бобровніков 1849, с. 33), що падає на останній склад (Б. Я. Владімірцов), який “буває одночасно експіраторним і музичним. Музичний наголос полягає в односторонньому підвищенні тону” (Владімірцов 1929, с. 97). У середині ХІХ ст. А. А. Бобровніков виявив [...] підвищення тону, яке припадало на останній склад слова” (Бобровніков 1849, с. 33), який пояснив це так: “Скільки б не було у слові довгих голосних і де б вони не знаходилися, підвищення тону або наголос буває завжди на останньому голосному, – і не важливо, чи є він довгим, або коротким” (там само).

У кореневій морфемі другого етимону (***mor-du**) представлений **монгольський прамовний приголосний *r**, рефлекси якого простежуються у приголосній фонемі /r/ у генетичному відповіднику *південномонгольської мовної підгрупи*: баоаньський *morton*. Але для С. А. Старостіна перший етимон є більш імовірним, а не цей – другий, бо, за версією Г. Рамстедта, прамонгольська мова регулярно втрачала всі сонорні, тобто *r в *mor-du перед суфіксами -su(n), -du(n) (Рамстедт 1957, с. 199).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ТМ *m̄ і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: білабіальний назальний *m > m; 2) процеси за участю голосу й шуму: сонорний *m: ТМ *m̄ > m: евенкійський m̄, евенський m̄, негідальський m̄.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Япон *m̄gí і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *r > r; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m > m; кінець ЗМС: сонорна *r > r (початок ЗМС: Япон *m̄gí > давньояпонський m(w)ogí, середньояпонський m̄gí, токіо

mòrì, кето mórì, кагосіма mórì; кінець ЗМС: Япон *mórì > давньоаяпонський m(w)orì, середньоаяпонський mórì, токіо mòrì, кето mórì, кагосіма mórì).

Драв *màran- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі:*

1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a (Драв *màran-).

Прамовні відповідники Гонді-куї *maran-, Коламі-гадаба *mar-k, ПДД *mar-, ПНД *man, Тел *mrān- відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі:* 1) процеси за рядом: фіксуємо центральний зсув для *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a (Гонді-куї *maran-, Коламі-гадаба *mar-k, ПДД *mar-, ПНД *man, Тел *mrān-).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Драв *màran- і прамовних відповідників Гонді-куї *maran-, Коламі-гадаба *mar-k, ПДД *mar-, ПНД *man, Тел *mrān- дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: Драв *màran- > *a: Гонді-куї *maran-, Коламі-гадаба *mar-k, ПДД *mar-, ПНД *man, Тел *mrān-.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Гонді-куї *maran- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:* 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: Гонді-куї *maran- > *a: Гонді *marn-, Пенго-манда *mar, Куї-куві *mrān-u.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Коламі-гадаба *mar-k і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги:*

1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: Колами-гадаба *mar-k > a Колами māk, Найкрі māk.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ПДД *mar- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: ПДД *mar- > a: Тамільський maraṁ, Малаялам maraṁ, Каннада mara.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для ПНД *maṇ і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > *a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > *a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: ПНД *maṇ > Курух maṇṇ, Малто maṇu.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у вокалізмі для Тел *mṛāṇ- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за рядом: центральний зсув для *a > a; 2) процеси за піднесенням: фіксуємо нижній зсув для *a > a; 3) процеси лабіалізації / делабіалізації: фіксуємо делабіалізовану *a: Тел *mṛāṇ- > a: Телугу mṛāṇu.

Драв *māraṇ- відображає *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну *m, то в кінці ЗМС – альвеолярний вібрант *r; 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні як на початку ЗМС для *m, так і в кінці ЗМС для *r (початок ЗМС: Драв *māraṇ-; кінець ЗМС: Драв *māraṇ-).

Прамовні відповідники Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-* відображають *фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі*: 1) процеси за місцем і способом творення: якщо на початку ЗМС фіксуємо білабіальну назальну **m* (Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*), то в кінці ЗМС – альвеолярні назальну **n* (ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*), вібрант **r* (Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*); 2) процеси за участю голосу й шуму: фіксуємо сонорні як на початку ЗМС для **m*, так і в кінці ЗМС для **n*, **r* (початок ЗМС: Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*; кінець ЗМС: Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*).

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Драв **māraṇ-* і прамовних відповідників Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-* дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за способом творення: кінець ЗМС: вібрант **r*: Драв **māraṇ-* > назальна **n*: ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна **m* > **m*; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант **r* > **r*; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна **m*: Драв **māraṇ-* > **m*: Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*, ПНД **maṇ*, Тел **mṛāṇ-*; кінець ЗМС: сонорна **r*: Драв **māraṇ-* > **r*: Гонді-куї **maṛaṇ-*, Коламі-гадаба **maṛ-k*, ПДД **maṛ-*.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Гонді-куї **maṛaṇ-* і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: процеси за способом творення: кінець ЗМС: вібрант **r*: Гонді-куї **maṛaṇ-* > назальна **n*: Тел **mṛāṇ*; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна **m* > **m*; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант **r* > **r*;

2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: Гонді-куї *maran- > *m: Гонді *marn-, Пенго-манда *mar; кінець ЗМС: сонорна *r: Гонді-куї *maran- > r: Гонді *marn-, Пенго-манда *mar.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Коламі-гадаба *mar-k і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні фонологічні (фонетичні) переходи*: 1) процеси за способом творення: кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *r: Коламі-гадаба *mar-k > велярна проривна *k: Коламі māk, Найкрі māk; 2) процеси за участю голосу й шуму: кінець ЗМС: сонорна *r: Коламі-гадаба *mar-k > глуха *k: Коламі māk, Найкрі māk; *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: велярна проривна *k > k; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: Коламі-гадаба *mar-k > m: Коламі māk, Найкрі māk.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ПДД *mar- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *r > r; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: ПДД *mar- > *m: Тамільський maraṁ, Малаялам maraṁ, Каннада mara; кінець ЗМС: сонорна *r: ПДД *mar- > r: Тамільський maraṁ, Малаялам maraṁ, Каннада mara.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для ПНД *maṇ і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *n > n; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: ПНД *maṇ > *m: Курух maṇṇ, Малто maṇṇ; кінець ЗМС: сонорна *n: ПНД *maṇ > n: Курух maṇṇ, Малто maṇṇ.

Установлені вище фонологічні (фонетичні) процеси у консонантизмі для Тел *mṛān- і мовних відповідників дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні фонологічні (фонетичні) збіги*: 1) процеси за місцем і способом творення: початок ЗМС: білабіальна назальна *m > m; кінець ЗМС: альвеолярний вібрант *n > n; 2) процеси за участю голосу й шуму: початок ЗМС: сонорна *m: Тел *mṛān- > *m: Телугу mṛānu; кінець ЗМС: сонорна *n: Тел *mṛān- > n: Телугу mṛānu.

3.6.2 Діахронічна інтерпретація морфонологічних переходів і збігів. ЗМС Ностр *maṛV відповідає структурі Ностр *CVCV, де ОФК – Ностр *maṛV – Ностр *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Алт *mūgo відповідає структурі Алт *CVCV, де ОФК – Алт *mūg- – Алт *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

При цьому ЗМС прамовних відповідників – Кор *mōi(h) / *mòró, Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *mō, Япон *mégí – відповідають структурам Кор *CVC(V) / *CVCV, де ОФК – Кор *mōi- / *mòr- – Кор *CVC- / *CVC-, Монг *CVCV (< *CVCCV), де ОФК – Монг *mo-d- (< *mor-d-) – Монг *CVC- (< *CVCC-), Япон *CVCV, де ОФК – Япон *még- – Япон *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад, ТМ *CV, де ОФК – ТМ *mō – ТМ *CV, закону про двоелементну структуру, а також закону про відкритий склад.

ЗМС Драв *māraṇ- відповідає структурі Драв *CVCVC-, де ОФК – Драв *mār- – Драв *CVC-, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

При цьому ЗМС прамовних відповідників – Гонді-куї *maṛaṇ-, Коламі-гадаба *maṛ-k, ПДД *maṛ-, ПНД *maṇ, Тел *mṛān- – відповідають структурам Гонді-куї *CVCVC-, де ОФК – Гонді-куї *maṛ- – Гонді-куї *CVC-, Коламі-гадаба *CVCC, де ОФК – Коламі-гадаба *maṛ- – Коламі-гадаба *CVC-, ПДД *CVC-, де ОФК – ПДД *maṛ- – ПДД *CVC-, ПНД *CVC, де ОФК –

ПНД *man – ПНД *CVC, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад, Тел *CCVC- – Тел *mr̄an- – Тел *CCVC-, засвідчуючи про дію закону про чотириелементну структуру, а також закону про закритий склад.

ЗМС Урал *morV відповідає структурі Урал *CVCV, де ОФК – Урал *mor- – Урал *CVC, засвідчуючи про дію закону про триелементну структуру, а також закону про закритий склад.

Установлені ОФК для Ностр *marV і його прамовних відповідників Алт *m̄igo, Драв *m̄aran-, Урал *morV дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Ностр *marV – Ностр *CVC- > Алт *m̄ig- – Алт *CVC- / Драв *m̄ar- – Драв *CVC- / Урал *mor- – Урал *CVC.

Установлені ОФК для Алт *m̄igo і його прамовних відповідників Кор *m̄oi(h) / *m̄oró, Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *m̄ō, Япон *m̄erí дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфологічні переходи*: 1) закон про триелементну структуру: Алт *m̄ig- – Алт *CVC- > закон про двоелементну структуру: ТМ *m̄ō – ТМ *CV; 2) закон про закритий склад: Алт *m̄ig- – Алт *CVC- > закон про відкритий склад: ТМ *m̄ō – ТМ *CV; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру, 2) закон про закритий склад: Алт *m̄ig- – Алт *CVC- > Кор *m̄oi- / *m̄or- – Кор *CVC- / *CVC-, Монг *mo-d- (< *mor-d-) – Монг *CVC- (< *CVCC-), Япон *m̄er- – Япон *CVC-.

Установлені ОФК для Драв *m̄aran- і його прамовних відповідників Гонді-куї *maran-, Колами-гадаба *mar-k, ПДД *mar-, ПНД *man, Тел *mr̄an- дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні морфологічні переходи*: 1) закон про триелементну структуру: Драв *m̄ar- – Драв *CVC- > закон про чотириелементну структуру: Тел *mr̄an- – Тел *CCVC-; *діахронічні конвергентно-дивергентні морфологічні збіги*: 1) закон про триелементну структуру: Драв *m̄ar- – Драв *CVC- > Гонді-куї

*mar- – Гонді-куї *CVC-, Коламі-гадаба *mar- – Коламі-гадаба *CVC-, ПДД *mar- – ПДД *CVC-, ПНД *man – ПНД *CVC.

3.6.3 Діахронічна інтерпретація семантичних переходів і збігів. **Ностр *marV “дерево”** засвідчує про такі словникові дефініції: “дерево” – багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону (СУМ 1971, Т. 2., с. 246), що дає змогу сформувати одну архісему: АРХ ‘рослина’: Ностр *marV “дерево”.

Прамовні відповідники Алт *mǐgo “дерево, ліс”, Драв *màran- “дерево”, Урал *morV “дерево” демонструють такі дефініції: Алт *mǐgo: “дерево” – те ж саме, що і для Ностр *marV “дерево”, “ліс” – велика площа землі, заросла деревами і кущами (СУМ 1973, Т. 4, с. 522); Драв *màran-: “дерево” – те ж саме, що і для Ностр *marV “дерево”, Урал *morV: “дерево” – те ж саме, що і для Ностр *marV “дерево”, які дають змогу сформувати дві архісеми: 1) АРХ ‘рослина’: Алт *mǐgo “дерево”, Драв *màran- “дерево”, Урал *morV “дерево”; 2) АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт *mǐgo “ліс”.

Установлені архісеми для Ностр *marV “дерево” і прамовних відповідників Алт *mǐgo “дерево, ліс”, Драв *màran- “дерево”, Урал *morV “дерево” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: АРХ ‘рослина’: Ностр *marV “дерево” > АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт *mǐgo “ліс”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рослина’: Ностр *marV “дерево” > Алт *mǐgo “дерево”, Драв *màran- “дерево”, Урал *morV “дерево”.

Прамовні відповідники Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс”, Монг *mo-du (< *mor-du) “дерево”, ТМ *mō “дерево”, Япон *mǎgí “ліс” демонструють такі дефініції: Кор *mōi(h) / *mòró: “гора” – значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень (СУМ 1971, Т. 2, с. 124); “ліс” – те ж саме, що і для Алт *mǐgo “ліс”; Монг *mo-du (< *mor-du), ТМ *mō: “дерево” – те ж саме, що і для Алт *mǐgo “дерево”; Япон *mǎgí:

“ліс” – те ж саме, що і для Алт *mũgo “ліс”, які дають змогу сформуванню три архісеми: 1) АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Кор *mōi(h) / *mòró “ліс”, Япон *mǎgí “ліс”; 2) АРХ ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю’: Кор *mōi(h) / *mòró “гора”; 3) АРХ ‘рослина’: Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”, ТМ *mō “дерево”.

Установлені архісеми для Алт *mũgo “дерево, ліс” і прамовних відповідників Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс”, Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”, ТМ *mō “дерево”, Япон *mǎgí “ліс” дають змогу простежити *діахронічні дивергентно-конвергентні семантичні переходи*: 1) АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт *mũgo “ліс” > АРХ ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю’: Кор *mōi(h) / *mòró “гора” / АРХ ‘рослина’: Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”, ТМ *mō “дерево”; 2) АРХ ‘рослина’: Алт *mũgo “дерево”, Драв *màraṅ- “дерево”, Урал *mogV “дерево” > АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Кор *mōi(h) / *mòró “ліс”, Япон *mǎgí “ліс” / АРХ ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю’: Кор *mōi(h) / *mòró “гора”; *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: 1) АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт *mũgo “ліс” > Кор *mōi(h) / *mòró “ліс”, Япон *mǎgí “ліс”; 2) АРХ ‘рослина’: Алт *mũgo “дерево” > Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”, ТМ *mō “дерево”.

Щодо збігу окремих характеристик *південномонгольської* (монгорський mōdi), *киданьської* (дагурський mōd, mōde), *могольської* (могольський modun, mādun) мовних підгруп й інших мов монгольської групи, то Г. Д. Санджеєв надає три ймовірні версії: 1) носії цих мов відірвалися від решти монголів ще у XIII–XIV ст. і більше вже не мали з ними контактів. Інша частина монголів розпалася на окремі групи пізніше. Але ці групи, відірвавшись одна від одної, все ж повністю не втрачали між собою контакту. Ця обставина є важливою ще й тому, що саме після XIV ст. в історії монгольських мов настає період так званого посиленого перелому середніх складів (йдеться про наголос) й перебудови граматичного ладу в порядку поступового, але різного

вдосконалення основних елементів наявних діалектів того часу. Припускають, що у цей же час предки ойратів і особливо монголів вступили в добу так званого кочового феодалізму, що не могло не позначитися, наприклад, на особливостях словникового складу відповідних діалектів, тоді як предки бурят-монголів не зазнали феодального тиску; 2) дагури, змогли і монгори були на той час безписемними народами; 3) носії монгорської, дагурської і могольської мов опинилися в зовсім іншому мовному оточенні й століттями підлягали сильному впливу з боку іранських, тунгусо-маньчжурських, китайської й тибетської мов (Санжеев 1953, с. 11–12).

Прамовні відповідники Гонді-куї **maṅa-* “дерево”, Коламі-гадаба **maṅ-k* “дерево”, ПДД **maṅ-* “дерево”, ПНД **maṅ* “дерево”, Тел **mṛān-* “дерево” демонструють такі дефініції: Гонді-куї **maṅa-*, Коламі-гадаба **maṅ-k*, ПДД **maṅ-*, ПНД **maṅ*, Тел **mṛān-*: “дерево” – те є саме, що і для Драв **māṅa-* “дерево”, які дають змогу сформувати одну архісему: АРХ ‘рослина’: Гонді-куї **maṅa-* “дерево”, Коламі-гадаба **maṅ-k* “дерево”, ПДД **maṅ-* “дерево”, ПНД **maṅ* “дерево”, Тел **mṛān-* “дерево”.

Установлені архісеми для Драв **māṅa-* “дерево” і прамовних відповідників Гонді-куї **maṅa-* “дерево”, Коламі-гадаба **maṅ-k* “дерево”, ПДД **maṅ-* “дерево”, ПНД **maṅ* “дерево”, Тел **mṛān-* “дерево” дають змогу простежити *діахронічні конвергентно-дивергентні семантичні збіги*: АРХ ‘рослина’: Драв **māṅa-* “дерево” > Гонді-куї **maṅa-* “дерево”, Коламі-гадаба **maṅ-k* “дерево”, ПДД **maṅ-* “дерево”, ПНД **maṅ* “дерево”, Тел **mṛān-* “дерево”.

Діахронічна інтерпретація Ностр **maṅV* “дерево”, здійснена на базі Алт **mīgo* “дерево, ліс”, Драв **māṅa-* “дерево”, Урал **moṅV* “дерево”, дала змогу зареєструвати набір переходів на фонологічному (фонетичному), морфонологічному і семантичному рівнях.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів вокалізму* Ностр **maṅV* дала змогу зафіксувати, що наголошена вокалічна **a*, що відповідає *положенню про делабіалізовану вокалічну*

центрального ряду нижнього піднесення *a: 1) переходить у наголошену *a в Драв *màran-; 2) рефлексується в наголошену *o в Урал *morV, що відповідає положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду середнього піднесення *o; 3) переходить у наголошену *u в Алт *múgo, що відповідає положенню про лабіалізовану вокалічну заднього ряду верхнього піднесення *u.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *позиційних процесів консонантизму* Ностр *marV дала змогу зафіксувати, що *m в Ностр *marV, що відповідає положенню про сонорну білабіальну назальну *m: переходить у *m у Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV зі збереженням характеристик, що і для Ностр. При цьому *r у Ностр *marV, що відповідає положенню про сонорний альвеолярний вібрант *r: рефлексується в *r у Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV зі збереженням характеристик, що і для Ностр.

Діахронічна фонологічна (фонетична) інтерпретація *комбінаторних (коартикуляційних) процесів вокалізму і / або консонантизму* Ностр *marV дала змогу зафіксувати, що поєднання *m + *a у Ностр *marV, що відповідає *прогресивній акомодатії*, надаючи назалізованих ознак *a за рахунок впливу *m: 1) переходить у поєднання *m + *a в Драв *màran-, що відповідає *прогресивній акомодатії*, надаючи назалізованих ознак *a за рахунок впливу *m; 2) переходить у поєднання *m + *o в Урал *morV, що відповідає *регресивній акомодатії*, надаючи лабіальних ознак *m; 3) переходить у поєднання *m + *u в Алт *múgo, що відповідає *регресивній акомодатії*, надаючи лабіальних ознак *m.

Помічаємо, що вокалічні, подані в анлауті і ауслауті Алт *múgo, що відповідає *закону сингармонізму*, відображають перше його положення – коли в етимоні представлені всі вокалічні заднього ряду, тобто *o і / або *u.

Діахронічна морфонологічна інтерпретація *морфонологічних процесів* Ностр *marV дала змогу зафіксувати, що КД збіги простежуються у трансформаціях 1) *закону про триелементну структуру*, 2) *закону*

про закритий склад: Ностр *marV – Ностр *CVC- > Алт *mǎr- – Алт *CVC- / Драв *mār- – Драв *CVC- / Урал *mor- – Урал *CVC.

Діахронічна семантична інтерпретація *семантичних процесів* Ностр *marV “дерево” дала змогу зафіксувати, що ДК переходить простежуються у трансформаціях АРХ ‘рослина’: Ностр *marV “дерево” > АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт *mǎrǎ “ліс”; КД збіги – АРХ ‘рослина’: Ностр *marV “дерево” > Алт *mǎrǎ “дерево” / Драв *māran- “дерево” / Урал *morV “дерево”.

Висновки до розділу 3

Діахронічна інтерпретація ностратичного матеріалу дала змогу простежити діахронічні дивергентно-конвергентні (ДК) і конвергентно-дивергентні (КД) фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні процеси (переходи і / або збіги), засвідчивши про відповідні відношення між алтайською (Алт), афразійською (Афр), дравідійською (Драв), ескімосько-алеутською (ЕА), індоєвропейською (ІЄ), картвельською (Карт), уральською (Урал) ностратичними сім'ями, що сягають одного з Ностр *NuḶa, *wol[a], *wete, *phaḥ- (~ *phəḥ-), *marV, а відтак і простежити спільні і відмінні характеристики розвитку і функціонуванні ностратичної прамови.

Поданий у ностратичних статтях матеріал – це організація етимонів і генетичних даних як на **вертикальній** (ВТК): Ностр *NuḶa до Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; Ностр *wol[a] до Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vəl-, ЕА *uLivka- (~ -pḡa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä; Ностр *wete до Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-, Урал *wete; Ностр *phaḥ- (~ *phəḥ-) до Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-, Карт *рх-; Ностр *marV до Алт *mǎrǎ, Драв *māran-, Урал *morV; так і **горизонтальній** (ГРЗ): у проекції до Ностр *NuḶa: між Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; Ностр *wol[a]: між Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vəl-, ЕА *uLivka- (~ -pḡa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- /

ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä; Ностр *wete: між Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-, Урал *wete; Ностр *p^hǎh- (~ *p^hǎh-): між Афр *f[a]h-, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^hǎhh-wór-, Карт *рх-; Ностр *marV: між Алт *múgo, Драв *màran-, Урал *morV **траєкторіях руху**, які забезпечили виконання трьох методологічних стадій процедури діахронічної інтерпретації ностратичного матеріалу.

Перша стадія – *діахронічна інтерпретація фонологічних процесів у вокалізмі і консонантизмі* у ностратичному матеріалі з метою виявлення переходів і збігів.

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено як **спільні переходи** в анлауті: а) *процеси у вокалізмі* – зсув за рядом і піднесенням, за голосом і шумом: *u (Ностр *НуҚа) > *e (ІЄ *h^uek^u-) <> *u (Алт *uka-); зсув за рядом і піднесенням: *e (Ностр *wete) > *a (Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-)) <> *e (ІЄ *‘wed-); у *консонантизмі* – за місцем і способом творення: *w (Ностр *wol[a]) > *0 (Алт *uka-, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä) <> *v (Драв *val- / *vĕl-); б) *комбінаторні процеси* – регресивна акомодация з фіксацією: 1) лабіальності (Ностр *НуҚа) > дифтонгізації, палатальності, зіяння / гіатусу (ІЄ *heuk-) <> лабіальності (Афр *Нwq-); в ауслауті: а) *процеси у консонантизмі* – за місцем і способом творення, за глухістю / дзвінкістю: *t (Ностр *wete) > *d (ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-) <> *t (Драв *vat- (-d-)); за місцем і способом творення: *Қ (Ностр *НуҚа) > *q (Афр *Нwq-) <> *k (Алт *uka-); *h Ностр *p^hǎh- (~ *p^hǎh-) > *x (Карт *рх-) <> *h (Афр *f[a]h-); б) *позиційні процеси у вокалізмі*: редукція *a (Ностр *НуҚа) > *0 (Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-) <> редукція *a (Алт *uka-); так і **відмінні переходи**: в анлауті: а) *процеси у вокалізмі* – зсув за рядом і піднесенням, за голосом і шумом: якщо на ВТК фіксуємо *u (Ностр *НуҚа) > дифтонгізація *eu (ІЄ *heuk-), то ГРЗ – *u (Алт *uka-) <> *e (ІЄ *h^uek^u- / *heuk-); якщо на ВТК фіксуємо *o (Ностр *wol[a]) > *a (Драв *val-) / *e (Драв *vĕl-), *i (Урал *wilwä), то на ГРЗ – *a / *ē (Драв *val- / *vĕl-) <> *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʏa-)); зсув за рядом і піднесенням: якщо на ВТК

фіксуємо *o (Ностр *wol[a]) > *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *ulV(-jV)), то на ГРЗ – *a / *ē (Драв *val- / *vēl-) <> *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʉa-)); б) *комбінаторні процеси* в анлауті: якщо на ВТК фіксуємо регресивну акомодацию *w + *e, палатальність *w (Ностр *wete) > *v / *w + *a, твердість *v / *w (Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-)), то на ГРЗ – *v / *w + *a, твердість *v / *w (Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-)) <> регресивна акомодация, палатальність (ІЄ *^hwed-), лабіальність (ІЄ *^hwod-); в ауслауті: Ностр *wol[a]: якщо на ВТК фіксуємо регресивну акомодацию, твердість (Ностр *wol[a]) > регресивна акомодация, лабіальність (Алт *ulu (~ -o)) <> палатальність (ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *wole), то на ГРЗ – регресивна акомодация, лабіальність (Алт *ulu (~ -o)) <> палатальність (ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *wole).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **переходи** лише як на ВТК в анлауті: *позиційні процеси у консонантизмі* – протеза / надставка / ларингальна теорія (Ностр *HuḶa) > закон Рамстедта-Пельо (Алт *uka-); в ауслауті: *комбінаторні процеси* – *h + *? (Ностр *p^hah- (~ *p^həh-)) > повна і / або контактна асиміляція / ларингальна теорія / епентеза (ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-), так і на ГРЗ: в анлауті: а) *процеси у вокалізмі* – зсув за рядом і піднесенням, за голосом і шумом і / або *консонантизмі* – за місцем і способом творення: *w (Афр *Hwq-) <> *e (ІЄ *h^uek^u-) / дифтонгізація *eu (ІЄ *heuk-); у *вокалізмі* – зсув за рядом і піднесенням, за голосом і шумом: *a (Драв *val-) / *e (Драв *vēl-) <> *i (Урал *wilwä) <> *u (Алт *ulu (~ -o), ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *ulV(-jV)); у *консонантизмі* – за місцем і способом творення, за глухістю / дзвінкістю: *v (Драв *val- / *vēl-) <> *0 (Алт *uka-, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä); б) *комбінаторні процеси* – *v + *a, твердість *v (Драв *val-) <> регресивна акомодация *v / *w + *e / *i, палатальність *v / *w (Драв *vēl-, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *wilwä); в ауслауті: *позиційні процеси* – редукція *e (Урал *wole) > *0: *i (ЕА *uLivka- (~ -pʉa-)) траєкторіях руху.

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено **збіги** в анлауті: а) *процеси у вокалізмі* – процес за рядом і піднесенням, за голосом і шумом: *a (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > *a (Афр *wadaʔe < ІЄ [*p^háḥh-ur-]); у *консонантизмі* – за місцем і способом творення, за глухістю / дзвінкістю: *m (Ностр *marV) > *m (Алт *múro < Драв *màran- < Урал *morV), *w (Ностр *wol[a]) > *w (ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) < Урал *wole / *wilwä); б) *позиційні процеси у консонантизмі*: ларингальна теорія *H (Ностр *HuḶa) > *H (Афр *Hwq-) < *h^u (ІЄ *h^uek^u-) / *h (ІЄ *heuk-); в) *комбінаторні процеси* – *p^h + *a (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > *f + *a (Афр *f[a]ḥ-) < *p^h + *a (ІЄ [*p^háḥh-ur-]); регресивна акомодация з фіксацією: а) палатальності (Ностр *wete > ІЄ *‘wed- < Урал *wete); б) придиховості (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) > Афр *f[a]ḥ- < ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór- < Карт *pḫ-); в) ауслауті: а) *процеси у консонантизмі* – за місцем і способом творення, за глухістю / дзвінкістю: *l (Ностр *wol[a]) > *l (Алт *ulu (~ -o) < Драв *val- / *vəl- < ЕА *uLivka- (~ -pṷa-) < ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) < Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä), *r (*marV) > *r (Алт *múro < Драв *màran- < Урал *morV), *t (Ностр *wete) > *t (Драв *vat- (-d-) < Урал *wete); б) *позиційні процеси у консонантизмі*: на ВТК і ГРЗ фіксуємо ларингальну теорію *ḥ (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > *ḥ (Афр *f[a]ḥ- < ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **збіги** лише на ВТК в анлауті: а) *процеси у вокалізмі* – процес за рядом і піднесенням, за голосом і шумом: *ə (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > *ə (ІЄ *p^həḥh-wór-), *e (Ностр *wete) > *e (ІЄ *‘wed-), *o (Ностр *wol[a]) > *o (Урал *wole), *u (Ностр *HuḶa) > *u (Алт *uka-); у *консонантизмі* – за місцем і способом творення, за глухістю / дзвінкістю: *p^h (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > *p^h (ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-); б) *позиційні процеси у вокалізмі*: редукція *a (Ностр *HuḶa) > *a (Алт *uka-); в) *комбінаторні процеси* – регресивна акомодация з фіксацією лабіальності (Ностр *HuḶa > Афр *Hwq-; Ностр *wol[a] > Урал *wole); в) ауслауті: *комбінаторні процеси* – *Ḷ + *a (Ностр *HuḶa) > *k + *a (Алт

*uka-); регресивна акомодация з фіксацією палатальності (Ностр *wete > Урал *wete).

Друга стадія – *діахронічна інтерпретація морфонологічних процесів у ностратичному матеріалі з метою виявлення переходів і збігів.*

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено як **спільні ДК переходи**: а) *структура*: закон про триелементну структуру (Ностр *wol[a] / Ностр *‘wet) > закон про шестиелементну структуру (ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) / Афр *wadaʔe) <> закон про триелементну структуру (Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-)); б) *статус складу* в анлауті і ауслауті: закон про відкритий склад (Ностр *HuKa) > закон про закритий склад (Афр *Hwq-) <> закон про відкритий склад (Алт *uka-); в анлауті: закон про відкритий склад (Ностр *wol[a]) > закон про закритий склад (Драв *val- / *vēl-) <> закон про відкритий склад (Алт *ulu (~ -o)); в ауслауті: закон про закритий склад (Ностр *‘wet) > закон про відкритий склад (Алт *odV) <> закон про закритий склад (Драв *vat- (-d-)); так і **відмінні ДК переходи**: в анлауті: а) *структура*: закон про триелементну структуру (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) / Ностр *‘wet) > закон про двоелементну структура (Афр *f[a]ḥ-, Карт *px- / ІЄ *‘ud-); б) *закон альтернації V* в ауслауті: нульовий ступінь (Ностр *wol[a]) > альтернація *o – *u (Алт *ulu (~ -o)).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **переходи** лише як на ВТК: *структура*: закон про триелементну структуру (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-)) > закон про двоелементну структуру (Карт *px-), так і ГРЗ: *закон альтернації V* в анлауті: альтернація *a – *e (Драв *val- / *vēl-) <> нульовий ступінь, нульовий ступінь <> *e – *o – *u (ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-); С в ауслауті: нульовий ступінь <> *t – *d (Драв *vat- (-d-)), *t – *d (Драв *vat- (-d-)) <> нульовий ступінь.

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено **спільні КД переходи**: а) *структура*: закон про триелементну структуру (Ностр *wol[a] <> Драв *val- / *vēl- <> Алт *ulu (~ -o), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-); Ностр *‘wet <> Алт *odV, Драв *vat- (-d-)); б) *статус складу* в анлауті і ауслауті: закон про відкритий

склад (Ностр *wol[a] > ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) <> Алт *ulu (~ -o)); в анлауті: закон про закритий склад (Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) > Афр *f[a]ḥ- <> Карт *p^hx-).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **переходи** лише на ГРЗ: а) *структура*: закон про двоелементну структуру (Афр *f[a]ḥ- <> Карт *p^hx-); б) *статус складу*: закон про відкритий склад (Алт *odV <> Афр *wadaʔe), закон про закритий склад (Афр *Hwq <> ІЄ *h^uek^u- / *heuk-).

Третя стадія – *діахронічна інтерпретація семантичних процесів у ностратичному матеріалі з метою виявлення переходів і збігів*.

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено як **спільні ДК переходи**: *семантичний зсув*: АРХ ‘орган зору’ (Ностр *HuḶa “око”) / АРХ ‘зорова здатність’ (Ностр *HuḶa “бачити”) > АРХ ‘розумова здатність’ (Афр *Hwq- “знати”) <> АРХ ‘орган зору’ (ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”); АРХ ‘розмір’ (Ностр *wol[a] “великий”) > АРХ ‘невизначена кількість’ (Алт *ulu (~ -o) “багато”) / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ (Алт *ulu (~ -o) “хороший”) / АРХ ‘метрика величини’ (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний”) / АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’ (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “заповнювати”) <> АРХ ‘розмір’ (Алт *ulu (~ -o): “великий”, Драв *val- / *vēl- “великий”).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **переходи** лише як на ВТК: АРХ ‘рідина / речовина’ (Ностр *wet “вода”) > АРХ ‘атмосферні опади’ (Алт *odV “дощ”); так і ГРЗ: АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’ (ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “заповнювати”) <> ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”); АРХ ‘рослина’ (Ностр *maḡV “дерево”) > АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ (Алт *mũro “ліс”).

На ВТК і / або ГРЗ траєкторіях руху виявлено **спільні КД переходи**: АРХ ‘розмір’ (Ностр *wol[a] “великий”) > Алт *ulu (~ -o) “великий” <> Драв *val- / *vēl- “великий”); АРХ ‘рідина / речовина’ (Ностр *wet “вода”) > Афр *wadaʔe “вода” / ІЄ *wed- / *wod- / *ud- “вода” / Урал *wete “вода”).

Окремий ностратичний матеріал демонструє **переходи** лише на ГРЗ: АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато”, Драв *val- / *vēl- “багато, дуже”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä: “багато, дуже” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший”; Драв *val- / *vēl- “досить вагомий”.

РОЗДІЛ 4

КВАНТИТАТИВНА ВЕРИФІКАЦІЯ

СТУПЕНІВ СПОРІДНЕННЯ НОСТРАТИЧНИХ МОВ

(на матеріалі етимонів *NuḶa, *wol[a], *wete, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-), *marV)

4.1 Стислий огляд методологічного алгоритму процедури квантитативної верифікації фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних процесів у генетичному матеріалі для реєстрації ступенів споріднення ностратичних мов (для етимонів *NuḶa “око та ін.”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь та ін.”, *marV “дерево”)

Методологічний алгоритм квантитативної верифікації (далі – КВ) ступенів споріднення ностратичних мов для Ностр *NuḶa “око, бачити”, Ностр *wol[a] “великий”, Ностр *wete “вода”, Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь”, Ностр *marV “дерево” буде виконано в дві (2) послідовні стадії: перша стадія – матрична верифікація показників – КВ фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у матричному форматі, що відображені в ностратичній статті (ностратичному матеріалі); друга стадія – верифікація ступенів споріднення ностратичних мов – КВ ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: 1) тип: а) дивергентно-конвергентний, б) конвергентно-дивергентний; 2) вид: а) близький, б) далекий; 3) відношення: а) тривіальні, б) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них.

Перша стадія – побудова матриці фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних переходів і збігів, в якій буде зафіксовано по вертикалі фонологічні (фонетичні), морфонологічні та семантичні процеси, а по горизонталі – мовні й / або прамовні відповідники (див. Додаток 3).

Друга стадія – КВ ступенів споріднення ностратичних мов за тріадою: 1) тип: а) дивергентно-конвергентний, б) конвергентно-дивергентний; 2) вид: а) близька, б) далека; 3) відношення: а) тривіальні, б) конвенціональні, з фіксацією ступеня переважання в кожному з них.

ДВ ступенів споріднення ностратичних мов буде здійснюватися за допомогою двох математичних алгоритмів: за формулою Г. В. Раушенбаха – для фіксації метрики і відношень. При цьому електронний алгоритм В. І. Левенштейна – для обчислення фонологічних (фонетичних) і морфонологічних процесів, а формула Т. Соренсена – для семантичних зсувів і збігів.

4.2 Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних процесів у ностратичному матеріалі для етимону *НуҒа “око та ін.” (за версією В. М. Ілліча-Світича)

Обчислюємо фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Г. В. Раушенбаха для встановлення одного із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентно-конвергентний і б) конвергентно-дивергентний на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.2.1.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники за алгоритмом Г. В. Раушенбаха для Ностр *НуҒа “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити три типи споріднення: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *НуҒа “око, бачити” і Афр *Нwq- “знати” – 0,30, дивергентно-конвергентний – між Ностр *НуҒа “око, бачити” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,45, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *НуҒа “око, бачити” і Алт *ука- “помічати, розуміти” – 0,52.

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *Huḩa “око, бачити”
(за версією В. М. Ілліча-Світича)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр *Huḩa “око, бачити”	Алт *ука- “помічати, розуміти”	Монг *ука- “помічати”	Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Нwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.- грец. *ok ^u ie “око, бачити”
Ностр *Huḩa “око, бачити”	–	S = 0,52	S = 0,52	S = 0,45	S = 0,30	S = 0,45	S = 0,44	S = 0,44
Алт *ука- “помічати, розуміти”	S = 0,52	–	S = 0,85	S = 0,75	S = 0,18	S = 0,24	–	–
Монг *ука- “помічати”	S = 0,52	S = 0,85	–	S = 0,84	–	–	–	–
Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	S = 0,45	S = 0,75	S = 0,84	–	–	–	–	–
Афр *Нwq- “знати”	S = 0,30	S = 0,18	–	–	–	S = 0,41	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	S = 0,45	S = 0,24	–	–	S = 0,41	–	S = 0,37	S = 0,37
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	S = 0,44	–	–	–	–	S = 0,37	–	S = 1,00
Двн.-грец. *ok ^u ie “око, бачити”	S = 0,44	–	–	–	–	S = 0,37	S = 1,00	–

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний фіксуємо між Алт *ука- “помічати, розуміти” і Афр *Нwq- “знати” – 0,18, між Алт *ука- “помічати, розуміти” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,24, то конвергентно-дивергентний – між Афр *Нwq- “знати” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,41.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр *HuḤa “око, бачити” і прамовних відповідників Алб *okʰi- “око, бачити”, Двн.-грец. *okʰje “око, бачити”, Монг *ука- “помічати”, Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний фіксуємо між Ностр *HuḤa “око, бачити” і Алб *okʰi- “око, бачити” – 0,44, між Ностр *HuḤa “око, бачити”, Двн.-грец. *okʰje “око, бачити” – 0,44, Ностр *HuḤa “око, бачити” і Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати” – 0,45, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *HuḤa “око, бачити” і Монг *ука- “помічати” – 0,52.

Обчислюємо фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники ностратичних величин, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму В. І. Левенштейна для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.2.2.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники за алгоритмом В. І. Левенштейна для Ностр *HuḤa і прамовних відповідників Алт *ука-, Афр *Hwq-, ІЄ *hʷekʷ- / *heuk- дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: якщо між Ностр *HuḤa і Афр *Hwq- – 3,00: 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u > дзвінкий білабіальний апроктимант *w; 2) веллярна *k > увулярна *q; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0; між Ностр *HuḤa і ІЄ *hʷekʷ- / *heuk- – 2,00: 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u > делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 2) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0, то між Ностр *HuḤa і Алт *ука- – 1,00: 1) глуха глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0.

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *НуҒа “око, бачити”
(за версією В. М. Ілліча-Світича)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр *НуҒа “око, бачити”	Алт *ука- “помічати, розуміти”	Монг *ука- “помічати”	Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Нwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.- грец. *ok ^u je “око, бачити”
Ностр *НуҒа “око, бачити”	–	L = 1,00	L = 1,00	L = 1,00	L = 3,00	L = 2,00	L = 3,00	L = 3,00
Алт *ука- “помічати, розуміти”	L = 1,00	–	L = 0,00	L = 0,00	L = 3,00	L = 3,00	–	–
Монг *ука- “помічати”	L = 1,00	L = 0,00	–	L = 0,00	–	–	–	–
Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	L = 1,00	L = 0,00	L = 0,00	–	–	–	–	–
Афр *Нwq- “знати”	L = 3,00	L = 3,00	–	–	–	L = 2,00	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	L = 2,00	L = 3,00	–	–	L = 2,00	–	L = 3,00	L = 4,00
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	L = 3,00	–	–	–	–	L = 3,00	–	L = 0,00
Двн.-грец. *ok ^u je “око, бачити”	L = 3,00	–	–	–	–	L = 4,00	L = 0,00	–

Обчислені фонетичні, морфонологічні показники для прамовних відповідників Алт *ука-, Афр *Нwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: якщо між Алт *ука- і Афр *Нwq- – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 > глуха глотальна фрикативна *h; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u > дзвінкий білабіальний апроктимант *w; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0; між Алт *ука- і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 > глуха глотальна фрикативна *h; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u > делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього

піднесення *e / eu; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0, то між Афр *Нwq- і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- – 3,00: 1) дзвінкий білабіальний апроксимант *w > делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e / eu; 2) увулярна *q > велярна *k.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники для Ностр *НуҚа і прамовних відповідників Алб *ok^uі-, Двн.-грец. *ok^uіе, Монг *ука-, Тюрк *uk(ā)- дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: якщо між Ностр *НуҚа і Алб *ok^uі- – 3,00: 1) глуха глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0; 2) вокалічна верхнього піднесення *u > вокалічна середнього піднесення *o; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0; між Ностр *НуҚа і Двн.-грец. *ok^uіе – 3,00: 1) глуха глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0; 2) вокалічна верхнього піднесення *u > вокалічна середнього піднесення *o; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a > нульовий ступінь *0; між Ностр *НуҚа і Тюрк *uk(ā)- – 1,00: 1) глуха глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0, то між Ностр *НуҚа і Монг *ука- – 1,00: 1) глуха глотальна фрикативна *h > нульовий ступінь *0.

Обчислюємо семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Т. Соренсена для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.2.3.

Обчислені семантичні показники за алгоритмом Т. Соренсена для Ностр *НуҚа “око, бачити” і прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити такі семантичні переходи: якщо між Ностр *НуҚа “око, бачити” і Афр *Нwq- “знати” – 0,50: АРХ ‘орган зору’: *НуҚа “око” / АРХ ‘зорова здатність’: *НуҚа “бачити” > АРХ ‘розумова здатність’: Афр *Нwq- “знати”; між Ностр *НуҚа “око, бачити” і Алт *ука- “помічати, розуміти” – 0,20: АРХ ‘орган зору’: *НуҚа “око” / АРХ ‘зорова здатність’: *НуҚа “бачити” > АРХ

‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти”, то між Ностр *НуҶа “око, бачити” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,00.

Таблиця 4.2.3

**Результати обчислення
семантичних показників
ностратичних величин у проєкції до Ностр *НуҶа “око, бачити”
(за версією В. М. Ілліча-Світича)
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр *НуҶа “око, бачити”	Алт *ука- “помічати, розуміти”	Монг *ука- “помічати”	Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Нwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.- грец. *ok ^u je “око, бачити”
Ностр *НуҶа “око, бачити”	–	D = 0,20	D = 0,50	D = 0,20	D = 0,50	D = 0,00	D = 0,00	D = 0,00
Алт *ука- “помічати, розуміти”	D = 0,20	–	D = 0,00	D = 0,33	D = 0,33	D = 0,20	–	–
Монг *ука- “помічати”	D = 0,50	D = 0,00	–	D = 0,33	–	–	–	–
Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	D = 0,20	D = 0,33	D = 0,33	–	–	–	–	–
Афр *Нwq- “знати”	D = 0,50	D = 0,33	–	–	–	D = 0,50	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	D = 0,00	D = 0,20	–	–	D = 0,50	–	D = 0,00	D = 0,00
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	D = 0,00	–	–	–	–	D = 0,00	–	D = 0,00
Двн.-грец. *ok ^u je “око, бачити”	D = 0,00	–	–	–	–	D = 0,00	D = 0,00	–

Обчислені семантичні показники для прамовних відповідників Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” дають змогу виявити такі семантичні переходи: якщо між Афр *Нwq- “знати” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” – 0,50: АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати” > АРХ ‘розумова здатність’: Афр *Нwq- “знати”; між Алт *ука- “помічати, розуміти” і Афр *Нwq- “знати” – 0,33, то між Алт *ука- “помічати, розуміти” і ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” –

0,20: АРХ ‘зорова здатність’: Алт *ука- “помічати” / АРХ ‘розумова здатність’: Алт *ука- “розуміти” > АРХ ‘орган зору’: ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”.

При цьому обчислені семантичні показники для Ностр *НуҶа “око, бачити” і прамовних відповідників Алб *ок^ui- “око, бачити”, Двн.-грец. *ок^uіє “око, бачити”, Монг *ука- “помічати”, Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати” дають змогу виявити такі семантичні переходи: якщо між Ностр *НуҶа “око, бачити” і Монг *ука- “помічати” – 0,50: АРХ ‘орган зору’: *НуҶа “око” > АРХ ‘зорова здатність’: Монг *ука- “помічати”; між Ностр *НуҶа “око, бачити” і Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати” – 0,20: АРХ ‘орган зору’: *НуҶа “око” / АРХ ‘зорова здатність’: *НуҶа “бачити” > АРХ ‘слухова здатність’: Тюрк *ук(ā)- “слухати” / АРХ ‘фізична здатність’: Тюрк *ук(ā)- “піднімати”, то між Ностр *НуҶа “око, бачити” і Алб *ок^ui- “око, бачити” – 0,00, між Ностр *НуҶа “око, бачити” і Двн.-грец. *ок^uіє “око, бачити” – 0,00.

Квантитативна верифікація Алт *ука- “помічати, розуміти”, Афр *Нwq- “знати”, ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” у проекції до Ностр *НуҶа “око, бачити” (за версією В. М. Ілліча-Світича) засвідчує про такі ступені споріднення.

Близький ступінь споріднення фіксуємо між Афр *Нwq- “знати” і Алт *ука- “помічати, розуміти”, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку (0,18), що відображено як у *морфологічних переходах* (4,00): 1) глуха глотальна фрикативна *h – нульовий ступінь *0; 2) дзвінкий білабіальний апроксимант *w – лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u; 3) увулярна *q – велярна *k; 4) нульовий ступінь *0 – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a, так і *семантичних зсувах* (0,33): на базі значення ‘розумова здатність’ розвинулося значення ‘зорова здатність’.

Віддалений ступінь споріднення фіксуємо між ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити” і Алт *ука- “помічати, розуміти”, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку (0,24), що відображено як у *морфологічних*

переходах (3,00): 1) глуха глотальна фрикативна *h – нульовий ступінь *0; 2) делабіалізована вокалічна переднього ряду *e / *eu – лабіалізована вокалічна заднього ряду *u; 3) нульовий ступінь *0 – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘орган зору’ трансформувалося в значення ‘розумова здатність’.

Далекий ступінь споріднення фіксуємо між Афр *Hwq- “знати” й ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око, бачити”, що відповідає конвергентно-дивергентному розвитку (0,41), що простежується як у *морфологічних переходах* (= 2,00): 1) дзвінкий білабіальний апроксимант *w перейшов у делабіалізовану вокалічну переднього ряду середнього піднесення *e / *eu; 2) увулярна *q – велярну *k, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘розумова здатність’ не адаптувалося загалом в ІЄ *h^uek^u- / *heuk- “око”.

4.3 Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних), морфологічних і семантичних процесів у ностратичному матеріалі для етимону *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна)

Обчислюємо фонологічні (фонетичні), морфологічні і семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Г. В. Раушенбаха для встановлення одного із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентно-конвергентний і б) конвергентно-дивергентний на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.3.1.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфологічні і семантичні показники за алгоритмом Г. В. Раушенбаха для Ностр *wol[a] “великий” і прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” дають змогу

виявити два типи споріднення: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *wol[a] “великий” і Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” – 0,30, між Ностр *wol[a] “великий” і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” – 0,30; дивергентно-конвергентний – між Ностр *wol[a] “великий” і Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” – 0,41, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *wol[a] “великий” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,67, між Ностр *wol[a] “великий” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,71.

Таблиця 4.3.1

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *wol[a] “великий”
(за версією С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр *wol[a] “великий”	Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”	ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”
Ностр *wol[a] “великий”	–	S = 0,30	S = 0,41	S = 0,30	S = 0,71	S = 0,67
Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	S = 0,30	–	S = 0,47	S = 0,40	S = 0,29	S = 0,52
Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	S = 0,41	S = 0,47	–	S = 0,18	S = 0,40	S = 0,40
ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”	S = 0,30	S = 0,40	S = 0,18	–	S = 0,33	S = 0,50

ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	S = 0,71	S = 0,29	S = 0,40	S = 0,33	–	S = 0,60
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	S = 0,67	S = 0,52	S = 0,40	S = 0,50	S = 0,60	–

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) “повний, заповнювати” – 0,18, між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,29, то конвергентно-дивергентний – між ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) “повний, заповнювати” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,33, між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) “повний, заповнювати” – 0,40, між Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,40, між Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,40, між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” – 0,47, між ЕА *uLivka- (~ -pɣa-) “повний, заповнювати” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,50, між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,52, між ІЄ архетип

**(e)wel-* (Gr *hw-* / *ew-*) “велика кількість; валити до купи” і Урал **ulV(-jV)* / **wole* / **wilwä* “багато, дуже” – 0,60.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр **wol[a]* “великий” і прамовних відповідників Кор **ōr-* “абсолютно, повністю”, ТМ **ule-* “хороший”, Тюрк **ulug* “1) великий; 2) чудовий; 3) дорослий, величезний”, Монг **olon* “багато”, ПНД **bal-* “великий”, ПДД **val-* / **vāl-* “могутній, твердий”, Інуп **ulipka-* “заповнювати; бути повним”; Юпік **uləv-* “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”, Балт **wal-î-* vb. “збирати”; Грец **ēlomaĭ* (*ēlómeno-*, *ēlésthō*), **wáli-*; Слов **velьmi*, *-ma*; **velьjь*, **velĭкъ*; **vāль* “безліч”, **vālovъ*, **vālĭtĭ*; Тох **w'ältse* “тисяча” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний фіксуємо між Ностр **wol[a]* “великий” і Кор **ōr-* “абсолютно, повністю” – 0,26, Монг **olon* “багато” / ТМ **ule-* “хороший” / Тюрк **ulug* “1) великий; 2) чудовий; 3) дорослий, величезний” – 0,30, Інуп **ulipka-* “заповнювати; бути повним” – 0,30, Юпік **uləv-* “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)” – 0,31, то конвергентно-дивергентний – між Ностр **wol[a]* “великий” і ПНД **bal-* “великий” – 0,33 / ПДД **val-* / **vāl-* “могутній, твердий” – 0,41 / Балт **wal-î-* vb. “збирати” – 0,50, Грец **ēlomaĭ* (*ēlómeno-*, *ēlésthō*), **wáli-* – 0,50, Слов **velьmi*, *-ma*; **velьjь*, **velĭкъ*; **vāль* “безліч”, **vālovъ*, **vālĭtĭ* – 0,41, Тох **w'ältse* “тисяча” – 0,50.

Обчислюємо фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму В. І. Левенштейна для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.3.2.

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *wol[a] “великий”
(за версією С. А. Старостіна)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр *wol[a] “великий”	Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнюват и”	ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”
Ностр *wol[a] “великий”	–	L = 3,00	L = 3,00	L = 5,00	L = 2,00	L = 1,00
Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	L = 3,00	–	L = 3,00	L = 4,00	L = 3,00	L = 1,00
Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	L = 3,00	L = 3,00	–	L = 5,00	L = 2,00 / 1,00	L = 2,00
ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнюват и”	L = 5,00	L = 4,00	L = 5,00	–	L = 6,00	L = 1,00
ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	L = 2,00	L = 3,00	L = 2,00 / 1,00	L = 6,00	–	L = 1,00
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	L = 1,00	L = 1,00	L = 2,00	L = 1,00	L = 1,00	–

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники за алгоритмом В. І. Левенштейна для Ностр *wol[a] і прамовних

відповідників Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: якщо між Ностр *wol[a] і ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) – 5,00: 1) білабіальний апроксимант *w – нульовий ступінь; 2) вокалічна середнього піднесення *u – вокалічна верхнього піднесення *o; 3) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i; 4) нульовий ступінь *0 – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 5) нульовий ступінь – глуха велярна проривна *k; між Ностр *wol[a] і Алт *ulu (~ -o) – 3,00: 1) дзвінкий білабіальний апроксимант *w – нульовий ступінь; 2) вокалічна середнього піднесення *u – вокалічна верхнього піднесення *o; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u; між Ностр *wol[a] і Драв *val- / *vēl- – 3,00: 1) білабіальний апроксимант *w – лабіодентальна фрикативна *v; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – нульовий ступінь; між Ностр *wol[a] і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) – 2,00: 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду *o – делабіалізована вокалічна переднього ряду *e; 2) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – нульовий ступінь; між Ностр *wol[a] і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – 1,00: 1) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *a.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники для прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: між ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) – 6,00: 1) нульовий ступінь – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього

ряду середнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 3) делабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i – нульовий ступінь; 4) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь *0; 5) глуха велярна проривна *k – нульовий ступінь *0; 6) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – нульовий ступінь *0; між Драв *val- / *vël- і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) – 5,00: 1) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь *0; 2) делабіалізований вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u; 3) нульовий ступінь – делабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i; 4) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь *0; 5) глуха велярна проривна *k – нульовий ступінь; між Алт *ulu (~ -o) і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) – 4,00: 1) делабіалізована вокалічна заднього ряду *u – лабіалізована вокалічна переднього ряду *i; 2) нульовий ступінь *0 – делабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i; 3) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь *0; 4) глуха велярна проривна *k – нульовий ступінь; між Алт *ulu (~ -o) і Драв *val- / *vël- – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u – нульовий ступінь *0; між Алт *ulu (~ -o) і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 3) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u – нульовий ступінь *0; між Драв *val- / *vël- і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) – 2,00: 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення; між Драв *val- / *vël- і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – 2,00:

1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w;
 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення; між Алт *ulu (~ -o) і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – 1,00: 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *u – вокалічна невідомого ступеня *V; між ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – 1,00: 1) делабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i – вокалічна невідомого ступеня *V; між ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä – 1,00: 1) делабіалізована вокалічна переднього ряду *e – лабіалізована вокалічна заднього ряду *o.

Обчислюємо семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Т. Соренсена для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.3.3.

Таблиця 4.3.3

**Результати обчислення
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *wol[a] “великий”
(за версією С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр *wol[a] “великий”	Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	Драв *val- / *vël- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнюват и”	ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”
Ностр *wol[a] “великий”	–	D = 0,50	D = 0,50	D = 1,00	D = 1,00	D = 1,00
Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”	D = 0,50	–	D = 0,67	D = 1,00	D = 0,60	D = 0,50

Драв *val- / *vĕl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”	D = 0,50	D = 0,67	–	D = 1,00	D = 0,60	D = 0,50
ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний, заповнюват и”	D = 1,00	D = 1,00	D = 1,00	–	D = 0,50	D = 1,00
ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	D = 1,00	D = 0,60	D = 0,60	D = 0,50	–	D = 0,50
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	D = 1,00	D = 0,50	D = 0,50	D = 1,00	D = 0,50	–

Обчислені семантичні показники за алгоритмом Т. Соренсена Ностр *wol[a] “великий” і прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vĕl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” дають змогу виявити такі семантичні переходи: якщо між Ностр *wol[a] “великий” і ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний, заповнювати” – 1,00: АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “заповнювати” / АРХ ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʏa-) “повний”; між Ностр *wol[a] “великий” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 1,00: АРХ ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи” / АРХ ‘невизначена кількість’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість”; між Ностр *wol[a] “великий” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато,

дуже” – 1,00: APX ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > APX ‘невизначена кількість’: Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”; то між Ностр *wol[a] “великий” і Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” – 0,50: APX ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > APX ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато” / APX ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший”; між Ностр *wol[a] “великий” і Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” – 0,50: APX ‘розмір’: Ностр *wol[a] “великий” > APX ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / APX ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий”.

Обчислені семантичні показники для прамовних відповідників Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” дають змогу виявити такі семантичні переходи: Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” – 1,00: APX ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато” / APX ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o) “великий” / APX ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ > APX ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “заповнювати” / APX ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний”; Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” – 1,00: APX ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / APX ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” / APX ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” > APX ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “заповнювати” / APX ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний”; ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 1,00: APX ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “заповнювати” / APX ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” > APX ‘невизначена

кількість’: Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”; Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” – 0,67: 1) АРХ ‘невизначена кількість’: Алт *ulu (~ -o) “багато” > АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий”; 2) АРХ ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o) “великий” > АРХ ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий”; 3) АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший” > АРХ ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий”; Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,60: АРХ ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” > АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”; Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,60: АРХ ‘розмір’: Алт *ulu (~ -o) “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Алт *ulu (~ -o) “хороший” > АРХ ‘невизначена кількість’: Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”; Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,60: АРХ ‘невизначена кількість’: Драв *val- / *vēl- “багато, дуже” / АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” > АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи”; Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,50: АРХ ‘розмір’: Драв *val- / *vēl- “великий” / АРХ ‘характеристика позитивної (моральної) якості’: Драв *val- / *vēl- “досить вагомий” > АРХ ‘невизначена кількість’: Урал *ulV(-jV) / *wole /

*wilwä “багато, дуже”; ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,50: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “заповнювати” / АРХ ‘метрика величини’: ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний” > АРХ ‘невизначена кількість’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-): “велика кількість”; ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,50: 1) АРХ ‘дія, спрямована на заповнення простору’: ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “валити до купи” > АРХ ‘невизначена кількість’: Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”.

Квантитативна верифікація Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший”, Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”, ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати”, ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”, Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” у проєкції до Ностр *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна) засвідчує про такі ступені споріднення.

Близький ступінь споріднення, що відповідає дивергентно-конвергентному типу, фіксуємо між Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” (0,18), що відображено як у *морфонологічних переходах* (5,00): 1) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь; 2) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u; 3) нульовий ступінь *0 – лабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення; 4) нульовий ступінь – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 5) нульовий ступінь *0 – велярна проривна *k, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘невизначена кількість’ / ‘розмір’ / ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ трансформувалося в значення ‘дія, спрямована на заповнення простору’ / ‘метрика величини’; між ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,33,

що відображено як у *морфологічних переходах* (6,00): 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 3) делабіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i – нульовий ступінь *0; 4) дзвінка лабіодентальна фрикативна *v – нульовий ступінь *0; 5) велярна проривна *k – нульовий ступінь *0; 6) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – нульовий ступінь *0, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘метрика величини’ трансформувалося в значення ‘невизначена кількість’; між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і ЕА *uLivka- (~ -pʉa-) “повний, заповнювати” – 0,40, що відображено як у *морфологічних переходах* (4,00): 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду *u – делабіалізована вокалічна переднього ряду *i; 2) нульовий ступінь *0 – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 3) нульовий ступінь *0 – велярна проривна *k; 4) нульовий ступінь *0 – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘невизначена кількість’ / ‘розмір’ / ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ трансформувалося в значення ‘дія, спрямована на заповнення простору’ / ‘метрика величини’.

Віддалений ступінь споріднення, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку, фіксуємо між Алт *ulu (~ -o) “великий, багато; хороший” і Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” – 0,47, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) нульовий ступінь *0 – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – нульовий ступінь *0, але без *семантичних зсувів* (0,00).

Далекий ступінь споріднення, що відповідає конвергентно-дивергентному розвитку, фіксуємо між Драв *val- / *vēl- “великий; багато,

дуже; досить вагомий” і ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” – 0,40, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e, так і *семантичних зсувах* (0,60): значення ‘розмір’ / ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ трансформувалося в значення ‘дія, спрямована на заповнення простору’ / ‘невизначена кількість’; між Драв *val- / *vēl- “великий; багато, дуже; досить вагомий” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,40, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘розмір’ / ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ трансформувалося в значення ‘невизначена кількість’;; між ЕА *uLivka- (~ -рґа-) “повний, заповнювати” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,50, що відображено як у *морфологічних переходах* (1,00): 1) делябіалізована вокалічна переднього ряду верхнього піднесення *i – вокалічна невідомого ступеня *V, але без *семантичних зсувів* (0,00); між Алт *ulu (~ -о) “великий, багато; хороший” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,52, що відображено як у *морфологічних переходах* (1,00): 1) делябіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – вокалічна невідомого ступеня *V, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘розмір’ / ‘характеристика позитивної (моральної) якості’ трансформувалося в значення ‘невизначена кількість’; між ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи” і Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже” – 0,60, що відображено як у *морфологічних переходах* (1,00): 1) делябіалізована вокалічна переднього ряду *e – делябіалізована вокалічна заднього ряду *o, так і *семантичних зсувах* (0,50): значення ‘дія, спрямована

на заповнення простору' трансформувалося в значення 'невизначена кількість'.

4.4 Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних процесів у ностратичному матеріалі для етимону **wet* "вода" (за версією А. Б. Долгопольського)

Обчислюємо фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Г. В. Раушенбаха для встановлення одного із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентно-конвергентний і б) конвергентно-дивергентний на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.4.1.

Таблиця 4.4.1

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр **wet* "вода"
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр * <i>wet</i> "вода"	Алт * <i>odV</i> "дощ"	Афр * <i>wadaʔe</i> "вода, річка"	Драв * <i>vat-</i> (-d-) "текти, бігти невеликим потокком"	ІС * <i>wed-</i> / * <i>wod-</i> / * <i>ud-</i> "вода"	Урал * <i>wete</i> "вода"
Ностр * <i>wet</i> "вода"	–	S = 0,20	S = 0,57	S = 0,41	S = 0,85	S = 1,00
Алт * <i>odV</i> "дощ"	S = 0,30	–	S = 0,26	S = 0,14	S = 0,41	S = 0,38

Афр *wadaʔe “вода, річка”	S = 0,57	S = 0,26	–	S = 0,50	S = 0,63	S = 0,53
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потокком”	S = 0,41	S = 0,14	S = 0,50	–	S = 0,29	S = 0,33
ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”	S = 0,85	S = 0,41	S = 0,63	S = 0,29	–	S = 0,85
Урал *wete “вода”	S = 1,00	S = 0,38	S = 0,53	S = 0,33	S = 0,85	–

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники за алгоритмом Г. В. Раушенбаха для Ностр *‘wet “вода” і прамовних відповідників Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентний тип фіксуємо між Ностр *‘wet “вода” і Алт *odV “дощ” – 0,30; дивергентно-конвергентний – між Ностр *‘wet “вода” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 0,41, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *‘wet “вода” і Афр *wadaʔe “вода, річка” – 0,57, Ностр *‘wet “вода” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,85, Ностр *‘wet “вода” і Урал *wete “вода” – 1,00.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для прамовних відповідників Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода” дають змогу виявити два типи

споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Алт *odV “дощ” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 0,14, між Алт *odV “дощ” і Афр *wadaʔe “вода, річка” – 0,26, між Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,29, то конвергентно-дивергентний – між Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і Урал *wete “вода” – 0,33, між Алт *odV “дощ” і Урал *wete “вода” – 0,38, між Алт *odV “дощ” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,41, між Афр *wadaʔe “вода, річка” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 0,50, між Афр *wadaʔe “вода, річка” і Урал *wete “вода” – 0,53, між Афр *wadaʔe “вода, річка” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,63, між ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” і Урал *wete “вода” – 0,85.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр *‘wet “вода” і прамовних відповідників Алб *udr-ya “вода”, Двн.-Грец. *ud-n-tos “вода”, Зах.-Сем. *wtn “текти”, Кельт *uden-sk-yo- “вода”, Кор *òrán- “сильний дощ”, Мордвінський *vedə “вода”, Пермський *va “вода”, Самоедський *wit “вода”, Слов *vodā “вода”, Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”, ТМ *udu-n “дощ”, Тох *war “вода”, Умбурський *‘ud-ni “вода”, Юкагирський *ōñčī “вода” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний фіксуємо між Ностр *‘wet “вода” і Пермський *va “вода” – 0,14, між Ностр *‘wet “вода” і Двн.-Грец. *ud-n-tos “вода” – 0,20, між Ностр *‘wet “вода” і Кельт *uden-sk-yo- “вода” – 0,20, між Ностр *‘wet “вода” і Умбурський *‘ud-ni “вода” – 0,20, між Ностр *‘wet “вода” і ТМ *udu-n “дощ” – 0,25, між Ностр *‘wet “вода” і Алб *udr-ya “вода” – 0,26, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *‘wet “вода” і Юкагирський *ōñčī “вода” – 0,33, між Ностр *‘wet “вода” і Слов *vodā “вода” – 0,41, між Ностр *‘wet “вода” і Кор *òrán- “сильний дощ” – 0,43, між Ностр *‘wet “вода” і Зах.-Сем. *wtn “текти” – 0,50, між Ностр *‘wet “вода” і Тох *war “вода” – 0,50, між Ностр *‘wet “вода” і Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече” – 0,57, між Ностр *‘wet “вода” і Мордвінський *vedə “вода” – 0,60, між Ностр *‘wet “вода” і Самоедський *wit “вода” – 0,71.

Обчислюємо фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму В. І. Левенштейна для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.4.2.

Таблиця 4.4.2

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *‘wet “вода”
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр *‘wet “вода”	Алт *odV “дощ”	Афр *wadaʔe “вода, річка”	Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потокком”	ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”	Урал *wete “вода”
Ностр *‘wet “вода”	–	L = 3,00	L = 2,00	L = 2,00	L = 1,00	L = 1,00
Алт *odV “дощ”	L = 3,00	–	L = 3,00	L = 3,00	L = 3,00	L = 3,00
Афр *wadaʔe “вода, річка”	L = 2,00	L = 3,00	–	L = 2,00	L = 1,00	L = 2,00
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потокком”	L = 2,00	L = 3,00	L = 2,00	–	L = 3,00	L = 2,00
ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”	L = 1,00	L = 3,00	L = 1,00	L = 3,00	–	L = 1,00

Урал *wete “вода”	L = 1,00	L = 3,00	L = 2,00	L = 2,00	L = 1,00	–
----------------------	----------	----------	----------	----------	----------	---

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники за алгоритмом В. І. Левенштейна для Ностр *‘wet і прамовних відповідників Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-, Урал *wete дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Ностр *‘wet і Алт *odV – 3,00: 1) дзвінкий білабіальний апроксимант *w – нульовий ступінь *0; 2) делабіалізована вокалічна переднього ряду *e – лабіалізована вокалічна заднього ряду *o; 3) глуха *t – дзвінка *d; Ностр *‘wet і Афр *wadaʔe – 2,00: 1) вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e – вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; Ностр *‘wet і Драв *vat- (-d-) – 2,00: 1) білабіальний апроксимант *w – лабіодентальна фрикативна *v; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; Ностр *‘wet і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- – 1,00: 1) делабіалізована вокалічна переднього ряду *e – лабіалізована вокалічна заднього ряду *o; Ностр *‘wet і Урал *wete – 1,00: 1) нульовий ступінь *0 – делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники для прамовних відповідників Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud-, Урал *wete дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Алт *odV і Драв *vat- (-d-) – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – лабіодентальна фрикативна *v; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) дзвінка *d – глуха *t; Алт *odV і Афр *wadaʔe – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду

нижнього піднесення *a; 3) вокалічна невідомого ступеня *V – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; Драв *vat- (-d-) і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- – 3,00: 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 3) глуха *t – дзвінка *d; Алт *odV і Урал *wete – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду *o – делабіалізована вокалічна переднього ряду *e; 3) дзвінка *d – глуха *t; Алт *odV і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- – 3,00: 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду *o – делабіалізована вокалічна переднього ряду *e; 3) вокалічна невідомого ступеня *V – вокалічна нульового ступеня *0; Драв *vat- (-d-) і Урал *wete – 2,00: 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; Афр *wadaʔe і Драв *vat- (-d-) – 2,00: 1) білабіальний апроксимант *w – лабіодентальна фрикативна *v; 2) дзвінка *d – глуха *t; Афр *wadaʔe і Урал *wete – 2,00: 1) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 2) дзвінка *d – глуха *t; Афр *wadaʔe і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- – 1,00: 1) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- і Урал *wete – 1,00: 1) дзвінка *d – глуха *t.

Обчислюємо семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесеного до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Т. Соренсена для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.4.3.

**Результати обчислення
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *‘wet “вода”
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр *‘wet “вода”	Алт *odV “дощ”	Афр *wadaʔe “вода, річка”	Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потокком”	ІС *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”	Урал *wete “вода”
Ностр *‘wet “вода”	–	D = 1,00	D = 0,33	D = 1,00	D = 0,00	D = 0,00
Алт *odV “дощ”	D = 1,00	–	D = 1,00	D = 1,00	D = 1,00	D = 1,00
Афр *wadaʔe “вода, річка”	D = 0,33	D = 1,00	–	D = 1,00	D = 0,33	D = 0,33
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потокком”	D = 1,00	D = 1,00	D = 1,00	–	D = 1,00	D = 1,00
ІС *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”	D = 0,00	D = 1,00	D = 0,33	D = 1,00	–	D = 0,00
Урал *wete “вода”	D = 0,00	D = 1,00	D = 0,33	D = 1,00	D = 0,00	–

Обчислені семантичні показники за алгоритмом Т. Соренсена для Ностр *‘wet “вода” і прамовних відповідників Алт *odV “дощ”,

Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Ностр *‘wet “вода” і Алт *odV “дощ” – 1,00: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *‘wet “вода” > АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ”; Ностр *‘wet “вода” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 1,00: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *‘wet “вода” > АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”; Ностр *‘wet “вода” і Афр *wadaʔe “вода, річка” – 0,33: АРХ ‘рідина / речовина’: Ностр *‘wet “вода” > АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка”. При цьому Ностр *‘wet “вода” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,00, Ностр *‘wet “вода” і Урал *wete “вода” – 0,00 демонструють спільне значення: АРХ ‘рідина / речовина’.

Обчислені семантичні показники для прамовних відповідників Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Алт *odV “дощ” і Афр *wadaʔe “вода, річка” – 1,00: АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” > АРХ ‘рідина / речовина’: Афр *wadaʔe “вода” / АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка”; Алт *odV “дощ” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 1,00: АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” > АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”; Алт *odV “дощ” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 1,00: АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” > АРХ ‘рідина / речовина’: ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”; Алт *odV “дощ” і Урал *wete “вода” – 1,00: АРХ ‘атмосферні опади’: Алт *odV “дощ” > АРХ ‘рідина / речовина’: Урал *wete “вода”; Афр *wadaʔe “вода, річка” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 1,00: АРХ ‘рідина / речовина’: Афр *wadaʔe “вода” / АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” > АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”;

Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 1,00: АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” > АРХ ‘рідина / речовина’: ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”; Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і Урал *wete “вода” – 1,00: АРХ ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’: Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” > АРХ ‘рідина / речовина’: ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода”; Афр *wadaʔe “вода, річка” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,33: АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” > АРХ ‘рідина / речовина’: ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”; Афр *wadaʔe “вода, річка” і Урал *wete “вода” – 0,33: АРХ ‘водний потік’: Афр *wadaʔe “річка” > АРХ ‘рідина / речовина’: Урал *wete “вода”; ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” і Урал *wete “вода” – 0,00.

Квантитативна верифікація Алт *odV “дощ”, Афр *wadaʔe “вода, річка”, Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком”, ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода”, Урал *wete “вода” у проєкції до Ностр *‘wet “вода” (за версією А. Б. Долгопольського) засвідчує про такі ступені споріднення.

Близький ступінь споріднення, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку, фіксуємо між Алт *odV “дощ” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 0,14, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) нульовий ступінь *0 – дзвінка лабіодентальна фрикативна *v; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – лабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) дзвінка *d – глуха *t, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘атмосферні опади’ трансформувалося в значення ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’; між Алт *odV “дощ” і Афр *wadaʔe “вода, річка” – 0,26, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) вокалічна невідомого ступеня *V – делабіалізована вокалічна

центрального ряду нижнього піднесення *а, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘атмосферні опади’ трансформувалося в значення ‘водний потік’ / ‘рідина / речовина’; між Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,29, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *е; 3) глуха *t – дзвінка *d, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’; між Алт *odV “дощ” і Урал *wete “вода” – 0,38, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) нульовий ступінь *0 – дзвінкий білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду *о – делабіалізована вокалічна переднього ряду *е; 3) дзвінка *d – глуха *t, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘атмосферні опади’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’; між Алт *odV “дощ” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,41, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) нульовий ступінь *0 – білабіальний апроксимант *w; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду *о – делабіалізована вокалічна переднього ряду *е; 3) вокалічна невідомого ступеня *V – вокалічна нульового ступеня *0, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘атмосферні опади’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’.

Віддалений ступінь споріднення, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку, фіксуємо між Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” і Урал *wete “вода” – 0,33, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) лабіодентальна фрикативна *v – білабіальний апроксимант *w; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *е, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’;

між Афр *wadaʔe “вода, річка” і Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим потоком” – 0,50, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) білабіальний апроксимант *w – лабіодентальна фрикативна *v; 2) дзвінка *d – глуха *t, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘водний потік’ трансформувалося в значення ‘рух рідини / речовини у певному напрямку’; між Афр *wadaʔe “вода, річка” і Урал *wete “вода” – 0,53, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e; 2) дзвінка *d – глуха *t, так і *семантичних зсувах* (0,33): значення ‘водний потік’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’.

Далекий ступінь споріднення, що відповідає конвергентно-дивергентному розвитку, фіксуємо між Афр *wadaʔe “вода, річка” і ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” – 0,63, що відображено як у *морфологічних переходах* (1,00): 1) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e, так і *семантичних зсувах* (0,33): значення ‘водний потік’ трансформувалося в значення ‘рідина / речовина’; між ІЄ *‘wed- / *‘wod- / *‘ud- “вода” і Урал *wete “вода” – 0,85, що відображено як у *морфологічних переходах* (1,00): 1) дзвінка *d – глуха *t, але без і *семантичних зсувів* (0,00): збереження значення ‘рідина / речовина’.

4.5 Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних), морфологічних і семантичних процесів у ностратичному матеріалі для етимону *r^hañ- (~ *r^həñ-) “вогонь та ін.” (за версією А. Р. Бомхарда)

Обчислюємо фонологічні (фонетичні), морфологічні і семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Г. В. Раушенбаха для встановлення одного із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентно-конвергентний

і б) конвергентно-дивергентний на макро-, мікро і наскрізному рівнях.
Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.5.1.

Таблиці 4.5.1

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-)
“гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *raḥ-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h əhh- ur- [*p ^h əhh- ur-], *p ^h əhh- wōr- “вогонь”	Карт *rx- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	S = 0,73	S = 0,84	S = 0,45	S = 0,60	S = 0,33
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	S = 0,73	–	S = 0,60	S = 0,20	S = 0,36	S = 0,15
Сем *raḥ-am “вугілля”	S = 0,84	S = 0,60	–	S = 0,20	–	–
ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	S = 0,45	S = 0,20	S = 0,20	–	–	–
ІЄ *p ^h əhh- ur- [*p ^h əhh- ur-], *p ^h əhh- wōr- “вогонь”	S = 0,60	S = 0,36	–	–	–	S = 0,26

Карт *рх- “теплий (про погоду)”	S = 0,33	S = 0,15	–	–	S = 0,26	–
--	----------	----------	---	---	----------	---

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники за алгоритмом Г. В. Раушенбаха для Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і прамовних відповідників Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 0,33, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь” – 0,60, між Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” – 0,73.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для прамовних відповідників Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 0,15, то конвергентно-дивергентний – між Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь” – 0,36.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і прамовних відповідників Сем *раḥ-am “вугілля”, ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Ностр *р^hаḥ- (~ *р^həḥ-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і ЦентрЧад *ʔa-f[wa]-

“вогонь” – 0,45, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і Сем *raḥ-am “вугілля” – 0,84.

Обчислюємо фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму В. І. Левенштейна для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.5.2.

Таблиці 4.5.2

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-)
“гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *raḥ-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h əhh- ur- [*p ^h áhh- ur-], *p ^h əhh- wór- “вогонь”	Карт *pḥ- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	L = 1,00	L = 0,00	L = 3,00	L = 1,00	L = 2,00
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	L = 1,00	–	L = 1,00	L = 3,00	L = 2,00	L = 3,00
Сем *raḥ-am “вугілля”	L = 0,00	L = 1,00	–	L = 3,00	–	–

ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	L = 3,00	L = 3,00	L = 3,00	–	–	–
ІЄ *p ^h éhh-ur- [^h *p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wór- “вогонь”	L = 1,00	L = 2,00	–	–	–	L = 2,00
Карт *рх- “тепий (про погоду)”	L = 2,00	L = 3,00	–	–	L = 2,00	–

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники за алгоритмом В. І. Левенштейна для Ностр *p^hаḥ- (~ *p^həḥ-) і прамовних відповідників Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, Карт *рх- дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Ностр *p^hаḥ- (~ *p^həḥ-) і Карт *рх- – 2,00: 1) делябіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – нульовий ступінь *0; 2) фарингальна *ḥ – велярна *x; Ностр *p^hаḥ- (~ *p^həḥ-) і Афр *f[a]ḥ- – 1,00: 1) білабіальна проривна *p^h – лабіодентальна фрикативна *f; Ностр *p^hаḥ- (~ *p^həḥ-) і ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- – 1,00: вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – вокалічна переднього ряду середнього піднесення піднесення *е.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники для прамовних відповідників Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór-, Карт *рх- дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Афр *f[a]ḥ- і Карт *рх- – 3,00: 1) лабіодентальна фрикативна *f – білабіальна проривна *p; 2) делябіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – нульовий ступінь *0; 3) фарингальна *ḥ – велярна *x; ІЄ *p^héhh-ur- [^h*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- і Карт *рх- – 2,00: 1) делябіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *е –

нульовий ступінь *0; 2) фарингальна *ħ – велярна *x; Афр *f[a]ħ- і ІЄ *p^héħh-ur- [*p^háħh-ur-], *p^həħh-wór- – 2,00: 1) лабіодентальна фрикативна *f – білабіальна проривна *p^h; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *e.

Обчислюємо семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Т. Соренсена для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.5.3.

Таблиці 4.5.3

**Результати обчислення
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-)
“гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]ħ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *raħ-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h éħh- ur- [*p ^h áħh- ur-], *p ^h əħh- wór- “вогонь”	Карт *pħ- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	D = 0,25	D = 1,00	D = 0,60	D = 0,60	D = 1,00
Афр *f[a]ħ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	D = 0,25	–	D = 0,60	D = 0,60	D = 0,60	D = 1,00
Сем *raħ-am “вугілля”	D = 1,00	D = 0,60	–	D = 1,00	–	–

ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	D = 0,60	D = 0,60	D = 1,00	–	–	–
ІЄ *p ^h éhh- ur- [*p ^h áhh- ur-], *p ^h əhh- wóg- “вогонь”	D = 0,60	D = 0,60	–	–	–	D = 1,00
Карт *рх- “теплий (про погоду)”	D = 1,00	D = 1,00	–	–	D = 1,00	–

Обчислені семантичні показники за алгоритмом Т. Соренсена для Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і прамовних відповідників Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wóg- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 1,00: АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “горіти” / АРХ ‘розжарений газ’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “вогонь, полум’я” / АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “іскра” > АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”; Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wóg- “вогонь” – 0,60: АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “горіти” / АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “іскра” > АРХ ‘розжарений газ’: ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wóg- “вогонь”; Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” і Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь,

вугілля” – 0,25: АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “горіти” / АРХ ‘розжарений газ’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “вогонь, полум’я” / АРХ ‘частинка тіла, що горить, жевріє’: Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “іскра” > АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]h- “вугілля”.

Обчислені семантичні показники для прамовних відповідників Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 1,00: АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Афр *f[a]h- “горіти” / АРХ ‘розжарений газ’: Афр *f[a]h- “вогонь” / АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]h- “вугілля” > АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”; ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 1,00: АРХ ‘розжарений газ’: ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь” > АРХ ‘речовина / рідина, що має високу температуру’: Карт *рх- “теплий (про погоду)”; Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь” – 0,60: АРХ ‘віддавати / передавати тепло’: Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати” / АРХ ‘піддаватися дії вогню’: Афр *f[a]h- “горіти” / АРХ ‘тверда горюча речовина рослинного походження’: Афр *f[a]h- “вугілля” > АРХ ‘розжарений газ’: ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь”.

Квантитативна верифікація Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”, ІЄ *p^héh^h-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь”, Карт *рх- “теплий (про погоду)” у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра” засвідчує про такі ступені споріднення.

Близький ступінь споріднення, що відповідає дивергентно-конвергентному розвитку, фіксуємо між Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 0,15, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 1) лабіодентальна фрикативна *f – білабіальна проривна *р; 2) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – нульовий ступінь *0; 3) фарингальна *ḥ – велярна *х, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘віддавати / передавати тепло’ / ‘піддаватися дії вогню’ / ‘розжарений газ’ / ‘тверда горюча речовина рослинного походження’ трансформувалося в значення ‘речовина / рідина, що має високу температуру’; ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь” і Карт *рх- “теплий (про погоду)” – 0,26, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) делабіалізована вокалічна переднього ряду середнього піднесення *е – нульовий ступінь *0; 2) фарингальна *ḥ – велярна *х, так і *семантичних зсувах* (1,00): значення ‘розжарений газ’ трансформувалося в значення ‘речовина / рідина, що має високу температуру’.

Далекий ступінь споріднення, що відповідає конвергентно-дивергентному розвитку, фіксуємо між Афр *f[a]ḥ- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля” і ІЄ *р^héḥh-ur- [*р^háḥh-ur-], *р^həḥh-wór- “вогонь” – 0,36, що відображено як у *морфологічних переходах* (2,00): 1) лабіодентальна фрикативна *f – білабіальна проривна *р^h; 2) вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *а – вокалічна переднього ряду середнього піднесення *е, так і *семантичних зсувах* (0,60): значення ‘віддавати / передавати тепло’ / ‘піддаватися дії вогню’ / ‘тверда горюча речовина рослинного походження’ трансформувалося в значення ‘розжарений газ’.

4.6 Квантитативна верифікація фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних процесів у ностратичному матеріалі для етимону *marV “дерево” (за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)

Обчислюємо фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Г. В. Раушенбаха для встановлення одного із типів споріднення ностратичних мов: а) дивергентно-конвергентний і б) конвергентно-дивергентний на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.6.1.

Таблиці 4.6.1

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних),
морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського,
В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)**

	Ностр *marV “дерево”	Алт *mǫgo “дерево, ліс”	Драв *mǫgan- “дерево”	Урал *mogV “дерево”
Ностр *marV “дерево”	–	S = 0,43	S = 0,67	S = 0,50
Алт *mǫgo “дерево, ліс”	S = 0,43	–	S = 0,60	S = 0,85
Драв *mǫgan- “дерево”	S = 0,67	S = 0,60	–	S = 0,33

Урал *morV “дереву”	S = 0,50	S = 0,85	S = 0,33	–
------------------------	-----------------	----------	----------	---

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники за алгоритмом Г. В. Раушенбаха для Ностр *marV “дереву” і прамовних відповідників Алт *mǐgo “дереву, ліс”, Драв *māraṅ- “дереву”, Урал *morV “дереву” дають змогу виявити один тип споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Ностр *marV “дереву” і Алт *mǐgo “дереву, ліс” – 0,43, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *marV “дереву” і Урал *morV “дереву” – 0,50, між Ностр *marV “дереву” і Драв *māraṅ- “дереву” – 0,67.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для прамовних відповідників Алт *mǐgo “дереву, ліс”, Драв *māraṅ- “дереву”, Урал *morV “дереву” дають змогу виявити два типи споріднення: конвергентно-дивергентний фіксуємо між Драв *māraṅ- “дереву” і Урал *morV “дереву” – 0,33, між Алт *mǐgo “дереву, ліс” і Драв *māraṅ- “дереву” – 0,60, Алт *mǐgo “дереву, ліс” і Урал *morV “дереву” – 0,85.

При цьому обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні і семантичні показники для Ностр *marV “дереву” і прамовних відповідників Гонді-куї *marāṅ- “дереву”, Колами-гадаба *mar-k “дереву”, Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс”, Монг *mo-du (< *mor-du) “дереву”, ПДД *mar- “дереву”, ПНД *maṅ “дереву”, Тел *mrāṅ- “дереву”, ТМ *mō “дереву”, Япон *mǐgi “ліс” дають змогу виявити два типи споріднення: якщо дивергентно-конвергентний тип фіксуємо між Ностр *marV “дереву” і ТМ *mō “дереву” – 0,20, то конвергентно-дивергентний – між Ностр *marV “дереву” і Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс” – 0,50, між Ностр *marV “дереву” і Монг *mo-du (< *mor-du) “дереву” – 0,50, між Ностр *marV “дереву” і Гонді-куї *marāṅ- “дереву” – 0,67, між Ностр *marV “дереву” і Колами-

гадаба *mar-k “дереву” – 0,67, між Ностр *marV “дереву” і ПДД *mar- “дереву” – 0,67, між Ностр *marV “дереву” і Япон *máŋi “ліс” – 0,71, між Ностр *marV “дереву” і ПНД *man “дереву” – 0,85, між Ностр *marV “дереву” і Тел *mḡān- “дереву” – 0,85.

Обчислюємо фонологічні (фонетичні) і морфонологічні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму В. І. Левенштейна для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.6.2.

Таблиці 4.6.2

**Результати обчислення
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дереву”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського,
В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)**

	Ностр *marV “дереву”	Алт *mǐgo “дереву, ліс”	Драв *māraŋ- “дереву”	Урал *morV “дереву”
Ностр *marV “дереву”	–	L = 2,00	L = 2,00	L = 1,00
Алт *mǐgo “дереву, ліс”	L = 2,00	–	L = 3,00	L = 2,00
Драв *māraŋ- “дереву”	L = 2,00	L = 3,00	–	L = 3,00

Урал *morV “дерево”	L = 1,00	L = 2,00	L = 3,00	–
------------------------	----------	----------	----------	---

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники за алгоритмом В. І. Левенштейна для Ностр *marV і прамовних відповідників Алт *mǫgo, Драв *màran-, Урал *morV дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Ностр *marV і Алт *mǫgo – 2,00: 1) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u; 2) вокалічна невідомого ступеня *V – лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o; Ностр *marV і Драв *màran- – 2,00: 1) вокалічна невідомого ступеня *V – делабіалізована вокалічний центрального ряду нижнього піднесення *a; 2) нульовий ступінь *0 – сонорна консонантна альвеолярна назальна *n; Ностр *marV і Урал *morV – 1,00: 1) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o.

Обчислені фонологічні (фонетичні), морфонологічні показники для прамовних відповідників Алт *mǫgo, Драв *màran-, Урал *morV дають змогу виявити відповідну кількість морфонологічних переходів: Алт *mǫgo і Драв *màran- – 3,00: 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a; 3) нульовий ступінь *0 – сонорна консонантна альвеолярна назальна *n; Драв *màran- і Урал *morV – 3,00: 1) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o; 2) делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a – вокалічна невідомого ступеня *V; 3) сонорна консонантна альвеолярна назальна *n – нульовий ступінь *0;

Алт *múgo і Урал *morV – 2,00: 1) вокалічна верхнього піднесення *u – вокалічна середнього піднесення *o; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – вокалічна невідомого ступеня *V.

Обчислюємо семантичні показники у ностратичному матеріалі, занесені до матриці (див. Додаток 3), за допомогою алгоритму Т. Соренсена для встановлення переходів і збігів на макро-, мікро і наскрізному рівнях. Усі результати обчислень заносимо до Таблиці 4.6.3.

Таблиці 4.6.3

**Результати обчислення
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського,
В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Т. Соренсена)**

	Ностр *marV “дерево”	Алт *múgo “дерево, ліс”	Драв *māraŋ- “дерево”	Урал *morV “дерево”
Ностр *marV “дерево”	–	D = 0,33	D = 0,00	D = 0,00
Алт *múgo “дерево, ліс”	D = 0,33	–	D = 0,33	D = 0,33
Драв *māraŋ- “дерево”	D = 0,00	D = 0,33	–	D = 0,00
Урал *morV “дерево”	D = 0,00	D = 0,33	D = 0,00	–

Обчислені семантичні показники за алгоритмом Т. Соренсена для Ностр **maɣV* “дереву” і прамовних відповідників Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс”, Драв **màɣan-* “дереву”, Урал **moɣV* “дереву” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Ностр **maɣV* “дереву” і Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс” – 0,33: АРХ ‘рослина’: Ностр **maɣV* “дереву” > АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт **mǫ̆go* “ліс”; Ностр **maɣV* “дереву” і Драв **màɣan-* “дереву” – 0,00; Ностр **maɣV* “дереву” і Урал **moɣV* “дереву” – 0,00.

Обчислені семантичні показники для прамовних відповідників Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс”, Драв **màɣan-* “дереву”, Урал **moɣV* “дереву” дають змогу виявити відповідну кількість семантичних переходів: Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс” і Драв **màɣan-* “дереву” – 0,33: АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт **mǫ̆go* “ліс” > АРХ ‘рослина’: Драв **màɣan-* “дереву”; Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс” і Урал **moɣV* “дереву” – 0,33: АРХ ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’: Алт **mǫ̆go* “ліс” > АРХ ‘рослина’: Урал **moɣV* “дереву”; Драв **màɣan-* “дереву” і Урал **moɣV* “дереву” – 0,00.

Квантитативна верифікація Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс”, Драв **màɣan-* “дереву”, Урал **moɣV* “дереву” у проекції до Ностр **maɣV* “дереву” (за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна) засвідчує про такі ступені споріднення.

Далекий ступінь споріднення, що відповідає конвергентно-дивергентному розвитку, фіксуємо між Драв **màɣan-* “дереву” і Урал **moɣV* “дереву” – 0,33, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00):

- 1) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення **u* – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення **a*;
- 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення **o* – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення **a*;
- 3) нульовий ступінь **0* – сонорна консонантна альвеолярна назальна **n*, але без *семантичних зсувів* (0,00); між Алт **mǫ̆go* “дереву, ліс” і Драв **màɣan-* “дереву” – 0,60, що відображено як у *морфологічних переходах* (3,00): 3,00:

1) лабіалізована вокалічна заднього ряду верхнього піднесення *u – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a;
 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – делабіалізована вокалічна центрального ряду нижнього піднесення *a;
 3) нульовий ступінь *0 – сонорна консонантна альвеолярна назальна *n, так і семантичних зсувах (0,33): значення ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ трансформувалося в значення ‘рослина’; між Алт *mũgo “дерево, ліс” і Урал *mogV “дерево” – 0,85, що відображено як у морфологічних переходах (2,00): 1) вокалічна верхнього піднесення *u – вокалічна середнього піднесення *o; 2) лабіалізована вокалічна заднього ряду середнього піднесення *o – вокалічна невідомого ступеня *V, так і семантичних зсувах (0,33): значення ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ трансформувалося в значення ‘рослина’.

Висновки до розділу 4

Квантитативна верифікація ступенів споріднення ностратичних мов дала змогу представити генетичний матеріал Ностр *NuKa “око та ін.”, Ностр *wol[a] “великий”, Ностр *wete “вода”, Ностр *p^haŋ- (~ *p^həŋ-) “вогонь та ін.”, Ностр *maŋV “дерево” у вигляді п’яти матриць-таблиць фонологічних, морфологічних і семантичних показників. У результаті було сконструйовано графоаналітичну мережу для кожного ностратичного етимону з двома траєкторіями руху – вертикальною і горизонтальною, на яких вдалося зареєструвати як тривіальні відношення з фіксацією близької метрики (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом нижче 0,30, сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом вище 3,20) – переважання ДК (субстратний прояв) над КД (суперстратний прояв), так і конвенціональні відношення з фіксацією далекої метрики (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом вище 0,30, сума показників

за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом нижче 3,20) – переважання КД (суперстратний прояв) над ДК (субстратний прояв).

Вертикальна траєкторія руху – фіксація відношень Ностр *HuḲa до Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; Ностр *wol[a] до Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vēl-, ЕА *uLivka- (~ -pṛa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä; Ностр *wete до Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *^uwed- / *^uwod- / *^uud-, Урал *wete; Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) до Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^héḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-, Карт *p^hx-; Ностр *marV до Алт *múro, Драв *māran-, Урал *morV.

На *вертикальній траєкторії руху* зареєстровано тривіальні відношення з фіксацією близької метрики з такими відстанями: від Ностр до Алт (S = 0,30 / L + D = 3,50), Афр (S = 0,30 / L + D = 3,50), ЕА (S = 0,30 / L + D = 6,00).

Більшою мірою тривіальні відношення зафіксовано за результатами ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* V в анлауті: V середнього П переднього P > V верхнього П заднього P; V в ауслауті: V центрального P (редукція) > V нульового ступеня / заднього P, переднього P; C в анлауті: апроксимант > C нульового ступеня; C в ауслауті: велярний – увулярний; б) *комбінаторні процеси* в ауслауті: нульовий ступінь > регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру > закон про шестиелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті і ауслауті: закон про відкритий склад > закон про закритий склад; в) *закон альтернації V* в ауслауті: нульовий ступінь > альтернація; семантики: *семантичний зсув*.

Меншою мірою тривіальні відношення зафіксовано за результатами КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* C в анлауті: ларингальна теорія; C в ауслауті: альвеолярний латеральний апроксимант сонорний, альвеолярна проривна глуха, альвеолярний вібрент сонорний; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру; семантики: *семантична незаперечність*.

На *вертикальній траєкторії руку* зареєстровано конвенціональні відношення з фіксацією далекої метрики з такими відстанями: від Ностр до Карт ($S = 0,33 / L + D = 3,00$), Драв ($S = 0,41 / L + D = 2,50$), Алт ($S = 0,43 / L + D = 2,33$), ІЄ ($S = 0,45 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 1,00$), Афр ($S = 0,57 / L + D = 2,33$).

Більшою мірою конвенціональні відношення зафіксовано за результатами КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V середнього П і / або центрального Р, V середнього П переднього Р, V середнього П заднього Р / V верхнього П заднього Р; V в ауслауті: нульовий ступінь, V нижнього П центрального Р, редукція *V / *а; С в анлауті: ларингальна теорія, білабіальна проривна придихова / назальна сонорна / апроксимант дзвінкий; С в ауслауті: фарингальна фрикативна глуха, велярна проривна глуха, альвеолярний латеральний апроксимант сонорний, альвеолярний вібрант сонорний, альвеолярна проривна глуха; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак, лабіальний + дорсальний, лабіальний + V нижнього П центрального Р; в ауслауті: дорсальна + V нижнього П центрального Р; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті: закон про відкритий склад, закон про закритий склад; в ауслауті: закон про відкритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: альтернація; семантики: *семантична незаперечність*.

Меншою мірою конвенціональні відношення зафіксовано за результатами ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V верхнього П заднього Р > V середнього П переднього Р / дифтонгізація, V середнього П > V нижнього П, V нижнього П > V середнього / верхнього П, V переднього Р > V центрального / заднього Р, V центрального Р > V заднього Р, V заднього Р > V переднього / центрального Р; V в ауслауті: редукція > нульовий ступінь / V середнього П переднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія > нульовий ступінь / закон

Рамстедта-Пельо; апроксимант / проривна > нульовий ступінь / фрикативна; С в ауслаті: глуха > дзвінка; гуттуральна > дорсальна; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак > акомодация з фіксацією палатальних і / або лабіальних ознак / процес зіяння / дифтонгізація; в ауслаті: нульовий ступінь > регресивна акомодация з фіксацією лабіальних і / або палатальних ознак, нульовий ступінь > повна і / або контактна асиміляція, ларингальна теорія, епентеза; морфології: а) *структура*: закон про триелементну структуру > закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру; б) *статус складу* в анлауті: закон про відкритий склад > закон про закритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: нульовий ступінь > альтернація; С в ауслаті: нульовий ступінь > альтернація, альтернація > нульовий ступінь; семантики: *семантичний зсув*.

Горизонтальна траєкторія руху – фіксація відношень етимонів, реконструйованих на рівні сім'ї, у проєкції до Ностр *NuḶa: між Алт *uka-, Афр *Hwq-, ІЄ *h^uek^u- / *heuk-; Ностр *wol[a]: між Алт *ulu (~ -o), Драв *val- / *vē!-, ЕА *uLivka- (~ -pṛa-), ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-), Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä; Ностр *wete: між Алт *odV, Афр *wadaʔe, Драв *vat- (-d-), ІЄ *^uwed- / *^uwod- / *^uud-, Урал *wete; Ностр *p^haḥ- (~ *p^həḥ-): між Афр *f[a]ḥ-, ІЄ *p^həḥh-ur- [*p^háḥh-ur-], *p^həḥh-wór-, Карт *p^hx-; Ностр *marV: між Алт *m^uro, Драв *màran-, Урал *morV.

На *горизонтальній траєкторії руху* зареєстровано тривіальні відношення з фіксацією близької метрики з такими відстанями: між Алт і Драв (S = 0,14 / L + D = 4,00), Афр (S = 0,18 / L + D = 4,00), ІЄ (S = 0,24 / L + D = 3,20); між Афр і Карт (S = 0,18 / L + D = 4,00); між Драв і ЕА (S = 0,18 / L + D = 6,00).

Більшою мірою тривіальні відношення зафіксовано за результатами ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V верхнього П заднього Р <> білабіальний апроксимант дзвінкий / V середнього П переднього Р, V середнього П заднього Р <> V нижнього П

центрального Р, редукція \diamond нульовий ступінь; С в анлауті: лабіальна \diamond нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond лабіальна / ларингальна теорія, лабіодентальна \diamond білабіальна, лабіодентальна фрикативна \diamond білабіальна проривна; С в ауслауті: велярна \diamond увулярна, дзвінка \diamond глуха, фарингальна \diamond велярна; *комбінаторні процеси* в анлауті: акомодация з фіксацією палатальних ознак \diamond нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; в ауслауті: у проєкції до Ностр *НуҠа: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond нульовий ступінь; морфології: а) *структура*: закон про триелементну структуру \diamond закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про шестиелементну структуру; б) *статусу складу*: в анлауті: закон про відкритий склад \diamond закон про закритий склад, закон про закритий склад \diamond закон про відкритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: альтернація \diamond нульовий ступінь, нульовий ступінь \diamond альтернація; С в ауслауті: нульовий ступінь \diamond альтернація, альтернація \diamond нульовий ступінь; семантики: *семантичний зсув*.

Меншою мірою тривіальні відношення зафіксовано за результатами КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* С в анлауті: ларингальна теорія, лабіальні; С в ауслауті: дорсальні, передньоязикові, фрикативні; V і / або С в анлауті: лабіальна \diamond вокалічна, вокалічна \diamond лабіальна; б) *комбінаторні процеси*: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак; морфології: а) *структура*: закон про двоелементну структуру, закон про триелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті: закон про закритий склад; в ауслауті: закон про закритий склад; семантики: *семантична незаперечність*.

На *горизонтальній траєкторії руку* зареєстровано конвенціональні відношення з фіксацією далекої метрики з такими відстанями: Алт і ЕА ($S = 0,40 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,38 / L + D = 3,00$), ІЄ ($S = 0,41 / L + D = 2,00$), Драв ($S = 0,47 / L + D = 2,67$); Афр і ІЄ ($S = 0,36 / L + D = 2,60$), Драв ($S = 0,50 / L + D = 3,00$), Урал ($S = 0,53 / 2,33$); Драв і Урал ($S = 0,33 / 3,00$), ІЄ ($S = 0,40$

/ 2,60); EA і ІЄ ($S = 0,33 / L + D = 2,50$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 2,00$); ІЄ і Урал ($S = 0,60 / L + D = 1,50$).

Більшою мірою конвенціональні відношення зафіксовано за результатами КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* V в анлауті: V верхнього П заднього Р, V середнього П переднього Р, V нижнього П центрального Р, V заднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія, альвеолярні сонорні, лабіальні дзвінки, лабіальні назальні сонорні; С в ауслауті: альвеолярні проривні / вібранти глухі / дзвінки / сонорні, лабіальні глухі; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак / надаючи придиховості; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті: закон про відритий склад, закон про закритий; в ауслауті: закон про відкритий склад, закон про закритий склад; в) *закон альтернації* V в анлауті: альтернація; семантики: *семантична незаперечність*.

Меншою мірою конвенціональні відношення зафіксовано за результатами ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* V в анлауті: V нижнього П центрального Р \diamond V середнього / верхнього П переднього / заднього Р, V верхнього П заднього Р \diamond V нижнього П центрального Р, V заднього Р \diamond V переднього Р, V заднього Р \diamond V переднього Р; V в ауслауті: V верхнього П переднього Р \diamond V середнього П заднього Р, V переднього Р \diamond V заднього Р; С в анлауті: лабіальна \diamond глайд / дифтонгізація, лабіодентальна \diamond білабіальна, фрикативна \diamond проривна; С в ауслауті: дзвінка \diamond глуха; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; в ауслауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак \diamond регресивна акомодация з фіксацією палатальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про двоелементну структуру \diamond закон про триелементну структуру, закон

про триелементну структуру $\langle \rangle$ закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про п'ятиелементну структуру / закон про шестиелементну структуру, закон про шестиелементну структуру $\langle \rangle$ закон про триелементну структуру / закон про чотириелементну структуру / закон про п'ятиелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті: закон про відкритий склад $\langle \rangle$ закон про закритий склад, закон про закритий склад $\langle \rangle$ закон про відкритий склад; в ауслауті: закон про відкритий склад $\langle \rangle$ закон про закритий склад, закон про закритий склад $\langle \rangle$ закон про відкритий склад; *закон альтернації V* в анлауті: альтернація $\langle \rangle$ нульовий ступінь, нульовий ступінь $\langle \rangle$ альтернація; V в ауслауті: альтернація $\langle \rangle$ нульовий ступінь; C в ауслауті: альтернація $\langle \rangle$ нульовий ступінь; семантики: *семантичний зсув*.

ВИСНОВКИ

Теоретичні засади дисертації ґрунтуються на таких положеннях:

- 1) ностратична теорія походження мов як одна із переконливих концепцій на користь моноцентристської теорії походження людської мови загалом актуалізувала новий поворот в лінгвістичній макрокомпаративістиці, пов'язаний із необхідністю залучення до наукової інтерпретації мовного / прамовного матеріалу здобутків із інших сфер гуманітарного знання (антропології, археології та ін.), які сприяли розгляду ностратичної прамови в проєкції “зародження / походження – розпад – розвиток-об’єднання” людської мови загалом;
- 2) що стосується ностратичної гіпотези масового споріднення мов, то вона була науково обґрунтована від порівняння мов щонайменше двох – чотирьох мовних сімей до одинадцяти мовних сімей;
- 3) на базі цієї гіпотези сформувалася нова наука ностратична лінгвістика як науковий напрям когнітивної макрокомпаративістики із а) власним об’єктом вивчення – ностратичною прамовою, б) термінологічним апаратом, ключовими термінами якого є: ностратична макросім’я – гіпотетична макросім’я мов (алтайська, афразійська, індоєвропейська, дравідійська, картвельська, уральська мовні сім’ї); ностратичний етимон – теоретично і практично оформлена гіпотетична структура прамовного рівня, що є вихідною основою алтайської, афразійської, індоєвропейської, дравідійської, картвельської, уральської та ін. мовних сімей, що мають статус ностратичних;
- та 3) методом, названим О. Семереньї як метод діахронічної інтерпретації;
- 4) для доведення масового споріднення мовних сімей, що мають статус ностратичних, обґрунтовано необхідність оперування такими термінами ностратичної лінгвістики, як тип споріднення, ступінь споріднення і відношення між спорідненими мовами; тип мовного споріднення – це ключові положення дивергентного і конвергентного процесів розвитку мов / прамов, які зводяться до або збільшення (глоттогонічна / структурно-діахронічна дивергенція), або зменшення (глоттогонічна / структурно-діахронічна конвергенція) різноманітності в системі як мови, але і прамови

(на рівні фонетики, морфології, семантики та ін.) у двох і більше мовах / прामовах, діалектах, зведених до відповідної (іншої) прамови / прамовного стану, тобто архетипу і / або етимону, а відтак, фіксацію загальнокультурного типу мовної спорідненості; 5) ступінь мовного споріднення – це установка на близько- чи далекоспоріднені мови, що зумовлені або процесами дивергенції, або конвергенції, або їх конфігурацією. Установлення того чи іншого ступеня споріднення ностратичних мов ґрунтується на: *фонетичній зміні як процесу*, що відображає регулярність (регулярності) / нерегулярність (нерегулярності) фонологічних (фонетичних) відповідностей, які відповідають фонологічному (фонетичному – за Ф. Боппом на ін.) закону – фонологізації алофонного варіювання (за В. К. Журавльовим); *морфологічній зміні як процесу*, що відображає результат фонологічних (фонетичних) змін; *семантичній зміні як процесу*, що відображає а) семантичні зсуви – семантичні відношення ЛСВ і зв'язки, які зумовлювали і насичували фонологічну (фонетичну) форму; б) семантичну незаперечність ЛСВ₁, ЛСВ₂ ... ЛСВ_n; в) відношення між спорідненими мовами – це порівняльна величина, що характеризує генетичну спорідненість двох і більше мов на основі фіксації в них положень одного, двох і більше законів, які дають підстави для визначення тривіальних відношень між спорідненими мовами (100 %), помітних (70 %) і конвенціональних (30 %).

Методологічно обґрунтовано доцільність застосування методу *діахронічної інтерпретації* – для встановлення діахронічних дивергентно-конвергентних і конвергентно-дивергентних фонологічних, морфологічних і семантичних переходів / процесів, відображених у ностратичному матеріалі з метою фіксації основних змін і трансформацій на фонологічному, морфологічному і семантичному ностратичному рівнях. Допоміжним інструментом є метод *квантитативної верифікації* – для перевірки фонологічних, морфологічних і семантичних переходів / процесів, відображених у ностратичному матеріалі, за допомогою прикладного інструментарію (як математичного, так і комп'ютерного).

Перший методологічний алгоритм виконання діахронічної інтерпретації ностратичного матеріалу допоміг простежити діахронічні дивергентно-конвергентні (ДК) і конвергентно-дивергентні (КД) регулярні фонологічні, морфонологічні і семантичні процеси, у результаті якого вдалося простежити переходи на вертикально-горизонтальному напрямі, тобто зафіксувати зміни Ностр у семи мовних сім'ях: алтайської (Алт), афразійської (Афр), дравідійської (Драв), ескімоська-алеутської (ЕА), індоєвропейської (ІЄ), картвельської (Карт), уральської (Урал) взагалі і між Алт, Афр, Драв, ЕА, ІЄ, Карт, Урал зокрема.

Другий методологічний алгоритм виконання квантитативної верифікації допоміг зафіксувати у відповідних матрицях-таблицях результати фонологічних, морфонологічних і семантичних процесів, які демонструють ступені близького / далекого, тривіального або конвенціонального споріднення ностратичних мов. Для цієї процедури було залучено квантитативно-математичний й комп'ютерний інструментарій: математичну формулу Г. В. Раушенбаха – для фіксації виду близькості (близький / далекий вид); електронний калькулятор В. І. Левенштейна – для обчислення регулярних / нерегулярних фонологічних, морфонологічних відповідностей і формулу Т. Соренсена – для вимірювання ступеня семантичної відстані між прамовними етимонами, тобто обчислення регулярних / нерегулярних семантичних відповідностей. За результатами виконаних обчислень було виявлено відношення між прамовними відповідниками, а відтак, і між мовними сім'ями і т. ін.

Розроблено нове методологічне підґрунтя для виконання процедури діахронічної інтерпретації фонологічних, морфонологічних і семантичних переходів у генетичному матеріалі кожного ностратичного етимону й квантитативної верифікації ступенів споріднення ностратичних мов на *вертикальній* (відношення Ностр і етимону на рівні сім'ї) і *горизонтальній траєкторіях* (відношення етимонів на рівні сім'ї) руху. На основі ДК і КД / КД і ДК фонологічних, морфонологічних, семантичних закономірностей

на кожній траєкторії руху вдалося зареєструвати як *близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень* (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом = 0,00 – 0,30, сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом = 3,20 і вище) – переважання ДК (субстратний прояв) над КД (суперстратний прояв) – РШ / ЛШ + СН, так і *далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень* (за Г. В. Раушенбахом з референтним інтервалом = 0,30 і вище, сума показників за В. І. Левенштейном і Т. Соренсеном з референтним інтервалом = 0,00 – 3,20) – переважання КД (суперстратний прояв) над ДК (субстратний прояв) – РШ / ЛШ + СН.

Вертикальна конфігурація – взаємозв'язок Ностр і Алт, Афр, Драв, ЕА, ІЄ, Карт, Урал, де зареєстровано *близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень* з такими відстанями: від Ностр до Алт ($S = 0,30 / L + D = 3,50$), Афр ($S = 0,30 / L + D = 3,50$), ЕА ($S = 0,30 / L + D = 6,00$) і *далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень* з такими відстанями: від Ностр до Карт ($S = 0,33 / L + D = 3,00$), Драв ($S = 0,41 / L + D = 2,50$), Алт ($S = 0,43 / L + D = 2,33$), ІЄ ($S = 0,45 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 1,00$), Афр ($S = 0,57 / L + D = 2,33$).

Горизонтальна конфігурація – взаємозв'язок Алт, Афр, Драв, ЕА, ІЄ, Карт, Урал, де зареєстровано *близький ступінь споріднення з фіксацією тривіальних відношень* з такими відстанями: між Алт і Драв ($S = 0,14 / L + D = 4,00$), Афр ($S = 0,18 / L + D = 4,00$), ІЄ ($S = 0,24 / L + D = 3,20$); між Афр і Карт ($S = 0,18 / L + D = 4,00$); між Драв і ЕА ($S = 0,18 / L + D = 6,00$) і *далекий ступінь споріднення з фіксацією конвенціональних відношень* з такими відстанями: Алт і ЕА ($S = 0,40 / L + D = 2,00$), Урал ($S = 0,38 / L + D = 3,00$), ІЄ ($S = 0,41 / L + D = 2,00$), Драв ($S = 0,47 / L + D = 2,67$); Афр і ІЄ ($S = 0,36 / L + D = 2,60$), Драв ($S = 0,50 / L + D = 3,00$), Урал ($S = 0,53 / L + D = 2,33$); Драв і Урал ($S = 0,33 / L + D = 3,00$), ІЄ ($S = 0,40 / L + D = 2,60$); ЕА і ІЄ ($S = 0,33 / L + D = 2,50$), Урал ($S = 0,50 / L + D = 2,00$); ІЄ і Урал ($S = 0,60 / L + D = 1,50$).

Усі показники для близького ступеня споріднення ностатичних мов обчислено відповідно до 1) ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* V в анлауті: V середнього П переднього P > V верхнього П заднього P; V в ауслауті: V центрального P (редукція) > V нульового ступеня / заднього P, переднього P; C в анлауті: апроксимант > C нульового ступеня; C в ауслауті: велярний – увулярний; б) *комбінаторні процеси* в ауслауті: нульовий ступінь > регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру > закон про шестиелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті і ауслауті: закон про відкритий склад > закон про закритий склад; в) *закон альтернації* V в ауслауті: нульовий ступінь > альтернація; семантики: *семантичний зсув*; 2) КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* C в анлауті: ларингальна теорія; C в ауслауті: альвеолярний латеральний апроксимант сонорний; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак; морфонології: а) *структура*: закон про триелементну структуру; семантики: *семантична незаперечність*;

Усі показники для далекого ступеня споріднення ностратичних мов обчислено відповідно до: 1) КД закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси* V в анлауті: V середнього П і / або центрального P, V середнього П переднього P, V середнього П заднього P / V верхнього П заднього P; V в ауслауті: нульовий ступінь, V нижнього П центрального P, редукція *V / *a; C в анлауті: ларингальна теорія, білабіальний проривний придиховий / назальний сонорний / апроксимант дзвінкий; C в ауслауті: фарингальний фрикативний глухий, велярний проривний глухий, альвеолярний латеральний апроксимант сонорний, альвеолярний вібрант сонорний, альвеолярний проривний глухий; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних / палатальних ознак, лабіальний + дорсальний, лабіальний + V нижнього П центрального P; в ауслауті: дорсальний + V нижнього П

центрального Р; морфології: а) *структура*: закон про триелементну структуру; б) *статус складу*: в анлауті: закон про відкритий склад, закон про закритий склад; в ауслауті: закон про відкритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: альтернація; семантики: *семантична незаперечність*; 2) ДК закономірностей відображення на рівні фонології: а) *позиційні процеси V* в анлауті: V верхнього П заднього Р > V середнього П переднього Р / дифтонгізація, V середнього П > V нижнього П, V нижнього П > V середнього / верхнього П, V переднього Р > V центрального / заднього Р, V центрального Р > V заднього Р, V заднього Р > V переднього / центрального Р; V в ауслауті: редукція > нульовий ступінь / V середнього П переднього Р; С в анлауті: ларингальна теорія > нульовий ступінь / закон Рамстедта-Пельо; апроксимант / проривний > нульовий ступінь / фрикативний; С в ауслауті: глухий > дзвінкий; гуттуральний > дорсальний; б) *комбінаторні процеси* в анлауті: регресивна акомодация з фіксацією лабіальних ознак > акомодация з фіксацією палатальних і / або лабіальних ознак; в ауслауті: нульовий ступінь > регресивна акомодация з фіксацією лабіальних і / або палатальних ознак, нульовий ступінь > повна і / або контактна асиміляція, ларингальна теорія, епентеза; морфології: а) *структура*: закон про триелементну структуру > закон про двоелементну структуру / закон про чотириелементну структуру; б) *статус складу* в анлауті: закон про відкритий склад > закон про закритий склад; в) *закон альтернації V* в анлауті: нульовий ступінь > альтернація; С в ауслауті: нульовий ступінь > альтернація, альтернація > нульовий ступінь; семантики: *семантичний зсув*.

Перспективи подальших досліджень убачаємо 1) в залученні інших ностратичних етимонів і корпусу їх генетичного матеріалу для укладання комп'ютерної бази даних фонологічних, граматичних, лексико-семантичних, показників; 2) у застосуванні процедур діахронічної інтерпретації і квантитативної верифікації для вивчення прамов інших гіпер- і макросімей; 3) у конструюванні багаторівневих сценаріїв відношень між прамовами і прамовними станами гіпер- і макросімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. С. Архетипы. *Мифы народов мира*. Москва, 2000. Т. 1. С. 110–111.
2. Алексеев В. П. Историческая антропология. Москва : Высшая школа, 1979. 217 с.
3. Алексеев В. П. История первобытного общества: учебник для вузов по специальности “История”. Москва : Высшая школа, 1990. 351 с.
4. Алексеев В. П. Человек: Эволюция и таксономия: Некоторые теоретические вопросы. Москва : Наука, 1985. 284 с.
5. Алексеев В. П. Этногенез. Москва: Высшая школа, 1986. 176 с.
6. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. Москва: Высшая школа, 2001. 318 с.
7. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: уч. пос. Москва : Флинта: Наука, 2005. 416 с.
8. Алиман А. Доисторическая Африка. Москва : Изд-во иностранной лит-ры, 1960. 503 с.
9. Анацкий И. Н. В институте языкознания АН СССР. *Вопросы языкознания*. Москва, 1957. № 2. С. 164–169.
10. Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык. Л. : “Наука”, 1986. 330 с.
11. Андреев Н. Д. Статистико-комбинаторное моделирование языков. М.–Л. : “Наука”, 1965. 403 с.
12. Андронов М. С. Сравнительная грамматика дравидийских языков. Сравнительная грамматика дравидийских языков. 2-е изд., испр. И доп. Москва : ИВ РАН, 1994. 379 с.
13. Андронов М. С. Из истории классификации дравидийских языков. *Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства* / отв. ред. Б. А. Серебрянников. Москва : Наука, 1982. 312 с.

14. Андронов М. С. Дравидийские языки. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы*. Москва, 1982. С. 186–202.
15. Андросова М. А. Сравнительно-историческое языкознание: Из истории и методологии сравнительного языкознания. Ульяновск : УлГТУ, 2009. 87 с.
16. Арапов М. В., Херц М. М.. Математические методы в исторической лингвистике. Москва : Наука, 1974. 166 с.
17. Арсланов Л. Ш. Топонимия финно-угро-самодийского происхождения в районах западного Закамья Республики Татарстан. *Финноугроведение*. Йошкар-Ола, 1996. № 4. С. 3–20.
18. Арсланов Л. Ш., Казаков Е. П., Корепанов К. И. Финно-угро-самодийская топонимия Восточного Закамья. Финны, угры и самодийцы в Восточном Закамье (III в. до н. э. – XIV в. н. э.). Елабуга, 1993. 140 с.
19. Афанасьева Е. Ф., Певнов А. М. Чжурчжэньский язык. Улан-Удэ : Бурятский государственный университет, 2017. 140 с.
20. Бабаев К. В. О происхождении личных местоимений в языках мира. *Вопросы языкознания*, 2009. № 4. С. 119–138
21. Бабаев К. В. Роль парадигматической грамматики для обоснования нигеро-конголезской гипотезы. *Основы африканского языкознания*. Москва : ЯСК, 2015. С. 55–124.
22. Бабаев К. В. Структурная изменяемость индоевропейской морфологии. 2000. URL: <http://language.babaev.net/sinus.html>
23. Байчура У. Ш. Некоторые вопросы фонетики тувинского языка по экспериментальным данным. *Ун. зап. Казанского гос. унив.*, 1957. № 117(9). С. 119.
24. Балановская Е. В., Балановский О. П. Генетические следы исторических и доисторических миграций: континенты, регионы, народы. *Вестник ВОГиС*, 2009. Т. 13. № 2. С. 401–408.

25. Барулин А. Н. К аргументации полигенеза (An argument for the polygenetic hypothesis on language origin). *Разумное поведение и язык*. Вып. 1. Коммуникативные системы животных и язык человека. Проблема происхождения языка. М. : Языки славянских культур, 2008. С. 41–58.
26. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва : Наука, 1981. 136 с.
27. Бачинин В. А. Культурный код как мнемоническая структура. *Культурное многообразие: от прошлого к будущему* : тезисы докладов и сообщений II-го Российского культурологического конгресса с международным участием, 25–29 нояб. 2008 г. СПб., 2008. С. 205.
28. Белов А. М. Проблема моры в индоевропейских аблаутных чередованиях: корни с тяжёлыми базами. *Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка*, 2011. № 70(5). С. 49–54.
29. Белова А. Г. Структура семитского корня и семитская морфологическая система. *Вопросы языкознания*, 1991. № 1. С. 79–90.
30. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / пер. В. В. Горнунг. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1955. 260 с.
31. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1947. 448 с.
32. Білецький А. О. Про мову і мовознавство: навч. пос. Для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. Київ : АртЕк, 1996. 224 с. (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).
33. Білецький О. І. Вибрані праці : в 2-х т. *Від давнини до сучасності* : зб. пр. з питань української літератури. Київ : Держлітвидав, 1960. Т. 1. 503 с.; Т. 2. 455 с.
34. Бобровников А. А. Грамматика монгольско-калмыцкого языка. Казань : типография Казанского университета, 1849. xi + 403 с.
35. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях* /

В. А. Звегинцев. Москва : Государственное учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1960. Ч. I. 406 с.

36. Борисковский П. И. Начальный этап первобытного общества. Л., 1950. 140 с.

37. Бродянский Д. Л. Проблема периодизации и хронологии неолита Приморья. *Древние культуры Сибири и Тихоокеанского бассейна*. Новосибирск : Наука, 1979. С. 110–115.

38. Бурлак С. А. Историческая фонетика тохарских языков. Москва : Ин-т востоковедения РАН, 2000. 274 с.

39. Бурлак С. А. Происхождение языка: новые материалы и исследования. Москва : Отдел языкознания ИНИОН РАН, 2007. 80 с.

40. Бурлак С. А., Старостин С. А. Сравнительно-историческое языкознание : учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр “Академия”, 2005. 432 с.

41. Бурлак С. Происхождение языка: Факты, исследования, гипотезы ... Москва : Астрель; CORPUS, 2011. 464 с.

42. Бычков В. В. Эстетические взгляды Климента Александрийского. *Вестник древней истории*, 1977. № 3. С. 69–91.

43. Вендина Т. И. Типологическая классификация языков. *Введение в языкознание*. 2-е изд. Москва : Высшая школа, 2005. 391 с.

44. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Москва : Айрис-пресс, 2012. 576 с.

45. Вернадский В. И. Очерки и речи. Петроград, 1922. Вып. 2. 123 с.

46. Вишняцкий Л. Б. История одной случайности, или Происхождение человека. Фрязино: Издательский дом “Век 2”, 2005. 240 с.

47. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия: введение и фонетика. Ленинград, 1929. Вып. XII. 436 с. (Издание Ленинградского Восточного института имени А. С. Енукидзе. Вып. 33).

48. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л., 1929. XII, 436 с.
49. Волошина О. А. В. М. Иллич-Свитыч и гипотеза дальнего родства языков (к 80-летию со дня рождения ученого). *Русский язык в школе*, 2014, URL: <http://naukarus.com/v-m-illich-svitych-i-gipoteza-dalnego-rodstva-yazykov-k-80-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uchenogo>
50. Всемирная история в 10 томах. Москва : Госполитиздат, 1955. Т. 1. 746 с.
51. Габинский М. А. Появление и утрата первичного албанского инфинитива (к проблеме инфинитивности в балканских языках). Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1970. С. 4–89.
52. Гаджиева Н. З. Тюркские языки. *Языки мира. Тюркские языки*. Москва, 1997. С. 17–34.
53. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы : реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры = Indo-European and the Indo-Europeans : в 2 ч. Тбилиси, 1984. Ч. 1. 428 с., Ч. 2. 440–1328 с.
54. Ганюшина М. А. К вопросу о роли аналогии в языке и речи. *Наука и образование в жизни современного общества* : сб. научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. Тамбов : ООО “Консалтинговая компания Юком”, 2015. Т. 9. 167 с.
55. Георгиев В. И. Проблема возникновения индоевропейских языков. *Вопросы языкознания*, 1956. № 1. С. 43–67.
56. Герасимов О. Г. На ближневосточных перекрестках. Москва : Наука, 1979. 502 с.
57. Глейе А. О происхождении грузинского народа и его языка. *СМО* 27, 4. 1900.
58. Голосовкер Я. Э. Логика мифа. Москва : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. 218 с.

59. Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис : Типография канц. Главного нач. гр. ч. на Кавказе, 1896. 451 + XL + LXII с.
60. Гринбаум Н. С. Пиндар. Проблема языка. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2007. 428 с.
61. Давня історія України : навч. пос. для студентів вузів : у 2-х кн. / П.П. Толочко, Д.Н. Козак, С.Д. Крижицький та ін. Київ : Либідь, 1994. Кн. 1. 236 с.
62. Дзуганова Р. Х., Кумыкова Д. М. Принципы описания морфонологических явлений в глаголе кабардино-черкесского языка. *Фундаментальные исследования*. 2015. № 2–7. С. 1542–1545.
63. Дмитриева В. Н. Корейский язык : практический курс. Москва : МГИМО (У) МИД России, 2008. 254 с.
64. До 70-річчя Д. Я. Телегіна. *Археологія*. 1989. № 4. С. 152–153.
65. Долгопольский А. Б. Гипотеза древнейшего родства языков Северной Евразии (проблемы фонетических соответствий). *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*. Москва, 1964. С. 1–22.
66. Долгопольский А. Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Северной Евразии с вероятностной точки зрения. *Вопросы языкознания*. Москва, 1964. № 2. С. 53–63.
67. Долгопольский А. Б. Какие языки родственны европейским? *Наука и человечество*. Москва : Знание, 1971–1972. С. 106–119.
68. Долгопольский А. Б. Ностратические этимологии и происхождение глагольных формантов. *Этимология*. 1968 / АН СССР. Ин-т русского языка. Москва : Наука, 1971. С. 237–242.
69. Доценко Е. Л., Зарубко Е. Ю. ИмPLICITные семантические поля архетипов. *Вестник тюменского государственного университета. Серия Психология*. Тюмень, 2008. Вып. 5. С. 111–117.

70. Дрогомирецький П. П., Гуцуляк О. Б. Основи індоєвропейського мовознавства та компаративістики : навч.-метод. пос. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. 116 с.

71. Дронова Л. П. Поиски оптимизации семантической реконструкции. *Вестник Томского государственного университета. Серия Филология*. Томск, 2012. № 282. С. 212–215.

72. Дугин А. Г. Герман Вирт, палеосоциология и ностратическая лингвистика: в поисках примордиальных структур (тезисы). *Традиция* : материалы семинаров по проблемам религиоведения и традиционализма / под. ред. А. Г. Дугина; ред.-сост. Н. Сперанская. Москва : Евразийское Движение, 2011. Вып. 2. С. 61–68.

73. Дьяконов И. М. Лингвистические данные к истории древнейших носителей афразийских языков. *Africana. Африканский этнографический сборник*. Л., 1975. Вып. 10. С. 117–130.

74. Дьяконов И. М. Семито-хамитские языки. Опыт классификации – Москва: КомКнига, 2006. 120 с.

75. Дьяконов И. М. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока*: тез. и докл. конф. Москва : Наука, 1984. Ч. 2. С. 3–20.

76. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. Москва : Наука, 1967. 492 с.

77. Дьяконов И. М., Порхомовский В. Я. О принципах афразийской реконструкции. *Balkanica. Лингвистические исследования*. Москва, 1979. С. 72–84.

78. Дыбо В. А. Балтийская сравнительно-историческая и литовская историческая акцентологии. *Аспекты компаративистики I*. Москва : Изд-во РГГУ, 2005. С. 177–213.

79. Дыбо В. А. Балто-славянская акцентология и закон Винтера. *Studia Linguarum*. Москва : Изд-во РГГУ, 2002. Вып. 3. С. 295–515.

80. Дыбо В. А. В. М. Иллич-Свитыч и его вклад в развитие уральского и дравидийского языкознания (предварительное сообщение). *Explorations in Language Macrofamilies* / Universitaetsverlag Dr. Norbert Brockmeyer. Bochum, 1989. С. 20–29.

81. Дыбо В. А. Дентальные взрывные в пратюркском. *Аспекты компаративистики I*. Москва : Изд-во РГГУ, 2005. С. 49–82.

82. Дыбо В. А. Ностратические языки. URL: https://w.histrf.ru/articles/article/show/nostratichieskiie_iazyki

83. Дыбо В. А. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии: лексика конкретного словаря. *Слово и язык*. Москва, 2011. С. 359–391.

84. Дыбо В. А. Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. Москва : Наука, 1981. 272 с.

85. Дыбо В. А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э. Р. Тенишева и А. В. Дыбо. Москва : Наука, 2006. 912 с.

86. Дыбо В. А. Язык – этнос – археологическая культура (Несколько мыслей по поводу индоевропейской проблемы). *Глобализация – этнизация. Этнокультурные и этноязыковые процессы*. Москва, 2006. Кн. 1. С. 75–94.

87. Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков. *Вестник Российской Академии Наук*. Москва, 1985. № 2. С. 55–66.

88. Дыбо В. А., Терентьев В. А. Ностратическая макросемья и проблема ее временной локализации. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : тезисы и доклады конференции. Москва, 1984. Ч. 5. Проблемы изучения ностратической макросемьи языков. С. 3–20.

89. Журавлёв В. К. Диахроническая фонология. Москва : Наука, 1986. 232 с.

90. Журавлев В. К. Фонетические законы. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. С. 554–555.,
91. Залізняк Л. Л. Археологія України : курс лекцій. Київ : “Либідь”, 2005. 504 с.
92. Залізняк Л. Л. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*. 2016. № 3. С. 3–17.
93. Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України. *Археологія*. 1995. № 4. С. 3–16.
94. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт – доба кардинальних змін. *Археологія*. 2015. № 2. С. 3–18.
95. Залізняк Л. Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки. *Археологія*. 2005. № 3. С. 3–12.
96. Зеликов М. В. Концепт как проблема филологической преемственности. *Язык, коммуникация и социальная среда*. 2014. № 12. С. 70–96.
97. Зубов А. А. Становление и первоначальное расселение рода Ното. СПб. : Алетейя, 2011. 224 с.
98. Иванов Вяч. Вс. Моногенеза теория. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М., 1990. С. 308–309.
99. Иванов Вяч. Вс. Моногенеза теория. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. С. 308–309.
100. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Жанр или тематика : монография. Москва : Изд-во восточной литературы, 1960. 138 с.
101. Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянская мифология. *Мифы народов мира* : энциклопедия. Москва, 1980. Т. 2. С. 450–456.
102. Иллич-Свитыч В. М. Алтайские гуттуральные *k', *k, *g. *Этимология 1964*. Москва : Наука, 1965. С. 338–343.
103. Иллич-Свитыч В. М. Генезис индоевропейских рядов гуттуральных в свете данных внешнего сравнения. *Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков*. Москва, 1964.

104. Иллич-Свитыч, В. М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. *Этимология 1965*. Москва : Наука, 1967. С. 321–373.
105. Иохельсон В. И. Заметки о фонетических и структурных основах алеутского языка. *Изв. Императорской Академии Наук*. 1912, № 17.
106. История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / отв. ред. Ю. В. Бромлей. Москва : Наука, 1983. 432 с.
107. Каиржанов А. К. Сравнительная фонетика тюркских языков. Астана: ЕНУ имени Н. Г. Шаймердиновой и А. К. Каиржанова. Астана, 2013. 304 с.
108. Капранов Я. В. Апробація методу діахронічної інтерпретації у макрокомпаративістиці. *Наука і вища освіта*: матер. XXVI міжнар. наук. конф. студентів і молодих учених, Запоріжжя, 15 листопада 2017 р. Запоріжжя, 2017. С. 224–225.
109. Капранов Я. В. Архетип та етимон як когнітивно-прамовні протоструктури. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Філологічна” / уклад.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2018. Вип. 4(72). С. 92–95.
110. Капранов Я. В. Витлумачення терміна “етимон” як знакового утворення прамовного стану. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Серія “Філологічна” / уклад.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2016. Вип. 61. С. 65–68.
111. Капранов Я. В. Відображення фонематичного принципу орфографії в етимологічних гіпотезах слів української мови. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 01–03 квіт. 2015 р. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 235–236.
112. Капранов Я. В. Гіпотетичні версії щодо географічної локалізації ностратичної прамови. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного*

університету імені Івана Франка / гол. ред. М. П. Пантюк. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 17. С. 140–153.

113. Капранов Я. В. Дія положень ларингальної теорії в індоєвропейському *h²ek²- / *heuk- та афразійському *Hwq- етимонух. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу*: матер. V міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 23–24 травня 2019 р. Луцьк, 2019. С. 43–46.

114. Капранов Я. В. Електронні бази даних мов з глобальних етимологій. *Питання сучасної філології в контексті взаємодії мов і культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Італія, Венеція, 27–28 грудня, 2019 р. Венеція. 2019. (подано до друку).

115. Капранов Я. В. Інтерпретація змісту поняття “архетип” у лінгвокомпаративістиці. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія Філологічні науки* / гол. ред. О. Семенюк. Кіровоград, 2016. Вип. 146. С. 73–76.

116. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття “прамова” у порівняльно-історичному мовознавстві. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* / гол. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. Т. 18. № 2. С. 70–76.

117. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття ностратичної прамови у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2015. Вип. 13. С. 86–92.

118. Капранов Я. В. Історико-генетичні витоки поняття ностратичної прамови у сучасному порівняльно-історичному мовознавстві. *Мир языка – мир в языке*: матер. III Междунар. науч. конф., Киев, 29–30 октября 2015 г. / Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. Киев, 2015. С. 71–72.

119. Капранов Я. В. Когнати і міжмовні відповідники: термінологічне співвідношення. *Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Румунія, Бая-Маре, 21–22 грудня 2018 р. Бая-Маре, 2018. С. 131–133.

120. Капранов Я. В. Когнитивно-синергетические принципы конструирования словарной микроструктуры в этимологическом словаре (на материале *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* в 2 т.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2017. Вип. 15. С. 103–119.

121. Капранов Я. В. Конструювання Nostratic Dictionary А. Б. Долгопольського як одного з джерел макрокомпаративістики. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матер. XVIII міжнар. наук. інтернет-конференції, Переяслав-Хмельницький, 27–28 жовтня, 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 18. С. 316–318.

122. Капранов Я. В. Методи виявлення ступенів споріднення мов. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2017. Вип. 16. С. 113–125.

123. Капранов Я. В. Методологічна процедура діахронічної інтерпретації ностратичного архетипу (з орієнтацією на морфонологію і фонологію). *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія “Філологія, педагогіка, психологія”*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2020. Вип. 39.

124. Капранов Я. В. Методологія пошуку споріднення мовних сімей у В. М. Ілліча-Світича. *Світ мови – світ у мові*: матер. III міжнар. наук. конф., Київ, 26–27 жовтня 2017 р. Київ, 2017. С. 74–78.

125. Капранов Я. В. Міжнародна база даних “Вавилонская башня” як пошукова система для вивчення ностратичних етимологій. *Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління*: матеріали I міжнар.

наук.-прикл. конф. (засобами відео-Інтернет-конференц-зв'язку), Київ, 25 квітня 2018 р. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 24–25.

126. Капранов Я. В. Моноцентристська гіпотеза походження мови. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 30 бер. – 01 квіт. 2016 р. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 128–130.

127. Капранов Я. В. Наукові дискусії щодо ностратичної гіпотези походження мов. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2016. IV(21). Issue 98. С. 68–71.

128. Капранов Я. В. Ностратична лінгвістика: історія, сучасний стан і перспективи розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ, 2016. Вип. 14. С. 78–89.

129. Капранов Я. В. Ностратична макросім'я на тлі інших гіпотетичних макросімей. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 29–31 березня 2017 р. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 119–121.

130. Капранов Я. В. Ностратична прамова як примордіальна структура. *Філософія мови та нові тенденції в перекладознавстві й лінгвістиці*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 06–07 квітня, 2017 р. Київ: Вид. центр НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 197–200.

131. Капранов Я. В. Оцінка близькості двох мов: рішення про спорідненість (за математичним алгоритмом Г. В. Раушенбаха). *Корпусна лінгвістика: діджиталізація в науці та освіті*: матер. II Міжнар. наук.-прикл. конф. (засобами відео-Інтернет-конференц-зв'язку), Київ, 6 грудня, 2019 р. Київ, 2019. С. 13–15.

132. Капранов Я. В. Процедура реконструкції індоєвропейського етимону лексеми *water* в етимологічному словнику англійської мови. *Проблеми зіставної семантики* / відп. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 117–122.

133. Капранов Я. В. Реконструкція і діахронічна інтерпретація як методологічні операції відтворення і аргументації правовних конструктів у лінгвістичній макрокомпаративістиці. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2017. V(39). Issue 143. С. 30–33.

134. Капранов Я. В. Семантична реконструкція як процедура відновлення давнього значення слова. *Паралелі та контрасти: мова, культура, комунікація*: матер. II всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 02 листопада 2018 р. Одеса, 2018. С. 36–39.

135. Капранов Я. В. Славянские параллели в языках ностратической макросемьи (на материале словаря В. М. Иллича-Свитыча “Опыт сравнения ностратических языков”). *Балтийские и славянские языки и диалекты в Центральной Европе*: матер. междунар. науч. конф., посвященной 85-летию проф. Анатолия Павловича Непокупного (1932–2006), Вильнюс, 20–21 апреля, 2017 г. Вильнюс, 2017. С. 5–6.

136. Капранов Я. В. Співвідношення понять “лексичне гніздо” / “словотвірне гніздо”, “генетичне гніздо” й “етимологічне гніздо” в етимологічній лексикографії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* / гол. ред. А. В. Корольова. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 79–87.

137. Капранов Я. В. Структура консонантного кореня в афразійських мовах (на прикладі етимону *Нwq- “знати”). *Світ мови – світ у мові*: матер. V міжнар. наук. конф., Київ, 24–25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 66–69.

138. Капранов Я. В. Фиксация степени родства ностратического этимона *NuḶa в языках индоевропейской, алтайской и афразийской языковых семьях (по версии В. М. Иллич-Свитыча). *Res Humanitariae*. Klaipeda, 2019. (подано до друку).

139. Капранов Я. В. Фіксація генетичних відповідників етимонів *mo-du (< *mor-du) і *mō у мовах монгольської і тунгусо-маньчжурської груп алтайської мовної сім'ї. *Лінгвістичні студії*. Дніпропетровськ, 2018. Вип. 36. С. 26–31.

140. Капранов Я. В. Фіксація ступенів мовного споріднення у межах дравідійської мовної сім'ї. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 11–13 березня 2018 р. К.: Вид. центр КНЛУ, 2018. С. 125–127.

141. Капранов Я. В. Фонетичні закони як методологічний інструмент верифікації мовного споріднення. *Перспективи розвитку філологічних наук*: матер. V міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 02–03 листопада 2018 р. Харків, 2018. С. 83–84.

142. Капранов Я. В., Корольова А. В. Діахронічна верифікація фонологічних, граматичних і семантичних переходів ностратичного етимону *Huḳa “око, бачити”. *Наукові досягнення країн Європи в галузі філологічних досліджень*. Латвія: Izdevniecība “Baltija Publishing”, 2020. (подано до друку).

143. Карпенко У. А. Трансляция смысла и трансформация значений первокорня : монография. Київ : Освіта України , 2013. 496 с.

144. Карпенко Ю. А. Вступ до мовознавства. 2-е вид. Київ : Академвидав, 2009. 336 с.

145. Кельмаков В. Е. Удмуртский язык. *Языки мира : уральские языки* / ИЯ РАН. Москва : Наука, 1993. С. 239–255.

146. Клесов А. А., Тюняев А. А. Происхождение человека (по данным археологии, антропологии и ДНК-генеалогии). Москва : Белые альвы, 2010. 1024 с.

147. Климов Г. А. Древнейшие индоевропеизмы картвельских языков. Москва : Наследие, 1994. 249 с.

148. Климов Г. А. Ещё одна индоевропейско-семитско-картвельская лексическая параллель. *Этимология*. Москва : Наука, 1985. С. 156–159.

149. Климов Г. А. Картвельское *uxo-* “бык жертвенный” индоевропейское *uks-on. *Этимология 1990*. Москва : Наука, 1993. С. 154–158.

150. Климов Г. А. Реконструкция и диахроническая интерпретация в компаративистике. *Вопросы языкознания*. Москва, 1988. № 3. С. 9–16.

151. Клосон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории. *Вопросы языкознания*. Москва, 1969. № 5. С. 22–41.
152. Козинцев А. Г. Происхождение языка: новые факты и теории. *Теоретические проблемы языкознания. 140 лет кафедре общего языкознания*. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. С. 35–50.
153. Колева-Златева Ж. О приемах когнитивного подхода в этимологических исследованиях. *Slavica*. 2005. Вып. 34. С. 23–42.
154. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. Москва : Наука, 1973. 127 с.
155. Королева А. В. Когнітивна лінгвокомпаративістика : від реконструкції прамовних форм до реконструкції структур свідомості. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія* : зб. наук. пр. / гол. ред. А. В. Королева. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2014. С. 94
156. Котвич В. А. Исследование по алтайским языкам. Москва : Наука, 1962. 367 с.
157. Кочерган М. П. Основы зіставного мовознавства. Київ : ВЦ “Академия”, 2006. 424 с.
158. Кумахов М. А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. Москва : Наука, 1989. 383 с.
159. Курилович Е. О методах внутренней реконструкции. *Новое в лингвистике*. Москва, 1965. Вып. IV. С. 400–434.
160. Левенштейн В. И. Двоичные коды с исправлением выпадений, вставок и замещений символов. *Докл. АН СССР*. Москва, 1965. С. 845–848.
161. Левицкий А. Э., Славова Л. Л. Сравнительная типология русского и английского языков. Житомир : Изд-во ЖГУ, 2005. 204 с.
162. Левицкий В. В. Семасиология. Винница : Нова книга, 2006. 512 с.
163. Левицький В. В. Основы германістики. Вінниця : Нова Книга, 2008. 528 с.

164. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : тез. и докл. конф. Москва : Наука, 1984. Ч. 5. С. 31–48.
165. Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков : пер. с англ. Москва, 1954.
166. Майзель С. С. Пути развития корневого фонда семитских Языков / АН СССР, Ин-т востоковедения; отв. ред., сост., авт. вступит. статьи, ... индекса слов и корней А. Ю. Милитарев; предисл. И. М. Дьяконова. 1983. 308 с.
167. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания: монография. Москва : Наука, 1977. 205 с.
168. Макаев Э. А. Проблемы и методы современного сравнительно-исторического индоевропейского языкознания. *Вопросы языкознания*. Москва, 1965. № 4. С. 3–19.
169. Макаев Э. А. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. *At. J.*, 1904. С. 50–57.
170. Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона. *Вопросы языкознания*. Москва, 1967. № 4. С. 26–33.
171. Маковский М. М. Лингвистическая генетика : проблемы онтогенеза слова в индоевропейских языках. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. 189 с.
172. Маленков А. Г. Формирование исторического мышления. Москва : MAGERIC, 2013. Кн. 1. 400 с.
173. Марр Н. Я. Язык и письмо. 2-е изд. 1931. Т. VI. Вып. 6. 24 с. (Известия гос. акад. ист. материальной культуры).
174. Маслов Ю. С. Введение в языкознание : учеб. для филол. спец. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 1987. 272 с.
175. Матвеев А. К. Вершины Каменного Пояса. Названия гор Урала. 2-е изд., перер. и доп. Челябинск : Южно-Уральское книжное издательство, 1990. 287 с.

176. Матвеев А. К. Топонимические типы Верхнего и Среднего Прикамья. *Отчёты Камской (Воткинской) археологической экспедиции*. Москва, 1961. Вып. 2. С. 319–330.
177. Матвеев А. К. Финно-угро-самодийская топонимия на территории СССР как объект лингвистического исследования. *Вопросы финноугорской ономастики*. Ижевск, 1989. С. 5–178.
178. Медоваров М. В. Генеалогическая классификация языков мира по теории моногенеза. URL: <http://mahtalcar.narod.ru/linguistics/monogenez.html#073>
179. Медоваров М. В. Достижения и перспективы изучения дальнего родства языков: советская лингвистическая школа прежде и теперь. *Традиция : материалы семинаров по проблемам религиоведения и традиционализма / под. ред. А. Г. Дугина; Ред.-сост. Н. Сперанская*. Москва : Евразийское Движение, 2011. Вып. 2. С. 61–68.
180. Мезоліт заходу Східної Європи. *Кам'яна доба України*. 2009. Вип. 12. 27 с.
181. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., 1938. 510 с.
182. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Москва : Наука, 1987. 407 с.
183. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва : Наука, 1982. 149 с.
184. Мельников Г. П. Системная типология языков : принципы, методы, модели. Москва : Наука, 2003. 393 с.
185. Мельничук А. С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков*. Москва : Наука, 1991. С. 5–14.
186. Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков. *Вопросы языкознания*. Москва, 1991. № 2. С. 27–42.

187. Меновщиков Г. А. Эскимосско-алеутские языки. *Языки Азии и Африки*. 1979.
188. Меркулов И. П. Когнитивные способности. Москва : ИФ РАН, 2005. 182 с.
189. Милитарев А. Ю. Афразийско-шумерские лексические связи. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : материалы к дискуссии на Международной конференции, Москва, 29 мая – 2 июня 1989 г. Москва : Наука, 1989. Ч. 1. С. 58–61.
190. Милитарев А. Ю., Шнирельман В. А. К проблеме локализации древнейших афразийцев (опыт лингвоархеологической реконструкции). *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : тезисы и доклады конференции. Москва : Наука, 1984. Ч. 2. Лингвистическая и историческая реконструкция (проблемы интердисциплинарных исследований). С. 35–53.
191. Мосенкис Ю. Л. Общемировой праязык : история вопроса и постановка проблемы. *Происхождение языка и культуры : древняя история человечества*. 2007. Т. 1. № 1. С. 5–13.
192. Напольских В. В. “Угро-самодийская” топонимика в Прикамье : заблуждения и реальность. *Древнетюркский мир: история и традиции* : материалы одноименной научной конференции. Казань, 2002. С. 85–105.
193. Напольских В. В. “Угро-самодийцы” в Восточной Европе. *Археология, этнография и антропология Евразии*. Новосибирск, 2001. № 1(5). С. 113–126.
194. Напольских В. В. Введение в историческую уралоистику : монография. Ижевск : Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, 1997. 268 с.
195. Напольских В. В. О времени и исторических условиях урало-тохарских контактов. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. Helsinki, 1994. Vol. 85. С. 37–39.

196. Напольских В. В. Уральско-арийские взаимоотношения: история исследований, новые решения и проблемы. *Индоевропейская история в свете новых исследований* : сб. тр. конференции памяти профессора В. А. Сафронова. Москва, 2010. С. 231–244.

197. Напольских В. В., Энговатова А. В. Симпозиум “Контакты между носителями индоевропейских и уральских языков в неолите, энеолите и бронзовом веке (7000-1000 гг. до н. э.) в свете лингвистических и археологических данных” (Твярминне, 1999). *Российская археология*. Москва, 2000. № 4. С. 224–232.

198. Нафиков Ш. В. Бореальные элементы в башкирском языке. Уфа : Гилем, 2003. 302 с.

199. Неолит лесной полосы Восточной Европы (Антропология Сахтышских стоянок) / под ред. Т. И. Алексеевой. Москва : Научный мир, 1997. С. 52–53.

200. Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине / АН УССР, Ин-т археологии. Київ : Наук. думка, 1976. 151 с.

201. Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 26–43.

202. Нестурх М. Ф. Обезьянолюди и их отношение к прочим ископаемым гоминидам. *Ученые записки МГУ*. 1948. Вып. 115. С. 3–32.

203. Нестурх М. Ф. Человек и его предки. М., 1934. 437 с.

204. Нечитайло І. М. Історія і типологія праслов'янських девербативів : монографія. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2011. 365 с.

205. Нечитайло І. М. Феномен праслов'янського діалектизму в порівняльно-історичній парадигмі. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2017. Вип. 12. С. 48–59.

206. Николаев Д. М. Индоевропейский код (в системе языков). Кишинев : “Grafic Design”, 2006. 254 с.

207. Николаева Т. М. Теории происхождения языка и его эволюции – новое направление в современном языкознании. *Вопросы языкознания*. Москва, 1996. № 2. С. 79–89.
208. Новгородова Э. А. Древняя Монголия. Москва : Наука, 1989. 383 с.
209. Норманская Ю. В., Дыбо А. В. Тезаурус. Лексика природного окружения в уральских языках. Москва : “Тезаурус”, 2010. 363 с.
210. Ониани А. А. Относительно категории эксклюзива-инклюзива в картвельских языках. *Вестник ООН*. 1965, Вып. 1.
211. Откупщиков Ю. В. К истокам слова : рассказы о науке этимологии. СПб. : Авалон : Азбука-классика, 2005. 349 с.
212. Охотина Н. В. Банту языки. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. С. 69–70.
213. Певнов А. М. Лингвистические пути решения тунгусо-маньчжурской проблемы. *Вопросы языкознания*. Москва, 2008. № 5. С. 63–83.
214. Певнов А. М. О некоторых тунгусо-маньчжурских грамматических реликтах в чжурчжэньском языке. *Тангуты в Центральной Азии* : сборник статей в честь 80-летия профессора Е. И. Кычанова. Москва, 2012. С. 279–304.
215. Пизани В. К индоевропейской проблеме. *Вопросы языкознания*. Москва, 1966. № 4. С. 3–21.
216. Пилипенко А. С. Палеогенетика человека. *Вавиловский журнал генетики и селекции*. 2013. Т. 17, № 4/2, С. 957–971.
217. Плоткин В. Я. Типологическая реконструкция динамики индоевропейской фонологической системы. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. Москва, 1978. Т. 37. Вып. 5. С. 393–399.
218. Поппе Н. Н. Грамматика письменно-монгольского языка. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1937. 198 с.

219. Порхомовский В. Я. Проблемы генетической классификации языков Африки. *Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства*. Москва, 1982.

220. Порхомовский В. Я. Чадские языки. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. С. 577.

221. Порхомовский В. Я., Афразийские языки. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы*. Москва, 1982. С. 233–256.

222. Прието А. Из книги “Морфология романа”. *Семиотика. Антология*. Москва : Академический проект, 2001. С. 392–422.

223. Пятаева Н. В. Понятие лексического гнезда в современной лингвистике (к проблеме квалификации и классификации). *Филологический класс*. Екатеринбург, 2003. № 3. С. 42–49.

224. Равдоникас В. И. Происхождение человека. *Первобытное общество*. Москва, 1932. С. 53–54.

225. Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. 255 с.

226. Рассоха И. Н. Исследования по ностратической проблеме: ЮжноУкраинский центр неолитической революции. Методика выявления древнейшего родства языков путем сравнения их базовой лексики с ностратической и синокавказской реконструкциями : монография. Харьков : ХНАМГ, 2010. 400 с.

227. Рассоха И. Н. Украинская прародина индоевропейцев. Харьков : ХНАМГ, 2007. 392 с.

228. Раушенбах Г. В. Меры близости и сходства. Анализ нечисловой информации в социологических исследованиях. Москва : Наука, 1985. С. 169–203.

229. Реформатский А. А. Введение в языковедение. 5-е изд. Москва : Аспект Пресс, 2007. 536 с.

230. Рогинский Я. Я. Теория моноцентризма и полицентризма в проблеме происхождения современного человека и его рас. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1949. 155 с.

231. Ромашко С. В. Сравнительно-историческое языкознание и типология: реконструкция индоевропейской фонологии. *Сравнительно-историческое языкознание в XXI веке: проблемы и перспективы. К 60-летию С. А. Старостина*, РГГУ, 20–22 марта 2013 г. Москва, 2013. С. 37–45.

232. Рыбин В. В. Фонетика японского языка. СПб.: Гиперион, 2012. 343 с.

233. Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. 3-е изд. Москва : УРСС, 2010. 416 с.

234. Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Том 1. Фонетика и морфология именных частей речи. Москва : Изд. АН СССР, 1953. 240 с.

235. Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатическом датировании. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып. 1. С. 53–87.

236. Севортыан Е. В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? *Вопросы языкознания*. Москва, 1975. № 4. С. 46–52.

237. Селищев А. М. Славянское языкознание. Западнославянские языки. Москва : Государственное Учебно-Педагогическое Издательство Наркомпроса РСФСР, 1941. 462 с.

238. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 400 с.

239. Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков : синтаксис / отв. ред. Э. Р. Тенишев. 2-е изд., испр. и доп. / Институт языкознания АН СССР. Москва : Наука, 1986. 304 с.

240. Славин А. В. *Наглядный образ в структуре познания*. Москва : Политиздат, 1971. 271 с. (Над чем работают, о чем спорят философы).

241. Смирницкий А. И. К вопросу о сравнительно-историческом методе языкознания. *Вопросы языкознания*. Москва, 1952. № 4. С. 3–19.
242. Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства. М. : Изд-во МГУ, 1955. 352 с.
243. Соболевский С. И. Древнегреческий язык. СПб. : Летний Сад, 2000. 616 с.
244. Сорокина Е. А. К уточнению содержания термина “семантическая реконструкция”. *Известия волгоградского государственного педагогического университета. Серия Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание*. Волгоград, 2013. № 1(76). С. 29–33.
245. Соснин Е. В. Слово и текст: к вопросу о подвижности границ индоевропейского корня. *Язык и культура. Сравнительно-историческое языкознание*. Новосибирск, 2012. С. 110–116.
246. Соссюр Ф. де Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 696 с.
247. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
248. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 696 с.
249. Старостин Г. С. и др. К истокам языкового разнообразия. Десять бесед о сравнительно-историческом языкознании с Е. Я. Сатановским. Москва : Издательский дом “Дело” РАНХиГС, 2015. 584 с.
250. Старостин Г. С. Языки Африки: Опыт построения лексикостатической классификации. Т. 1: Методология. Койсанские языки. Москва : Языки славянской культуры, 2013. 511 с.
251. Старостин Г. Что такое “ностратическая гипотеза” и почему многие её боятся. URL : http://polit.ru/article/2013/03/05/ps_sc20_starostin2/
252. Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. Москва : Наука, 1991. 298 с.

253. Старостин С. А. Два подхода к изучению истории языка. *Знание – сила*. Москва, 2003. № 8. URL : <http://www.philology.ru/linguistics1/starostin-03.htm>
254. Старостин С. А. К вопросу о реконструкции прааяпонской фонологической системы. *Очерки по фонологии восточных языков*. Москва : Наука, 1975. С. 271–280.
255. Старостин С. А. О доказательстве языкового родства. *Труды по языкознанию*. Москва, 2007. С. 779–793.
256. Старостин С. А. Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : материалы к дискуссиям международной конференции. Москва, 1989. Т. 1. С. 3–39.
257. Старостин С. А. Труды по языкознанию. Москва : Языки славянских культур, 2007. 924 с.
258. Старостин С. А. У человечества был единый праязык. *Знание – сила*. 2003. № 8. С. 39–44.
259. Старостин С. А., Милитарев А. Ю. *О Древе Языков (обзор мнений)*. URL : <http://thule.primordial.org.ua/starostin-militarev.htm>
260. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва : Наука, 1975. 311 с.
261. Стецюк В. М. До питання про етнічну приналежність скіфів. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Київ, 1999.
262. Стецюк В. М. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Львів – Київ, 1998. Кн. 1. 2000. Кн. 2.
263. Стецюк В. М. Определение мест поселения древних славян графоаналитическим методом. *Известия Академии Наук СССР. Серия литературы и языка*. 1987. Том LXIV. № 1.
264. Столбова О. В. Лексическая база данных по чадским языкам. Москва, 2007. Вып. 2. 176 с.

265. Сторожук Х. В. Українська мова в аспекті теорії субстрату : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ : б. в., 2016. 20 с.
266. Суник О. Местоимения “сам”, “свой” и их морфологические дериваты в алтайских языках. *Очерки сравнительной морфологии алтайских языков*. Москва, 1978. С. 232–268.
267. Суник О. П. Очерки по синтаксису тунгусо-маньчжурских языков. Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1947. 202 с.
268. Тамбовцев Ю. А. Функционирование согласных фонем в звуковой цепочке урало-алтайских языков. Новосибирск : Новосибирский классический институт, 2016. 130 с.
269. Таранець В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). 2-е вид., перер. і доп. Одеса : АстроПринт, 1999. 142 с.
270. Таранець В. Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов : монографія. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. 276 с.
271. *Теория и методология исторической науки* : терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. М., 2014. С. 206–207.
272. Теселец Я. Г. Сибилянты или комплексы в пракартвельском? (Классическая дилемма и некоторые новые аргументы). *Вопросы языкознания*. Москва, 1995. № 2. С. 10–28.
273. Ткаченко О. Б. О языках (попытка некоторых личных и общих объяснений). *Исследования по мерянскому языку*. Кострома, 2007. С. 324–340.
274. Ткаченко О. Б. Письма далекого друга. *Васольялгань сермат*. Саранск; Киев, 2008. С. 105–109.
275. Топоров В. Н. Из индоевропейской этимологии IV (1). И.-е. eg'h-om (*He-g'h-om): *men-. 1 Sg. Pron. Pers. *Этимология* : сб. науч. тр. Москва : Наука, 1992. С. 128–153.

276. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. Том I. Теория и некоторые частные ее приложения. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 816 с. (Opera etymologica. Звук и смысл).

277. Топоров В. Н. К истории связей мифологической и научной традиций. *Гераклит. To Honor Roman Jakobson*. The Hague-Paris : Mouton, 1967. V. 3. P. 2039–2042.

278. Топоров В. Н. Об одном архаичном индоевропейском элементе в древнерусской духовной культуре *-svet. *Языки культуры и проблемы переводимости*. Москва : Наука, 1987. С. 184–252.

279. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. Москва : Индрик, 2001. 591 с.

280. Тронский И. М. Общеславянское языковое состояние. Ленинград : Наука, 1967. 103 с.

281. Трубачев О. Н. Из истории и лингвистической географии восточно-славянского освоения. *Вопросы языкознания*. Москва, 2000. № 5. С. 4–27.

282. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва : КомКнига, 2009. 242 с.

283. Трубачёв О. Н. Приемы семантической реконструкции. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 197–222.

284. Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений. *Вопросы языкознания*. Москва, 1980. № 3. С. 3–14.

285. Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений. *Труды по этимологии. Слово. История. Культура*. Москва : Языки славянской культуры, 2004. Т. 1. С. 107–122.

286. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Москва : Языки славянской культуры, 2004. Т. 1. 800 с. (Opera etymologica. Звук и смысл).

287. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва : Наука, 2003. 495 с.
288. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. V. *Вопросы языкознания*. Москва, 1985. № 4. С. 3–17.
289. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики (I). *Вопросы языкознания*. Москва, 1982. № 4. С. 10–26.
290. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. *Избранные труды по филологии*. М., 1987. С. 44–59.
291. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. *Избранные труды по филологии*. Москва, 1987. С. 44–59.
292. Турсунов А. Метод экстраполяции и принцип соответствия. *Проблемы истории и методологии научного познания*. Москва : Наука, 1974. С. 166–170.
293. Уфимцева А. А. Знак языковой. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. Энциклопедия, 1990. С. 167.
294. Фельдман Н. И. Японский язык. Москва : Изд-во восточной литературы, 1960. 94, [2] с. (Языки зарубежного Востока и Африки).
295. Феокистов А. П. Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Саранск : Мордовское книжное издательство, 2008. 392 с.
296. Хайду П. Уральские языки и народы / пер. с англ. Е. А. Хелимский. Москва : Прогресс, 1985. 432 с.
297. Хелимский Е. А. Брод через реку времени. *Знание – сила*. 1973. № 10. С. 35–37.
298. Хелимский Е. А. Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Москва : Наука, 1982. 165 с.

299. Хелимский Е. А. Компаративистика, уралистика: лекции и статьи. Москва : Языки славянской культуры, 2000. 643 с. (*Studia philologica*).

300. Хелимский Е. А. Проблема границ ностратической макросемьи языков. *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока* : тезисы и доклады конференции. Москва, 1984. Ч. 5. Проблемы изучения ностратической макросемьи языков. С. 31–48.

301. Хелимский Е. А. Рецензия на: Лушникова А. В. Стратификация ирано-уральских языковых контактов : дис. ... канд. филол. наук. 1990. *Linguistica Uralica*. Tallinn, 1991. Т. 27:3. С. 218–222.

302. Хойер Г. Лексикостатистика (критический разбор). *Новое в лингвистике*. Москва, 1960. Вып 1. С. 88–107.

303. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ : б. в., 2008. 20 с.

304. Цинциус В. И. Исследования в области этимологии алтайских языков. Л. : Наука, 1979. 262 с.

305. Цинциус В. И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л., 1949. 337 с.

306. Чернецов В. Н. Этнокультурные ареалы в лесной и субарктической зонах Евразии в эпоху неолита. *Проблемы археологии Урала и Сибири* : сб. ст. посвященный памяти В. Н. Чернецова. М., 1973. С. 10.

307. Черниш Т. О. Нариси зі слов'янської порівняльно-історичної лексикології та етимології : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет, 2010. 304 с.

308. Чикобава А. К генезису личного спряжения в грузинском языке. *Ежегодник иберийско-кавказского языкознания*. 1976. Вып. III. С. 21–27.

309. Чмихов М. О. До питання про етногенез. URL : <http://ukrhistoria.at.ua/publ/10-1-0-463>

310. Шавкунов Э. В. К вопросу о расшифровке малой кидань-чжурчжэньской письменности. *Эпиграфика Востока*. М.; JL, 1963. Вып. XV. С. 149–153.

311. Шайкевич А. Я. Введение в лингвистику. Москва : Академия, 2005. 400 с. (Высшее профессиональное образование).

312. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях* / В. А. Звегинцев. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1960. Ч. I. 406 с.

313. Шулимова Е. А. Концепция полицентризма в советской антропологии: дискуссия 1930–1950-х гг. *Диалог со временем*. 2009. № 26. С. 227–240.

314. Щепановская Е. М. Генезис и классификация мифологических архетипов: культурно-философский подход : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. СПб., 2011. 274 с.

315. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука, 1974. 427 с.

316. Щербак А. М. О ностратических исследованиях с позиций тюрколога. *Вопросы языкознания*. Москва, 1984. № 6. С. 30–42.

317. Щербак А. М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. *Вопросы языкознания*. Москва, 1966. № 3. С. 21–35.

318. Щербак А. М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. *Вопросы языкознания*. Москва, 1966. № 3. С. 21–35.

319. Щербак А. М. Об алтайской гипотезе в языкознании. *Вопросы языкознания*. Москва, 1959. № 6. С. 51–63.

320. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков / отв. ред. С. Н. Иванов. Ленинград : Ленинградское отделение издательства Наука, 1977. 191 с.
321. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков / отв. ред. член-корр. АН СССР А. Н. Кононов; Институт языкознания АН СССР. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1970. 204 с.
322. Эйтрей Г. И. Албанский язык (грамматический очерк с текстами и комментариями). Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1982. 192 с.
323. Эрзянский язык. *Элоквенция – Яя*. Москва : Советская энциклопедия, 1957. С. 153.
324. Юнг К. Г. Архетип и символ / пер с англ. В. В. Зеленский. Москва : Ренессанс, 1991. 304 с. (Серия: Страницы мировой философии).
325. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов : пер. с англ. М.; К. : Совершенство: Порт-Рояль, 1997. 383 с. (Бестселлеры психологии).
326. Яхонтов С. Е. Прародина ностратических языков. *Славистика. Индоевропеистика. Ностратика* : к 60-летию со дня рождения В. А. Дыбо. Москва, 1991. С. 13–17.
327. Яхонтова Н. С. Монгольские языки. *Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык*. Москва, 1997. С. 10–18.
- 328.
329. *Actes Du Premier Congres International De Linguistique Semitique Et Chamito-Semitique*, Paris 16–19 Juillet 1969. 1st ed. Mouton & Co.
330. Anderson N. Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indo-germanischen Sprachen, 1. Dorpat, 1879 [Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. 9].
331. Andronov M. Materials for bibliography of Dravidian linguistics. *IATR series. Kuala Lumpur*. 1966. P. 52.
332. Arntz H. Urgermanisch, Gotisch und Nordisch. *Germanische Philologie* / Festschrift fiir O. Behaghel. Heidelberg, 1934. S. 48.

333. Ascoli G. L. Del nesso ario-semitico. *Politecnico*, 21. 1864.
334. Asingh P., Rasmussen M. Mange slags greanser. And examples of regional variations. 1989. URL : <http://phonetic-blog.blogspot.com/2011/03/strong-and-weak.html>
335. *Atti del Secondo Congresso Internazionale di linguistica camito-semitica*. Firenze : Istituto di linguistica e di lingue orientali, Università, 1978. P. 16–19.
336. Beekes R. S. P. Comparative Indo-European linguistics: an introduction. 2 ed. Amsterdam Philadelphia : John Benjamin's Publishing Company, 2011. xxiv + 415 p.
337. Benveniste E. Origines de la formation des noms en indo-européen. Paris, 1935.
338. Bergsland K. The Eskimo-Uralic hypothesis. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. 1959. Vol. 61. P. 1–29.
339. Bickerton D. Language & species. Chicago : University of Chicago Press, 1990. x + 297 p.
340. Bickerton D. Language and Species. *Linguistic Society of America*. 1992. Vol. 68. No. 2. P. 375–382.
341. Bickerton D. Roots of language. Ann Arbor : Karoma Publishers, Inc., 1981. xiii + 351 p.
342. Bičovský J. Vademecum starými indoevropskými jazyky. Praha : Nakladatelství Univerzity Karlovy, 2009. S. 31–48.
343. Blažek V., Novotná P. Glotochronology and its application to the Balto-Slavic languages. *Baltistica*. 2007. XLII (2–3). P. 185–210, 323–346.
344. Blevins J. The Bimoraic Foot in Rotuman Phonology and Morphology. *Oceanic Linguistics*. 1994. Vol. 33. P. 491–516.
345. Bloch J. Structure grammaticale des langues dravidiennes. Paris : Adrien Maisonneuve, 1946. XV + 103 p.
346. Bloch J. The Grammatical Structure of the Dravidian Languages. *Deccan College Handbook Series 3*. Poona, 1954.

347. Bodkin M. *Studies in Type-Images in Poetry, Religion and Philosophy*. Stanford : Stanford University Press, 1951. 356 p.
348. Bomhard A. R. *Afrasian Comparative Phonology and Vocabulary*. Charleston, S.C., 2014. 385 p.
349. Bomhard A. R. *Indo-European and the Nostratic Hypothesis : History of Research, Current Trends, and Future Prospects*. Boston, Massachusetts. USA, 1995. 82 p.
350. Bomhard A. R., Kerns J. C. *The Nostratic Macrofamily : A Study in Distant Linguistic Relationship*. *Trends in Linguistics, Studies and Monographs* 74. Berlin : Mouton de Gruyter, 1994. xi + 932 p.
351. Bopp F. *Über die Verwandtschaft der malaiisch-polynesischen Sprachen mit dem Indogermanischen*. Berlin, 1841.
352. Bopp F. *Vocalismus, oder sprachvergleichende Kritiken über J. Grimm's Deutsche Grammatik und Graff's Althochdeutschen Sprachschatz: mit Begründung einer neuen Theorie des Ablauts*. Berlin : Nicolai, 1836.
353. Bopp P. *Die Kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms*, Berlin, 1847.
354. Bordes F. *Le paléolithique dans le monde*. Paris, Hachette, L'Univers des Connaissances, 1968. 256 p.
355. Bouchard-Côté A. et al. Automated reconstruction of ancient languages using probabilistic models of sound change. *PNAS*. 2013. Vol. 110. No. 11. P. 4224–4229.
356. Boyer R. *Archetypes. Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes*. L.; N. Y. : Routledge, 1996. P. 110–117.
357. Bréal M. *Essai de Sémantique, science des significations*. Paris : Hachette, 1897.
358. Brugmann K. *Kurze vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen. Auf Grund des fünfbandigen "Grindrisses der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" / von K. Brugmann und B. Delbrück verfasst*. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner. Repr, 1933, 1970.

359. Buck C. D. A grammar of Oscan and Umbrian with a collection of inscriptions and a glossary. Boston, U.S.A., 1904. xvii + 327 p.
360. Burrow T. Collected Papers on Dravidian Linguistics. Annamalainagar: Annamalai University, 1968.
361. Bynon J., Bynon Th. Hamito-Semitic. Proceedings of a colloquium held by the Historical Section of the Linguistics Association (Great Britain) at the School of Oriental and African Studies. The Hague – Paris : Mouton, 1975. 518 p.
362. Calvin W. H. The unitary hypothesis: A common neural circuitry for novel manipulations, language, plan-ahead, and throwing? *Tools, language and cognition in human evolution* / eds K. R. Gibson & T. Ingold. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. P. 230–250.
363. Campbell L. Comment on : Automated dating of the world's language families based on lexical similarity. *Current Anthropology*. 2011. Vol. 52. P. 866–867.
364. Campbell L. Historical linguistics. An Introduction. Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 1998. 512 p.
365. Cann R. L., Stoneking M., Wilson A. C. Mitochondrial DNA and human evolution. *Nature*. 1987. P. 32–36.
366. Carr P. Phonology. Modern Linguistic Series. London : Macmillan, 1993. 324 p.
367. Castréh M. A. Über die Personalaffixe in den altaischen Sprachen. *Kleinere Schriften. Sankt-Petersburg*, 1862.
368. Chomsky N. Modular Approaches to the Study of the Mind. San Diego, 1984. 113 p.
369. Collinder B. An Introduction to the Uralic Languages. Berkeley – Los Angeles : University of California Press, 1965. P. 30–34.
370. Cuno J. G. Forschungen im Gebiete der eilten Völkerunde, I. Die Skythen. Berlin, 1871.
371. Cuny A. Notes de phonetique historique: Indo-Europeen et semitique. *Revue de phonetique*. 1912. Bd. 2.

372. Czekanowski J. Wstęp do historii Słowian : perspektywy antropologiczne, etnograficzne, archeologiczne i językowe. Poznań : Instytut Zachodni, 1957. XIX, 514 s.
373. Daniel A. The Uralic Languages. London and New York : Routledge. 1998. xxviii + 619 p.
374. Deacon T. The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and the Brain. N. Y., 1997. 527 p.
375. Delitzsch Fr. Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandtschaft. Leipzig, 1873.
376. Diakonoff I. M. Afrasian languages, Moscow : Nauka, 1988. 142 p.
377. Dietrich W. El aspecto verbal perifrástico en las lenguas románicas (versión española de M. Martínez Hernández revisada por el autor). Madrid : Gredos, 1983.
378. Dixon R. M. W. The Rise and Fall of Languages. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 572 p.
379. Doerfer G. Lautgesetz und Zufall: Betrachtungen zum Omnikomparativismus. Innsbruck : Sprachwissenschaftliches Institut der Universität, 1973.
380. Doerfer G. Mongolo-Tungusica. Wiesbaden. Wiesbaden: Harrassowitz, 1985. 307 p. (Tungusica Band 3).
381. Dolgopolsky A. Nostratic grammar: synthetic or analytic? *Aspects of Comparative Linguistics*. Moscow : RSUH Publishers, 2005. Vol. 1. P. 13–38.
382. Dolgopolsky A. The Nostratic Macrofamily & Linguistic Paleontology. McDonald Institute for Archaeological Research, 1998. 116 p.
383. Donner O. Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen, 1–3. Helsingfors, 1874–1888.
384. Dybo V. V. M. Illich-Svitych and the Development of Uralic and Dravidian Linguistics (Preliminary Report). *Explorations in Language Macrofamilies* / Universitaetsverlag Dr. Norbert Brockmeyer. Bochum, 1989. P. 20–29.

385. Dyenl. Reconstruction, the comparative method and the protolanguage uniformity assumption. *Language*. 1969. Vol. 45. No. 3. P. 508–509.
386. Ehret C., Keita S. O. Y., Newman P. The origins of Afroasiatic. *Science* 306. 2004. Vol. 306. No. 5702. P. 1680–1681.
387. Embleton S. Lexicostatistics / glottochronology. From Swadesh to Sankoff to Starostin to future horizons. *Time depth in historical linguistics* / eds C. Renfrew, A. McMahon, L. Trask. Cambridge : The McDonald Institute for Archaeological Research, 2000. P. 143–165.
388. Ewald H. Sprachwissenschaftliche Abhandlungen. II. Über den Zusammenhang des nordischen (türkischen), mittelländischen, semitischen und koptischen Sprachstämme. *Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen*, 10. Göttingen, 1962.
389. Fähnrich H. Kartwelische Wortschatzstudien. Jena : Friedrich-Schiller-Universität, 2002. 54 s.
390. Fitch W. T. The Evolution of Language. N. Y. : Cambridge Univ. Press, 2010. 625 p.
391. Fleming H. C. Afrasian and Its Closest Relatives: the Borean Hypothesis. *Global Perspectives on Human Language*. 2002. URL : http://greenberg-conference.stanford.edu/Fleming_Abstract.htm
392. Fleming H. C. Proto-Gongon Consonant Phonemes: Stage One. *Leo Reinisch. Werk und Erbe* / ed. H. G. Mukarovsky. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987. P. 141–159.
393. Forster P., Matsumura S. Did early humans go north or south? *Science*. 2005. P. 965–966.
394. Fortson B. Indo-European language and culture. An Introduction. Padstow : Blackwell Publishing, 2004. 562 p.
395. Frye N. The Great Code: The Bible and Literature. Toronto : Academic Press Canada, Cop, 1982. 261 p.
396. Galdwell R. A. comparative grammar of the Dravidian of South – Indian family of languages. 2 ed. London, 1875.

397. Gell-Mann M., Peiros I., Starostin G. Distant Language Relationship : The Current Perspective. *Journal of Language Relationship*. 2009. No. 1. P. 13–30.
398. Greenberg J. H. Author's precis and reply to review of Language in the Americas. *Current Anthropology*. 1987. Vol. 28. P. 647–652, 664–666.
399. Greenberg J. The Languages of Africa. The Hague: Mouton; IJAL 29.1; Bloomington : Indiana University Press, 1963. vi + 171 p.
400. Greenhill S. J. Levenshtein distances fail to identify language relationships accurately. *Computational Linguistics*. 2011. Vol. 37(4). P. 689–698.
401. Grine P. E., Jungers W. L., Schultz J. Phenetic affinities among early Homo crania from East and South Africa. *Journal of Human Evolution*. 1996. Vol. 30. P. 189–225.
402. Gudschinsky S. The ABCs of lexicostatistics (glottochronology). *Word*. 1956. Vol. 12. P. 612–623.
403. Harris J. Vowel reduction as information loss. *Headhood, Elements, Specification and Contrastivity* / ed. P. Carr et al. Amsterdam : John Benjamins, 2005. P. 119–132.
404. Hattori Sh. The Length of Vowels in Proto Mongolian. *Олон улсын монгол хэл бичгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал. Улаанбаатар, 1961. 2-р дэвт.*
405. Hausenberg A.-R. Komi. *The Uralic Languages* / ed. D. Abondolo. London : Routledge, 1998. P. 305–326.
406. Hirt H. Der indogermanische Akzent. Ein Handbuch. Straßburg, 1895.
407. Holm H. J. The new arboretum of Indo-European “trees”. *Journal of Quantitative Linguistics*. 2007. Vol. 14(2–3). P. 167–214.
408. Holman E. W., Wichmann S., Brown Ch., Velupillai V., Muller A., Bakker D. Explorations in automated lexicostatistics. *Folia Linguistica*. 2008. Vol. 20(3). P. 116–121.

409. Huehnergard J. Afro-Asiatic. *The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*. New York : Cambridge University Press, 2008. P. 225–246.

410. Janhunen J. On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-ugrische Forschungen*. 1981. Vol. 44. P. 23–42.

411. Jucquo G. La structure des racines en indo-europeen envisagee d'un point de vue statistique. *Linguistic research in Belgium*. Wetteren, 1966. P. 61.

412. Jung C. G. *Collected Works*. London, 1953–1964. Vol. 1–20.

413. Kaiser M., Shevoroshkin V. Nostratic. *Annual Review of Anthropology*. 1988. Vol. 17. P. 309–329.

414. Kapranov Y. Hypothetical Versions on Antropogenesis Localization of the First Populations of the Homo. *Logos*. Vilnius, 2018. No. 94. P. 149–158.

415. Kapranov Y. Methodological Algorithm for Diachronic Interpretation of Nostratic *mar-a ‘tree’ (based on the data taken from A. R. Bomhard’s “A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: With Special Reference to Indo-European”). *Advanced Education*. Kyiv, 2018. Issue 10. P. 198–205.

416. Kapranov Y. V. Degree of Affinity Between the Korean *mōi(h), *mōró and Japanese *móri against the Altaic *mōr[u] “tree, forest” (According to Starostin’s Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*. Kyiv, 2018. Vol. 18. P. 61–73.

417. Kapranov Y. V. Diachronic Interpretation of Nostratic Etymon *wol[a] Based on Proto-Indo-European *(e)wel- (Gr hw- / ew-) and Proto-Altaic *ulu (~ -o) forms (according to S. A. Starostin’s Version). *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development*. Kyiv, 2018. Vol. 17. P. 68–80.

418. Kapranov Y. V. Diachronic Interpretation of Phonomorphological and Semantic Regularities of Nostratic (Based on *HuKa “eye”). *Scientific Journal*

of National Pedagogical Dragomanov University. Series 9. Current Trends in Language Development. Kyiv, 2019. Vol. 19. P. 74–89.

419. Kapranov Y. V. Methodological Procedure for Identification of Degrees of Language Affinity in Linguistic Comparative and Macro-Comparative Studies (According to the Version of S. A. Burlak and S. A. Starostin. *Идеи. Поиски. Решения*: сб. ст. и тезисов XI междунар. науч.-практ. конф. преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов, Минск, 22 ноября 2017 г.: в 7 ч. / БГУ, Филологический фак., Каф. английского языкознания; редкол.: Н. Н. Нижнева (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2017. Ч. 2. С. 78–83.

420. Kapranov Y., Korolyova A., Tolcheyeva T., Vasko R. Human Language as a Natural Artifact of Planetary-Noospheric Mind: Coevolutionary-Macromutational Reinterpretation. *Amazonia Investiga* / ed. D. F. A. Campillo. Colombia: Universidad de la Amazonia, 2020. Vol. 9(34). P. 17–23.

421. Kapranov Ya. V. Antropogenesis Triad “Brain – Conscience – Language” As Cultural Determiner. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald*. K., Milenium, 2017. P. 62–66.

422. Kassian A. Anatolian lexical isolates and their external Nostratic cognates. *Aspects of Comparative Linguistics*. Moscow: RSUH Publishers, 2009. Vol. 4. P. 152–186.

423. Kimbel W. H., Walter R. C., Johanson D. C. Et al. Late Pliocene Homo and Oldowan tools from the Hadar formation (Kada Hadarmember), Ethiopia. *J. Hum. Evol.*, 1996. Vol. 31. P. 549–561.

424. Kiyose G. A Study of the Jurchen Language and Script. Kyoto, 1977. P. 22.

425. Kluge F. Portraits of Linguists and their studies in the area of the Old Germanic Languages. URL : <http://derekp.republika.pl/jzstger/lexicon/frames.html>

426. Kogan L. Proto-Semitic Phonetics and Phonology. *The Semitic languages*. Berlin Boston : Walter de Gruyter, 2011. P. 119.

427. Kondrak G. A new algorithm for the alignment of phonetic sequences. *Proceedings of the 1st North American chapter of the ACL conference*. 2000. P. 288–295.
428. Koppen Pr. Th. Ein neuer tiergepgra- phischer Beitrag zur Präge über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen. *Das Ausland*. 1890.
429. Kortland F. Remarks on Winer's law. *Dutch Contributions to the Tentn international Congress of Slavists. Sofia. Linguistics (Studies in Slavic and General Lingulstics)*. Amsterdam : RODOPI, 1988. P. 387–396.
430. Krishnamurti B. *The Dravidian Languages* (Cambridge Language Surveys). Cambridge : Cambridge University Press, 2003. xxvii + 545 p.
431. Laakso J. Sprachwissenschaftliche Spiegelfechtere (Angela Marcantonio: The Uralic language family. Facts, myths and statistics). *Finnisch-ugrische Forschungen*. 2004. Vol. 58. P. 296–307.
432. Laufer B. Skizze der mandjurischen Literatur. *Keleti Szemle*. 1908. Vol. IX. P. 1–53.
433. Lehmann W. P. *Historical Linguistics: an Introduction*. 3d ed. London : Routledge, 1992. xviii + 288 p.
434. Lepschy G. C. *Nuovi saggi di Linguistica italiana*. Bologna : Il Mulino, 1989. 242 p.
435. Liebermann Ph. *The biology and evolution of language*. Cambridge; London : Hardard Univ. Press, 1984. 392 p.
436. Ligeti L. Les anciens éléments mongols dans le mandchou. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1960. T. X. Fasc. 3.
437. Lindström J. A. Sämpling af med finskan beslagtade ord fran de Uralska, Altaiska och Kaukasiska sprâken. *Soumi*. 1852.
438. *Linguistics in South-West Asia and North Africa*. *CTI*. 1970. Vol. 6.
439. Lipiński E. *Semitic languages: Outline of a Comparative Grammar*. Leuven : Peeters, 1997. 754 p.
440. List J. M. *Sequence comparison in historical linguistics*. Dusseldorf : Dusseldorf University Press, 2014. 308 p.

441. Marcantonio A. The Uralic language family: facts, myths, and statistics. Oxford & Boston, MA : Blackwell Publishers, 2002. xxiii + 335 p.
442. Mayrhofer M. Sanskrit und die Sprachen Alteuropas. *Nachrichten der Akad. der Wissenschaften in Gottingen. Philol.-hist. Klasse.* Gottingen, 1983. No. 5. S. 121–154.
443. McAlpin D. W. Velars, Uvulars and the Northern Dravidian hypothesis. *Journal of the American Oriental Society.* 2003. Vol. 123(3). P. 521–546.
444. McMahon A., McMahon R. Language classification by numbers. Oxford: Oxford University Press, 2005.
445. Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, 1907. xxiv + 434 p.
446. Michalove P. A. Altaic Evidence for Clusters in Nostratic. Indo-European, Nostratic, and Beyond: Festschrift for Vitalij V. Shevoroshkin. *Journal of Indo-European Studies monographs* / eds I. Hegedus, P. Michalove, A. M. Ramer. Washington : Institute for the Study of Man, 1997. Vol. 22. P. 243–256.
447. Militarev A. Akkadian-Egyptian lexical matches. *Papers on Semitic and Afroasiatic Linguistics in Honor of Gene B. Gragg. Ed. by Cynthia L. Miller. Studies in Ancient Oriental Civilization.* Chicago : The Oriental Institute, 2007. Vol. 60. P. 139–145.
448. Miller R. A. Japanese and the Other Altaic Languages. Chicago : University of Chicago Press, 1971. 350 p.
449. Möller H. Semitisch und Indogermanisch. Teil I. Konsonanten. Kopenhagen : H. Hagerup, 1906. XVI + 395 S.
450. Moller H. Vergleichendes indogerm anischsem itisches. Worterbuch. Gottingen. 1911.
451. Moscati S., Spitaler A., Ullendorff E., Soden W. von An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1980. 193 p.

452. Mudrak O. A. Kamchukchee and Eskimo Glottochronology and Some Altaic Etymologies Found in the Swadesh List. Moscow : Russian State University for the Humanities, 2008.

453. Munkacsi B. Arja os kaukazusi elemek a finn-magyar nyolvokbon, 1. Budapest, 1901.

454. Munro N. D. Small game, the Younger Dryas, and the transition to agriculture in the southern Levant. *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte*. 2003. Vol. 12. P. 47–71.

455. Nikolaev S., Mudrak O. Gilyak and Chukchi-Kamchatkan as Almosan-Keresiouan Languages: Lexical Evidence (Preliminary Report). *Chukchee-Kamchatkan Family Explorations in Language Macrofamilies / Universitaetsverlag Dr. Norbert Brockmeyer*. Bochum, 1989. P. 67–87.

456. Pearson O. M. Has the combination of genetic and fossil evidence solved the riddle of modern human origins? *Evolutionary Anthropology*. 2004. Vol. 13(4). P. 145–159.

457. Peiros I. Macro Families: Can A Mistake Be Detected? *General and Methodological Works Indo-European, Nostratic, and Beyond: Festschrift for Vitalij V. Shevoroshkin*. Ed. by Iren Hegedus, Peter A. Michalove and Alexis Manaster Ramer : JIES Monograph. Institute for the Study of Man, Washington DC, 1997. No. 22. P. 265–292.

458. Penzl H. Das Rekonstruieren des “prahistorischen” Lautwandels. *Proceedings of the twelfth International congress of linguists*. Innsbruck, 1978. 508 S.

459. Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka. Wrocław; Warszawa; Kraków : Ossolineum, 1991. 175 s.

460. Puhvel J. Philology and Etymology, with Focus on Anatolian. Reconstructing Languages and Cultures. *Trends in Linguistics Studies and Monographs 58 / eds E. C. Polomé, W. Winter*. Berlin : Mouton de Gruyter, 1992. P. 261–270.

461. Ramer A. M., Michalove P. A., Baertsch K. S., Adams K. L. Exploring the Nostratic Hypothesis. *Nostratic : Shifting the Evidence* / eds J. C. Salmons, B. D. Joseph. Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1998. P. 61–84.

462. Reunis par A. Caquot et D. Cohen. The Hague : Mouton, 1974. 416 p.

463. Ringe D. From Proto-Indo-European to Proto-Germanic. New York : Oxford University Press, 2006. P. 102–105.

464. Ruhlen M. A Guide to the World's Languages. Stanford, CA : Stanford University Press, 1987. 432 p.

465. Sammallahti P. Historical phonology of the Uralic languages, with special reference to Samoyed, Ugric, and Permic. *The Uralic Languages : Description, History and Foreign Influences*. Leiden : Brill, 1988. P. 478–554.

466. Saussure F. de. Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes. Leipsick, 1879. 306 p.

467. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. (Kurzer Abriss der indogermanischen Ursprache, des Altindischen, Altiranischen, Altgriechischen, Altitalischen, Altkeltischen, Altslawischen, Litauischen und Altdeutschen.) : 2 vols. Weimar, H. Boehlau, 1681/82.

468. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1875. 389 s.

469. Schmidt J. Zwei arische a-Laute und die Palatalen. *KZ*. 1881. Vol. XXV. 173 p.

470. Schott W. Altajische Studien. *ABAW* 1847, 1866, 1871.

471. Schuchardt H. Der Vokalismus des Vulgarlateins. Leipzig, 1866. Vol. I. P. 195.

472. Sidwell P. Comment on: Automated Dating of the World's Language Families Based on Lexical Similarity. *Current Anthropology*. 2011. Vol. 52. P. 869–870.

473. Siebert F. T. The original home of the Proto-Algonquian people. *National Museum of Canada, Bulletin 214, Anthropological Series 78*. Ottawa, 1967.
474. Simonyi Zs. Die ungarische Sprache. Strassburg, 1907.
475. Stachowski M. Teoria nostratyczna i szkoła moskiewska. *LingVaria*. 2011. VI. 1(11). P. 241–274.
476. Starostin S. Nostratic and Sino-Caucasian. *Explorations in Language Macrofamilies* / Universitaetsverlag Dr. Norbert Brockmeyer. Bochum, 1989. P. 42–67.
477. Starostin S. Subgrouping of Nostratic: Comments on A. Dolgopolsky's "Nostratic Macrofamily and Linguistic Paleontology". *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily* / Institute of Archaeological Research. Cambridge, 1999. P. 137–156.
478. Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. 3. Aufl. Darmstadt, 1989 XXV, 370 S.
479. Szemerényi O. La theorie des laryngales de Saussure a Kurylowicz et a Benveniste. *Bulletin de la societe de linguistique de Paris*. P., 1973. T. 68, fasc. 1. P. 1–25.
480. Szemerényi O. The new look of Indo-European: Reconstruction and typology. *Phonetica*. Basel; N.Y., 1967. Vol. 17, No. 2. P. 65–99.
481. The Non-Semitic languages of Ethiopia / eds M. L. Bender, J. Hinnant. East Lansing, 1976. P. 299–323.
482. The Urheimat of the Nostratic Languages. URL : http://alterling.ucoz.de/index/the_urheimat_of_the_nostratic_languages/0-22
483. Thomsen K. Bemerkungen über, das türkische Vokalsystem der 2-n Silbe. *AOH XVI*, 3. 1963.
484. Trask R. L. Historical Linguistics. London, New York, Sidney, Auklend, 1996. 448 p.
485. Trombetti A. Elementi di glottologia. Bologna : Zanichelli, 1923. v + 755 p.

486. Trombetti A. *Elementi di glottologia*. Bologna, 1923.
487. Trombetti A. *Saggi di glottologia generale comparata, II (i numerali)*. Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna [Sezione di Scienze storico filologiche], Ser. 1, 1. X. Bologna, 1916.
488. Trombetti A. *Saggi di glottologia generale comparata, III. Comparazioni lessicali. Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna. Sezione di Scienze storico filologiche*. Ser. 1, t. IX, 1915; t. X, 1916; ser. 2, U-III, 1916–1917, 1917–1918, 1918–1919.
489. Trombetti A. *Saggi di lessicologia generale comparata, I. 1 pronomi personalir* *Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna*, 1906/1907. Bologna, 1908.
490. Turchin P., Peiros I., Gell-Mann M. Analyzing genetic connections between languages by matching consonant classes. *Journal of Language Relationship*. 2010. Vol. 3. P. 117–126.
491. Vajda E. J. *Historical-comparative Linguistics*. 2017. URL : <http://cii.wwu.edu>.
492. Vajda E. J. Notes to the film “Before Babel” 2017. URL : <http://cii.wwu.edu>.
493. Vine B. Indo-European and Nostratic. *Indogermanische Forschungen*. 1991. P. 9–35.
494. Waterman J. C. *A History of the German Language*. Long Grove, Illinois: Waveland Press Inc., 1976. 284 p.
495. Wenginger S. *Reconstructive Morphology. The Semitic languages*. Berlin Boston : Walter de Gruyter, 2011. P. 152–153.
496. Wenginger S. *Reconstructive Morphology. The Semitic languages*. Berlin Boston : Walter de Gruyter, 2011. P. 152–153.
497. Wheeler W. C., Whiteley P. M. Historical linguistics as a sequence optimization problem: the evolution and biogeography of Uto-Aztecan languages. *Cladistics*. 2015. Vol. 31. P. 113–125.

498. Winkler H. Der uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische. Berlin, 1909.
499. Winkler H. Tungusisch und Finnisch-ugrisch. JSPOu. XXX, 9, 1915.
500. Winkler H. Uralaltaische Völker und Sprachen. Berlin, 1884.
501. Witold M. Prapoczyzna Słowian. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1981. 154 p.
502. Zvelebil K. Comparative Dravidian phonology. The Hague : Mouton, 1970. 202 p.
503. Zvelebil K. Dravidian linguistics: an introduction. Pondicherry : Institute of Linguistics and Culture, 1990. 156 p.
504. Cohen M. Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-semitique. Paris, 1947.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ І ДОВІДНИКОВИХ ДЖЕРЕЛ

505. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
506. Български етимологичен речник. София, 1971–2010. Т. 1–7. URL : <https://ksana-k.ru/?p=1264>
507. Вавилонская башня. Проект “Эволюция языка”. URL : <http://starling.rinet.ru/intrab.php?lan=ru>
508. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. кол. О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко та ін. Київ : Вид-во “Наукова думка”, 1982. Т. 1 : А–Г. 634 с.; 1985. Т. 2 : Д–Копці. 573 с.; 1989. Т. 3 : Кора–М. 553 с.; 2003. Т. 4 : Н–П. 657 с.; 2006. Т. 5 : Р–Т. 705 с.; 2012. Т. 6 : У–Я. 569 с.
509. Калыгин В. П. Этимологический словарь кельтских теонимов / отв. ред. К. Г. Красухин; Ин-т языкознания РАН. Москва : Наука, 2006. 183 с.
510. Климов Г. А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва : Изд-во АН СССР, 1964. 309 с.

511. Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии / сост. Ж. Ж. Варбот, А. Ф. Журавлев. URL : <http://lingvodics.com/dics/details/2947/>
512. Лаучюте Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1982. 212 с.
513. Левицкий В. В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков. Черновцы: Черновицкий университет, 1994. 313 с.
514. Левицкий В. В. Етимологічний словник германських мов: у 5 т. Чернівці : Рута, 2000–2003. Т. 1. 262 с.; Т. 2. 260 с.; Т. 3. 236 с.; Т. 4. 180 с.; Т. 5. 169 с.
515. ЛСС – Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Наука, 1975. 720 с.
516. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.
517. Мудрак О. А. Эскимосский этимологикон. Москва : НВИ-Тезаурус, 2011. 1324 с.
518. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. репринт. Москва : Книга по Требованию, 2012. 716 с.
519. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителя. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Просвещение, 1985. 399 с.
520. Словарь лингвистических терминов / гл. ред. Ж. Марузо. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960. 436 с.
521. Словарь лингвистических терминов / гл. ред. О. С. Ахманова. Москва : Сов. энциклопедия, 1969. 608 с.
522. Словарь социолингвистических терминов / отв. ред.: д.ф.н. В. Ю. Михальченко / Российская академия наук / Институт языкознания / Российская академия лингвистических наук / Институт иностранных языков. Москва, 2006. 312 с.

523. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю : в 2 т. / отв. ред. В. И. Цинциус, сост. : В. А. Горцевская, В. Д. Колесникова, О. А. Константинова, К. А. Новикова, Т. И. Петрова, В. И. Цинциус, Т. Г. Бугаева. Л. : Наука, 1975–1977. Том I : А–НГ. 672 с. Том II : О–Э. 471 с.

524. СУМ — Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ : Вид-во “Наукова думка”, 1970. Т. 1 : А–В. 801 с.; 1971. Т. 2 : Г–Ж. 550 с.; 1972. Т. 3 : З. 744 с.; 1973. Т. 4 : І–М. 840 с.; 1974. Т. 5 : Н–О. 840 с.; 1975. Т. 6 : П–ПОЇТИ. 832 с.; 1976. Т. 7 : ПОЇХАТИ–ПРИРОБЛЯТИ. 723 с.; 1977. Т. 8 : ПРИРОДА–РЯХТЛИВИЙ. 929 с.; 1978. Т. 9 : С. 918 с.; 1979. Т. 10 : Т–Ф. 659 с.; 1980. Т. 11 : Х–Ь. 700 с.

525. Философская энциклопедия : в 5 т. / авт. Ф. В. Константинов (гл. ред.). Москва : Сов. энциклопедия, 1960–1970. 3002 с.

526. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. Москва : ИНФРА-М, 2012. 570 с.

527. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. 5-е изд., стереотип. Москва : Русский язык – Медиа, 2002. Т. 1 : А – Пантомима. 624 с.; Т. 2 : Панцирь – Ящур. 560 с.

528. Этимологический словарь тюркских языков : общетюркские и межтюркские основы / сост. Э. В. Севортян, Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. Москва : Наука; Восточная литература, 1974–2003.

529. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language / ed. E. Klein. Amsterdam; London; New York : ELSEVIER PUBLISHING COMPANY, 1966. Vol. 1 : А–К. XXV + 853 p.; 1967. Vol. 2 : L–Z. P. 855–1776.

530. Ayto J. Dictionary of Word Origins. New York; U.S.A. : Arcade Publishing, 1990. 577 p.

531. Beekes R. S. P. Etymological Dictionary of Greek : in 2 Vols. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary). Brill Academic Pub; Bilingual edition, 2016. 1808 p.

532. Burrow T., Emeneau M. B. A Dravidian etymological dictionary. Oxford : Clarendon Press; Oxford University Press, 1961. XXIX + 609 p.; Supplement. Oxford : Clarendon Press; Oxford University Press, 1968. XI + 185 p.
533. Burrow T., Emeneau M. B. A Dravidian etymological dictionary. 2nd ed. Oxford : Clarendon Press, 1984. xli + 853 p.
534. Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. London : Oxford University Press; The Clarendon Press, 1972. XLVIII + 989 p.
535. Collinder B. Fenno-Ugric Vocabulary : An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1955. xxii + 211 p.
536. Collinder B. Fenno-Ugric Vocabulary : An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. 2nd ed. 6th revis. Hamburg : Helmut Buske Verlag, 1977. 217 p. (A Handbook of the Uralic languages; pt. 1).
537. Comparative Eskimo Dictionary with Aleut Cognates / eds M. D. Fortescue, S. A. Jacobson, L. D. Kaplan. Fairbanks, AK : Alaska Native Language Center, 1994. XX + 614 p. (Alaska Native Language Center Research Paper, No. 9).
538. Dāśa, Satyanārāyaṇa, Bāṃlāya Drābīra śabda : byutpattikōsha (A dictionary of Dravidian words in Bengali). Kalikātā: Pustaka Bipani, 1993. XVII + 166 p.
539. Derksen R. Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden / Boston : Brill, 2008. 726 p. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 4).
540. Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes / R. Lanszweert. Zugl.: Bonn, Universität, Diss., 1979. Frankfurt am Main; Bern; New-York : P. Lang, 1979. XLVII + 188 s.
541. Diez F. Ch. Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen. Bonn : Bei Adolph Marcus, 1853. XXVI, 782 s.
542. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue : in 2 Vols. Histoire des mots. 4th ed. Paris 1959. 856 p.

543. Fähnrich H., Sardshweladse S., Etymologisches Wörterbuch der Kartwel-Sprachen. Leiden; New York; Köln : E.J. Brill, 1995. 682 s. (Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East, 24).

544. Fähnrich H. Kartwelische Wortschatzstudien. Jena: Friedrich-Schiller-Universität, 2002.

545. Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsingfors, 1912. 252 s.

546. Heidermanns F. Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 1993. VI + 719 s. (Studia Linguistica Germanica, 33).

547. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache / Bearbeitet von der Dudenredaktion unter Leitung von Paul Grebe. *Fortführung der neuhochdeutschen Sprache von Konrad Dun.* Mannheim : Bibliographisches Institut, 1963.

548. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen Sprache. Berlin, 1883. Berlin-N. Y., 1989.

549. Leslaw W. Etymological dictionary of Gurage (Ethiopic) : in 3 Vols. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1979. Vol. 1. Individual dictionaries. XXIX + 1244 s.; Vol. 2. English-Gurage index. XII + 702 s.; Vol. 3. Etymological section. CVI + 856 s.

550. Ligeti L. Mongolos joverényszavaink kérdésehez. *NyK* 49. 1935.

551. Matasović R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic / ed. A. Lubotsky. Leiden; Boston : Brill, 2009. xii + 544 p. (Leiden Indo-European etymological dictionary series. vol. 9).

552. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien : Wilhelm Braumüller, 1886. Viii + 547 s.

553. Militarev A., Kogan L. Semitic etymological dictionary : in 2 Vols. Münster : Ugarit-Verlag, 2000–2005. Vol. I. CLIV + 425 s.; Vol. II. XCI + 415 s. (Alter Orient und Altes Testament: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments, Bd. 278).

554. Orel V. E., Stolbova O. V. Hamito-Semitic Etymological Dictionary : Materials for Reconstruction. Leiden; New York : E. J. Brill, 1995. XXXVIII + 578 p. (Handbook of Oriental Studies / Handbuch der Orientalistik: Nahe und der Mittlere Osten, Bd. 18).

555. Partridge E. A Short Etymological Dictionary of Modern English. London : Routledge and Kegan Paul, 1958. XX + 970 p.

556. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch : in 2 Bd. Bern; München, 1959–1965; Bern; Stuttgart, 1989.

557. Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen : in 2 vol. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1969–1971. XVI + 533 s. + 135 s. (Léxica Societatis FennoUgricae XVII, 1, 2).

558. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 1–4. / Uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke; surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974. XXXVIII + 788 s. + 700 s. + 703 s. + 837 s.

559. Starostin S. A., Dybo A. V., Mudrak O. A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages : in 3 Vols. Leiden; Boston : Brill Academic Pub, 2003. Vol. 1 : A–K. vi + 852 p.; Vol. 2 : L–Z. iv + 700 p.; Vol. 3 : Indices. iv + 540 p.

560. Vámbéry H. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen; ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-Tatarischen Wortschatzes. Leipzig : F. A. Brockhaus, 1878. XXIV + 228 s.

561. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch (Mit einem “Lexikon der Deutschen Sprachlehre”). *Die Neuauflage 1980 wurde bearbeitet von Ursula Herman.* Gütersloh : Bertelsmann Lexikon, 1985.

562. Walde A. Lateinische etymologische Wörterbuch. 3. umgearbeitete Auflage von J. B. Hofmann. Heidelberg, 1938. B. I–III.

563. Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Hrsg. von J. Pokorny. I—III. Berlin, 1928.

564. Zajqczkowski A. Studja nad jzykiem staroosmahskim. Calila et Dimna. Krakow, 1934.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Иллич Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский) : в 3 т. Москва : Наука, 1971. Т. I. Введение. Сравнительный словарь (б–қ). 412 с.; 1976. Т. II. Сравнительный словарь (l–ẓ). Указатели. 156 с.; 1984. Т. III. Сравнительный словарь (p–q) (по карточкам автора). 136 с.

Bomhard A. R. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics: with special reference to Indo-European: in 4 Vols. 3rd ed. 2018. Vol. 1. 723 p.; Vol. 2. 533 p.; Vol. 3. 1174 p.; Vol. 4. 643 p.

Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. 3rd ed. McDonald Institute for Archaeological Research, 2012. 3667 p.

STARLING – Глобальная лексикостатистическая база данных “Вавилонская Башня” / С. А. Старостин, Г. С. Старостин. 2006–2013. URL : <http://starling.rinet.ru/>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Уніфікована система транскрипції (фонем – уточнення наше – Я. К.)
Глобальної лексикостатистичної бази даних “Вавилонская башня”

Таблиця 1

Вокалічні фонemi

	Передний ряд		Центральний ряд		Задний ряд	
	Неогубленные	Огубленные	Неогубленные	Огубленные	Неогубленные	Огубленные
Закрытые	i	ï	ɨ	ɯ	ɯ	u
Полузакрытые	ɪ	ʏ				ʊ (v)
Средне-верхний подъем	e	ö	ɘ	ɵ	ɤ	o
Средний подъем			ə			
Средне-нижний подъем	ɛ	œ	ɜ	ɞ	ɶ	ɔ
Полуоткрытые	ä		ɛ			
Открытые			a		ɑ	ɒ

Таблиця 2

Консонантні фонемі

Место образования→	Лабialsные		Переднеязычные				Дорсальные			Гуттуральные		Глоттальные
	Билабиальные	Лабiodентальные	Дентальные	Альвеолярные	Постальвеолярные	Ретрофлексные	Палатальные	Велярные	Увулярные	Фарингальные	Надгортанные	Глоттальные
Назальные	m	ɱ	ɳ	n		ŋ	ɲ	ŋ	ɴ			
Взрывные	p b	ɸ ɓ	t̪ d̪	t d		t̠ d̠	t̟ d̟	k g	q ɢ		ʔ	ʔ
Имплозивные	ɓ		ɗ	ɗ			f	ɟ	ɠ			
Абруптивные	pʰ		tʰ	tʰ			tʰ	kʰ	qʰ			
Фрикативные	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ʂ-ʐ ʐ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ʕ	h ɦ
Аффрикаты		pʰ bʰ	tʰ dʰ	c ɟ	č ʒ	ɟ ʐ	ɟ ʐ	kˣ gˣ	qˣ ɢˣ			
Аппроксиманты	ɹ w			ɹ		ɻ	y	ɥ				
Вибранты				ɹ					ʀ			
Флэпы		v		ɹ		ɻ			ʀ			
Латеральные фрикативные				ɬ ɮ								
Латеральные аффрикаты				ɬ ɮ								
Латеральные аппроксим.				l		ɭ	ɮ	ɬ				

Таблица 2.1

Клікси

	Лабиальные	Дентальные	Палатальные	Альвеолярные	Ретрофлексные	Латеральные
Нулевой (велярный) исход	θ		‡	!	!!	
Звонкий исход	θ ~ gθ	~ g	‡ ~ g‡	! ~ g!	!! ~ g!!	~ g
Назализованный исход	θ ~ ηθ	~ η	‡ ~ η‡	! ~ η!	!! ~ η!!	~ η
Глоттализированный исход	θ'	'	‡'	!'	!!'	'
Придыхательные	θ ^h	^h	‡ ^h	! ^h	!! ^h	^h
С задержкой придыхания	θ ^h	^h	‡ ^h	! ^h	!! ^h	^h
Преглоттализированные	ɹθ ~ ɹηθ	ɹ ~ ɹη	ɹ‡ ~ ɹη‡	ɹ! ~ ɹη!	ɹ!! ~ ɹη!!	ɹ ~ ɹη
Велярные фрикативные	θx	x	‡x	!x	!!x	x
Велярные аффрикаты	θkx	kx	‡kx	!kx	!!kx	kx

Таблиця 3

Вторинні артикуляційні ознаки

Слоговые	◊	ɹ ɳ	Неслоговые	◊	ɛ ʊ
Придыхательные	◊ ^h	t ^h d ^h	Без размыкания смычки	◊ ^ʳ	d ^ʳ
Назальный отступ	◊ ⁿ	d ⁿ	Латеральный отступ	◊ ^l	d ^l
Глухая фонация	◊	ɳ ɸ	Звонкая фонация	◊	ʂ ʈ
Придыхательная фонация	◊	ɸ ʂ	Скрипучая фонация	◊	ɸ ʂ
Лабializedанные	◊ ^w	t ^w d ^w	Палатализованные	◊ ^y	t ^y d ^y
Назализованные	◊̃	ẽ ž	Фарингализованные	◊ ^ʕ	t ^ʕ a ^ʕ

Таблиця 4

Супрасегментні ознаки

Главное ударение (перед ударным гласным)	ˈa	Дополнительное ударение (перед ударным гласным)	ˌa
Долгота	a: k:	Полудолгота	aː
Сверхкраткость	ə	Граница между слогами	a.a
Пауза между стопами		Интонационная пауза	
Общий подъем интонации	↗	Общее снижение интонации	↘
Сверхвысокий тон	ᶯ ẽ ~ eɪ	Поднятие тона	ˈke
Высокий тон	ᶮ é ~ eɪ	Снижение тона	ˑke
Средний ровный тон	ᶮ ē ~ eɪ	Восходящий тон	ᶮ ẽ
Низкий ровный тон	ᶮ è ~ eɪ	Нисходящий тон	ᶮ ê
Сверхнизкий тон	ᶮ ẽ ~ eɪ	Различные контурные тоны	ẽ, ẽ...

Додаток 2

Ностратичні статті для етимонів

***НиҠа** “око, бачити”, ***wol[a]** “великий”, ***wete** “вода”, ***r^haḥ-** (~ ***r^həḥ-**) “вогонь”, ***marV** “дерево”

Етимологічна версія для ностратичного етимону ***НиҠа** “око, бачити” (за В. М. Іллічем-Світlichem)

(Іллич-Свитыч 1971, Т. 1, с. 255–256)

118. НиҠа ‘глаз, видеть’: и.-е. *h²ek²-/heuk-* ‘глаз, видеть’ ~ алт. *ika-* ‘замечать, понимать’.

и.-е. ‘глаз’ || др.-инд. *ákṣi* п.; авестийск. *ašī* (dual.) || армян. *akn* (gen. *akan*; неясно *-k-* вместо ожидаемого *-k^h-*) || греч. *ὄσσε* (dual. < **ok²i²e*; ср. *ὄσσομαι*, perf. *ὄσσομαι* ‘вижу, предвижу’) || албан. *sü* (< **ok²i²-*) || латин. *okulus* || литов. *akis*; ст.-слав. *oko* || тохар. А *ak*, В *ek* || Ср. Рок. 775–776. В герман. **augan-* ‘глаз’ (гот. *augō*, др.-верх.-нем. *ouga*) следует видеть, вероятно, не вторичное преобразование по аналогии к **ausan-* ‘ухо’ (вопреки Feist 64–65, Рок. такое предположение оставляет без объяснения велярный **ǣ* < **k²*), а древнюю основу I **Heuk-* (где *H-*, вероятно, **h-*), относящуюся к преобразованной основе II **h²ek²-* (< **h²ek-*), так же как и.-е. **breug-* ‘бежать’ относится к **b^heg²-* (Сл. 15).

алт. || тюрк. **uk(a)-* ‘поднимать, внимать’: хакас. *ux-*, горно-алт. *uk-* (‘слушать’); др.-уйгур. *uq-* (аог. *uqar*, converb. *uqa* < **uka-*),

чагатайск. *uq-* (converb. *uqa*), уйгур. (юж.) *uk-*; киргиз. *uk-*; ст.-огуз. (Ибн-Муханна) *uq-*; на др.-болгар. **uk-* указывает венгер. *ok* 'причина, разум' (Gombocz BTL102). Сюда не относится (вопреки Ligeti NyK 49, 230-231) тюрк. **oku-* 'читать, учиться' (← 'звать, петь'; это значение сохранено, например, в кыпчак., ср. Радл. 1, 993-994; к семантике ср. болг. диал. *пел* 'пою, читаю') || монг. **uka-*: сред.-монг. (MNT) *uqa-* 'замечать' (синомонг. также 'узнавать'), монг. письм. *uqa*, халха *uxā*, ойрат. *uxa*, калмык. *uxā*, 'понимать' (ср. еще бурят. *uxān* 'ум') || Ср. Ramstedt KW 447, Ligeti NyK 49, 230-231, Радл. 1, 606. Наиболее архаичным представляется значение 'замечать', сохраненное в сред.-монг.

с.-х. Отметим кушит. образование со значением 'знать': куара *ax*, авийа *jaq*, сомали *ḡg*; исходно, по-видимому, **Hwq*, ср. заимствованные из кушит. геез. *ṣoqä*, амхар. *awwäqä*, харари *āqa* 'знать' (см. Leslau Har. 30).

◇ Ср. Tromb. 164, Sinog BLEc 44, 156, Sinog TP 37, 242. Начальный *H-* принадлежит к числу фонем, не удлинявших следующий гласный (возможно, **ʔ*). Гласный **u* 1-го слога отражен в алт. и и.-е. (ср. лабиовелярный **hʧ* (и по ассимиляции **kʧ*) в **hʧekʧ-*, *u* в **huek-*). В инлауте можно восстанавливать **k* или **q*. В алт. семантическое развитие 'видеть' → 'знать', как в и.-е. **ved-/ueid-* 'видеть' → 'знать' (ср. Pok. 1125-1127).

(Иллич-Свитыч 1971, Т. 1, с. 255-256)

Етимологічна версія для ностратичного етимону *wol[a] “великий” (за версією С. А. Старостіна) (STARLING)

Індоєвропейська сім'я

• Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоєвропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарії	- Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	<p>*wel- (Pok. 1138) (-2867; - *wala- / *wela- 1386)</p> <p>☒</p> <p>ПраIE: *(e)wel- (Gr hw-/ew-)</p> <p>PRNUM: PRNUM ☒</p> <p>Англ. значення: great number; to heap</p> <p>Тохарський: A wälts, B yaltse (PT *w ältse) 'thousand' (Adams 486); B walke 'for a long time' (562); A waltsurā 'in brief, B wälts- 'put together, press together' (597)</p> <p>Др.-грецький: ep., ion. ēléō, dor., el. weleō, ep., delph. *ēlomaj (ēlómeno-, ēlésthō), aor. inf. élsaj, ep., lyr. eēlsaj, pass. ealēn, alémenaj, alés, pf. med. ep. éelmaj, -ménō, pf. prt. eolē (?) 'zusammendrängen, -drücken, -ziehen, einengen, einschliessen'; att. illō, ēllō 'id.; ila f., ion. ēlā f. 'Schar, Truppe', iladón 'scharenweise, in Geschwadern'; adv. hális 'in Menge, genug', *wáli-: gáli = hikanón Hsch.; ēlar n. etwa 'Schutzwehr', hālēs, ep., poet. aollēs 'versammelt, zusammengedrängt, in geschlossenen Massen'; eksōlā 'Verdrängung, Verbannung', olamó-s n. 'Gedränge, Getümmel, Gewühl'</p> <p>Славянське: *velmi, -ma; *veljъ, *velikъ, *vālъ 'множество', *vālotъ, *vālitī ☒</p> <p>Балтійське: *wal-ī- vb. ☒</p> <p>Значення: множество; валить в кучу</p> <p>Ссылки: WP I 295 f ☒</p>	*ulu (~ -o, -a) ☒	*uIV(-jV) ('wole 'big, many' (Coll. 44, OCHЯ 2, 110); cf. also *wiltwā 'crowd, multitude' ☒		*val- [cf. also *vəl- 'petty chief' 2126] ☒	*uLivka- (~ -pya-) ☒			МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *waja ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).

Балтійська і слов'янська групи мов

*wol[a]	big	Борейський ☒	<p>Славянське: *velmī, -ma; *veljъ, *velikъ, *vālъ 'множество', *vāloчъ, *vāliti</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>☐</p> <p>Слово: великий. Ближайшая этимология: краткая форма <i>великъ, великѣ, великѣ</i>; укр. <i>великий</i>, др.-русск., ст.-слав. <i>великъ</i>, болг. <i>великъ</i>, сербохорв. <i>вѣликъ</i>, словен. <i>velik</i>, чеш. <i>veliký, velký</i>, слвц. <i>veliký, veľký</i>, польск. <i>wielki</i>, в.-луж. <i>wulki</i>. Дальнейшая этимология: Родственно тох. А. <i>wāl</i> 'князь, государь', В. <i>walo</i> - то же, <i>walke</i> 'продолжительный', далее, греч. <i>ἄλις</i> 'достаточно', <i>ἐλάω, εἰλέω</i> 'тесно, жму'; см. Френкель, <i>IF</i> 50, 11; Бенвенист, <i>Festschrift N. Hitt</i> 2, 236; Бызак. 223 и сл.; Сольмсен, <i>Unters. gr. Lautl.</i> 224 и сл.; <i>Beitr. gr. Wf.</i> 155 и сл., где делается попытка сблизжения с <i>земльмъ</i>; см. еще Мейе, <i>MSL</i> 14, 374. Другие связывают с <i>сѣла, селѣтъ</i> (<i>Mi. EW</i> 378; Голуб 325), наконец, с лат. <i>valeo</i> 'здравствую' (<i>Младенов</i> 61; <i>Петр ВВ</i> 25, 147). Комментарии Трубачева: [Прошель ("Slavistična Revija", 5 -- 7, 1954, стр. 122 -- 123) сравнивает слав. <i>velikъ</i> с греч. <i>ἐλικόν</i> <i>φρῶδον</i> (Гескилий). -- Т.] Страницы: 1.289</p> </div> <p>Балтійське: *wal-ṣ- vb.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>☐</p> <p>Прабалтійський: *wal-ṣ- vb. Значення: gather PRNUM: PRNUM ☒ Литовський: <i>valiti</i> 'emten, zusammenbringen'</p> </div> <p>Значення: множество; валить в кучу Ссылки: WP I 295 f ☒</p>	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(-jV) ('wole 'big, many' (Coll. 44, OCHЯ 2, 110)); cf. also *wiltwā 'crowd, multitude' ☒		*val- [cf. also *vél- 'petty chief' 2126] ☒	*uLivka- (~ -pva-) ☒		<p>МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *wala ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).</p>
---------	-----	--------------	---	-------------------	---	--	---	----------------------	--	--

Алтайська сім'я

• Євразійський	- Значення	- Бореїський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравідійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотсько-камчатський	- Коментарії	- Ссылки
*wol[a]	big	Бореїський ☐	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☐	*ulu (~ -o, -a) ☐ Праалтайський: *ulu (~ -o) PRNUM: PRNUM ☐ Англ. значення: big, many; good Значення: большой, много; хороший Тюркський: *ulug ☐ Монгольський: *olod ☐ Тунгусо-маньчжурський: *ule ☐ Корейський: *ol- ☐ Коментарії: ОСНЯ 2, 110, АПиПЛЯ 286, Дьдо 12.	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☐		*val- [cf. also *vél- "petty chief" 2126] ☐	*uLivka- (~ -rya-) ☐			МСНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *wala ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).

Тюркська група мов

*wol[a]	big	Борейский ☒	*wel- (Pok. 1138) (*2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	<p>Праалтайский: *ulu (~ -o) PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значение: big, many; good Значение: большой, много; хороший Тюркский: *ulug</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>☐</p> <p>Пратюркский: *ulug PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значение: 1 big 2 great 3 grown-up, great Значение: 1 большой 2 великий 3 взрослый, крупный Древнетюркский: uluγ 1 (Orkh., Oġuġh.) Караханидский: uluγ 1 (МК, КВ) Турецкий: ulu 2 Татарский: ölkän 1 Среднетюркский: uluγ, uluq 1 (Fav. C.) Уйгурский: uluγ 1 Азербайджанский: ulu 2 Туркменский: ulı 1 Хакасский: uluγ 1 Якутский: ulaxan, ulü 1 Долганский: ulakan, ulü 1 Тувинский: uluγ 1 Тофаларский: uluγ 1 Киргизский: uluu 2 Казахский: ulken 1 Ногайский: ulken 1 Башкирский: ölkän 1 Балкарский: ulu 1 Каракалпакский: ulken 1 Комментарии: VEWT 513, 520, TMN 2, 117-118, EDT 136, ЭСТЯ 1, 593-594, 630, Stachowski 242, 243. Turkic languages reveal two variants (*ulug and *ülken, the latter being represented only in modern languages), probably interrelated. Despite Bang TB X and TMN 2, 118 it is hard to see any relationship between *ulug (hardly *ullug; some modern forms must have secondary gemination here) and *ul' foundation'.</p> </div>	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *ulwä 'crowd, multitude' ☒	*val- [cf. also *vā]- 'petty chief' 2126] ☒	*uLivka- (~ - pʏa-) ☒		МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109- 110, ND 2469 *walV 'be strong, able', *wala ~ *wu/o/a 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).
---------	-----	-------------	---	--	--	---	--------------------------	--	--

Монгольська група мов

*wol[a]	big	Борейский ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	<p>Праалтайский: *ulu (~ -o) PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значение: big, many; good Значение: большой, много; хороший Тюркский: *ulug ☒ Монгольский: *olon</p> <p>☐</p> <p>Промонгольский: *olon Алтайская этимология: Алтайская этимология ☒ Англ. значение: many Значение: много Письменный монгольский: oлон (L 607) Среднемонгольский: oлон (HY 44, SH), ulān (PD), ulan (MLA) Халха: oлон Бурятский: oлон Калмыцкий: ол Ордосский: oлон Дувянский: oлон Баованьский: oлоң Дагурский: walan (Тоз., Даг. 129), ualen (MD 229) Шарьюгурский: oлон Монгорский: oлон (SM 298), (MGCD ulon) Комментарии: KW 285, MGCD 116, 527.</p>	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwā 'crowd, multitude' ☒	*val- [cf. also *və]- 'petty chief' 2126) ☒	*uLivka- (~ - pʏa-) ☒	МСНЯ 331, ОСНЯ 2, 109- 110; ND 2469 *wafV 'be strong, able', *wala ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).
---------	-----	-------------	---	---	--	---	--------------------------	--

Тунгусо-маньчжурська група мов і корейська мова

*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; +*wala- / *wela- 1386) ☒	<p>☐</p> <p>Праалтайський: *ulu (~ -o) PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значення: big, many; good Значення: большой, много; хороший</p> <p>Тюркський: *ulug ☒ Монгольський: *olon ☒ Тунгусо-маньчжурський: *ule-</p> <p>☐</p> <p>Праунгусо-маньчжурський: *ule- PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значення: good Значення: хороший</p> <p>Літературний маньчжурський: ulin 'goods' Ульчський: ule(n) Орокський: uliŋga Нанайський: ulē (Он.) Удэйський: uligdiga 'beautiful' (Корн.: 301) Коментарии: ТМС 2, 260-261. Ман. > Dag. ulin 'goods' (Тол. Лар. 170).</p> <p>Корейський: *ōl-</p> <p>☐</p> <p>Пракорейський: *ōl- PRNUM: PRNUM ☒ Англ. значення: completely, wholly Значення: совершенно, полностью Совр. корейський: olo-ji Среднекорейський: ōrō Коментарии: Nam. 350, KED 1198.</p>	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 1101); cf. also *wilwā 'crowd, multitude' ☒	*val- [cf. also *vāl- 'petty chief' 2126] ☒	*uLivka- (~ -pʰa-) ☒	МСНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *waIV 'be strong, able', *waʎa ~ *wu/oʎa 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).
---------	-----	--------------	--	--	---	---	----------------------	---

Уральська сім'я

• Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравідійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарии	- Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, OCHЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☐ NUMBER: 1105 PROTO: *ulV(-jV) ? PRNUM: PRNUM ☒ MEANING: many, very GERMMEAN: viel, groß; sehr SAA: q'l'o, q'lo, q'lo (N) 'much, many, very', āllō (L) 'viel, viele, groß' ? NEN: ḡūlī? (O) 'sehr, überaus, ganz' ?		*val- [cf. also *vēl- 'petty chief' 2126] ☒	*uLivka- (~ -pʷa-) ☒			МССНЯ 331, OCHЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *wala ~ *wu/oja 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).

Дравідійська сім'я

• Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравідійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарии	- Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, OCHЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☒		*val- [cf. also *vēl- 'petty chief' 2126] ☐ Прадравідійський: *val- Значення: big; much, very PRNUM: PRNUM ☒ Праюжнодравідійський: *val-/vāl- ☒ Прателугу: *val- ☒ Праколами-гадаба: *val- ☒ Праговль-куп: *val- ☒ Прасеверно-дравідійський: *bal- ☒ Брахун: bal-un ☒	*uLivka- (~ -pʷa-) ☒			МССНЯ 331, OCHЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *wala ~ *wu/oja 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).

Південно-дравідійська група мов

*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(-jV) ('wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☒	<p>☐</p> <p>Правно-дравідійський: *val-/*val-</p> <p>Значення: strong, firm</p> <p>PRNUM: PRNUM ☒</p> <p>Тамільський: val</p> <p>Тамільське значення: strong, hard, forceful, skilful</p> <p>Тамільське производне: <i>vallam, vallamai, vallai</i> strength; <i>vallavan_, vallān_</i> strong man, capable man; <i>vallālan_</i> mighty man, hero; <i>vallu (valli-)</i> to be able; <i>vallunar</i> capable people; <i>valla-kkai, vallaṅ-kai</i> right hand; <i>vallaṅ</i> right side, victory; <i>valam, valam_</i> strength, power, right side, victory, authority; <i>valavai</i> ability, powerful person; <i>valavai_</i> capable man; <i>vai</i> strength, power; (-v-, -nt-; -pp-, -tt-) to be strong, hard, compel; <i>vaiṭṭu</i> that (which is strong, force, compulsion); <i>vaiṭṭu</i> firmness, stability; <i>vai-ṭṭu</i> to become strong; <i>vaiṭṭai</i> strength, skill, hardness; <i>vaiya</i> strong, big; <i>vaiyan_</i> strong, powerful, skilful man; <i>vaiṭṭu</i> strength; <i>vai</i> id., skill, ability; (-pp-, -tt-) to be strong or hard; <i>vaiṭṭu</i> firmness, strength; <i>vaiṭṭai</i> strength, force, violence; <i>vaiṭṭaram</i> strength, power, ability; <i>vaiṭṭu</i> strength, hardness; <i>vaiṭṭu</i>, <i>vaiṭṭai</i> strength, firmness; <i>vaiṭṭam</i> force; <i>vai</i> greatness, abundance; <i>vaiṭṭai</i> greatness, strength</p> <p>Малаялам: val, valu, valiya</p> <p>Малаяльське значення: strong, powerful, great</p> <p>Малаяльське производне: <i>vaiyā</i> forcibly, suddenly; <i>vaiṅ-kai</i> right hand; <i>valam</i> the right or strong side; <i>vaiṭṭam</i>, <i>vaiṭṭa</i> greatness, bigness; <i>vaiṭṭika</i> to be able, strong; <i>vaiṭṭam</i> power, capacity; <i>vaiṭṭu</i> greatness, strength; <i>vaiṭṭikka</i> to grow large, grow arrogant</p> <p>Каннада: bal</p> <p>Каннада значення: to grow strong or firm, etc.</p> <p>Каннада производне: <i>balu</i> to increase, grow, grow strong, stout, become tight, firm, hard; increase (tr.), make strong, firm; <i>balu</i>, <i>balu</i> strength, firmness, bigness; greatness, abundance, excess; <i>balu</i> right; <i>balu key-gey</i> right hand; <i>balisu</i> to make strong; <i>baluṅ-me</i>, <i>baluṅ</i>, <i>balu</i> strength; <i>balu</i> man who possesses ability, skill, or erudition; knowing</p> <p>Кодагу: bala</p> <p>Кодагу значення: power, strength</p> <p>Кодагу производне: <i>balate</i> right (hand); <i>baluṅ</i> great</p> <p>Туту: bala</p> <p>Туту значення: strength</p>	*uLivka- (~ -pṛa-) ☒	МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *waIV 'be strong, able', *waja ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).
---------	-----	--------------	---	-------------------	--	---	----------------------	---

Телугу група мов

• Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Эскимосско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарий	- Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(-jV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwā 'crowd, multitude' ☒		<p>*val- [cf. also *vāl- 'petty chief' 2126]</p> <p>☒</p> <p>Прадравидійський: *val- Значення: big; much, very PRNUM: PRNUM ☒ Пражоводравидійський: *val-/vāl- ☒ Прагелугу: *val-</p> <p>☒</p> <p>Прагелугу: *val- Значення: skill, excellence, possibility; right, possible, convenient PRNUM: PRNUM ☒ Телугу: valanu Телугу (Кришнамурти): valacu 'to be capable, be able to' Додаткові форми: Also <i>valam</i> largeness, stoutness; <i>valāṅi</i> clever person, expert; <i>vala</i> right; <i>vala cēyi</i> right hand; <i>valaṅ</i> much; <i>valaṅ(N)</i> instrumental postposition; <i>valāda</i> stout, big, large; <i>vāla</i> possible; <i>vālaḍi</i> violence; oppression; <i>vāli</i> big, large; <i>vāliyu</i> to grow fat, increase (or with 5304); <i>vāliṅcu</i> to cause to grow; <i>vāliṅi</i> strength, force, violence; <i>vāliṅa</i> fat, stout; <i>vāliṅw</i> fatness; <i>vāliṅ</i> strength, intensity; heavy, great, excessive, big, strong, severe Номер по DED: 5276</p> <p>Праколами-гадаба: *val- ☒ Праговди-куп: *val- ☒ Прасеверно-дравидійський: *bal- ☒ Брахуи: bal-un ☒</p>	*uLivka- (~ -ru-) ☒		<p>МСНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *waja ~ *wu/oja 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).</p>	

Коламі-гадаба група мов

• Евразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Эскимосско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарі	- Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(ɣ)V (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☒		<p>*val- [cf. also *vël- 'petty chief' 2126]</p> <p>☐</p> <p>Прадравидійський: *val- Значення: big; much, very PRNUM: PRNUM ☒ Праюжнодравидійський: *val-/väl- ☒ Прагелугу: *val- ☒ Праколами-гадаба: *val-</p> <p>☐</p> <p>Праколами-гадаба: *val- Значення: strong PRNUM: PRNUM ☒ Паржи: vela key 'right hand' Гадаба (кондекорський): valan 'thick, stout' Номер по DED: 5276</p> <p>Праговял-кун: *val- ☒ Прасеверно-дравидійський: *bal- ☒ Брахун: bal-un ☒</p>	*uLɨvka- (~ -pɣa-) ☒			<p>МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *valV 'be strong, able', *waja ~ *wu/oja 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).</p>

Гонді-куї група мов

• Євразійський	• Значення	• Борейський	• Індоевропейський	• Алтайський	• Уральський	• Картвельський	• Дравидийський	• Ескимоско-алеутський	• Чукотско-камчатський	• Коментарі	• Ссылки
*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wala- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~-o, -a) ☒	*ulV(-jV) ('*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☒		<p>*val- [cf. also *vël- 'petty chief' 2126]</p> <p>☐</p> <p>Прадравидийський: *val- Значення: big; much, very PRNUM: PRNUM ☒ Праюжнодравидийський: *val-/vāl- ☒ Прагелугу: *val- ☒ Праколами-гадаба: *val- ☒ Прагонди-куи: *val-</p> <p>☐</p> <p>Прагонди-куи: *val- Значення: much PRNUM: PRNUM ☒ Прагонди: *val-</p> <p>☐</p> <p>Прагонди: *val- Значення: much, very PRNUM: PRNUM ☒ Бетзьльський: walle Номер по DED: 3276</p> <p>Прасеверно-дравидийський: *bal- ☒ Брахуи: bal-un ☒</p>	*uLivka- (~-rya-) ☒			МССНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *waIV 'be strong, able', *waJa ~ *wu/oJa 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).

Північно-дравідійська і брахуї група мов

*wol[a]	big	Борейський ☒	*wel- (Pok. 1138) (+2867; + *wale- / *wela- 1386) ☒	*ulu (~ -o, -a) ☒	*ulV(ɟV) (*wole 'big, many' (Coll. 44, ОСНЯ 2, 110)); cf. also *wilwa 'crowd, multitude' ☒	<p>Правно-дравидийський: *val-/*val- ☒</p> <p>Прагелугу: *val- ☒</p> <p>Праколами-гадаба: *val- ☒</p> <p>Праговди-куп: *val- ☒</p> <p>Прасверно-дравидийський: *bal- ☒</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>Прасверно-дравидийський: *bal-</p> <p>Значення: large</p> <p>PRNUM: PRNUM ☒</p> <p>Курух: balē, balēti 'with the help of'</p> <p>Малто: balehne</p> <p>Дополнительные формы: Also MLT <i>balebale</i> large ones.</p> <p>Номер по DED: 5276</p> </div> <p>Брахуи: bal-un ☒</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>Брахуи: bal-un</p> <p>Значення: big, large, elder, full-grown</p> <p>PRNUM: PRNUM ☒</p> <p>Номер по DED: 5276</p> </div>	*uLivka- (~ -ɾya-) ☒	<p>МСНЯ 331, ОСНЯ 2, 109-110; ND 2469 *walV 'be strong, able', *waja ~ *wu/ola 'big, large, multitude' (hardly distinguishable).</p>
---------	-----	--------------	---	-------------------	--	--	----------------------	--

(STARLING)

Етимологічна версія для ностратичного етимону *wete “вода”

(за версією А. Б. Долгопольського)

(Долгопольский 2012, с. 2638–2640)

2545. **wetê* '(flowing) water' > IE **wed-/wod-/ud-* 'water' ({EI} **wodr* / gen. **wedn̥-s* / loc. **u'den-i* 'water'; coll. **wedōr* / accus. **u'den-m̥* / gen. **ud'n-os* 'water') > OI gen. *ud'nah̥*, loc. *u'dan(i)* 'water' || Arm *q̄tun* get 'river' || Gk *ῥῆμα* ntr. 'water' (gen. *ῥῆματος* < **ud-n̥-tos*) || Phr *βῆν* 'water' || Um *utur* accus. id. (abl. *une* < **ud-n-i*) || Clt {Matas.} **uden-sk-yo-* 'water' > OIr *uisce* ({EI}: < **udn̥-s-kyo-*) id. || Gt *watō* (dat. pl. *watnam*), ON *vatn* (generalization of the stem for the obl. cases), OSw *vætur*, OSx *watar*, OHG *waz̄zar*, NHG *wasser*, AS *wæter* 'water', NE *water* || Blt (with the puzzling infix *-n-): Lt *vanduō* (gen. *vanden̄s*, accus. *vādeni*), Ltv *vāde* (gen. *vādes*, accus. *vāde*) || Et **waldē* id. (gen. **waldēs*) >

OCS В О Д А voda, Blg, R, Uk во'на, SCr vòda, Slv vóda, Cz, Slk voda, P woda 'water' || pAl {O} *udr-ya 'water' > Al ujé, pl.: Al: T ujéra, G ujna id. || pTc {Ad.} *wār > Tc: A wār, B war id. || AnIE: Ht watar 'water' (obl.: weten-, wit-), Lw {Lar.} wid- id. (dat. ú-i-ti, accus. pl. ú-i-da-an-za) || NaIE *^ou^oyd- v. 'flow' (of water) > OI òd- 'quellen, benetzen' (pres.: 3s u'natti, 3p un'danti), òd-man- n. 'flood, flooding', Av aoda 'well, spring of water' || d.: ON vátr 'humid, wet', Sw vāt, Dn vād, OFrs wēt, AS wætt id., NE wet || SI *vědro 'pail, bucket' (< *vessel for water') > OR В'ЕΔΡΟ vědro (': σίδυρος, urna) '(?) pail, bucket', OCS В'ЕΔΡΟ vědro, Blg, R ведро, Uk відро, SCr vědro & vjědro, Slv védro, Cz vědro, Slk vedro, P wiadro 'pail, bucket' ¶¶ P 78-80, EI 66 (*'wodr_o 'water'), M K I 103, 132, M E I 215-16, 279, F II 957-9, Bc. G 350, Pln. II 761, Vn. U 21, Fs. 553-4, Vr. 648, Ho. 381-2, Kb. 1153, OsS 1106, KM 840, Fm. 1194, En. 269, Vs. I 283-4, 330, StSS 119, 164, Srz. I 479-80, Mikl. L 120, Glh. 676-7, BER I 127, 168-9, Sit. 34-6, O 483-4, Ad. 577-8, Frd. HW 249-50, Ts. W 104, 106, Lar. 111, Matas, E 395-6 || HS: EC: Ged {Hd.} wada?e 'water, river', as well as possibly (× EC *^ou^o 'flowing water' < N *h_ou_oja [or *h_owa] 'to flow, to stream; a stream'): {Hd.}: Hd w_o?o, Kmb wa?a, w_o?a, Sd wā, Brij 'wā (gen. wayin-) 'water' and (C →) Amh w_osha 'water' ¶ Hd. 164-5, 264, Ss. B 186, PH 211 || WS (+ext.) *^ou^otn v. 'flow continuously' (water) (× *^ou^olytn 'be continuous' < N *t_ol_oE 'strong') > Ar wāt_otn- 'flowing continuously' (water) ({BK} 'qui coule, courant' [eau]), ^ou^otn (pf. watana, ip. yatinu) v. 'flow continuously' (water), Sb w_otn 'continuous' (rain); ??? Sb ^ou^owd_oly v. 'flow' ¶ BK II 1482, Hv. 849, BGMR 156, 165, DRS 652 || U *wete 'water' > FU *wete id. > F vesi (gen. veden), Es vesi (gen. vee) id. | pMr *vedā- > Er/Mk vedь véd id. | Chr H vēd vāδ, Chr L vūd vūδ id. | Prm {LG} *va (or *vā?) > Z va, Vt vu id. || ObU: Vg: T ūç, LK w_oç, P wūç, Ss wit id. | Hg v_oz (accus. v_ozet) id. || Sm {Jn., Hl.} *wit 'water' > Ne F {Lh.} β_oit, Ne T и", Ne T O {Lh.} j_oτ?, Ng {Cs.} h_oé? (gen. h_oed-an), {Mik.} b_o?, En B/X {Cs.} h_oτ? (gen. En B b_oiro_o, En X b_oido_o), En {Ter.} b_oτ, Slq Tz {KKIH} ūt, Kms {KD} b_oū, {Cs.} b_oū, Koyb {Pl.} b_oū, б_oу, {Sp.} б_oū, Mt {Hl.} *b_oū (Mt: M/K/T {Mll.}, A {Msrs.} б_oу, M {Pl.} б_oу, {Sp.} б_oū) id. || ??φ pY {IN UJ} *ōnč_oT 'water' > OY K {Lndn.} óndschi, {Bil.} -ondschi, {Klc.} ожеЙ, онжи, OY Ch {Mat.} онде, {Boe.} и\$нжии\$, и\$жи\$εло, Y K {Krn.} ōj_o, {INH} ōz_oT, {INUJ} ōž_oT 'water' ¶

The Y cognate is qu. because of the unexpected word-internal *n ¶¶ UEW 570, Sm. 541 (U, FU *weti, FP *veti, Ugr *witĭ, Sm *wit), Ker. II 188, LG 46, Jn. 176, KP 17, KKIH 193, Hl. M no. 143, IN H 330-1, IN UJ 273, 316, Krn. JJ 283 || ¶ A *ôd̥ 'rain' > Tg *ud̥un 'rain' > Ewk udun, Sin ud̥ũ, Lm ud̥bn & ud̥n, Ork udu / udun- id. ¶ STM II 248 || pKo {S, SDM} *òrán- 'heavy rain' > MKo òrán-pí ¶ S QK no. 880, Yu 575 ¶¶ SDM 1484 (pA *u|ot|d̥ - *u|ot̥|d̥ 'rain' > Tg, Ko) || ¶ D *vaṭ- ({{GS}} *-d-) v. 'flow, run in a small stream' > Tu oḍḍa 'flowing', oḍḍuni v. 'flow, run', Kn oḍi v. 'flow in a small gentle stream', Tm vaṭi v. 'drip, trickle', v. 'ebb' (of tide), Ml vaṭivū 'a current', vaṭiyuka v. 'overflow, ebb, trickle', Td war̥f / war̥t- v. 'flow' (of blood), Tl vaḍiyū ~ oḍiyū v. 'be strained, percolate', vaḍucu ~ vaḍacu v. 'pour slowly, let falling drops', Klm vadp- v. 'pour', Knd vadis- v. 'pour down' ¶¶ D no. 5221 ◇ The element *-n- in S *w̥wt̥n, Tg *ud̥un and in the oblique cases *wed̥n̥-, *ud̥(e)n̥- of the IE heteroclitic noun goes back to the N genitive pc. *nu (*w̥wet̥é nu 'of water') ◇ Tg *u- is a regular reflex of N *we- (see Introduction, § 2.4). D *vaṭ- is a qu. cognate because of the vw. *a (for the expected *e) ◇ IS SS no. 2.17, IS MS 336 (*wet̥a: IE, Tg, U + S: Sb w̥d̥w̥|y 'flow'), = AD MRV 29 (IE, U, Tg), ≠ BmK no. 483 (*waṭ-/*waṭ̥-: IE, U + D [Tm òtam 'moisture' etc.]; wrong phonetic correspondences) ◇ On N and pIE *'- see Introduction, § 2.2.6 ◇ = Gr. II no. 416 (*wet 'water') (IE, U, A + unc. Ai).

(Долгопольский 2012, с. 2638–2640)

Етимологічна версія для ностратичного етимону *p^haḥ- (~ *p^həḥ-) “вогонь”

(за версією А. Р. Бомхарда)

(Bomhard 2018, Vol. 3, p. 158–159)

22.4. PROTO-NOSTRATIC *p^h (> PROTO-AFRASIAN *f)

Proto-Nostratic	Proto-Afrasian	Proto-Dravid.	Proto-Kartvel.	Eurasianic			
				Proto-IE	Proto-Uralic	Proto-Altaic	Proto-Eskimo
p ^h -	f-	p-	p-	p ^h -	p-	p ^h -	p-
-p ^h -	-f-	-pp-/-v-	-p-	-p ^h -	-p-	-p ^h -	-p(p)-

130. Proto-Nostratic root *p^haḥ- (~ *p^həḥ-):

(vb.) *p^haḥ- ‘to warm, to heat, to burn’;

(n.) *p^haḥ-a ‘fire, flame, spark’

Extended form:

(vb.) *p^haḥ-V-w- ‘to warm, to heat, to burn’;

(n.) *p^haḥ-w-a ‘fire, flame, spark’

- A. Proto-Afrasian *fjaḥ- ‘(vb.) to warm, to heat, to burn; (n.) fire, embers’; Proto-Semitic *paḥ-am- ‘glowing coal(s), embers’ > Hebrew *peḥām* [פֶּחָם] ‘coal, charcoal for embers’; Syriac *paḥmā* ‘coal, charcoal’; Ugaritic *phm* ‘live coal(s)’; Arabic *faḥm* ‘charcoal, coal’; Sabaean *ḥm* ‘incense altars’; Akkadian *pēntu* (for *pēm̄tu*) ‘glowing coal’; Geez / Ethiopic *ḥām* [ፍጠዎ] ‘coals, carbon, live coals, embers’; Tigre *ḥānam* ‘charcoal’; Tigrinya *ḥāmi* ‘charcoal’; Argobba *ḥāḥem* ‘charcoal’; Amharic *ḥem* ‘charcoal’; Gurage *ḥem* ‘coal’; Harari *ḥāhama* ‘to be red hot’. Murtonen 1989:338; Klein 1987:502; Leslau 1987:157. Egyptian *wḥ* ‘to burn’. Erman—Graspow 1926—1963.1:306. Central Chadic *ʔa-ff[wa]- ‘fire’ > Logone *fo* ‘fire’; Musgu *aḥ* ‘fire’; Gidar *aḥ* ‘fire’; Mbara *ḥee* ‘fire’. According to Orél—Stolbova (1995:186, no. 819), “irregular vowels in individual [Chadic] languages may continue *ɣaḥu-/*waḥu-”. They also consider the w- in Egyptian *wḥ* to stand for a rounded vowel — in my opinion, the w- is a prefix. Orél—Stolbova 1995:186, no. 819, *foḥ- ‘(vb.) to burn; (n.) fire’.
- B. Dravidian: Tamil *pū* ‘spark (as of fire)’; Kui *pūvala* ‘spark’; Kuwi *pūva* ‘embers’, *pūva* ‘spark’, *pūvā* ‘burning coal’. Burrow—Emeneau 1984:384, no. 4347.
- C. Proto-Kartvelian *px- ‘warm (weather)’; Georgian *px-* in *za-px-ul-i* ‘summer’; Laz *px-* in *ma-px-a* ‘clear weather, cleared up (sky)’; Svan *px-* in *lu-px-w* ‘summer’, *mā-px-e*, *mā-px-e* ‘cleared up (sky)’. Fähnrich—Sardshweladse 1995:366—367 *px-; Klimov 1964:194 *px- and 1998:209 *px- ‘to be clear (of weather)’; Fähnrich 2007:450 *px-.
- D. Proto-Indo-European *p^héh^h-ur- [*p^háh^h-ur-], *p^héh^h-wór- ‘fire’: Hittite (nom.-acc. sg.) *pa-aḥ-ḥu-ur*, *pa-aḥ-ḥu-wa-ar*, *pa-aḥ-ḥur* ‘fire’, (gen. sg.) *pa-aḥ-ḥu-e-na-aš*; Luwian (nom. sg.) *pa-a-ḥu-u-ur* ‘fire’; Greek *ῥῶ* ‘fire’; Umbrian *pr* ‘fire’; Gothic *ḥōn* ‘fire’, (gen. sg.) *ḥunins*; Old Icelandic *ḥorr* ‘fire’, *ḥoni* ‘flame’; Old Danish *ḥyr* ‘fire’; Old English *ḥyr* ‘fire’; Old Frisian

- fiur, fior* 'fire'; Old Saxon *fiur* 'fire'; Dutch *vuur* 'fire'; Old High German *fiur, fuir* 'fire' (New High German *Feuer*); Tocharian A *por*, B *puwar* 'fire'; Old Czech *pūr* 'glowing ashes, embers'; Armenian *hur* 'fire'; (?) Old Prussian *panno* 'fire'. Pokorny 1959:828 **peuōr*, **pūr* 'fire', (gen. sg.) **pu-n-és*, (loc. sg.) **pujéni*; Walde 1927–1932 II:14–15 **peuōr*, (gen. sg.) **pu-n-és*, (loc. sg.) **pujéni*; Mann 1984–1987:1016 **puwar* (**pu^hwar*, **pūr*) 'fire'; Watkins 1985:53 **pūr-* (contracted from **puar-*, zero-grade form of **pa^har*) and 2000:61 **pa^har* 'fire' (oldest form **pe^har*, colored to **pa^har*, with zero-grade **pa^har*, metathesized to **pu^har*, contracted to **pūr*); Gamkrelidze–Ivanov 1984 I:210, I:274, II:699 **p^hur* and 1995 I:181, I:238–239, I:605 **p^hur* 'fire'; Mallory–Adams 1997:202 **pe^hur* 'fire'; Benveniste 1935:169 **pe^h-w-r* > **pe^hur*; Beekes 2010 II:1260–1261 **pe^h-ur*, **pe^h-uen-s*; Boisacq 1950:828–829; Hofmann 1966:291 **peuōr*, **pumás*; Chantraine 1968–1980 II:956–957; Frisk 1970–1973 II:627–629 **p(e)uōr* : **pūr-* : **puen-* : **pūn-*; Kloekhorst 2008b:612–613 **pe^h-ur*, **pe^h-uen-s*; Sturtevant 1951:40, §62d, Indo-Hittite **pe^hur*; Puhvel 1984— .8:18–26 **pe^hur*, ("collective" pl.) **p(e)uōr*, (gen. sg.) **p(e)uōns*; Orël 2003:121 Proto-Germanic **fuwar* ~ **fūr*; Kroonen 2013:151 Proto-Germanic **fōr-* ~ **fun-* 'fire' (< **pe^h-ur*; gen. sg. **pe^h-un-és*); De Vries 1977:147 and 149; Falk–Torp 1903–1906 I:205; Feist 1939:158–159 **pā^h-er* 'fire', (gen.) **pū-nós*; Lehmann 1986:120 **pe^h-w-* 'fire'; Onions 1966:357 West Germanic **fūr*; Klein 1971:282 **peuōr*, **pūwar-*; Skeat 1898:209; Boutkan–Siebinga 2005:115 **pe^h-ur*, **pe^h-uen-s*; Kluge–Mitzka 1967:195 **peuōr*; Kluge–Seebold 1989:212 **pe^hur*, **ph^hnos*; Van Windekens 1976–1982 I:382–383 **peuōr*; Adams 1999:392–393 **pe^hur*, **pe^hwōr*, **ph^h-ur-*; Wodtko–Irslinger–Schneider 2008:540–545 **pe^hur* (?), **p(e)uōr*, **ph^h-ur-*, **p(e)uōr-*; Miklosich 1886:269. Note: Old Prussian loanword in Finnish *panu* 'fire(-god)'.
 E. Proto-Uralic **pāwe-* '(vb.) to heat, to warm; (adj.) warm': Lapp / Saami *bivvá/bivá-* 'to keep warm (not feel cold)', *bivvá* 'warm (mild)'; Zyrjan / Komi *pym* 'hot, boiling; sweaty'; Ostyak / Xanty *pəm* 'warmth, warm weather, hot, (hot) steam (in a Russian bath); (visible) breath'; Yurak Samoyed / Nenets *py^hw* 'warm, dry wind (especially in the summer)'; Tavgi Samoyed / Nganasan *pe^heme-* 'to warm oneself'; Selkup Samoyed *pōō* 'warm, hot; hear'; Kamassian *pide-* 'to warm'. Décsy 1990:105 **pāwá* 'warm'; Collinder 1955:6, 1960:405 **pāws*, and 1977:27; Rédei 1986–1988:366–367 **pāwe*; Sammallahti 1988:540 **pājwá* 'sun, warmth'; Jahnunen 1977b:120 **pejwá*.
 Buck 1949:1.81 fire. Bomhard–Kerns 1994:238–239, no. 43; Illič-Svirýč 1965:352 **piywi* 'fire' ('огонь'); Dolgopolsky 2008, no. 1671, **pā^hyiwá* 'fire' (← 'heat' → 'daylight, day').

Етимологічна версія для ностратичного етимону *marV “дереву”

(за версією В. М. Ілліча-Світича)

(Іллич-Свитыч 1976, Т. 2, с. 45)

283. *mar* ‘дереву’: урал. *m/a/re* ‘дереву’ ∼ драв. *mar* (*m*) ‘дереву’.
 урал. || саам. (сев.) *muorâ-* ‘дереву, деревина, палка’, (юж.-Вэр-дал) *muorâžä* ‘ельник, роша’ <(кольск.: Турья) *mīrr* ‘дереву, деревина’>
 || ст.-венгер. *mórágy*, *morágy* ‘лес’; хантыйск. (Сургут) *mōri* ‘куст, чаща, заросль, мелкий ельник’, (Иртыш) *mārai* ‘куст’ (ошибочно о хантыйск. формах SKES 334) || См. Sebestyén ALH 3,303, <MSzFUE 450>.
 Урал. форми восходят к **mare* или **moge*. Древнее значение ‘дереву’ (в угор. и юж.-саам. представлены производные со значением ‘лес’).
 драв. ‘дереву’ || тамил. *mar-am* (в словосложении *mar-attu*), малаялам *marat*; ката *mart* (косв. *mart-*), тода *m̄r* (косв. *m̄rt-*); каннада, кодагу, тулу *mar* || телугу *m(r)āni* || колами, найки *māk* (<*mar-ka*>); парджи *meri*; гадаба *mar*; гонди <*mar*>, *mar*; конда *maran*, куи *mraṅni*; куви *mṛānū* (pl. *mārka*) || курух *man* (<*mar-n*>), малто *man* || См. DED 311, <Zvelebil 145> В протодрав. имя принадлежало к классу неодушевленных слов с пост. на -*am*, косв. -*att-*.
 ? с.-х. Заслуживает внимания с.-х. **mrw*: || араб. *marw* ‘вид дерева (*silex*, *масгва*)’; <зап-семит.> др.-египет. (Древнее Царство) *mrw* ‘деревина одного из хвойных деревьев Сирии’ || См. Calise 99–100.
 ◊ Ср. Schrader ZII 3, 97 (саам. ∼ драв.). Драв. указывает на **a* в 1-ом слоге; следовательно, в урал. более вероятна реконструкция с *a*.

(Іллич-Свитыч 1976, Т. 2, с. 45)

Етимологічна версія для ностратичного етимону *marV “дерево”

(за версією С. А. Старостіна)

(STARLING)

Алтайська сім'я

* Евразійський	- Значення	- Бореїнський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарії	- Ссылки
*marV	tree			*mũro ☐ Праалтайський: *mũro PRNUM: PRNUM ☐ Англ. значение: tree. forest Значення: дерево, лес Монгольський: *mo-du { < *mor-du) ☐ Тунгусо-маньчжурський: *mō ☐ Корейський: *mōi(ʌ), *mōrō ☐ Японський: *mēri ☐ Коментарії: EA5 79, KW 263, Forre 35, Martin 237, АПНПЛЯЯ 33- 34, 69, 292; SKE 150, Doerfer MT 24. The parallel form *mōi in Kor. presupposes a suffixed form *mōr-jV(-gV) (?).	*morV ☐		*maran- ☐				МССНЯ 339, ОСНЯ 2, 45; ND 1472 *m[a]rwE 'tree' (+ Arab.).

Тунгусо-маньчжурська група мов

* Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Эскимосско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарі	- Ссылки
*maŋV	tree			<p>*mũro</p> <p>☐</p> <p>Праалтайський: *mũro PRNUM: PRNUM ☐ Англ. значення: tree, forest Значення: дерево, лес Мовгольський: *mo-du (< *mor-du) ☐</p> <p>Тунгусо-маньчжурський: *mō</p> <p>☐</p> <p>Прадигусо-маньчжурський: *mō PRNUM: PRNUM ☐ Англ. значення: tree Значення: дерево Эвенийський: mō Эвенський: mō Негидальський: mō Разговорный маньчжурський: mō (2129) Литературный маньчжурський: moo Чжурчженський: mo (117) Ульчський: mō Орокський: mō Нанайський: mō Орочський: mō Уэйський: mō Солонський: mō Коментарі: ТМС 1, 540-541.</p> <p>Корейський: *mōi(h), *mōrō ☐ Японський: *mōri ☐ Коментарі: EAS 79, KW 263, Forre 35, Martin 237, АПлПЯЯ 33-34, 69, 292; SKE 150, Doerfer MT 24. The parallel form *mōi in Kor. presupposes a suffixed form *mōr-</p>	*morV ☐		*maran- ☐				<p>МССНЯ 339, ОСНЯ 2, 45; ND 1472 *m[a]rwE 'tree' (+ Arab.).</p>

Корейська і японська мови

*marV	tree		<p>Тунгусо-маньчжурский: *mō ㊦</p> <p>Корейский: *mōi(h), *mōrō ㊦</p> <p>Пракорейский: *mōi(h), *mōrō PRNUM: PRNUM ㊦</p> <p>Англ. значение: 1 mountain 2 wood, forest</p> <p>Значение: 1 гора 2 лес</p> <p>Совр. корейский: mwē, me (arch.) 1</p> <p>Среднекорейский: mōi [mōih-] 1, mōrō 1, 2</p> <p>Комментарии: Nam 215, 219, KED 616, 651.</p> <p>Японский: *mōri ㊦</p> <p>Праяпонский: *mōri PRNUM: PRNUM ㊦</p> <p>Англ. значение: forest</p> <p>Русское значение: лес</p> <p>Древнеяпонский: m(ʷ)ori</p> <p>Среднеяпонский: mōri</p> <p>Токио: mōri</p> <p>Кето: mōri</p> <p>Кагосима: mōri</p> <p>Комментарии: JLT 485.</p> <p>Комментарии: EA5 79, KW 263, Poppe 35, Martin 237, АПНПЯЯ 33-34, 69, 292; SKE 150, Doerfer MT 24.</p>	*morV ㊦	*maran- ㊦		МССНЯ 339, ОСНЯ 2, 45; ND 1472 *m[a]rwE 'tree' (– Arab.).
-------	------	--	---	---------	-----------	--	---

Уральська сім'я

* Євразійський	- Значення	- Борейський	- Індоевропейський	- Алтайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравидійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарі	- Ссылки
*marV	tree			*mũro ☐	*morV ☐ NUMBER: 539 PROTO: *morV PRNUM: PRNUM ☐ MEANING: a k. of tree GERMMEAN: eine Baumart SAA: muorra - r- (N) 'tree; wood, fuel; stake, pole', muorra (L), mũr (T), mũrr (Kld.), muorr (Not.), mur (A) Holz, Baum UGR: móràgy, moràgy (altung.) 'eine Art Wald' ?		*maran- ☐				МССНЯ 339, ОСНЯ 2, 45; ND 1472 *m[a]rwE 'tree' (+ Arab.).

Дравідійська сім'я

* Євразійський	- Значення	- Бореїський	- Індоевропейський	- Алгайський	- Уральський	- Картвельський	- Дравідійський	- Ескимоско-алеутський	- Чукотско-камчатський	- Коментарі	- Ссылки
*marV	tree			*mūro ☐	*morV ☐		*maṛaṇ- ☐ Прадравідійський: *maṛaṇ- Значення: tree PRNUM: PRNUM ☐ Правоіндравідійський: *maṛ- ☐ Прагелугу: *maṛaṇ- ☐ Праколами-галаба: *maṛ-k ☐ Прагонди-куп: *maṛaṇ- ☐ Прасеверно-дравідійський: *maṇ ☐				МССНЯ 339, ОСНЯ 2, 45; ND 1472 *m[a]rwE 'tree' (+ Arab.).

(STARLING)

Етимологічна версія для ностратичного етимону *marV “дереву”

(за версією А. Б. Долгопольського)

(Долгопольский 2012, с. 1539–1540)

1472. *m^ha^hr^wé 'e tree' > HS: CS *^omar₁∇, w- 'e tree' > Ar marw- {BK} 'Macrua (e tree)', {Fr.} [Kam.] 'e tree' (nomen arborum); S ⇨ Eg fOK mrw, Eg EXVIII mr₁ 'e red wood of a coniferous tree from Syria' ¶ BK II 1097, Fr. IV 175, EG II 108-9 || Eg OK/NE mr. t 'e desk', Eg NE mr. ₁ 'e a useful kind of wood (Holz)' ¶ EG II 108 || EC: pKns *múr-a 'forest' > Kns, Gato múra, Gdl múr id. ¶ Bl. 255 || WCh: DFB {J} mē^r 'tree' ¶ J R 218 || U: FU *m^o're 'e tree' > pLp {Lr.} *mō^rz 'tree, wood (Holz)' > Lp: L {LLO} muorra, Kld mōpp mōrr id., S muore id., 'board', N {N} muorrá /-r- 'tree, wood, stake, pole' || OHg mórág₁, i mórág₁ 'e wood (Wald) \ forest' (preserved in OHg XIII and modern Hg toponymy) | pOs *mō^r∇ 'bush, shrub, thicker' > Os: V mō^r+ 'Busch', D mō^rá₁ id., 'Strauch', Ty mō^r+ id., 'Dickicht, junger Nadelwald', Nz mō^ra 'Haufen, Menge (Bäume u.a.)' ¶ The Lp vw. may go back to *^o or *^a, the Hg vw. may be from *^o, while Os *ō are likely to point to *^u (< *^o due to the infl. of some labial phonemes of the word) ¶ Coll. 97, UEW 281, = 291-2, Lr. no. 92, Lgc. no. 4020, LLO 536-7, Hs. 951, SaR 198, MF 450 || R *m^or∇ 'forest' > pKo {S} *mō^ró 'forest, mountain' > MKo mō^ró id., as well as, acc. to SDM (which is doubtful) pKo {SDM} *móⁱ,h, 'mountain' > MKo móⁱ (móⁱh-), NKo m^wé, mé ¶ S QK no. 55, Nam 215, 219, MLC 616, 651 || pJ {S} *mó^rí 'forest' > OJ m₁w,ori, MJ mó^rí, J T mō^ri, J K mó^rí, J Kg mó^ri id. ¶ S QJ no. 213, Mr. 485, Kenk. 1266 ¶ SDM 956 (pA *mō^ro 'tree, forest' > Ko, J + unc. Tg *mō 'tree' and M *modu 'tree'), DQA no. 1377 (id.), Pp. VG 35, S AJ 33-4, 69, 292, Rm. EAS I 79, KW 263, Mr. KJ 237, Dr. MT 24 || D *mar-, {GS} maran- 'tree, wood' > Tm, Ml mar^am id., 'timber', Kt marm, Td me'n, Kn, Tu mara, Kdg mara, Tl m(r)ānu, m(r)āku, Klm mak, Nkr mak, Prj meri, Gdb mar ē marin ē māren, Gnd mara ē maṛa ē maṛā ē māra, Knd maran, Png, Mnd mar, Kui mrahnu ē mrānu, Ku mā^rnu ē marnu ē mara, Krx mann, Mit manu 'tree' ¶ D no. 4711, GS 224 [no. 549] || ?? IE: Ht marmar(a)- {CHD} 'e terrain', {Frd.} 'Dickicht' (acceptable if Frd.'s interpretation is true; but Ot.

and EI interpret it as 'swamp, marsh', cf. IE *mor- < N *mo^oRE 'body of water', q.v.) ¶ Frd. HW 137, Frd. HW EH III 24, Ts. E II 140-1, CHD L-N 192 ◇ IS II 45 (*mar^a 'tree' > U, D, ? S) ◇ D *-r- points to a N cns. cluster (*-r^w-); U *^o (tentatively reconstructed in the UEW) (for the expected *^a) points to the presence of a N labializing factor (*^w?); D *^a may go back either to N *^a or to *^ā, but the back vw. in the FU cognate suggests that N *^a is more plausible. The N cns. *^w survives in S ◇ = Gr. II no. 207 (*mor 'hill') (U, A, J + unc. Ai, Gil, CK).

Етимологічна версія для ностратичного етимону *marV “дерево”

(за версією А. Р. Бомхарда)

(Bomhard 2018, Vol. 3, p. 158–159)

884. Proto-Nostratic (n.) *mar-a ‘tree, wood’:

- A. Afroasian: Egyptian *mrw* ‘Lebanese cedar’. Hannig 1995:348; Erman—Grapow 1921:67 and 1926—1963.2:108; Faulkner 1962:112; Gardiner 1957:569.
- B. Dravidian: Tamil *maram* ‘tree, wood, timber’; Malayalam *maram* ‘tree, wood, timber’; Kota *marm* ‘tree’; Telugu *m(r)ānu*, *m(r)āku* ‘tree’; Tulu *mara* ‘tree’; Kannada *mara* ‘tree’; Kodagu *mara* ‘tree’; Parji *marī* ‘tree’; Gadba (Ollari) *mar*, *marin* ‘tree’, (Salur) *māren* ‘tree’; Gondi *marā*, *mara*, *mara*, *māra*, *māra*, *māra*, *mānu*, *mānu* ‘tree’; Konda *maran* ‘tree’; Manda *mar* ‘tree’; Kuwi *mānu*, *mānu*, *mānu*, *mānu*, *māra* ‘tree’; Pengo *mar* ‘tree’; Kui *mrahnu*, *mrahnuā*, *mrahnu* ‘tree’. Krishnamurti 2003:107 *mar-am/n ‘tree’; Burrow—Emeneau 1984:416, no. 4711.
- C. Uralic: Proto-Finno-Ugrian *m[ɔ]rɜ ‘tree, wood’ > (?) Lapp / Saami *muorrá* ‘tree, wood, fuel; stake, pole’; (?) Hungarian *mórágy*, *morágy* ‘wood(s), forest’. Rédei 1986—1988:281 *mors ‘a kind of tree’; Illič-Svityč 1971—1984 II:45, no. 283, Proto-Uralic *m/a/rɛ ‘tree’.

Buck 1949:1.41 woods, forest; 1.42 tree; 1.43 wood. Illič-Svityč 1971—1984 II:45, no. 283, *marɜ ‘tree’; Caldwell 1913:622; Bomhard—Kerns 1994:675, no. 554; Dolgopolsky 2008, no. 1472, *m[ɔ]rɜwé ‘tree’.

Алт *ика- “помічати, розуміти”		+		+		+		+		
Монг *ика- “помічати”		+		+			+			
Тюрк *ик(ā)- “піднімати, слухати”		+		+					+	+
Афр *Нwq- “знати”		+			+			+		
ІС *h ^h ek ^h - / *heuk- “око, бачити”		+			+	+	+			
Алб *ок ^v і- “око, бачити”	+				+	+	+			
Двн.-грец. *ок ^v іе “око, бачити”	+				+	+	+			

“великий, багато; хороший”										
Кор *ōg- “абсолютно, повністю”	+				+		+			
Монг *olon “багато”	+				+			+		
ТМ *ulē- “хороший”	+				+					+
Тюрк *ulug “1) великий; 2) чудовий; 3) дорослий, величезний”	+				+		+		+	+
Драв *val- / *vǣl- “великий; багато, дуже; досить вагомий”		+			+			+	+	+
ПНД *bal- “великий”		+			+				+	
ПДД *val- / *vǣl- “могутній, твердий”		+			+					+
ЕА *uLivka- (~ - рyа-) “повний, заповнювати”	+				+	+	+			
Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним”	+				+		+			+
Юпik *ulǽv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”	+				+					+
ІЄ *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”		+			+	+		+		
Балт *wal-i- vb.		+			+					+

“збирати”										
Грец *ēlomai (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-		+			+		+			
Слов *veľmi, -ma; *veľjъ, *veľikъ; *vālъ “безліч”, *vāloнь, *vālīfī		+			+			+		
Тох *w'altse “тисяча”		+			+			+		
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”		+			+			+		

ІЄ *wēd- / *wōd- / *ud- “вода”	+	+			+			+	
Алб *udr- ya “вода”		+			+			+	
Двн.-Грец. *ud-n-tos “вода”	+				+			+	
Кельт *uden-sk-yo- “вода”			+		+			+	
Слов *vodā “вода”		+			+			+	
Тох *war “вода”		+			+			+	
Умбурський *ud-ni “вода”	+				+			+	
Урал *wete “вода”		+			+			+	
Мордвінський *vedə “вода”		+			+			+	
Пермський *va “вода”	+			+				+	
Самоедський *wit “вода”		+			+			+	
Юкагирський *ōnčī “вода”		+			+			+	

Ностратичні відповідники	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум'я, іскра”		+			+	+	+	+			+
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	+	+			+	+	+	+	+		
Сем *raḥ-am “вугілля”		+			+				+		
ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	+				+			+			
ІЄ *p^héhh-ur- [*p^háhh-ur-], *p^həhh-wór- “вогонь”			+		+			+			
Карт *рх- “теплий (про погоду)”	+				+					+	

МАТРИЦЯ № 5
фонологічних, морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі
у проєкції до Ностр *maŋV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)

РІВЕНЬ	ФОНОЛОГІЧНИЙ (ФОНЕТИЧНИЙ)																															
	ФПВ								ФПК																							
									МТ										СТ													
	Р		ПД			Л / Д		Лаб	Перяз.	Дрсл	Гтр	Глт	Нзл	Прв	Фрик	Апрокс	Вібр	Лат. апрокс														
пер	цнр	здн	врх	срд	нжн	Л	Д																									
Номер складу	Порядковий номер складу (1, 2, 3 і т. ін.)								1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Ностратичні відповідники	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
Ностр *maŋV “дерево”		1				1		1	С				С																	С		
Алт *mūgo “дерево, ліс”			1, 2	1	2		1, 2		С				С																	С		
Кор *mōi(h) / *mōgō “гора, ліс”			1		1		1		С				С																	С		
Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”			1		1		1		С																					С		
ТМ *mō “дерево”			1		1		1		С																					С		
Япон *mэгi “ліс”		1			1		1		С				С																	С		
Драв *maŋan- “дерево”		1, 2				1, 2		1, 2	С				С	С																С		
Гонді-куі *maŋan- “дерево”		1, 2				1, 2		1, 2	С				С	С																С		
Коламі-гадаба *maŋ-k “дерево”		1				1		1	С				С																	С		
ПДД *maŋ- “дерево”		1				1		1	С				С																	С		
ПНД *maŋ “дерево”		1				1		1	С				С																	С		
Тел *mгаŋ- “дерево”		1				1		1	С				С	С																С		
Урал *mogV “дерево”			1		1		1		С				С																	С		
РІВЕНЬ	МОРФОЛОГІЧНИЙ															СЕМАНТИЧНИЙ																

Процеси	ОФК					АРХ		
	Структура			Якість складу		‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’	‘значне підвищення над навколишньою місцевістю’	‘рослина’
	2	3	4 і більше	BC	ЗС			
Ностратичні відповідники	X	X	X	X	X	X	X	X
Ностр *maŋV “дерево”		+			+			+
Алт *mūgo “дерево, ліс”		+			+	+		+
Кор *mōi(h) / *mōgō “гора, ліс”		+			+	+	+	
Монг *mo-du (< *mog-du) “дерево”	+			+				+
ТМ *mō “дерево”	+			+				+
Япон *mōgi “ліс”		+			+	+		
Драв *māgan- “дерево”			+		+			+
Гонді-куї *maŋan- “дерево”			+		+			+
Коламбі-гадаба *maŋ-k “дерево”		+			+			+
ПДД *maŋ- “дерево”		+			+			+
ПНД *maŋ “дерево”		+			+			+
Тел *māŋan- “дерево”			+		+			+
Урал *morV “дерево”		+			+			+

Додаток 4

Результати обчислення фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *НиҶа “око, бачити”, *wol[a] “великий”, *wete “вода”, *p^haŋ- (~ *p^həŋ-) “вогонь”, *marV “дерево” (за алгоритмами Г. В. Раушенбаха, В. І. Левенштейна, Т. Соренсена)

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ

фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *НиҶа “око, бачити” (за версією В. М. Ілліча-Світича) (за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)

	Ностр *НиҶа “око, бачити”	Алт *ука- “помічати, розуміти”	Монг *ука- “помічати”	Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Нwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.-грец. *ok ^u je “око, бачити”
Ностр *НиҶа “око, бачити”	–	0,52	0,52	0,45	0,30	0,45	0,44	0,44
Алт *ука- “помічати, розуміти”	0,52	–	0,85	0,75	0,18	0,24	–	–
Монг *ука- “помічати”	0,52	0,85	–	0,84	–	–	–	–
Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати”	0,45	0,75	0,84	–	–	–	–	–
Афр *Нwq- “знати”	0,30	0,18	–	–	–	0,41	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	0,45	0,24	–	–	0,41	–	0,37	0,37
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	0,44	–	–	–	–	0,37	–	1,00
Двн.-грец. *ok ^u je “око, бачити”	0,44	–	–	–	–	0,37	1,00	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *HuḲa “око, бачити”
(за версією В. М. Ілліча-Світича)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)

	Ностр *HuḲa “око, бачити”	Алт *uka- “помічати, розуміти”	Монг *uka- “помічати”	Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Hwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.- грец. *ok ^u je “око, бачити”
Ностр *HuḲa “око, бачити”	–	1,00	1,00	1,00	3,00	2,00	3,00	3,00
Алт *uka- “помічати, розуміти”	1,00	–	0,00	0,00	3,00	3,00	–	–
Монг *uka- “помічати”	1,00	0,00	–	0,00	–	–	–	–
Тюрк *uk(ā)- “піднімати, слухати”	1,00	0,00	0,00	–	–	–	–	–
Афр *Hwq- “знати”	3,00	3,00	–	–	–	2,00	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	2,00	3,00	–	–	2,00	–	3,00	4,00
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	3,00	–	–	–	–	3,00	–	0,00
Двн.-грец. *ok ^u je “око, бачити”	3,00	–	–	–	–	4,00	0,00	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *НиҚа “око, бачити”
(за версією В. М. Ілліча-Світича)
(за алгоритмом Т. Соренсена)

	Ностр *НиҚа “око, бачити”	Алт *ука- “помічати, розуміти”	Монг *ука- “помічати”	Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	Афр *Нwq- “знати”	ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	Алб *ok ^u i- “око, бачити”	Двн.- грец. *ok ^u ie “око, бачити”
Ностр *НиҚа “око, бачити”	–	0,20	0,50	0,20	0,50	0,00	0,00	0,00
Алт *ука- “помічати, розуміти”	0,20	–	0,00	0,33	0,33	0,20	–	–
Монг *ука- “помічати”	0,50	0,00	–	0,33	–	–	–	–
Тюрк *ук(ā)- “піднімати, слухати”	0,20	0,33	0,33	–	–	–	–	–
Афр *Нwq- “знати”	0,50	0,33	–	–	–	0,50	–	–
ІЄ *h ^u ek ^u - / *heuk- “око, бачити”	0,00	0,20	–	–	0,50	–	0,00	0,00
Алб *ok ^u i- “око, бачити”	0,00	–	–	–	–	0,00	–	0,00
Двн.-грец. *ok ^u ie “око, бачити”	0,00	–	–	–	–	0,00	0,00	–

“великий”																			
ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”	0,41	–	–	–	–	–	0,80	0,60	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ЕА *uLivka- (~ -pυa-) “повний, заповнювати”	0,30	0,40	–	–	–	–	0,18	–	–	–	0,75	0,75	0,33	–	–	–	–	–	0,50
Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним”	0,30	–	–	–	–	–	–	–	–	0,75	–	0,50	–	–	–	–	–	–	–
Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”	0,33	–	–	–	–	–	–	–	–	0,75	0,50	–	–	–	–	–	–	–	–
ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	0,71	0,29	–	–	–	–	0,40	–	–	0,33	–	–	–	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60
Балт *wal-i-vb. “збирати”	0,50	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	–	1,00	0,41	0,80	–	–
Грець *ēlomaī (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-	0,50	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	1,00	–	0,41	0,80	–	–
Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velьkь; *vālь “безліч”, *vālovь, *vālītī	0,41	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	0,41	0,41	–	0,33	–	–
Tox *wältse	0,50	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	0,80	0,80	0,33	–	–

“тысяча”																		
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	0,67	0,52	–	–	–	–	0,40	–	–	0,50	–	–	0,60	–	–	–	–	–

“великий”							2,00												
ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”	3,00	-	-	-	-	-	0,00 / 1,00	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЕА *uLīvka- (~ -рѹа-) “повний, заповнювати”	5,00	4,00	-	-	-	-	5,00	-	-	-	1,00	6,00	6,00	-	-	-	-	-	1,00
Інуп *ulīrka- “заповнювати; бути повним”	5,00	-	-	-	-	-	-	-	-	1,00	-	6,00	-	-	-	-	-	-	-
Юпік *ulāv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”	4,00	-	-	-	-	-	-	-	-	6,00	6,00	-	-	-	-	-	-	-	-
ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	2,00	3,00	-	-	-	-	2,00 / 1,00	-	-	6,00	-	-	-	1,00	2,00	4,00	4,00	1,00	
Балт *wal-ī-vb. “збирати”	2,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,00	-	1,00	5,00	3,00	-	
Грець *ēlomaī (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-	2,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,00	1,00	-	4,00	3,00	-	
Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velіkь, *vālь “безліч”, *vālovь, *vālītī	5,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,00	5,00	4,00	-	5,00	-	
Tox *w'ältse	4,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,00	3,00	3,00	5,00	-	-	

“тисяча”																		
Урал *ulV(-jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	1,00	1,00	-	-	-	-	2,00	-	-	1,00	-	-	1,00	-	-	-	-	-

“великий”																			
ПДД *val- / *vāl- “могутній, твердий”	1,00	-	-	-	-	-	0,50	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЕА *uLivka- (~ -pυa-) “повний, заповнювати”	1,00	1,00	-	-	-	-	1,00	-	-	-	0,50	1,00	0,50	-	-	-	-	-	1,00
Інуп *ulipka- “заповнювати; бути повним”	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	0,50	-	0,50	-	-	-	-	-	-	-
Юпік *uləv- “переповнювати, перевантажувати (наприклад, автомобілем людей); переповнювати (до переливання)”	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	1,00	0,50	-	-	-	-	-	-	-	-
ІЄ архетип *(e)wel- (Gr hw- / ew-) “велика кількість; валити до купи”	1,00	0,60	-	-	-	-	0,60	-	-	0,50	-	-	-	1,00	1,00	0,50	0,50	0,50	
Балт *wal-i-vb. “збирати”	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,00	-	1,00	1,00	1,00	1,00	-
Грець *ēlomaī (ēlómeno-, ēlésthō), *wáli-	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,00	1,00	-	1,00	1,00	1,00	-
Слов *velьmi, -ma; *velьjь, *velьkь, *vālь “безліч”, *vālovь, *vālītī	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,50	1,00	1,00	-	1,00	1,00	-
Tox *wältse	1,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,50	1,00	1,00	1,00	-	-

“тысяча”																		
Урал *ulV(- jV) / *wole / *wilwä “багато, дуже”	1,00	0,50	–	–	–	–	0,50	–	–	1,00	–	–	0,50	–	–	–	–	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *‘wet “вода”
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)

	Ностр *‘wet “вода”	Алт *od V “до щ”	Кор *òràp- “сильн ий дощ”	ТМ *udu- n “до щ”	Афр *wadaʔe “вода, річка”	Зах.- Сем. *wtn “тект и”	Сх.- Куш · *wʕ “вод а, що тече ”	Драв *vat-(- d-) “текти, бігти невелик им поток ом”	ІС *we d-/ *wo d-/ *ud- “вод а”	Алб *udr- ya “вод а”	Двн. - Грец · *ud- n-tos “вод а”	Кельтсь кий *uden- sk-uo- “вода”	Слов *vod ā “вод а”	Тох *war “вод а”	Умбурсь кий *ud- ni “вода”	Урал *wet e “вод а”	Мордвінсь кий *vedə “вода”	Пермськ ий *va “вода”	Самосдсь кий *wit “вода”	Юкагирсь кий *òpēt “вода”
Ностр *‘wet “вода”	–	0,20	0,43	0,25	0,57	0,50	0,57	0,41	0,85	0,26	0,20	0,38	0,41	0,50	0,20	1,00	0,60	0,14	0,71	0,33
Алт *odV “дощ”	0,30	–	0,26	0,41	0,26	–	–	0,14	0,41	–	–	–	–	–	–	0,38	–	–	–	–
Кор *òràp- “сильний дощ”	0,43	0,26	–	0,18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *udu-n “дощ”	0,25	0,41	0,18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Афр *wadaʔe “вода, річка”	0,57	0,26	–	–	–	0,41	0,33	0,50	0,63	–	–	–	–	–	–	0,53	–	–	–	–
Зах.-Сем. *wtn “текти”	0,50	–	–	–	0,41	–	0,29	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”	0,57	–	–	–	0,33	0,29	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим поток ом”	0,41	0,14	–	–	0,50	–	–	–	0,29	–	–	–	–	–	–	0,33	–	–	–	–
ІС *wed-/ *wod-/ *ud- “вода”	0,85	0,41	–	–	0,63	–	–	0,29	–	1,00	1,00	1,00	0,71	0,41	1,00	0,85	–	–	–	–
Алб *udr- ya “вода”	0,26	–	–	–	–	–	–	–	1,00	–	0,50	0,50	0,50	0,33	0,50	–	–	–	–	–
Двн.-Грец. *ud-n-tos	0,20	–	–	–	–	–	–	–	1,00	0,50	–	0,50	0,64	0,13	0,50	–	–	–	–	–

“вода”																				
Кельтський *uden-sk-uo- “вода”	0,20	–	–	–	–	–	–	–	1,00	0,50	0,50	–	0,30	0,04	0,36	–	–	–	–	–
Слов *vodā “вода”	0,41	–	–	–	–	–	–	–	0,71	0,50	0,64	0,30	–	0,26	0,41	–	–	–	–	–
Тох *wag “вода”	0,50	–	–	–	–	–	–	–	0,41	0,33	0,13	0,04	0,26	–	0,14	–	–	–	–	–
Умбурський *ud-ni “вода”	0,20	–	–	–	–	–	–	–	1,00	0,50	0,50	0,36	0,41	0,14	–	–	–	–	–	–
Урал *wete “вода”	1,00	0,38	–	–	0,53	–	–	0,33	0,85	–	–	–	–	–	–	–	0,60	0,60	0,85	0,26
Мордвінський *vedə “вода”	0,60	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	–	0,26	0,50	0,26
Пермський *va “вода”	0,14	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,60	0,26	–	0,27	0,05
Самоедський *wit “вода”	0,71	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,85	0,50	0,27	–	0,20
Юкагирський *bпсї “вода”	0,33	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,26	0,26	0,05	0,20	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *‘wet “вода”
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)

	Ностр *‘wet “вода”	Алт *od V “до щ”	Кор *òràp- “сильн ий дощ”	ТМ *udu -n “до щ”	Афр *wadaʔe “вода, річка”	Зах.- Сем. *wtn “тект и”	Сх.- Куш · *wʃ “вод а, що тече ”	Драв *vat-(- d-) “текти, бігти невелик им поток ом”	ІС *we d-/ *wo d-/ *ud- “вод а”	Алб *udr- ya “вод а”	Двн. - Грец · *ud- n-tos “вод а”	Кельтсь кий *uden- sk-uo- “вода”	Слов *vod ā “вод а”	Тох *war “вод а”	Умбурсь кий *ud- ni “вода”	Урал *wet e “вод а”	Мордвінсь кий *vedə “вода”	Пермськ ий *va “вода”	Самосдсь кий *wit “вода”	Юкагирсь кий *òpĭ “вода”
Ностр *‘wet “вода”	–	3,00	4,00	3,00	2,00	2,00	3,00	2,00	1,00	3,00	3,00	3,00	4,00	2,00	3,00	1,00	2,00	3,00	1,00	4,00
Алт *odV “дощ”	3,00	–	3,00	2,00	3,00	–	–	3,00	3,00	–	–	–	–	–	–	3,00	–	–	–	–
Кор *òràp- “сильний дощ”	4,00	3,00	–	4,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *udu-n “дощ”	3,00	2,00	4,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Афр *wadaʔe “вода, річка”	2,00	3,00	–	–	–	4,00	0,00	2,00	1,00	–	–	–	–	–	–	2,00	–	–	–	–
Зах.-Сем. *wtn “текти”	2,00	–	–	–	4,00	–	0,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сх.-Куш. *wʃ “вода, що тече”	3,00	–	–	–	0,00	0,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим поток ом”	2,00	3,00	–	–	2,00	–	–	–	3,00	–	–	–	–	–	–	2,00	–	–	–	–
ІС *wed-/ *wod-/ *ud- “вода”	1,00	3,00	–	–	1,00	–	–	3,00	–	3,00	2,00	3,00	3,00	2,00	2,00	1,00	–	–	–	–
Алб *udr- ya “вода”	3,00	–	–	–	–	–	–	–	3,00	–	1,00	2,00	3,00	2,00	1,00	–	–	–	–	–
Двн.-Грец. *ud-n-tos	3,00	–	–	–	–	–	–	–	2,00	1,00	–	2,00	3,00	3,00	0,00	–	–	–	–	–

“вода”																				
Кельтський *uden-sk-uo- “вода”	3,00	–	–	–	–	–	–	–	3,00	2,00	2,00	–	4,00	4,00	2,00	–	–	–	–	–
Слов *vodā “вода”	4,00	–	–	–	–	–	–	–	3,00	3,00	3,00	4,00	–	4,00	3,00	–	–	–	–	–
Тох *wag “вода”	2,00	–	–	–	–	–	–	–	2,00	2,00	3,00	4,00	4,00	–	3,00	–	–	–	–	–
Умбурський *ud-ni “вода”	3,00	–	–	–	–	–	–	–	2,00	1,00	0,00	2,00	3,00	3,00	–	–	–	–	–	–
Урал *wete “вода”	1,00	3,00	–	–	2,00	–	–	2,00	1,00	–	–	–	–	–	–	–	4,00	4,00	2,00	4,00
Мордвінський *vedə “вода”	2,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4,00	–	2,00	3,00	4,00
Пермський *va “вода”	3,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4,00	2,00	–	3,00	4,00
Самодський *wit “вода”	1,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,00	3,00	3,00	–	4,00
Юкагирський *bпсї “вода”	4,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4,00	4,00	4,00	4,00	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *‘wet “вода”
(за версією А. Б. Долгопольського)
(за алгоритмом Т. Соренсена)

	Ностр *‘wet “вода”	Алт *od V “до щ”	Кор *òrân- “сильн ий дощ”	ТМ *udu -n “до щ”	Афр *wada ʔe “вода, річка”	Зах.- Сем. *wtn “тект и”	Сх.- Куш · *wʕ “вод а, що тече ”	Драв *vat-(- d-) “текти, бігти невелик им поток ом”	ІС *we d-/ *wo d-/ *ud- “вод а”	Алб *udr- ya “вод а”	Двн. - Грец · *ud- n-tos “вод а”	Кельтсь кий *uden- sk-yo- “вода”	Слов *vod ā “вод а”	Тох *war “вод а”	Умбурсь кий *ud- ni “вода”	Урал *wet e “вод а”	Мордвінсь кий *vedə “вода”	Пермськ ий *va “вода”	Самосдсь кий *wit “вода”	Юкагирсь кий *õpĭ “вода”
Ностр *‘wet “вода”	–	1,00	1,00	1,00	0,33	1,00	0,00	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Алт *odV “дощ”	1,00	–	0,00	0,00	1,00	–	–	1,00	1,00	–	–	–	–	–	–	1,00	–	–	–	–
Кор *òrân- “сильний дощ”	1,00	0,00	–	0,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *udu-n “дощ”	1,00	0,00	0,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Афр *wadaʔe “вода, річка”	0,33	1,00	–	–	–	1,00	0,33	1,00	0,33	–	–	–	–	–	–	0,33	–	–	–	–
Зах.-Сем. *wtn “текти”	1,00	–	–	–	1,00	–	1,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Сх.-Куш. *wʕ “вода, що тече”	0,00	–	–	–	0,33	1,00	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *vat- (-d-) “текти, бігти невеликим поток ом”	1,00	1,00	–	–	1,00	–	–	–	1,00	–	–	–	–	–	–	1,00	–	–	–	–
ІС *wed-/ *wod-/ *ud- “вода”	0,00	1,00	–	–	0,33	–	–	1,00	–	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	–	–	–	–
Алб *udr- ya “вода”	0,00	–	–	–	–	–	–	–	0,00	–	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	–	–	–	–	–
Двн.-Грец. *ud-n-tos	0,00	–	–	–	–	–	–	–	0,00	0,00	–	0,00	0,00	0,00	0,00	–	–	–	–	–

“вода”																				
Кельтський *uden-sk-uo- “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	-	0,00	0,00	0,00	-	-	-	-	-
Слов *vodā “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	-	0,00	0,00	-	-	-	-	-
Тох *wag “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-	0,00	-	-	-	-	-
Умбурський *ud-ni “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-	-	-	-	-	-
Урал *wete “вода”	0,00	1,00	-	-	0,33	-	-	1,00	0,00	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Мордвінський *vedə “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,00	-	0,00	0,00	0,00
Пермський *va “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	-	0,00	0,00
Самоедський *wit “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	-	0,00
Юкагирський *bпсї “вода”	0,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00	-

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *raḥ-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóg- “вогонь”	Карт *pх- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	0,73	0,84	0,45	0,60	0,33
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	0,73	–	0,60	0,20	0,50	0,15
Сем *raḥ-am “вугілля”	0,84	0,60	–	0,20	–	–
ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	0,45	0,20	0,20	–	–	–
ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóg- “вогонь”	0,60	0,50	–	–	–	0,26
Карт *pх- “теплий (про погоду)”	0,33	0,15	–	–	0,26	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *rah-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóg- “вогонь”	Карт *rx- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	1,00	0,00	3,00	1,00	2,00
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	1,00	–	1,00	3,00	2,00	3,00
Сем *rah-am “вугілля”	0,00	1,00	–	3,00	–	–
ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	3,00	3,00	3,00	–	–	–
ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóg- “вогонь”	1,00	2,00	–	–	–	2,00
Карт *rx- “теплий (про погоду)”	2,00	3,00	–	–	2,00	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *p^hah- (~ *p^həh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”
(за версією А. Р. Бомхарда)
(за алгоритмом Т. Соренсена)

	Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	Сем *raḥ-am “вугілля”	ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóɾ- “вогонь”	Карт *pḫ- “теплий (про погоду)”
Ностр *p ^h ah- (~ *p ^h əh-) “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, полум’я, іскра”	–	0,25	1,00	0,60	0,60	1,00
Афр *f[a]h- “гріти, нагрівати, горіти; вогонь, вугілля”	0,25	–	0,60	0,60	0,60	1,00
Сем *raḥ-am “вугілля”	1,00	0,60	–	1,00	–	–
ЦентрЧад *ʔa-f[wa]- “вогонь”	0,60	0,60	1,00	–	–	–
ІЄ *p ^h éhh-ur- [*p ^h áhh-ur-], *p ^h əhh-wóɾ- “вогонь”	0,60	0,60	–	–	–	1,00
Карт *pḫ- “теплий (про погоду)”	1,00	1,00	–	–	1,00	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних), морфонологічних і семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Г. В. Раушенбаха)

	Ностр *marV “дерево”	Алт *mũgo “дерево, ліс”	Кор *mōi(h) / *mògò “гора, ліс”	Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	ТМ *mō “дерево”	Япон *mǎgi “ліс”	Драв *māran- “дерево”	Гонді- куї *maran- “дерево”	Коламі- гадаба *mar-k “дерево”	ПДД *mar- “дерево”	ПНД *man “дерево”	Тел *mrān- “дерево”	Урал *morV “дерево”
Ностр *marV “дерево”	–	0,43	0,50	0,50	0,20	0,71	0,67	0,67	0,67	0,68	0,85	0,85	0,50
Алт *mũgo “дерево, ліс”	0,43	–	0,73	0,85	0,30	0,53	0,60	–	–	–	–	–	0,85
Кор *mōi(h) / *mògò “гора, ліс”	0,50	0,73	–	0,85	0,33	0,63	–	–	–	–	–	–	–
Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	0,50	0,85	0,85	–	1,00	0,60	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *mō “дерево”	0,20	0,30	0,33	1,00	–	0,29	–	–	–	–	–	–	–
Япон *mǎgi “ліс”	0,71	0,53	0,63	0,60	0,29	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *māran- “дерево”	0,67	0,60	–	–	–	–	–	1,00	1,00	1,00	0,85	0,85	0,33
Гонді-куї *maran- “дерево”	0,67	–	–	–	–	–	1,00	–	1,00	1,00	0,85	0,85	–
Коламі- гадаба	0,67	–	–	–	–	–	1,00	1,00	–	1,00	0,85	0,85	–

*maḡ-k “дерево”														
ПДД *maḡ- “дерево”	0,67	–	–	–	–	–	1,00	1,00	1,00	–	0,85	0,85	–	
ПНД *maḡ- “дерево”	0,85	–	–	–	–	–	0,85	0,85	0,85	0,85	–	1,00	–	
Тел *maḡ- “дерево”	0,85	–	–	–	–	–	0,85	0,85	0,85	0,85	1,00	–	–	
Урал *maḡV “дерево”	0,50	0,85	–	–	–	–	0,33	–	–	–	–	–	–	

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
фонологічних (фонетичних) і морфонологічних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом В. І. Левенштейна)

	Ностр *marV “дерево”	Алт *mũgo “дерево, ліс”	Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс”	Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	ТМ *mō “дерево”	Япон *mǎgi “ліс”	Драв *māran- “дерево”	Гонді- куї *maran- “дерево”	Коламі- гадаба *mar-k “дерево”	ПДД *mar- “дерево”	ПНД *man “дерево”	Тел *mrān- “дерево”	Урал *morV “дерево”
Ностр *marV “дерево”	–	2,00	2,00	3,00	3,00	4,00	2,00	2,00	1,00	1,00	2,00	3,00	1,00
Алт *mũgo “дерево, ліс”	2,00	–	1,00	3,00	2,00	4,00	3,00	–	–	–	–	–	2,00
Кор *mōi(h) / *mòró “гора, ліс”	2,00	1,00	–	2,00	2,00	3,00	–	–	–	–	–	–	–
Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	3,00	3,00	2,00	–	2,00	3,00	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *mō “дерево”	3,00	2,00	2,00	2,00	–	3,00	–	–	–	–	–	–	–
Япон *mǎgi “ліс”	4,00	4,00	3,00	3,00	3,00	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *māran- “дерево”	2,00	3,00	–	–	–	–	–	0,00	2,00	2,00	3,00	1,00	3,00
Гонді-куї *maran- “дерево”	2,00	–	–	–	–	–	0,00	–	2,00	2,00	3,00	1,00	–
Коламі- гадаба	1,00	–	–	–	–	–	2,00	2,00	–	1,00	2,00	2,00	–

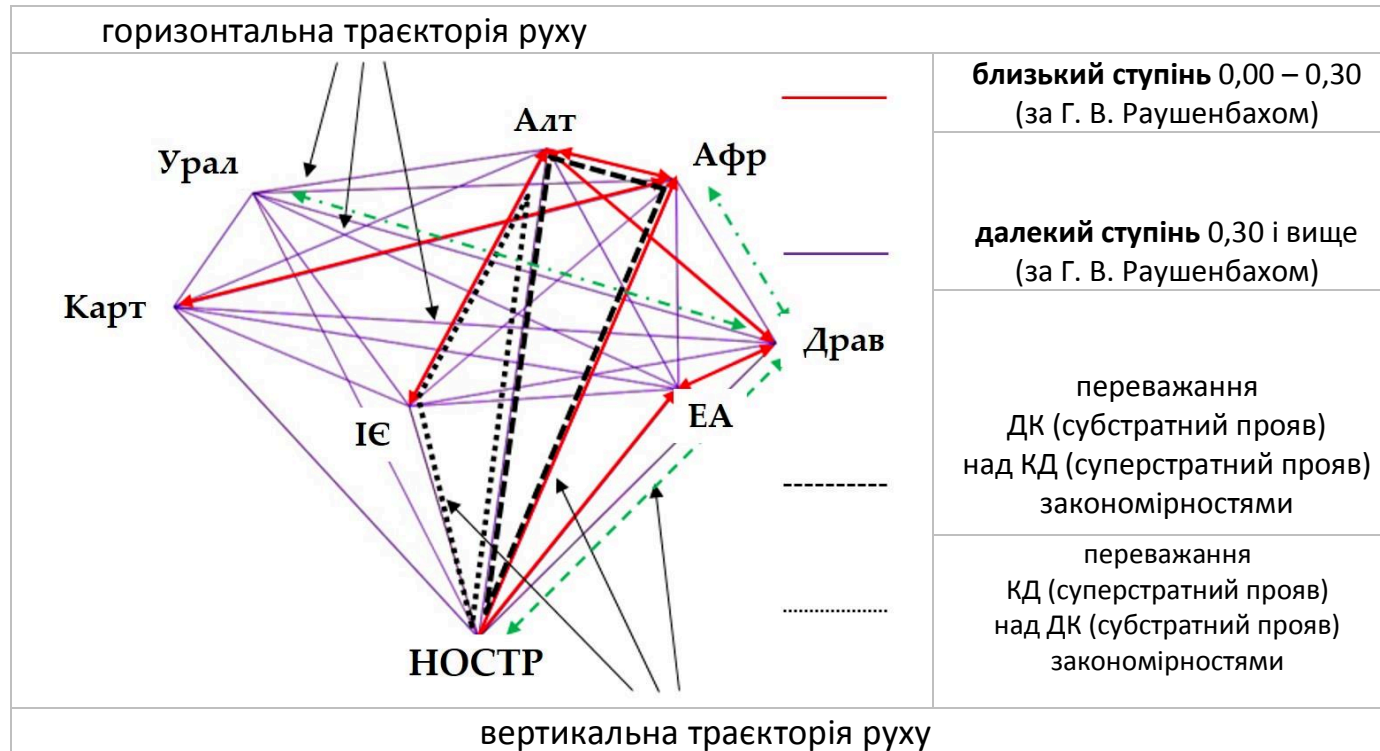
*maḡ-k “дерево”													
ПДД *maḡ- “дерево”	1,00	–	–	–	–	–	2,00	2,00	1,00	–	1,00	2,00	–
ПНД *maḡ- “дерево”	2,00	–	–	–	–	–	3,00	3,00	2,00	1,00	–	1,00	–
Тел *maḡ- “дерево”	3,00	–	–	–	–	–	1,00	1,00	2,00	2,00	1,00	–	–
Урал *maḡV “дерево”	1,00	2,00	–	–	–	–	3,00	–	–	–	–	–	–

РЕЗУЛЬТАТИ ОБЧИСЛЕННЯ
семантичних показників
у ностратичному матеріалі у проєкції до Ностр *marV “дерево”
(за версією А. Р. Бомхарда, А. Б. Долгопольського, В. М. Ілліча-Світича, С. А. Старостіна)
(за алгоритмом Т. Соренсена)

	Ностр *marV “дерево”	Алт *mũgo “дерево, ліс”	Кор *mōi(h) / *mōrō “гора, ліс”	Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	ТМ *mō “дерево”	Япон *mēgi “ліс”	Драв *māran- “дерево”	Гонді- куї *maran- “дерево”	Коламі- гадаба *mar-k “дерево”	ПДД *mar- “дерево”	ПНД *man “дерево”	Тел *mrān- “дерево”	Урал *morV “дерево”
Ностр *marV “дерево”	–	0,33	1,00	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Алт *mũgo “дерево, ліс”	0,33	–	0,50	0,33	0,33	0,33	0,33	–	–	–	–	–	0,33
Кор *mōi(h) / *mōrō “гора, ліс”	1,00	0,50	–	1,00	1,00	0,33	–	–	–	–	–	–	–
Монг *mo-du (< *mog- du) “дерево”	0,00	0,33	1,00	–	0,00	1,00	–	–	–	–	–	–	–
ТМ *mō “дерево”	0,00	0,33	1,00	0,00	–	1,00	–	–	–	–	–	–	–
Япон *mēgi “ліс”	1,00	0,33	0,33	1,00	1,00	–	–	–	–	–	–	–	–
Драв *māran- “дерево”	0,00	0,33	–	–	–	–	–	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Гонді-куї *maran- “дерево”	0,00	–	–	–	–	–	0,00	–	0,00	0,00	0,00	0,00	–
Коламі- гадаба	0,00	–	–	–	–	–	0,00	0,00	–	0,00	0,00	0,00	–

*maг-k “дерево”													
ПДД *maг- “дерево”	0,00	–	–	–	–	–	0,00	0,00	0,00	–	0,00	0,00	–
ПНД *maп “дерево”	0,00	–	–	–	–	–	0,00	0,00	0,00	0,00	–	0,00	–
Тел *maгāп- “дерево”	0,00	–	–	–	–	–	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	–	–
Урал *maгV “дерево”	0,00	0,33	–	–	–	–	0,00	–	–	–	–	–	–

ДОДАТОК 5
Універсальна гіпотетична графоаналітична мережа
дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного
споріднення ностратичних мов
з вертикальною і горизонтальною траєкторіями руху

ХАРАКТЕРИСТИКА
Універсальної графоаналітичної мережі
дивергентно-конвергентного і конвергентно-дивергентного
споріднення ностратичних мов
з вертикальною і горизонтальною траєкторіями руху

	Ностр	Алт	Афр	ЕА	Драв	ІЄ	Карт	Урал
Ностр	–	S=0,39 / L+D=2,33	S=0,30 / L+D=2,33	S=0,30 / L+D=6,00	S=0,41 / L+D=2,50	S=0,45 / L+D=2,00	S=0,33 / L+D=3,00	S=0,50 / L+D=1,00
Алт	S=0,39 / L+D=2,33	–	S=0,18 / L+D=4,00	S=0,40 / L+D=2,00	S=0,47 / L+D=2,67	S=0,41 / L+D=2,00	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,38 / L+D=3,00
Афр	S=0,30 / L+D=3,50	S=0,18 / L+D=4,00	–	S=0,40 / L+D=2,00	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,36 / L+D=2,60	S=0,18 / L+D=4,00	S=0,53 / L+D=2,33
ЕА	S=0,30 / L+D=6,00	S=0,40 / L+D=2,00	S=0,40 / L+D=2,00	–	S=0,18 / L+D=6,00	S=0,33 / L+D=2,50	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,50 / L+D=2,00
Драв	S=0,41 / L+D=2,50	S=0,47 / L+D=2,67	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,18 / L+D=6,00	–	S=0,40 / L+D=2,60	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,33 / L+D=3,00
ІЄ	S=0,45 / L+D=2,00	S=0,41 / L+D=2,00	S=0,36 / L+D=2,60	S=0,33 / L+D=2,50	S=0,40 / L+D=2,60	–	S=0,50 / L+D=3,00	S=0,60 / L+D=1,50
Карт	S=0,33 / L+D=3,00	S=0,50 / L+D=3,00	S = 0,18 / L+D=4,00	S = 0,50 / L+D=3,00	S = 0,50 / L+D=3,00	S=0,50 / L+D=3,00	–	S=0,60 / L+D=1,50
Урал	S=0,50 / L+D=1,00	S=0,38 / L+D=3,00	S=0,53 / L+D=2,33	S=0,50 / L+D=2,00	S=0,33 / L+D=3,00	S=0,60 / L+D=1,50	S=0,60 / L+D=1,50	–